

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ

Κόμματα και ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα

ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΜΜΑΧΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ

ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΜΜΑΧΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ

2012

Το βιβλίο των Χριστόφορου Βερναρδάκη και Γιάννη Μαυρή *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης* εκδόθηκε τον Μάιο του 1991 από τις εκδόσεις Εξάντας.

© 2012, Χ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ & Γ. ΜΑΥΡΗΣ

Οποιοσδήποτε μπορεί ελεύθερα να αναδημοσιεύσει την ύλη του βιβλίου σε έντυπη ή σε διαδικτυακή μορφή για μη κερδοσκοπικούς λόγους, με την προϋπόθεση ότι θα αναφέρει την πηγή και δεν θα δημιουργήσει παράγωγα έργα. Η αναδημοσίευση για κερδοσκοπικούς λόγους επιτρέπεται μόνο με έγγραφη άδεια των συγγραφέων.

ISBN: 978-960-99150-2-1

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ 2012

έκδοση εκτός εμπορίου

ΣΗΜΕΙΩΣΗ Γ.Μ.: Στην παρούσα έκδοση έχουν διορθωθεί μόνο τα λάθη των πινάκων και των διαγραμμάτων και έχει συμπληρωθεί ο κατάλογος των κομμάτων και των οργανώσεων που αναφέρονται. Επιπλέον, προστέθηκαν αναλυτικό θεματικό ευρετήριο και κατάλογοι πινάκων και διαγραμμάτων.

Το βιβλίο διατίθεται διαδικτυακά στη διεύθυνση <http://www.mavris.gr>

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ:

Public Issue

Βασ. Κωνσταντίνου 16, Αθήνα 116 35

T: +30 210 7575000, F: +30 210 7575100

W: www.publicissue.gr

E: info@publicissue.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	13
---------------	----

ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ.....	17
--	----

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	20
---------------------	----

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ι. ΕΑΜΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1941-1944: Η ΒΑΣΙΚΗ ΤΟΜΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ	21
<i>I.1. Η σημασία της ΕΑΜικής τομής.....</i>	<i>23</i>
<i>I.2. Τα ταξικά χαρακτηριστικά του ΕΑΜικού μπλοκ και το πρόβλημα της ηγεμονίας.....</i>	<i>24</i>
<i>I.3. Σημασία και έκταση της κοινωνικής αυτοοργάνωσης</i>	<i>34</i>
<i>I.4. Οι εκλογές του 1944 και η κυριαρχία του ΕΑΜικού μπλοκ στον κοινωνικό σχηματισμό</i>	<i>47</i>
<i>I.5. Κοινωνική συρρίκνωση και πολιτική αποδιοργάνωση του αστικού μπλοκ.....</i>	<i>50</i>

ΙΙ. ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ 1945-1952. ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΜΠΛΟΚ, ΣΥΝΤΡΙΒΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΑΜΙΚΟΥ ΜΠΛΟΚ.....	55
<i>ΙΙ.1. Το ΕΑΜικό μπλοκ μετά το Δεκέμβρη και οι σχέσεις εκπροσώπησης</i>	<i>55</i>
<i>ΙΙ.2. Ο εμφύλιος πόλεμος και οι επιπτώσεις του στο λαϊκό κοινωνικό μπλοκ</i>	<i>63</i>
<i>ΙΙ.3. Η αστική στρατηγική και η απόπειρα ανασυγκρότησης του συνασπισμού εξουσίας. Η πολιτική κρίση της περιόδου 1945-1952</i>	<i>67</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΚΚΕ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ ΜΕ ΤΟ ΕΑΜΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΠΛΟΚ ΚΑΙ ΤΗ «ΣΥΝΕΧΕΙΑ» ΤΟΥ (1941-1967).....	73
---	----

1.1. Η ραγδαία μαζικοποίηση του ΚΚΕ στην κατοχή και η διεύρυνση της ταξικής του φυσιογνωμίας	73
1.2. Η οργανωτική πολιτική του ΚΚΕ στη μεταδεκεμβριανή περίοδο (1945-1946)	82
1.3. Το τέλος του ΕΑΜ ως μετώπου βάσης: υποκατάσταση του ΕΑΜ από το ΚΚΕ στην περίοδο 1945-1949	90
1.4. Το ΚΚΕ ως κομματική μορφή στην περίοδο 1949-1967	93
1.5. Η διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης του ΚΚΕ και η ιστορική διάλυση της συγκεκριμένης κομματικής μορφής	96
1.6. Η ΕΔΑ ως συνέχεια της συγκεκριμένης κομματικής μορφής του ΚΚΕ	98
1.7. Η στρατηγική του ΚΚΕ στη μετεμφυλιακή περίοδο: «η θεωρία των σταδίων» και η διάσπαση του ιστορικού προγράμματος του ΕΑΜ. Από τη «Λαοκρατία» στην «Αλλαγή»	109

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΞΑΘΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ	118
2.1. Η φτώχεια στην Ελλάδα	119
2.2. Ανεργία, συνθήκες εργασίας και μισθοί	120
2.3. Η υπανάπτυξη του Κράτους-Πρόνοιας	122
2.4. Οι συνθήκες κατοικίας	124
2.5. Το μορφωτικό επίπεδο	124
2.6. Η εξαθλίωση στις πόλεις	126
2.7. Η εξαθλίωση της υπαίθρου	129
2.8. Εξαθλίωση, μετανάστευση και καπιταλιστική «ανάπτυξη»	131

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1949-1967	136
3.1. Εισαγωγική περιοδολόγηση	136
3.2. Η μετατόπιση στη μορφή των κοινωνικών αγώνων και ο ταξικός χαρακτήρας τους	138
3.2.1. Οι αγώνες για πολιτικό εκδημοκρατισμό	138
3.3.2. Οι αγώνες για το Κυπριακό: αντικρατισμός, αντιϊμπεριαλισμός και εθνισμός	139
3.2.3. Οι αγώνες για την εκπαίδευση	141

3.3. Η ανασύνταξη του λαϊκού μπλοκ κατά την περίοδο 1949-1961: α) 1949-1958, β) 1958-1961.....	144
3.4. 1962-1965: Η έκρηξη των κοινωνικών αγώνων.....	150
3.4.1. Το εργατικό κίνημα.....	150
3.4.2. Οι αγροτικές κινητοποιήσεις.....	157
3.4.3. Το κίνημα της νεολαίας.....	159
3.4.4. «Ιουλιανά»: Η έκρηξη των κοινωνικών αντιθέσεων.....	159
3.5. Τα «Ιουλιανά» μέσα στη διεθνή ένταση της δεκαετίας του '60.....	162

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΔΥΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΜΠΛΟΚ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΑ – ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ «ΚΕΝΤΡΟΥ».....	167
4.1. Η πολιτική εκπροσώπηση του αστικού μπλοκ.....	168
4.1.1. Το Κράτος, το μπλοκ εξουσίας και οι σχέσεις εκπροσώπησης.....	168
4.1.2. Διαμόρφωση και κοινωνική σύνθεση του μπλοκ της «Δεξιάς».....	173
4.1.3. Η πολιτική εκπροσώπηση του αστικού μπλοκ: Ελληνικός Συναγερμός (Ε.Σ.) και Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ).....	176
4.2. Το φαινόμενο του «Κέντρου». Η εκπροσώπηση του ΕΑΜογενούς λαϊκού μπλοκ μετεμφυλιακά.....	178
4.2.1. Η πολιτική εκπροσώπηση του «ΕΑΜογενούς» λαϊκού κοινωνικού μπλοκ: Κέντρο - Αριστερά - Κέντρο.....	178
4.2.2. Κριτική των βασικών προσεγγίσεων του «Κεντρώου» φαινομένου.....	187
4.2.3. Οι συγκεκριμένες βασικές κομματικές μορφές του «Κέντρου»: Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) και Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.).....	195

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΔΙΑΡΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΟΛΩΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ (1950-1964).....	205
5.1. Η πραγματική διάσταση του «κεντρώου» φαινομένου.....	205
5.2. Κοινωνική και εκλογική επιρροή του Ελληνικού Συναγερμού και της ΕΡΕ.....	208
5.3. ΕΠΕΚ και Δημοκρατική Παράταξη (Δ.Π.).....	210

5.4. Η πόλωση στο εσωτερικό του «Κέντρου»	215
5.5. 1952-1956: Η κοινοβουλευτική επανεγγραφή της πόλωσης	216
5.6. Οι εκλογές του 1958	218
5.7. Η περίοδος 1961-1963	222
5.8. Οι εκλογές του 1964: Το απόγειο της εκλογικής-ταξικής πόλωσης	225
5.9. Δικομματισμός: Πολιτική έκφραση της κοινωνικής πόλωσης	230

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965. Ο «ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΜΑΗΣ»	239
6.1. Η σημασία των «Ιουλιανών» για τη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία	239
6.2. Ιουλιανά: «Πολιτική κρίση», ή «επαναστατική κατάσταση»;	244
6.2.1. Το πρόβλημα	244
6.2.2. Η κρίση των «από κάτω»	247
6.2.3. Τα συστατικά στοιχεία της κρίσης των «από πάνω» και το πρόβλημα της «πολιτικής κρίσης»	250
6.2.4. Η αυτόνομη παρέμβαση του λαϊκού παράγοντα στις πολιτικές εξελίξεις	256
6.3. Οι ιδιαιτερότητες των «επαναστατικών καταστάσεων». Η συζήτηση για τα «Ιουλιανά»	261

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ ΙΟΥΛΙΟΥ- ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1965. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ 1965-1967	268
7.1. Καθεστωτικό και κρίση της Μοναρχίας	268
7.1.1. Η ανάδειξη του καθεστωτικού σε κεντρικό πολιτικό ζήτημα	268
7.1.2. Προϋπόθεση: η ιστορική απονομιμοποίηση της Μοναρχίας	278
7.1.3. Παρέμβαση: Βασικές ενδείξεις για την κοινωνική βάση της Μοναρχίας στο δημοψήφισμα του 1974	281
7.2. Η κρίση πολιτικής εκπροσώπησης ως κρίση των συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων και οι διαδοχικές αποτυχίες της αστικής στρατηγικής	286
7.2.1. Η Ένωση Κέντρου: επίκεντρο της κρίσης εκπροσώπησης	286

7.2.2. Οι διαδοχικές αποτυχίες της αστικής στρατηγικής. Η πολιτική σκηνή κατά την περίοδο 1965-1967	291
7.2.3. Η εκδήλωση της κρίσης εκπροσώπησης στην ΕΡΕ	311
7.3. Ιουλιανά και Αριστερά	314
7.3.1. Πολιτική γραμμή και στρατηγική στην περίοδο 1965-1967	314
7.3.2. Η γραμμή της «νομιμοποίησης του ΚΚΕ»	324
7.3.3. Η συζήτηση που δεν έγινε	327
7.4. Η ιστορική δυναμική των Ιουλιανών και η ανακοπή της	330
7.4.1. Η ιστορική δυναμική	330
7.4.2. Ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης «επαναστατικής κατάστασης» και αντίρροπες κοινωνικές τάσεις	333
7.4.3. Ανακοπή της δυναμικής και αντικοινοβουλευτική διέξοδος (δικτατορία)	336
7.5. Η αντανάκλαση των κοινωνικών αγώνων στη μορφή του μετεμφυλιακού κράτους	341
7.5.1. Το πρόβλημα της «ενσωμάτωσης» των λαϊκών μαζών	341
7.5.2. «Ενσωμάτωση» και «καθεστωτικό» ζήτημα	345
7.5.3. «Ενσωμάτωση» και δικτατορία	348

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	350
8.1. Η πολιτική αντιπροσώπευση στα πλαίσια του μετεμφυλιακού κράτους: απουσία μαζικών αστικών κομμάτων	350
8.2. Η κυρίαρχη ιδεολογία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα	352
8.3. Η ανασύνθεση του λαϊκού κοινωνικού μπλοκ και το πρόβλημα της ηγεμονίας	355
8.3.1. Ιστορική ήττα και πολιτική «απουσία» της εργατικής τάξης	355
8.3.2. Η ανάδυση των νέων μικροαστικών μερίδων και το πρόβλημα της ηγεμονίας: η προϊστορία της «Αλλαγής»	356
8.4. Πολιτικές μορφές της λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα	359

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΠΕΚ (1953) Γενικά προγραμματικά κατευθύνσεις	365
---	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2	
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	368
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3	
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΚΚΕ/ΕΔΑ	372
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	375
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ.....	407
ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ.....	415
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	426
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ.....	429

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο παρών τόμος είναι αποτέλεσμα μιας ιστορικής έρευνας για τις σχέσεις πολιτικών κομμάτων και κοινωνικών συμμαχιών στην Ελλάδα, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο. Η δημοσίευση της μελέτης θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου τόμου που αναφέρεται στην πολιτική σκηνή, τους κοινωνικούς αγώνες, τα κόμματα και τις κοινωνικές συμμαχίες της περιόδου 1974-1985. Οι θεωρητικές έννοιες που χρησιμοποιούνται και εδώ, εκτίθενται αναλυτικά στο πρώτο τμήμα του δεύτερου τόμου (βλέπε προσωρινά Βερναρδάκης και Μαυρής 1987α, 1987β).¹

Αρχικά, η αναφορά στις προδικτατορικές πολιτικές δυνάμεις είχε ως στόχο να περιγράψει, συνοπτικά, τις πολιτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της υπό εξέταση μεταπολιτευτικής περιόδου. Στην πορεία της έρευνας, όμως, η ανάλυση ξέφυγε από το πλαίσιο των προθέσεων και εκτάθηκε πέρα από τα όρια ενός εισαγωγικού κεφαλαίου. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην απόφαση της χωριστής δημοσίευσης του τμήματος που αφορά στην προδικτατορική περίοδο. Βέβαια, η παρούσα εργασία δεν παύει να είναι γραμμένη από την οπτική της «Μεταπολίτευσης», δηλαδή της εποχής που διανοίγεται για την ελληνική κοινωνία με την κατάρρευση της δικτατορίας (1974). Η προδικτατορική περίοδος, δηλαδή, δεν αποτελεί το καθεαυτό αντικείμενό μας, χωρίς αυτό να μας

1 Σημείωση ΓΜ: Ο δεύτερος τόμος δεν εκδόθηκε ποτέ. Αποτέλεσε όμως τη βάση για την εκπόνηση δύο διδακτορικών διατριβών. Βλέπε σχετικά: α) Βερναρδάκης, Χριστόφορος. (1995). «Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1974-1985: Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού». 2 τόμοι: 401 σ. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης. Διαθέσιμο από το Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/8718>, β) Μαυρής, Γιάννης. (1993). «Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής. Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985: Διερεύνηση της ψήφου στο επίπεδο των βουλευτικών και των συνδικαλιστικών εκλογών της μεταπολιτευτικής περιόδου». Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. 5 τόμοι: 1044 σ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης. Διαθέσιμο από το Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/12537>

απαλλάσει από την ευθύνη για την ανάλυση που εκτίθεται. Τα θεωρητικά και πολιτικά συμπεράσματα που διατυπώνονται εδώ, συνιστούν *προϋποθέσεις* για την έρευνα της μεταδικτατορικής πολιτικής σκηνής, ή, διαφορετικά, τα ιστορικά προαπαιτούμενα για την κατανόησή της.

Αντικείμενο του βιβλίου αποτελούν οι βασικοί κομματικοί σχηματισμοί της μετεμφυλιακής-προδικτατορικής περιόδου, οι σχέσεις που διαμόρφωσαν, σε αυτήν την περίοδο, με τις κοινωνικές δυνάμεις και τις καμπές του κοινωνικού ανταγωνισμού, η θέση που καταλαμβάνουν μέσα στη συγκεκριμένη μορφή του κράτους. Επίσης, η ανάδειξη των παραγόντων εκείνων που συνδέουν την προδικτατορική με τη μεταδικτατορική περίοδο, σε ό,τι αφορά στη συγκρότηση των δύο βασικών κοινωνικών συμμαχιών και στην εξέλιξη της πολιτικής τους εκπροσώπησης. Αυτές οι πολιτικές εκφράσεις της πάλης των τάξεων, που διεξάγεται στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό της μεταπολεμικής περιόδου, εγγράφονται στις υλικές (κοινωνικές και πολιτικές) προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης, μέσα στην αντιφατική και καθόλου ευθύγραμμη σχέση «τομής-συνέχειας».

Η παρούσα μελέτη δεν αποτελεί εξαντλητική πραγμάτευση όλων των ιστορικών φαινομένων στα οποία αναφέρεται, ενώ αρκετές νύξεις που γίνονται πρέπει να θεωρηθούν προσωρινές. Ανοίγει απλώς αυτά τα θέματα, για τα οποία απαιτούνται σίγουρα εξειδικευμένες και αναλυτικές προσεγγίσεις. Ως τέτοια ζητήματα, που παραμένουν ανοικτά για την ιστορική έρευνα της προδικτατορικής περιόδου, θα επισημαίναμε ενδεικτικά: την ταξική βάση του ΕΑΜ και του αντιστασιακού μπλοκ, το ρόλο της εκκλησίας στην οργάνωση της κοινωνικής συμμαχίας των κυρίαρχων τάξεων, τη θέση της Μοναρχίας ως πόλου της κρατικής εξουσίας, τη δομή των πολιτικών κομμάτων, τις συνθήκες ζωής των λαϊκών τάξεων, κ.λπ.

Όπως κάθε θεωρητική εργασία, έτσι και η παρούσα δεν προέκυψε με παρθενόγέννηση. Διαμορφώθηκε σε θετική ή αντιθετική σχέση με την προϋπάρχουσα βιβλιογραφία, καθώς και με τα θεωρητικά σχήματα που έχουν κατά καιρούς προταθεί ως αναλυτικά εργαλεία για τη μελέτη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Στο θεωρητικό επίπεδο, η ανάλυση τοποθετείται στον αντίποδα των θεωριών της «εξάρτησης», του πολιτικισμού, του κοινωνιολογισμού και του δομικισμού (στρουκτουραλισμού), που αποτελούν τα βασικά εμπόδια στην κατανόηση της ελληνικής πολιτικής. Αποδίδεται προτεραιότητα στην ανάλυση των ενδογενών κοινωνικών αντιθέσεων και στις μορφές του κοινωνικού ανταγωνισμού, τελι-

κά αποτελέσματα των οποίων είναι τα κόμματα, η μορφή του κράτους, η μορφή της αντιπροσώπευσης, οι ιδεολογίες.

Ορισμένα κεφάλαια του βιβλίου έχουν δημοσιευτεί με τη μορφή άρθρων, σε μια πρώτη ανεπεξέργαστη και σε ορισμένα σημεία προβληματική μορφή, στο περιοδικό *Θέσεις* (Βερναρδάκης και Μαυρή 1987β, 1987γ, 1988α, 1988β, 1989). Τα κείμενα εκείνα, εκτός των άλλων, διατηρούσαν σε σημαντικό βαθμό χαρακτήρα πολεμικής, παρά επιστημονικής γραφής, χαρακτήρα που στην παρούσα έκδοση επιδιώχθηκε να αμβλυνθεί. Το «βεβιασμένο» εκείνων των δημοσιεύσεων οφείλεται κυρίως στο στόχο να προκληθεί συζήτηση γύρω από τα σχετικά ζητήματα, στόχος που σε ένα μικρό βαθμό επιτεύχθηκε. Η σειρά αυτών των δημοσιεύσεων είναι -κοιτώντας εκ των υστέρων- ως ένα βαθμό, ακατανόητη ή χωρίς συνοχή. Και αυτό, διότι ακολουθήθηκε η αυθόρμητη πορεία της έρευνας και όχι η ορθή σειρά έκθεσης. Σήμερα, το υλικό εκείνο παρουσιάζεται περισσότερο επεξεργασμένο και διορθωμένο και, κυρίως, με αναδιαταγμένη τη σειρά έκθεσης. Η αναδιάταξη της ύλης έγινε αναγκαία όχι μόνο για τεχνικούς λόγους, αλλά διότι στην πορεία της έρευνας έγινε φανερή η μετατόπιση της προβληματικής, καθώς διασαφηνίσθηκε η ιστορική σημασία των Ιουλιανών, που δεν ήταν δεδομένη στην απαρχή της έρευνας.

Η σειρά έκθεσης ακολουθεί το αφαιρετικό σχήμα: *κοινωνικό υπόβαθρο - πολιτικά κόμματα - αντανάκλαση στο κράτος*. Το βιβλίο αποτελείται από εννέα κεφάλαια. Στο εισαγωγικό κεφάλαιο, επιχειρείται η ανάλυση της βασικής τομής του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που ως τέτοια θεωρείται η δεκαετία 1940-1950. Οι κοινωνικές και πολιτικές διαιρέσεις που διαμορφώνονται από τότε, θα αποτελέσουν το σημείο εκκίνησης της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Το εισαγωγικό κεφάλαιο παρουσιάζει και τις περισσότερες δυσκολίες, καθότι το αντικείμενό του αποτελεί από μόνο του ένα τεράστιο πεδίο, σε μεγάλο βαθμό ακόμη αδιερεύνητο επιστημονικά.

Στο επόμενο κεφάλαιο (πρώτο κεφάλαιο) εξετάζονται συγκεκριμένα οι σχέσεις εκπροσώπησης που διαμόρφωσε το ΚΚΕ στην κατοχή με το λαϊκό κοινωνικό μπλοκ, αλλά και η διάρρηξή τους στην επόμενη περίοδο του εμφυλίου, γεγονός ζωτικής σημασίας για την εμφάνιση του πολιτικού χώρου του «Κέντρου», καθώς και οι ιδεολογικές και προγραμματικές συνθήκες που θα σφραγίσουν την Αριστερά μετεμφυλιακά.

Αντικείμενο των επόμενων δύο κεφαλαίων (δεύτερο και τρίτο) είναι η συνοπτική παρουσίαση των συνθηκών ζωής στη μεταπολε-

μική ελληνική κοινωνία καθώς και η περιοδολόγηση των κοινωνικών αγώνων που εκτυλίσσονται.

Οι πολιτικές εκπροσωπήσεις των δύο κοινωνικών μπλοκ αποτελούν το αντικείμενο του τετάρτου και του πέμπτου κεφαλαίου. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στη μορφοποίηση και διατήρηση μιας πρωτοφανούς κοινωνικής-εκλογικής πόλωσης, χαρακτηριστικό γνώρισμα ολόκληρης της περιόδου και με καθοριστικές επιπτώσεις στη Μεταπολίτευση.

Επιστέγασμα της μελέτης αποτελεί η ανάλυση των Ιουλιανών, σημείο κορύφωσης της κοινωνικής έντασης που κυφορείται στη μετεμφυλιακή δεκαπενταετία (έκτο κεφάλαιο). Τα καταλυτικά αποτελέσματα της επαναστατικής έκρηξης στην πολιτική σκηνή εκτίθενται στο έβδομο κεφάλαιο. Τέλος, στο όγδοο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να εξαχθούν ορισμένα γενικά συμπεράσματα σχετικά με την αντιπροσώπευση, καθώς και τις μορφές της ιδεολογίας στην προδικτατορική Ελλάδα.

Το αρχικό ερέθισμα της έρευνας υπήρξε σίγουρα πολιτικό. Υπήρξε η προσωπική διάθεση, στο μεταίχμιο της μεταβατικής εποχής που διαδέχεται τη Μεταπολίτευση, να συμβάλλουμε στον πολιτικό απολογισμό της περιόδου, στην πολιτική και στρατηγική επαναθεμελίωση της Αριστεράς. Και αυτό, αποτιμώντας, στο μέτρο των δυνατοτήτων μας, την ιστορική της διαμόρφωση και φυσιογνωμία, την παρουσία της στους κοινωνικούς ανταγωνισμούς, τις αντιφάσεις και τις ανεπάρκειές της, τη θέση της στο κομματικό σύστημα. Στο ύφος του βιβλίου, ο αναγνώστης δεν θα δυσκολευθεί να αναγνωρίσει τις επιρροές μιας προηγούμενης πολιτικής συγκυρίας και την οπτική μιας αντίστοιχης πολιτικής στράτευσης. Δεν επιλέξαμε ούτε την οδό της ακαδημαϊκής έκθεσης, ούτε της πλήρους απόλειψης των θεωρητικών ή πολιτικών «καταλοίπων». Παρ' όλα αυτά, αν η συγγραφή του βιβλίου ξεκινούσε σήμερα θα ήταν αρκετά διαφορετική.

Κλείνοντας το προλογικό σημείωμα, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα τον Ηλία Νικολακόπουλο για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις του, αλλά και για το εκλογικό υλικό που ευγενικά μας παραχώρησε. Επίσης, ευχαριστούμε τον Ηλία Καφάογλου που επιμελήθηκε γλωσσικά την έκδοση, τη Μάγδα Κοτζιά που την υποστήριξε εκδοτικά και την Αλεξάνδρα Δρόσου που σχεδίασε το εξώφυλλο.

ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ

ΑΑΑ	Αγών - Ανόρθωσις - Ανεξαρτησία
ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ	Μαθητική Οργάνωση της ΕΠΟΝ
ΑΔΕΔΥ	Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων
ΑΚΕ	Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας
ΑΣΠΙΔΑ	Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα, Ιδανικά, Δημοκρατίαν, Αξιοκρατίαν
ΒΕΣΜΑ	Βασιλικός Εθνικός Στρατός Μέσης Ανατολής
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
ΔΕ	Δημοκρατική Ένωσις
ΔΝΑ	Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη
Δ.Π.	Δημοκρατική Παράταξις
ΔΣΑ	Δημοκρατική Συνδικαλιστική Αλλαγή
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΔΣΚ	Δημοκρατική Συνδικαλιστική Κίνηση
ΔΣΚ	Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (Κόμμα Γ. Παπανδρέου)
DP	Democratic Party (Δημοκρατικό Κόμμα - ΗΠΑ)
Ε.Αλ.	Εθνική Αλληλεγγύη
ΕΑΔΕ	Εθνική Αντιδικτατορική Δημοκρατία Ενότητα
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΑΣΑΔ	Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσεως
ΕΕΑΜ	Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΕΕ	Ένωσις Ελευθέρων Ελλήνων
ΕΕΚ	Εθνικό Ενωτικό Κόμμα
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΔΕΣ	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΔΗΚ	Ένωσις Δημοκρατικού Κέντρου
ΕΔΗΝ	Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία
ΕΔΝΕ	Ενιαία Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδας
ΕΕΕ	Ένωσις Ελευθέρων Ελλήνων
ΕΕΚ	Εθνικό Ενωτικό Κόμμα
ΕΚ	Ένωσις Κέντρου
ΕΚ-ΝΔ	Ένωσις Κέντρου - Νέες Δυνάμεις
ΕΚΚΑ	Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση

ΕΚΚΕ	Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδας
ΕΚΟΦ	Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών
ΕΛΑΝ	Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΛΔ	Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας
ΕΟΕΑ	Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών
ΕΟΚ	Εθνική Οργάνωση Κρητών
ΕΟΝ	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
ΕΠΕΚ	Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου
ΕΠΟΝ	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΡΓΑΣ	Εργατικός Αντιφασιστικός Συνασπισμός
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΕΣ	Ελληνικός Συναγερμός
ΕΤΑ	Επιμελητεία Του Αντάρτη
Ζωή (Η)	Αδελφότης Θεολόγων
ΗΠΕ	Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων
ΙΔΕΑ	Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών
ΙΤ	Ιερά Ταξιαρχία
ΚΒΦ	Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων
ΚΔ	Κομμουνιστική Διεθνής
ΚΔΚΕ	Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΕ	Κεντρική Επιτροπή
ΚΚΓ	Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας (PCF)
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕεσ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας εσωτερικού
ΚΚΙ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας (PCI)
ΚΚΣΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
ΚΝΕ	Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας
ΚΟΑ	Κομματική Οργάνωση Αθήνας (του ΚΚΕ)
ΚΟΒ	Κομματική Οργάνωση Βάσης (του ΚΚΕ)
ΚΚΣΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
ΚΠ	Κόμμα Προοδευτικών
ΚΠΕ	Κεντρική Πανελλήνια Επιτροπή
ΚΦ	Κόμμα Φιλελευθέρων
ΛΔ	Λαϊκή Δημοκρατία
ΛΚ	Λαϊκόν Κόμμα
ΜΛΑ	Μαζική Λαϊκή Αυτοάμυνα
Ν.Δ.	Νέα Δημοκρατία
ΟΚΝΕ	Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας

ΟΠΛΑ	Οργάνωση Προστασίας Λαϊκών Αγωνιστών
ΠΑΔΕ	Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση
ΠΑΚ	Πανελλήνιο Αντιδικτατορικό Κίνημα
ΠΑΝΔΗΚ	Πανσπουδαστική Δημοκρατική Κίνηση «Σωτήρης Πέτρουλας»
ΠΑΟ	Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωση
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΕΑΝ	Πανελλήνιος Ένωση Αγωνιζομένων Νέων
ΠΕΕΑ	Προσωρινή Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
ΠΕΔΥ	Πανελλήνια Ένωση Δημοσίων Υπαλλήλων
ΠΓ	Πολιτικό Γραφείο
ΠΠΣΠ	Πανελλήνια Πανσπουδαστική Συνδικαλιστική Παράταξη
PAN	Ρωμυλία - Αυλών - Νήσοι
RP	Republican Party (Ρεπουμπλικανικό Κόμμα - ΗΠΑ)
RPR	Rassemblement pour la Republique
ΣΕΟ	Συνεργαζόμενες Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις
ΣΚ	Σοσιαλιστικό Κόμμα
ΣΝΟΦ	Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Σωτήρ (Ο)	Αδελφότης Θεολόγων
ΤΑ	Τάγματα Ασφαλείας
ΤΕΑ	Τάγματα Εθνικής Ασφαλείας
ΦΙΔΗΚ	Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κέντρο
ΦΝΧ	Φίλοι Νέων Χωρών
Χ	Οργάνωση του Γεωργίου Γρίβα

Αγροτικό Κόμμα
 Δημοκρατική Συνδικαλιστική Αλλαγή
 Εθνική Δράσις
 Εθνικόν Κομιτάτον
 Ιερός Λόχος
 Τρίαινα
 3η Ορεινή Ταξιαρχία
 Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες
 Χριστιανική Αγωγή (Πανελλήνιος Ένωση Γονέων)
 Χριστιανική Ένωση Επιστημόνων
 Χριστιανική Ένωση Εργαζόμενης Νεολαίας
 Χριστιανική Φοιτητική Ένωση

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

40ΧΑ	40 χρόνια αγώνες, έκδοση του ΚΚΕ
60ΧΑ	60 χρόνια αγώνες, έκδοση του ΚΚΕ
ΕΑ	Η Εαμική Αντίσταση, επιστημονικό συμπόσιο του ΚΜΕ
ΕΑΔΕ	Εθνική Αντιδικτατορική Δημοκρατική Ενότητα
ΕΘ	Ελληνικά Θέματα
ΕΚΚΕ	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΣΥΕ	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
ILO	International Labour Office
ΚΕΑ	Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
ΚΕΠΕ	Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
ΚΟΜΕΠ	Κομμουνιστική Επιθεώρηση
ΚΟΜΘΕΠ	Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική
ΚΥΠ	Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΝΕΠΚ	Ντοκουμέντα του Ελληνικού Προοδευτικού Κινήματος
NZ	Νίκος Ζαχαριάδης
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
ΟΕΠ	Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός
Πρακτικά ΣτΣ	Πλήρη Πρακτικά Συμβουλίου του Στέμματος (1-2/9/1965)
ΣΙΕΑ	Συμπόσιο του ΚΜΕ για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης
ΣΣ	Σημείωση Συντακτών
σσ.	Σύνολο Σελίδων

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. ΕΑΜΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1941-1944: Η ΒΑΣΙΚΗ ΤΟΜΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

«14 Οκτωβρίου 1944

Ποτέ δεν είδε η Αθήνα τέτοια συγκέντρωση λαϊκών μαζών, που γεμίζανε ακατάπαυστα το Σύνταγμα, την Ομόνοια κι όλο το μήκος των οδών Σταδίου και Πανεπιστημίου και άλλους δρόμους γειτονικούς με πλήθος σημαίες και πινακίδες [...] Το πλήθος ήταν οργανωμένο αξιοθαύμαστα για πλήθος ελληνικό και διαιρεμένο κατά τομείς και επαγγέλματα. Περιλάβαινε πρόσωπα απ' όλες τις ηλικίες, που υπακούανε τυφλά σε συνθήματα που τους δινόντανε με τα χουνιά κι επαναλάβαιναν ρυθμικά ορισμένες κραυγές μαθημένες από πριν. Η κραυγή που δέσποζε σ' όλην αυτήν την ανθρωποθάλασσα ήταν: "Κάπα-Κάπα-Έψιλον!" Είδα πάλι μες στη διαδήλωση παπάδες και γριές και παιδάκια σε μεγάλο αριθμό. Την τάξη κρατούσε ο ΕΛΑΣ και την κρατούσε καλά, χωρίς καμιά σχεδόν επέμβαση της αστυνομίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως τούτος ο λαός που βλέπουμε αυτές τις μέρες είναι άλλος από κείνον που ξέραμε, πιο δυναμικός, πιο γενναίος και πιο περήφανος, αληθινά χειραφετημένος και λεύτερος, όπως φαντάζεται κανείς πως θα ήταν η γενεά του Εικοσιένα, μα όπως δεν ήτανε πια ο αστικοποιημένος λαός που γνωρίσαμε στις μέρες μας. Οι φοβερές δοκιμασίες του 1922 και 1940-44 συντέλεσανε αυτήν την ψυχολογική μεταβολή [...] Τώρα νιώθουμε ένα μεγάλο και ασυγκράτητο λαϊκό ρεύμα που μας σηκώνει και μας παίρνει. Τι ακριβώς θέλει αυτή η μάζα βέβαια κανείς δεν το ξέρει, ούτε τα πιο συνειδητά μέλη της. Δεν είναι το βιομηχανικό προλεταριάτο των μεγάλων ευρωπαϊκών κέντρων με τις συγκεκριμένες οικονομικοκοινωνικές επιδιώξεις του επιστημονικού σοσιαλισμού. Εδώ έχουμε να κάνουμε με δυνάμεις αλόγιστες. Στον αέρα υπάρχει Ρώσικη Επανάσταση, μα και Γαλλική Επανάσταση και Κομμούνα του Παρισιού και απελευθερωτικός εθνικός πόλεμος και ποιος ξέρει τι άλλα θολά στοιχεία που δεν τα ξεχωρίζουμε ακόμα. Ο λαός βρήκε μια λέξη και

την πιπλίζει ολοένα: “Λαοκρατία”. Το τραγουδι της ημέρας που τραγουδούν χωρίς διακοπή όλες οι συνοικίες λέει: Το ’χουμε βάλει βαθειά μες στην καρδιά μας: Λαοκρατία και όχι βασιλιά! Το περιοχόμενο της Λαοκρατίας ωστόσο κανείς δεν μπορεί, μα ούτε και σκοτίζεται κανείς να το εξηγήσει. Δεν αισθάνεται ο λαός την ανάγκη για μια εξήγηση. Του φτάνει ο ήχος αυτής της λέξης κι η αόριστη τάση προς το “Κράτος του λαού”. Ο λαός ν’ ανέβει, ο λαός να γίνει αφέντης, να πάνσουν οι κακοί ν’ αδικούν το λαό – αυτό είναι το λαϊκό αίτημα. Μα συνάμα ο λαός βρίσκει και το Κ.Κ. που το εγκολπώνεται και το αγαπά, όχι για την κοσμοθεωρία του, που δεν την καταλαβαίνει, ούτε για το πρόγραμμά του, που είναι σήμερα ελαστικό και αμφίβολο σαν τα προγράμματα των αστικών κομμάτων, μα γιατί το νοιώθει το Κ.Κ. δικό του, το βλέπει πάντα κοντά του, το ακούει να μιλά τη γλώσσα του, αισθάνεται μαζί του βαθειά ψυχική συγγένεια. Του παραδίδεται λοιπόν μ’ εμπιστοσύνη τυφλή, έτσι που μας ξεσκεπάζεται ξαφνικά, σε τούτην την απότομη στροφή της ιστορίας, μια πρωτεύουσα κόκκινη. [...]

15 Οκτωβρίου 1944

Σήμερα αποκρίθηκε η αστική τάξη. Είχα ακούσει χτες πως έμελλε να γίνει κάποια διαδήλωση του ΕΔΕΣ, μα δεν είχα δώσει πολλή σημασία. Περίμενα πως θα περνούσε μάλλον απαρατήρητη ύστερα από το καταπληκτικό παρυσίασμα του Κ.Κ. Όμως ο φόβος και το πείσμα των αντικομμουνιστικών στοιχείων θαυματουργήσαν και κατάφεραν να οργανώσουν, σε μία νύχτα, μια μεγάλη διαδήλωση όλων των εθνικιστικών οργανώσεων, που δεν είχε βέβαια τον όγκο της χτεσινής διαδήλωσης, ήταν όμως κι αυτή εξαιρετικά επιβλητική. Έφτανε από το Σύνταγμα ως του Μακρυγιάννη, με μεγάλη συμμετοχή του κοινού που ήτανε μαζεμένο στα πεζοδρόμια, ενώ τις προηγούμενες μέρες στο πέρασμα του Κ.Κ. το κοινό συμμετείχε πολύ λιγότερο. Πρόκειται βέβαια για το κοινό του κέντρου της πόλης που είναι κατά πλειοψηφία αστικό. [...] Η σημερινή διαδήλωση ήταν πολύ αισθητά πιο καλοντυμένη και ευπαρουσίαστη από τη χτεσινή και περιείχε αρκετές κομπές κυρίες. *Είναι η πρώτη φορά αυτές τις μέρες που ένιωσα στην Ελλάδα τόσο έντονα, τόσο ξεκάθαρα κι απόλυτα τον κοινωνικό διχασμό, την ατμόσφαιρα του ταξικού πολέμου. Αυτή είναι πια στο εξής η “ελληνική πραγματικότητα”.*»

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*,

τετράδιο όγδοο, 1944-1945, σσ. 509-513

1.1. Η σημασία της ΕΑΜικής τομής

Η λαϊκή επανάσταση του ΕΑΜ, που συντελέστηκε κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής (1941-1944), αποτελεί, κατά γενική ομολογία, τη βασική τομή στην πρόσφατη ελληνική ιστορία. Για πρώτη φορά, οι κυριαρχούμενες τάξεις καταλαμβάνουν αυτόνομο και πρωταγωνιστικό ρόλο στο ιστορικό προσκήνιο. Ο παραδοσιακός συσχετισμός δυνάμεων και οι προπολεμικές πολιτικές αναφορές υπερβαίνονται οριστικά. Το νεοελληνικό έθνος θα διχασθεί εκ νέου, αλλά αυτήν τη φορά λόγω της εμφάνισης ενός επαναστατικού κοινωνικού μπλοκ. Η κίνηση των μαζών συγχωνεύεται με την προοπτική της ανεξαρτησίας, της «λαοκρατίας», της κοινωνικής απελευθέρωσης και συντείνει στην κατάρρευση της παλιάς αντίθεσης βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού. Η ταξική αντίθεση αναγορεύεται και πολιτικά σε κύρια αντίθεση της κοινωνίας. Στη βάση της διαμορφώνονται νέες παρατάξεις, που εκτοπίζουν τις παραδοσιακές: το μπλοκ των εαμικών δυνάμεων με πρωταγωνιστή το ΚΚΕ και το μπλοκ των αστικών αντιεαμικών δυνάμεων με κύριο σύμμαχο το βρετανικό ιμπεριαλισμό.

Οι επιπτώσεις της συγκεκριμένης ιστορικής εξέλιξης θα καθορίσουν ολόκληρη τη μεταπολεμική ελληνική ιστορία. Θα την καθορίσουν πολιτικά: εφεξής, η πολιτική σκηνή θα διαπερνάται από την αντίθεση ανάμεσα στις «εθνικές» πολιτικές δυνάμεις από τη μια, και τις προοδευτικές και αριστερές δυνάμεις από την άλλη. Θα την καθορίσουν ιδεολογικά: η εμπειρία μιας αυθεντικής λαϊκής επανάστασης, η συγκρότηση νέων θεσμών λαϊκής αυτο-οργάνωσης, που αντικατέστησαν τους χρεωκοπημένους κρατικούς, το νέο «πνεύμα» που επικράτησε στις περιοχές της Ελεύθερης Ελλάδας, αλλά και η συντριβή (φυσική και πολιτική) αυτού του πρωτοφανούς κινήματος, θα εγγραφούν, έκτοτε, μόνιμα στην ιδεολογία των κυριαρχούμενων τάξεων. Ειπωμένο διαφορετικά, η εαμική εμπειρία, καθώς κι οι ιδεολογικές συνέπειες της ήττας που την ακολούθησε, θα αποτελούν συστατικά στοιχεία της «λαϊκο-δημοκρατικής παράδοσης» (Laclau 1983). Θα επιβιώνουν και θα συγχωνεύονται με τα διάφορα νέα στοιχεία της έως σήμερα.¹

1 Κατά τον Κ. Τσουκαλά, η ιδεολογική και κοινωνική πόλωση που επέφερε η ΕΑΜική εμπειρία και η συντριβή της «οριοθέτησε όλους τους

Η ταξική πόλωση της ελληνικής κοινωνίας, που φτάνει στο απόγειό της εκείνην την περίοδο με τη συγκρότηση δύο «εθνικών» μπλοκ, είναι η αφετηρία, το σημείο εκκίνησης, τόσο για τη συγκεκριμένη διαμόρφωση του αστικού Κράτους μετεμφυλιακά (αυτόνομος ρόλος του στρατού, μείωση της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών, αντικομμουνισμός, κ.λπ.), όσο και για τη μετέπειτα διαμόρφωση και ανασύνθεση των κοινωνικών μπλοκ, των σχέσεων των κοινωνικών τάξεων με τα πολιτικά κόμματα, των συγκεκριμένων μορφών των μεταπολεμικών πολιτικών κομμάτων (ΕΡΕ, ΕΠΕΚ, Ε.Κ., ΕΔΑ), τη διαμόρφωση και την ιστορική διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης του ΚΚΕ με το ΕΑΜικό μπλοκ.

1.2. Τα ταξικά χαρακτηριστικά του ΕΑΜικού μπλοκ και το πρόβλημα της ηγεμονίας

Η νίκη της «αντεπανάστασης» συνοδεύτηκε, όπως ήταν φυσικό, από μια εκστρατεία κατασυκοφάντησης και συσκότισης

τομείς της κοινωνικής ζωής» (Τσουκαλάς 1986, σελ. 17) // Του ιδίου: «[...] κατά την περίοδο 1941-45, και για πρώτη φορά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, η μαζική λαϊκή αντίσταση έγινε μέσα σ' ένα πνεύμα γενικής συμμετοχής στη διαμόρφωση των εθνικών πεπρωμένων. Για πρώτη φορά, οι μάζες επενέβαιναν άμεσα στον πολιτικό και κοινωνικό τομέα και καλούσαν να αναμειχθούν ενεργά στην οικοδόμηση πολλών θεσμών [...] Και ήταν αυτή η άμεση εμπειρία της συλλογικής δράσης, που οδήγησε τις μάζες σε ανταγωνισμό με τους πολιτικούς εκπροσώπους της αστικής τάξης. Κοντολογίς, η ΕΑΜική εμπειρία συνέτριψε ολόκληρο το παραδοσιακό πλαίσιο, το οποίο περιβάλλει τη συμβολική παραμόρφωση της εικόνας που έχουν οι μάζες για την καθημερινή ζωή. Το κυρίαρχο μικροαστικό πελατειακό σύστημα, που επικράτησε μέχρι το ξέσπασμα του πολέμου, διαλύθηκε. Το ΕΑΜ έδωσε το έναυσμα που ενεργοποίησε τις μεταβολές, οι οποίες υπήρχαν λανθάνουσες στην ελληνική κοινωνία από το 1922. Οι πιο θεμελιώδεις πλευρές της σχέσης των ανθρώπων με τις συνθήκες ύπαρξής τους υποβάλλονταν σε πλήρη αναθεώρηση» (όπ.π., σελ. 30) // Ομοίως Ελεφάντης 1976α, σελ. 22 και 1976β // Στην ίδια κατεύθυνση συγκλίνει και ο Η. Νικολακόπουλος (1985, σελ. 70), με τη διαφορά ότι θεωρεί επίσης καθοριστική για την μεταπολεμική περίοδο, όσον αφορά στο κομματικό σύστημα, και τη διαιρετική τομή του Εθνικού Διχασμού // Ακόμα Χατζής 1977, 1978, 1979, 1982α, 1982β // Σταυριανός 1977 // Σ. Μάξιμος 1945 και 1950.

του εαμικού κινήματος. Η συντριπτική ηγεμονία της ιδεολογίας των νικητών στην ερμηνεία του εαμικού φαινομένου (γεγονός που εκφράζεται με το ιδεολόγημα της «εθνικής αντίστασης»), συσκότισε την τεράστια αυτήν εμπειρία και εμπόδισε την ανάλυσή της.² Ποιος υπήρξε ο χαρακτήρας αυτής της κοινωνικής κίνησης; Τι ήταν το ΕΑΜικό μπλοκ και το αντιεαμικό παράγωγο του; Σε τι συνίσταται η ταξική και κοινωνική τους σύνθεση; Είναι προβλήματα τα οποία έχουν απαντηθεί σε ελάχιστο βαθμό.

Αποτέλεσμα της αδυναμίας να κατανοηθεί και να αναλυθεί το ΕΑΜ ως διαδικασία κοινωνικής επανάστασης, είναι να θεωρείται συχνά κύριο ή αποκλειστικό στοιχείο αυτού του κινήματος το «αντάρτικο», «ο ένοπλος αγώνας». Συμβολικά, η «εθνική αντίσταση» γιορτάζεται στο «Γοργοπόταμο», όχι στις γενικές απεργίες της κατοχής. Η «ανάγνωση» αυτή χάνει από το οπτικό της πεδίο τις μορφές της πάλης των τάξεων που απέκτησαν ευρύτερο κοινωνικό χαρακτήρα και έθεσαν *αντικειμενικά* –πιθανώς και εν αγνοία των «δρώντων φορέων»– αίτημα κοινωνικής ανατροπής: απεργίες, διαδηλώσεις, καταλήψεις εργοστασίων, θεσμοί λαϊκής εξουσίας (λαϊκά δικαστήρια και σχολεία, λαϊκή αυτοδιοίκηση, λαϊκή αυτοάμυνα, πολιτοφυλακή), κράτος πρόνοιας και θεσμοί κοινωνικής αλληλεγγύης, με δύο λόγια: ο,τιδήποτε χαρακτηρίζει κάθε σύγχρονη κοινωνική επανάσταση, ανεξάρτητα από το χαρακτήρα της. Αντίθετα με τις υπόλοιπες χώρες της κατεχόμενης Ευρώπης, όπου «η ιδέα της Αντίστασης ταυτίζεται με το αντάρτικο, τις ένοπλες συγκρούσεις, τα σαμποτάζ, τις ανατινάξεις, τις μυστικές οργανώσεις, στην Ελλάδα η αντίσταση πήρε μια πολύ πλατύτερη έκταση με δικές της ιδιομορφίες. Έγινε ένα πανεθνικό, παλλαϊκό κίνημα με πολύμορφες εκδηλώσεις ατομικών πρωτοβουλιών, μικρών ομάδων, μαζικών παλλαϊκών αγώνων, απεργιών, και διαδηλώσεων άοπλων πολιτών, “ελεύθερων σκοπευτών”, ανταρτικών ομάδων, παρτιζάνικου και πολεμικής δράσης ενός πρωτοφανέρωτου εθελοντικού λαϊκού στρατού [...] Ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας στην Ελλάδα ήταν ένας συνδυασμός μαζικού, μη ένοπλου αγώνα και

2 Για τις προϋποθέσεις της επιστημονικής ανάλυσης του ΕΑΜικού φαινομένου βλέπε Ελεφάντης 1976β // Οι πρόσφατες επιστημονικές προσεγγίσεις στο Ιατρίδης (επιμ.) 1984 // Φλάισερ & Σβορώνος (επιμ.) 1989.

ένοπλης δράσης και αυτό το χαρακτήρα διατήρησε μέχρι τέλος» (Χατζής, 1977, σελ. 101).³ Αυτό το στοιχείο διαφοροποιεί ριζικά το ΕΑΜ και από τα άλλα εθνικοαπελευθερωτικά βαλκανικά κινήματα της Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας.

Το ΕΑΜ αποτελεί μοναδική για το εύρος της κοινωνική συμμαχία. Και σε αυτήν ακριβώς την ευρύτητα έγκειται και η επαναστατική δυναμική της. Στους κόλπους του συσπειρώνονται πλειοψηφικά οι εκμεταλλεζόμενες και καταπιεζόμενες τάξεις, μερίδες και στρώματα της ελληνικής κοινωνίας: εργάτες, αγρότες, μισθωτοί, ημιπρολετάριοι της πόλης. Στην επαναστατική κίνηση συμμετέχουν παραδοσιακά και νέα μικροαστικά στρώματα: μικροιδιοκτήτες-μικρέμποροι και μικροί παραγωγοί, μικροαστοί του κρατικού μηχανισμού (δημόσιοι υπάλληλοι και δάσκαλοι), ελεύθεροι επαγγελματίες, κ.λπ., ευρύτατα τμήματα των βασικών διαταξικών κοινωνικών κατηγοριών (νεολαία, γυναίκες, διανοούμενοι),⁴ αλλά και ευρύτατα τμήμα-

3 «Αντίθετα με τις άλλες υπόδουλες στον Άξονα χώρες, ο αντιστασιακός δεν είναι μόνο ο παρτιζάνος, είναι και ο “εαμίτης”, ο αγωνιστής των πόλεων» (Κατσούλης 1985, σελ. 60) // Ένας συνοπτικός απολογισμός για την ανάπτυξη και τον συνδυασμό των μορφών πάλης στην κατοχή περιέχεται στην εισήγηση που έκανε ο Γ. Ζέβγος στην 10η Ολομέλεια του ΚΚΕ (Ιανουάριος 1944). Το διάγραμμα της εισήγησης είχε επεξεργαστεί ο Δ. Γληνός (βλ. Ζέβγος 1944) // Πλήρης καταγραφή των βασικών απεργιών, συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων της περιόδου της κατοχής υπάρχει στο χρονικό «Στ’ άρματα! Στ’ άρματα!» (Ζωΐδης & Καΐλας 1967, σσ. 542-549) // Επίσης Ψυρούκης 1983α, σελ. 142 κ.ε.

4 Η νεολαία συμμετέχει καθοριστικά, όχι μόνο στους μαζικούς αγώνες, αλλά και στην ένοπλη πάλη: «Αν θελήσουμε να εξετάσουμε τον αριθμό των αγύμναστων νέων ανταρτών του ΕΛΑΣ (κάτω από 24 χρόνων) θα βρούμε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, που αποτελεί ένα πραγματικό τίτλο τιμής για τη νεολαία μας. Γενικά το ποσοστό αυτό φτάνει και μέχρι 45% και ολοένα, με το τράβηγμα των παλαιότερων από τον ένοπλο αγώνα ανεβαίνει καθημερινά. Σ’ ορισμένες μονάδες του ΕΛΑΣ (Μακεδονία), το ποσοστό αυτό φτάνει σήμερα και μέχρι 65% [...]», Έκθεση Π. Ανταίου προς το ΚΣ της ΕΠΟΝ, 31.2.1943, στο Ανταίος (1977, ΑΠ, σελ. 218). Στον ΕΛΑΣ Κ. Μακεδονίας, οι αντάρτες ηλικίας 14-23 ετών αποτελούν το 44%, οι ηλικίας 24-33 το 43,5%. Συνολικά, το 75% των ανδρών, αποτελείται από νέους μεταξύ 17-18 και 30 ετών (Μητσόπουλος 1987, σελ. 629) // Η αφύπνιση και η πολιτική ενεργοποίηση των γυναικών είναι επίσης εντυπωσιακή: «Οι γυναίκες αποτελούν το 45% του ΕΑΜ [...] Παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην τροφοδοσία και στη μεταφορά πολεμοφοδίων στα ένοπλα τμήματα του ΕΛΑΣ. Μετέχουν σε μάχιμες κι εφεδρικές

τα νέων κοινωνικών κατηγοριών που δημιούργησε ο πόλεμος, όπως οι Μακεδόνες πρόσφυγες των βουλγαροκρατούμενων περιοχών, οι τραυματίες, οι ανάπηροι, οι φυλακισμένοι στρατιώτες, οι αποστρατευμένοι στρατιώτες, οι άνεργοι, τα εξαθλιωμένα στρώματα των πόλεων.⁵ Όπως κάθε αυθεντική επανάσταση

μονάδες του ΕΛΑΣ, σαν αντάρτισσες και αξιωματικοί. Υπάρχουν και χωριστά τμήματα γυναικών, όπως η γυναικεία διμοιρία της 13ης Μεραρχίας, η γυναικεία διμοιρία της Καισαριανής [...] Υπάρχει έφιππη ομάδα γυναικών στην περιοχή Ζάρκου των Τρικάλων που εκτελεί αποστολές του ΕΛΑΣ [...], οι γυναίκες κύρια οργανώνουν την περίθαλψη των τραυματιών και των αρρώστων [...], οργανώνουν συσσίτια για τα πεινασμένα παιδιά. Οι αγρότισσες δίνουν τη μάχη της σοδειάς τροφοδοτώντας χιλιάδες πατριώτες με τη σοδειά τους. Γυναίκες αποτελούν το βασικό κορμό διακίνησης του παράνομου τύπου. Οι διανοούμενες κι επιστημότισσες συμβάλλουν στο γράψιμό του, καθώς και στην έκδοση παράνομων γυναικείων εφημερίδων [...]» (Μ. Ράνου 1985, σελ. 174) // Στη Θεσσαλία, περιοχή για την οποία διαθέτουμε περισσότερο συγκεκριμένα στοιχεία, οι γυναίκες αποτελούν συνολικά το 35,4% της δύναμης των εαμικών οργανώσεων. Αναλυτικότερα, 28,5% του ΕΑΜ, 16,5% του ΕΕΑΜ, 52,1% της Ε.Α., 43,6% της ΕΠΟΝ, 38,6% των ΑΕΤΟΠΟΥΛΩΝ, 10% του εφεδρικού ΕΛΑΣ (Βλέπε σχετικά πίνακα 3, σελ. 38 του παρόντος).

5 Για την προπολεμική κοινωνική-ταξική διάρθρωση βλέπε Ρήγος 1988, μέρος δεύτερο, σσ. 131-261 // Για τις συνθήκες ζωής στις πόλεις, Λεοντίδου 1989 και ιδιαίτερα σσ. 213-219 // «Η άποψη που επικρατεί σχετικά με το θέμα υπογραμμίζει την ευρύτερα διαταξική σύνθεση του ΕΑΜ, όπως αυτή διαφαίνεται και από τη μαζική συμμετοχή του αγροτικού πληθυσμού αλλά και από τη στελέχωση και απήχυσή του στα αστικά κέντρα. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται άλλωστε στην εκλογική βάση της μεταπολεμικής Αριστεράς, που είναι σημαντικά διαταξικότερη σε σύγκριση με τα αντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά κόμματα. Εντούτοις, αρκετά στοιχεία, καθώς και οι μεταγενέστερες εκλογικές ταυτίσεις, ενισχύουν την υπόθεση ότι λεπτομερέστερες έρευνες, και ειδικότερα στα αστικά κέντρα, ενδέχεται να αναδείξουν τα ιδιαίτερα ταξικά χαρακτηριστικά της λαϊκής βάσης του ΕΑΜ. Χωρίς φυσικά εδώ να παραγνωρίζεται η σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ κατοχικού και μετακατοχικού ΕΑΜ ούτε το κρίσιμο θέμα των έντονων ίσως διακυμάνσεων της λαϊκής βάσης του ΕΑΜ κατά την περίοδο της κατοχής. Διακυμάνσεων που ενδεχομένως αφορούσαν κυρίως μικροαστικά στρώματα των πόλεων και τμήματα του αγροτικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα, προς το τέλος της κατοχικής περιόδου και αμέσως μετά την απελευθέρωση, να ενταθούν τα ταξικά χαρακτηριστικά της σύνθεσης του ΕΑΜ» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 71) // Επίσης Χόνδρος 1984, σελ. 76 και υποσ. 29, σελ. 87 // Ρούσσοις 1982, σελ. 66 // Κατσούλης 1985, σελ. 60 // Ζέβγος 1944, σελ. 20-7 // Μάξιμος 1945 και 1950 // Σάργης 1985, σελ. 13 // Κατηφόρης 1984// Για τις νέες κοινωνικές κατηγορίες που γέννησε η κατοχή ο Χατζής παρατηρεί: «Όλα όσα πέτυχε

δεν θα συναρθρώσει μόνον ταξικές αντιθέσεις. Ένα πλήθος άλλων, μη-ταξικών, παραγόντων: εθνικές, φυλετικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητες, πολιτιστικές και ιστορικές ιδιομορφίες, τοπικές πολιτικές παραδόσεις αλλά και προσωπικά πάθη ή οικογενειακές βεντέτες, θα συγχωνευθούν οργανικά με τις πρώτες, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο. Όσον αφορά στις εθνικές μειονότητες για παράδειγμα, η εαμική κίνηση παρουσιάζει αξιόλογη επιρροή στο σλαβομακεδονικό στοιχείο των παραμεθόριων περιοχών της Μακεδονίας, που εκφράζεται είτε με την ένταξή του στον ΕΛΑΣ (αργότερα στο ΔΣΕ) και τις άλλες εαμικές οργανώσεις, είτε με την αυτόνομη συγκρότηση της ΣΝΟΦ (Σλαβομακεδονικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Μετώπου). Αντίθετα, οι γραικομάνοι (εξελληνισμένοι σλαβομακεδόνες), οι βλαχόφωνοι, οι αρβανιτόφωνοι, οι τουρκόφωνοι πρόσφυγες του Πόντου και της Καππαδοκίας που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία, θα στραφούν ακόμη και ένοπλα κατά του ΕΑΜ, επανδρώνοντας τις αντιεαμικές τρομοκρατικές οργανώσεις των περιοχών. Στη Δ. Θράκη, η μουσουλμανική μειονότητα θα παραμείνει απαθής ή και εχθρική απέναντι στο ΕΑΜ. Αλλού, όπως στην περίπτωση της μουσουλμανικής αλβανικής μειονότητας στην Ήπειρο (τσάμηδες), ή σ' αυτήν των κουτσόβλαχων, οι μειονότητες θα αποτελέσουν στηρίγματα του στρατού κατοχής.⁶ Ορισμένες φο-

το ΕΑΜ ήταν καλά, αλλά όχι αρκετά. Έπρεπε να διευρυνθεί και να εδραιωθεί η συμμαχία με τις μάζες των “φτωχογειτονιών”, όπως ονόμαζαν τις ακραίες συνοικίες των μεγάλων πόλεων, όπου είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες του παλιού πολέμου και χωρίς επάγγελμα και μόνιμους πόρους αγροτικά στοιχεία που έρχονταν στις αναπτυσσόμενες πόλεις ζητώντας δουλειά και τύχη. Ο σημαντικά μεγάλος αριθμός ανθρώπων της κατηγορίας αυτής, που συνήθως ονομάζουμε “φτωχολογιά της πόλης”, εξογκώθηκε στα χρόνια της κατοχής με την προσθήκη πολλών “μικρονοικοκυραίων” που καταστράφηκαν ή και διατηρούσαν ακόμα ακίνητες περιουσίες αλλά όχι προσοδοφόρες και αξιοποιήσιμες» (Χατζής 1977, σελ. 281) // Ομοίως Κατσούλης 1985, σελ. 53 // Ρούσσοσ 1982, σελ. 68.

6 Βλέπε αναλυτικά την εργασία του Γιώργου Μαργαρίτη (1989): «Εμφύλιες διαμάχες στην κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές» // Για το Μακεδονικό πρόβλημα και τις πολιτικές τάσεις των Σλαβομακεδόνων, Κωφός (1989): «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της κατοχής και της Αντίστασης» // Επίσης Φλάισερ, τόμος πρώτος, χ.χ., σσ. 365-368 // Το σύνολο, πάντως, των εθνικο-θηρησκευτικών μειονοτήτων δεν υπερβαίνει το 1940 το 5,8% του πληθυσμού (426.312 κάτοικοι), (Ρήγος 1988, σελ. 236).

ρές, σε τοπικό επίπεδο, η συνάρθρωση μη-ταξικών στοιχείων με τις ταξικές διαιρέσεις θα τις επικαθορίσει.

Ο ρόλος της εργατικής τάξης μέσα σ' αυτήν τη συμμαχία υπήρξε καθοριστικός. Τα ταξικά χαρακτηριστικά του ΕΑΜικού κινήματος είναι ιδιαίτερα εμφανή στα μεγάλα αστικά κέντρα. «Παρ' όλη την καταστροφή των πιο βασικών κλάδων παραγωγής και την απονέκρωση μιας σειράς επιχειρήσεων και ιδρυμάτων, δηλαδή τομέων μαζικής παρουσίας εργαζομένων, οι εργάτες, μαζί με τους υπαλλήλους, ήταν η πιο μαζική και συγκεντρωμένη δύναμη στην πρωτεύουσα. Τα εργοστάσια και οι φάμπρικές που κάπως δούλευαν (ελαφρά βιομηχανία, επισιτιστική, μικροφάμπρικές και εργαστήρια, συγκοινωνίες, ηλεκτροφωτισμός, γκάζι κ.ά.), επιχειρήσεις κοινωνικής ωφελείας, δημόσιες και δημοτικές υπηρεσίες, τράπεζες, ανώνυμες εταιρείες, εκπαιδευτικά και πολιτιστικά ιδρύματα, μαζί με τις οργανώσεις των ανέργων και των συνταξιούχων, των αποστράτων, τραυματιών, αναπήρων και θυμάτων πολέμου, γίνονται φρούρια και ορμητήρια του αγώνα. Μέσα στην καθημερινή πάλη, οι προλετάριοι εργατοϋπάλληλοι σφυρηλατούν την ενότητα με τις πλατύτερες μάζες του λαού και αναδείχνουν την τάξη τους ηγεμόνα της επανάστασης. Δίνουν το δικό τους περιεχόμενο, τη δική τους ιδεολογία, το δικό τους πνεύμα στις μάζες των μεσαίων τάξεων, των διανοουμένων, της φοιτητικής νεολαίας (Χατζής 1977, σελ. 236). Βέβαια «η ηγεμονία», που αναφέρει ο Θ. Χατζής, αντανακλά τα όρια της ιστορικής συγκρότησης του ελληνικού εργατικού κινήματος, τον περιορισμένο βαθμό ανάπτυξης του μαρξισμού στην Ελλάδα και της συγχώνευσής του με το εργατικό κίνημα, όπως, επίσης, και τα όρια του πολιτικού εκπροσώπου της εργατικής τάξης στη δεδομένη ιστορική συγκυρία, που είναι το ΚΚΕ. Από αυτήν την πλευρά, είναι χαρακτηριστικό και το πρόγραμμα του Εργατικού ΕΑΜ, του γνωστού ΕΕΑΜ: «Το ΕΕΑΜ ποτέ δεν διαμόρφωσε ένα πλήρες πολιτικό και οικονομικό πρόγραμμα για τη μεταπολεμική Ελλάδα, όπως έκαναν άλλα συνδικάτα σε ξένες χώρες (για παράδειγμα Γαλλία, Βέλγιο και Ιταλία). Προβλήματα όπως η εθνικοποίηση, η κοινωνικοποίηση και η συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση ή στη γενική ανασυγκρότηση της οικονομίας δεν φαίνεται ότι ενδιέφεραν τους Έλληνες εργάτες ή την ηγεσία τους κατά τη διάρκεια του πολέμου» (Avgoustidis 1984, σελ. 67).

Σε ένα άρθρο της μετακατοχικής εποχής, ο Αβραάμ Μπεναρόγια επισημαίνει: «Αν και στην επανάσταση αυτή πρωτοστάθηκαν από την πρώτη στιγμή πολλοί εργάτες και κομμουνιστές, δεν ήταν λίγοι οι αγρότες και μικροαστοί, και κανείς σοβαρός άνθρωπος δεν θα υποστηρίξει την άποψη πως επρόκειτο για μια προλεταριακή επανάσταση. Όχι μόνο αντικειμενικά η καπιταλιστική οικονομία δεν είχε εξαντλήσει το περιθώριο της ούτε στη συγκέντρωσή της, ούτε και στην επέκτασή της σε όλους τους βασικούς κλάδους, αλλά και υποκειμενικά το ελληνικό προλεταριάτο δεν είχε ωριμάσει για να αναλάβει μόνο του, ακόμα και σε συμμαχία με άλλα λαϊκά στρώματα την ιστορική του αποστολή. Η επανάσταση λοιπόν δεν ήταν συνέπεια της ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού κύκλου, αλλά συνέπεια της αποσύνθεσής του, από λόγους εξωτερικής πίεσης. Βέβαια, το γεγονός πως προλετάριοι και εκπρόσωποί τους πήραν μέρος, μάλιστα ενεργό μέρος, στην επανάσταση δείχνει πως η ελληνική κοινωνία μπαίνει στον κύκλο των κοινωνικών αγώνων όλης της Ευρώπης. Μ' όλα αυτά είναι φως φανερό πως στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για την προλεταριακή επανάσταση» (Μπεναρόγια 1946, σελ. 37).

Πώς αντανακλάται, όμως, το πρόβλημα της ηγεμονίας στο επίπεδο του προγράμματος; Το πρόγραμμα της «Λαϊκής Δημοκρατίας» (Λ.Δ.)⁷ που θα διατυπωθεί από το ΚΚΕ στο 7ο Συ-

7 Για τη διαμόρφωση του προγράμματος της Λαϊκής Δημοκρατίας, βλέπε κατά σειρά τα παρακάτω κείμενα: α) Εισήγηση Γ. Ιωαννίδη στην ΚΕ του ΚΚΕ για τη διάλυση της Γ' Διεθνούς (Ιούνιος 1943), στο Χατζής 1978, σσ. 42-54. β) «Το πρόγραμμα της λαϊκής δημοκρατίας» στο «Λαοκρατία και σοσιαλισμός» έκδοση *Ριζοσπάστη*, Αθήνα 1943. Ανατύπωση στη σειρά ΝΕΠΚ (10), όπου αναφέρεται ότι η Λ.Δ.: «Θα επιβάλει τον περιορισμό, όσο είναι δυνατό μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής οικονομίας, της εκμετάλλευσης και θ' ανοίξει έτσι το δρόμο για το ομαλό πέρασμα στο Σοσιαλισμό» (σελ. 16). γ) Σχέδιο προγράμματος της Λ.Δ., που εγκρίθηκε από το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ και προτάθηκε στα κόμματα του ΕΑΜ (17.6.1945), στο ΚΚΕ [4] σελ. 258. δ) «Το πρόγραμμα της Λαϊκής Δημοκρατίας», που εγκρίθηκε από την ΚΕ του πολιτικού συνσπισμού των κομμάτων του ΕΑΜ (23.7.1945), στο ΚΚΕ [9], σσ. 388-395. ε) «Απ' την αστικοτσιφλικάδικη Ελλάδα προς την Ελλάδα της λαϊκής δημοκρατίας» παράρτημα ΚΟΜΕΠ, αρ. 44, Δεκέμβριος 1945. Ανατύπωση ΝΕΠΚ [6]. στ) Ζαχαριάδης (1945α), στο ΚΚΕ [4]. ζ) Ζαχαριάδης (1945β, σελ. 32), (1945γ, σελ. 71), (1945δ, σελ. 281) και (1945ε). η) Εισήγηση Δ. Παρτσαλίδη στο 7ο Συνέδριο, στο ΝΕΠΚ [4]. θ) Πολιτική απόφαση 7ου Συνεδρίου, στο ΚΚΕ [5], σελ. 539. ι) «Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ»

νέδριο (1945), αποτελεί μια αντιφατική (προγραμματική) συμπύκνωση. Αντιστοιχεί, γενικά, στο βαθμό ωρίμανσης της συγκεκριμένης κοινωνικής κίνησης: «Ο πολιτικός συνασπισμός των κομμάτων του ΕΑΜ έχει καταρτίσει το πρόγραμμά του, το πρόγραμμα της λαϊκής δημοκρατίας. Το πρόγραμμα αυτό αγκαλιάζει, στις γενικές κατευθυντήριες γραμμές, το συνολικό ζήτημα του αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού και της ανέλιξης της λαϊκής δημοκρατίας στη σοσιαλιστική [...] με κύρια μέτρα «εθνικοποίηση της πίστης, των μεγάλων μεταφορών, των βασικών βιομηχανιών που έχουν πρωταρχική εθνική σημασία. Τα μέτρα αυτά θα αποτελέσουν το βάθρο για να θεμελιωθεί η ακλόνητη εθνική μας δύναμη και ανεξαρτησία». Η κατεύθυνση που θα κινηθεί η Λ.Δ., δεν είναι προδιαγεγραμμένη. Και οι δύο τάσεις, τόσο αυτή της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής όσο και ο οικονομισμός-σταλινισμός, *ενυπάρχουν* στο πρόγραμμα ως αντιφατικές εκφράσεις του. Σύμφωνα με τον Χατζή, η Λαϊκή Δημοκρατία που πρότεινε ο ηγετικός πυρήνας του ΚΚΕ, ήδη από τον Ιούνιο του 1943, «είναι μια μορφή εξουσίας, που δεν είναι αστική δημοκρατία, ούτε όμως και εξουσία της εργατικής τάξης και του εργαζόμενου λαού [...] περιορίζονταν σε οικονομικές βελτιώσεις και μέτρα υπέρ των εργαζομένων, χωρίς να θίγει την πλουτοκρατία. Υποσχόταν βέβαια να προχωρήσει και σε εθνικοποιήσεις αργότερα, αλλά τόνιζε ότι θα ενίσχυε κάθε ιδιωτική πρωτοβουλία, για να δημιουργηθεί εθνική βιομηχανία και να γίνει η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας [...] Η «Λ.Δ.» δεν αναλάμβανε την οργάνωση σχεδιασμένης οικονομίας, ούτε ανέθετε τη διεύθυνση των επιχειρήσεων, εργοστασίων, κ.λπ. σε εργατικές επιτροπές» (1978, σελ. 51).⁸

Η εργατική «ηγεμονία», λοιπόν, αναφέρεται μόνο στο ιδιαίτερο βάρος της πρώιμης και γενικευμένης κοινωνικής και πολιτικής κινητοποίησης της εργατικής τάξης. Με την ίδρυση του ΕΕΑΜ, που προηγείται χρονικά των υπολοίπων εαμικών οργανώσεων, η εργατική τάξη συσπειρώνει και συμπαρασύρει στην κίνησή της τα ευρύτερα μισθωτά στρώματα και άλλα κοινωνι-

(26.9.1945), στο ΚΚΕ [9], σσ. 416-430 // Στο ζήτημα της ηγεμονίας βλέπε Ψυρούκης 1983α, μέρος 2, σσ. 117-230.

8 Ομοίως Μαργαρίτης 1984, σελ. 189.

κά υποκείμενα. Ακόμα, η εργατική «ηγεμονία» αναφέρεται στις μορφές πάλης, στους μαζικούς αγώνες που φτάνουν μέχρι τη γενική απεργία, στο περιεχόμενο των αιτημάτων και στις μορφές οργάνωσης (π.χ. λαϊκές επιτροπές). Όπως περιγράφει ο Κ. Θέος, στην ιστορική μπροσούρα «Τα εργατικά συνδικάτα, η πάλη τους ενάντια στο φασισμό» (1947): «Κάτω απ' τις σημαίες του Εργατικού ΕΑΜ (ΕΕΑΜ) συσπειρώθηκε το σύνολο των εργατών, εργατριών και υπαλλήλων της χώρας [...] Το Εργατικό ΕΑΜ άνοιξε πρώτο το δρόμο της πάλης του λαού με τις απεργίες που άρχισε απ' τις αρχές του 1942 –στην αρχή για ψωμί και μεροκάματα– για να πάρουν απ' τις αρχές του 1943 θυελλώδη χαρακτηριστήρα γενικών απεργιών και διαδηλώσεων ενάντια στην επιστράτευση, στην τρομοκρατία και στην κατοχή. Με τους αγώνες αυτούς που οργάνωσε και καθοδήγησε το Εργατικό ΕΑΜ, η εργατική τάξη της Ελλάδας εσημείωσε μοναδικούς στην υπόδουλη Ευρώπη θριάμβους. Μόνη η Ελλάδα απ' όλες τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης πέτυχε με τους αγώνες του Λαού της –τους οποίους πρωτοπόρος μαχητής ήταν το Εργατικό ΕΑΜ– να εξαναγκάσει τον Χίτλερ να ανακαλέσει το Διάταγμα της επιστράτευσης που είχε δημοσιευθεί στις 30 Ιανουαρίου 1943» (Θέος 1947, σελ. 14). Ο Κατσούλης (1982) υπολογίζει, ότι στη διετία 1943-44 οργανώθηκαν περισσότερες από 100 κλαδικές απεργίες σ' ολόκληρη τη χώρα και μάλιστα σε βασικούς κλάδους παραγωγής (λιπάσματα, τσιμέντα, τράπεζες, κ.λπ.).⁹

9 Μια περιεκτική αποτίμηση συνολικά της δράσης, της επιρροής και της σημασίας του ΕΕΑΜ βρίσκεται στο άρθρο: «ΕΕΑΜ: The Worker's Resistance», στο Avgoustidis 1984 // Τα κείμενα του ΕΕΑΜ έχουν δημοσιευθεί στο ΚΕΑ [1], σσ. 174-212 // Για την ίδρυση του ΕΕΑΜ Κωτσάκης 1986, σελ. 320 // Χατζής 1977, σελ. 90 // Στρίγκος 1982, σελ. 19 // Κατηφόρης 1984 // Κατσούλης 1985, σελ. 55, όπου αναφέρεται: «Το ΕΕΑΜ υπήρξε η πρώτη εργατική οργάνωση στο ευρωπαϊκό κατεχόμενο χώρο που κινητοποίησε τις εργατοϋπαλληλικές μάζες σε ανοικτούς απεργιακούς και γενικότερους συνδικαλιστικούς αγώνες κατά των Γερμανοϊταλικών» // Για το απεργιακό κίνημα στην περίοδο της κατοχής βλέπε αναλυτικά Χατζής 1977, Ρούσσο 1982, Χρονικό Στ' άρματα! Στ' άρματα! (στο ΚΕΑ [2]), Κατσούλης 1985 και 1982.

Όσον αφορά στην ιδιαίτερα σημαντική γενική απεργία του Μαρτίου 1943, στην Αθήνα παίρνουν μέρος 200.000 άτομα, ενώ συνολικά υπολογίζεται ότι στις κινητοποιήσεις αυτές πήραν μέρος περισσότεροι από 500.000 εργαζόμενοι (Στ' άρματα! Στ' άρματα!, στο ΚΕΑ [2], σελ. 544)

Η πρωτοφανής –για το εύρος της– ΕΑΜική συμμαχία υλοποιείται και αποκρυσταλλώνεται στην πληθώρα των μαζικών λαϊκών οργανώσεων της κατοχής και σε ένα πολύμορφο δίκτυο επιτροπών βάσης, στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Ακόμα, στη δημιουργία και ανάδειξη των οργάνων της λαϊκής εξουσίας («λαοκρατίας»), της λαϊκής αυτοδιοίκησης και της λαϊκής δικαιοσύνης στην Ελεύθερη Ελλάδα, που δεν προβλέπονταν από το πρόγραμμα του ΕΑΜ, ούτε υπήρξαν προϊόν θεωρητικής μελέτης του ΚΚΕ, ή κάποιου άλλου από τα συνεργαζόμενα μ' αυτό κόμματα, αλλά αποτέλεσαν προϊόντα της ίδιας της δράσης των μαζών. «Δημιουργήθηκαν με πρωτοβουλίες των ιδίων των λαϊκών μαζών, σαν όργανα άμυνας και στην πορεία αναπτύχθηκαν και ανάλαβαν πολλαπλά καθήκοντα αντιμετώπισης και λύσης προβλημάτων της συγκεκριμένης πραγματικότητας. Η υγεία, η πρόνοια, τα συσσίτια, οι διανομές τροφίμων, ο έλεγχος των τιμών, η πάλη κατά του μαυραγοριτισμού και της απόκρυψης ειδών πρώτης ανάγκης ήσαν καθήκοντα αυτών των επιτροπών [...] Πάλευαν για επιδόματα ανεργίας, για περίθαλψη αναπήρων και θυμάτων πολέμου, για ειδική μέριμνα στα παιδιά, τις έγκυες γυναίκες. Σε ορισμένες περιπτώσεις βοήθησαν στις επιδιορθώσεις σπιτιών, δρόμων και καταστημάτων κοινωνικής χρήσης» (Χατζής 1978, σελ. 340). Οι θεσμοί αυτοί, συνώνυμο της δυαδικής εξουσίας, που η επικράτησή τους καταργεί το παλιό αστικό κράτος, επισφραγίστηκαν με τη συγκρότηση της «Προσωρινής Επιτροπής Πολιτικής Απελευθέρωσης» (ΠΕΕΑ) στις 10 Μαρτίου 1944. Η σταδιακή ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού αργότερα, μετά τον Δεκέμβρη –που στην περίοδο 1945-1946 θα επεκταθεί γεωγραφικά σ' ολόκληρη την επικράτεια– θα σημαίνει την καταστροφή τους.¹⁰

// Ομοίως Κατηφόρης 1984 // Κατσούλης 1982, σελ. 120 // Ζέβγος 1944, σελ. 188.

10 Επίσης Χατζής 1977: σελ. 277, 279-280, 408, 469· 1978: σελ. 267 κ.ε., 399· 1979: σσ. 191-196 // Αυτά τα νεογέννητα λαϊκά όργανα εξουσίας έτειναν από την ίδια τους φύση να «συνενωθούν σ' ένα κεντρικό αντιπροσωπευτικό κι εκτελεστικό όργανο για να δημιουργηθεί κεντρική εξουσία του λαού» (Ζέβγος 1944, σελ. 190) // Οι κώδικες της λαϊκής δικαιοσύνης και αυτοδιοίκησης στο ΚΕΑ [3] και ΝΕΠΚ [3] // Για μια λεπτομερειακή ανάλυση της διαμόρφωσης και λειτουργίας του συστήματος λαϊκής δικαιοσύνης βλέπε Ζέπος 1986 // Ομοίως Παπαθανασόπουλος

1.3. Σημασία και έκταση της κοινωνικής αυτοοργάνωσης

Η αυτοοργάνωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την περίοδο αυτή είναι γενικευμένη. Ίσως, η «ιδιόμορφη» ελληνική υπερπολιτικοποίηση (το ιδιαίτερο βάρος της πολιτικής ιδεολογίας μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό), που επιβιώνει έως και σήμερα, να έχει τις ρίζες της και σ' αυτήν τη συλλογική εμπειρία.

Ακριβής συνολικός αριθμητικός προσδιορισμός των μελών των εαμικών οργανώσεων δεν έχει υπάρξει μέχρι σήμερα.¹¹ Κάτι τέτοιο –αν υπάρξει μελλοντικά– μπορεί να είναι μόνον καρπός πρωτογενούς (αρχαιακής) ιστορικής έρευνας, εγχείρημα που ξεφεύγει βέβαια από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης. Αναγκαστικά, λοιπόν, θα στηριχθούμε στις γνωστές πηγές και εκτιμήσεις. Σύμφωνα με αυτές, στο τέλος της κατοχής, δηλαδή το Σεπτέμβριο του 1944, η συνολική δύναμη των εαμικών οργανώσεων εκτιμάται σε 1.520.000 έως 2.120.000 μέλη. Γύρω από αυτούς τους «αριθμούς», που θεωρούνται και οι περισσότεροι «επίσημοι», συγκλίνει ένα μεγάλο τμήμα των μελετητών της περιόδου, ανεξαρτήτως πολιτικής οπτικής.¹² Στον πίνακα 1, παρατίθενται, συγκεντρωτικά, οι

1982 // Για τον χαρακτήρα της ΠΕΕΑ, ως επαναστατικής κυβέρνησης, από την πλευρά, όμως, της νομικής ιδεολογίας, δες Α. Σβώλος 1945 // Για την «αντανάκλαση» της δυναδικής εξουσίας στη συνταγματική ιδεολογία, Αλιβιζάτος «Το συνταγματικό πρόβλημα την επαύριο της απελευθέρωσης» (1983, σσ. 140-157) // Επίσης, Σταυριανός 1977, «Η Λαοκρατία», σσ. 99-120 // Παπαστεργιόπουλος, τόμος 6, «Η νομική φύση και το δικαίο της εθνικής αντίστασης», σσ. 3-115 // Βλαντάς 1979, σσ. 34-35.

¹¹ Σχετικά με τα σημαντικότερα προβλήματα του εγχειρήματος, Baerentzen 1984. Υπάρχουν, όμως, αναλυτικά στοιχεία για επιμέρους γεωγραφικές ενότητες της χώρας.

¹² Baerentzen 1984 // Ζέβγος 1944, σελ. 199 // Κατσούλης 1985, σσ. 53-60 // Κωτσάκης 1986, σελ. 325 // Σάρλης 1985, σελ. 14 // Μπαρτζιώτας 1980, σσ. 158-185 // Παπαπαναγιώτου 1974, σελ. 113 // Παυλόπουλος 1972 // Richter 1975, I, σελ. 271 κ.ε. // Ρούσσοσ 1978, σελ. 340 και 1982, σελ. 68 // Σταυριανός 1977, σελ. 104 // Στριγκος 1982, σελ. 24 // Φλάισερ χ.χ., σσ. 145-147 // Χατζής 1978, σελ. 517 // Χόνδρος 1984, σελ. 75 // Ψυρούκης 1983α, σελ. 118 //

Για τη δράση των μαζικών ΕΑΜικών οργανώσεων στην Αθήνα, Μπαρτζιώτας 1984, ιδιαίτερα το Κεφ. 15: «Η μαζική διαφώτιση της ΚΟΑ και του ΕΑΜ της Αθήνας». Ο Φ. Μπαρτζιώτας ήταν τότε γραμματέας της ΚΟΑ του ΚΚΕ και παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1946 // Για τη διάρρηση και δράση του ΕΑΜ Πειραιά, Μιχαηλίδης 1987.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ενδεικτικός συγκεντρωτικός πίνακας μελών ΕΑΜικών
οργανώσεων, στο τέλος της κατοχής (1944)

ΕΠΟΝ	600.000-640.000
ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ	200.000-300.000 ¹
ΕΛΑΣ	110.000-150.000
ΕΘΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	(*) ²
Συνολικός αριθμός μελών ΕΑΜικών οργανώσεων	1.520.000-2.120.000

Πηγή: Ανταίος 1977, 1979 // Baerentzen 1984 // Βενετσάνοπουλος 1982 // Βλαντάς 1977 // Ζέβγος 1944 // Ζιάγκος 1986 // Κατσούλης 1982, 1985 // ΚΕΑ [2] 1967 // Κούνδουρος 1978 // Κωτσάκης 1986 // Μπαρτζιώτας 1980 // Παυλόπουλος 1972 // Ρούσος 1978, 1982 // Σαράφης 1964 // Σάρλης 1985 // Σταυριανός 1975, 1979 // Στρίγκος 1982 // Χατζής 1977 // Χόνδρος 1984 // Ψυρούκης 1983α.

1. Προσωπική εκτίμηση από επεξεργασία εκθέσεων Συμβουλίων Περιοχών της ΕΠΟΝ, που παραθέτει ο Ανταίος (1979).
2. Για την Ε.Α.λ. δημοσιευμένες εκτιμήσεις υπολογίζουν τα μέλη της σε 2.700.000 - 3.000.000, αριθμός που αν και αδύνατον να διασταυρωθεί, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι υπερβολικός (Ε.Α.λ. [1], σελ. 22).

αριθμοί των μελών. Ανεξαρτήτως των όποιων ενστάσεων, ο πίνακας είναι ενδεικτικός για το μέγεθος της κοινωνικής κίνησης. Στον πίνακα 2 παρουσιάζεται η γεωγραφική κατανομή των μελών, κατ' αντιπαράθεση των δύο βασικότερων εκτιμήσεων.

Η πρώτη εκτίμηση προέρχεται από επίσημη ανακοίνωση στην Πανελλαδική Σύσκεψη του ΕΑΜ, που συγκλήθηκε στις 1-2 Σεπτεμβρίου 1944 στο Νεοχώρι Ευρυτανίας. Σύμφωνα με την ανακοίνωση, στον αριθμό αυτόν περιλαμβάνονται τα οργανωμένα μέλη των εθνικοαπελευθερωτικών οργανώσεων ΕΑΜ, ΕΕΑΜ, Εθνικής Αλληλεγγύης και ΕΠΟΝ. Δεν διευκρινίζεται αν περιλαμβάνονται τα ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ, καθώς και η δύναμη του ΕΛΑΣ. Επίσης, δεν περιλαμβάνονται στοιχεία για τις εξής περιοχές: Ανατολική Μακεδονία-Θράκη, Κρήτη, Κυκλάδες, Μυτιλήνη, Χίος, νησιά Αιγαίου, καθώς και Αττική (ΚΕΑ [2], σελ. 409). Όπως επισημαίνει και ο Baerentzen (1984, σελ. 165), τον αριθμό αυτόν επιβεβαιώνει τόσο ο Σιάντος (γραμματέας του ΚΚΕ) σε δήλωσή του, την ημέρα της υπογραφής της συμφωνίας της Βάρκιζας (12.2.1945),¹³ όσο και άλλα σημαντικά στελέχη

13 Στο ΚΚΕ [1], σελ. 352.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Η δύναμη του ΕΑΜ κατά περιοχή στο τέλος της κατοχής
(Σεπτέμβριος 1944)

Περιοχή	Α ¹		Β		Β-Α
	Αριθμός μελών	ποσοστό (%)	Αριθμός μελών	ποσοστό (%)	
ΑΘΗΝΑ-ΠΕΙΡΑΙΑΣ	250.000	16,4	550.000 ²	26,0	+330.000
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	300.000 ³	19,7	250.000 ³	11,8	-50.000
Κ. & Δ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	450.000 ⁴	29,6	450.000 ⁴	21,2	-
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	280.000 ⁵	18,4	240.000 ⁵	11,3	-40.000
ΗΠΕΙΡΟΣ	70.000	4,7	100.000	4,7	+30.000
ΣΤ. ΕΛΛΑΔΑ-ΕΥΒΟΙΑ	170.000	11,2	180.000	8,5	+10.000
Α. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ-ΘΡΑΚΗ	-	-	200.000	9,4	+200.000
ΚΡΗΤΗ-ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	-	-	150.000	7,1	+150.000
ΣΥΝΟΛΟ	1.520.000 ⁶	100,0	2.120.000 ⁶	100,0	+600.000

Πηγή: Α. Στοιχεία Πανελλαδικής Σύσκεψης του ΕΑΜ (1-2 Σεπτεμβρίου 1944), στο ΚΕΑ [2], σελ. 409 // Ομοίως Χατζής 1978, σελ. 517.

Β. Υπολογισμοί του Β. Μπαρτζιώτα, στο Μπαρτζιώτας 1980, σελ. 159.

1. Δεν περιλαμβάνονται οι οργανωμένες ΕΑΜικές δυνάμεις Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, Κρήτης, Κυκλάδων, Μυτιλήνης, Χίου, Νησιών και Αττικής.
2. Πιθανώς περιλαμβάνεται το υπόλοιπο Αττικής.
3. Ο Η. Παπαστεριόπουλος (1975) αναφέρει ότι τα μέλη του ΕΑΜ, στην Πελοπόννησο, υπερβαίνουν τις 250.000 (τόμος Ε', σελ. 83).
4. Η έκθεση της Επιτροπής Περιοχής Μακεδονίας του ΕΑΜ αναφέρει ότι στην Α' Παμμακεδονική Συνδιάσκεψη του ΕΑΜ (27.10.43) αντιπροσωπεύονται 150.000 οργανωμένα μέλη της Κ. και Δ. Μακεδονίας (σελ. 437). «Στις αρχές του 1944 τα οργανωμένα μέλη ανεβαίνουν στις 450.000», (σελ. 446), στο ΚΚΕ [1], σσ. 428-458.
5. Ο Λ. Αρσενίου αναφέρει ότι τον Ιούλιο του 1944 τα μέλη του ΕΑΜ Θεσσαλίας ανέρχονταν σε 242.869 (Αρσενίου 1977, τόμος δεύτερος, σελ. 280).
6. Στο Α περιλαμβάνονται τα μέλη της ΕΠΟΝ ενώ στο Β όχι. Επίσης, παραμένει αδιευκρίνιστο αν περιλαμβάνονται τα ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ.

του κόμματος, όπως ο Θανάσης Χατζής (γραμματέας του ΕΑΜ), ο Γιάννης Ιωαννίδης (οργανωτικός γραμματέας του ΚΚΕ) κ.ά. Η δεύτερη εκτίμηση αναφέρεται από τον Β. Μπαρτζιώτα (1980, σελ. 159) και διαφέρει από την πρώτη στα εξής σημεία: α) περιλαμβάνει τις περιοχές τις οποίες η πρώτη εξαιρεί και β) δεν συμπεριλαμβάνει την ΕΠΟΝ. Επίσης, σημαντική απόκλιση εμφανίζουν οι δύο πηγές στον αριθμό των μελών της Αθήνας-Πειραιά (300.000), που εξηγείται εν μέρει, από το γεγονός ότι ο Μπαρτζιώτας περιλαμβάνει και τα μέλη των οργανώσεων της υπόλοιπης

Αττικής. Η απόλυτη διαφορά των δύο εκτιμήσεων (600.000) δεν είναι διόλου αμελητέα,¹⁴ ενώ δεν πρέπει να αποκλειστεί και μια τάση υπερεκτίμησης στη δεύτερη.

Στον αριθμό των 1.520.000-2.120.000 μελών, εκτός από την καθεαυτή δύναμη του ΕΑΜ, περιλαμβάνονται οι διάφορες κοινωνικές του οργανώσεις. Το Εργατικό ΕΑΜ (που ιδρύθηκε στις 16 Ιουλίου 1941), η Πανελλήνια Ένωση Δημοσίων Υπαλλήλων - ΠΕΔΥ, το πραγματικό όνομα της οποίας ήταν ΚΠΕ (Κεντρική Πανελλήνια Επιτροπή), η Εθνική Αλληλεγγύη (Ε.Αλ. – που ιδρύθηκε στις 28 Μαΐου 1941), το ΕΑΜ νέων (ιδρύθηκε στις 5 Φεβρουαρίου 1942 και ενσωματώθηκε αργότερα στην ΕΠΟΝ), η ΕΠΟΝ, ο ΕΛΑΣ, η Εθνική Πολιτοφυλακή, η Επιμελητεία Του Αντάρτη (ΕΤΑ), ενώ παραμένει αδιευκρίνιστη η συμμετοχή των ΑΕΤΟΠΟΥΛΩΝ. Σημαντικό ποσοστό μελών συμμετέχει σε περισσότερες από μια οργανώσεις. Ιδιαίτερα στην ΕΠΟΝ, ένα σημαντικό μέρος στηρίζει και τη δουλειά της Εθνικής Αλληλεγγύης.

Δεν διαθέτουμε επίσημα στοιχεία σχετικά με την ποσοστιαία συμμετοχή των επιμέρους οργανώσεων στη συνολική εαμική δύναμη. Μια ένδειξη γι' αυτή, δίνουν τα στοιχεία που αφορούν στις οργανώσεις της Θεσσαλίας, και τα οποία παραθέτει ο Λάζαρος Αρσενίου στο βιβλίο του: *Η Θεσσαλία στην αντίσταση*. Ορισμένες υποθέσεις ενισχύουν την αξιοπιστία τους. Πρώτο, ο συνολικός αριθμός μελών συμπίπτει με τον αριθμό της δεύτερης πηγής (πίνακας 2) ενώ δεν απέχει πολύ (40.000) από την πρώτη. Δεδομένου ότι από το καλοκαίρι του '44 και μέχρι την απελευθέρωση, η επιρροή του ΕΑΜ θα αυξηθεί σημαντικά, μια αύξηση των μελών κατά 16,5%, που αντιπροσωπεύει η διαφορά των 40.000, δεν μπορεί να θεωρηθεί απίθανη. Δεύτερο, δεν περιλαμβάνεται ο αριθμός των ανταρτών του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας, ο οποίος, κατά εκτιμήσεις, υπολογίζεται σε 11.000-12.000, οπότε η διαφορά είναι ακόμη μικρότερη. Τρίτο, τα στοιχεία παρουσιάζονται αναλυτικά (και κατά φύλο), όχι «στρογγυλεμένα». Τέταρτο, ειδικά ο αριθμός σχετικά με τα μέλη της ΕΠΟΝ και τα ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ μπορεί να διασταυρωθεί με τις πηγές των Νομαρχιακών Συμβουλίων που παραθέτει ο Π. Ανταίος. Σύμφωνα με τις εκθέσεις των Ν.Σ., τέλη Ιανουαρίου 1944, η ΕΠΟΝ Θεσ-

14 Την αντιπαραβολή των δύο πηγών κάνει και ο Baerentzen (όπ.π., σελ. 166).

σαλίας έχει 47.109 μέλη, εκ των οποίων 25.165 αγόρια (ποσοστό 55,5%) και 20.944 κορίτσια (ποσοστό 44,5%). Επίσης 1.993 Επονίτες έχουν επίσημα σταλεί στον ΕΛΑΣ και 6.410 στον εφεδρικό ΕΛΑΣ (συνολικά περίπου 56.000). Τα ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ αριθμούν 29.092 παιδιά. Σε σχέση με αυτά τα στοιχεία, η αύξηση των μελών που δείχνει ο πίνακας (Μάιος), είναι επίσης λογική για ένα διάστημα περίπου τεσσάρων μηνών.¹⁵

Σύμφωνα με τον πίνακα 3, η καθεαυτή δύναμη του ΕΑΜ, αντιστοιχεί στο 35,5%, αποτελεί δηλαδή περισσότερο από το 1/3 της συνολικής ΕΑΜικής επιρροής στην περιοχή. Η ΕΠΟΝ και η Ε.Αλ., είναι επίσης σημαντικές όσον αφορά στη μαζικότητα, αντιπροσωπεύοντας αντίστοιχα 20,2% και 17,8%. Ο χα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μέλη των ΕΑΜικών οργανώσεων της Θεσσαλίας (Μάιος 1944)¹

Οργάνωση	Αριθμός μελών	ποσοστό (%)	ποσοστό		ποσοστό		Σύνολο
			Άνδρες	(%)	Γυναίκες	(%)	
ΕΑΜ	86.225	35,5	61.641	71,5	24.584	28,5	100,0
ΕΕΑΜ	11.351	4,6	9.476	83,4	1.875	16,5	100,0
ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	43.170	17,8	20.678	47,8	22.492	52,1	100,0
ΕΠΟΝ	49.066	20,2	27.657	56,3	21.409	43,6	100,0
ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ	36.127	15,0	22.161	61,4	13.966	38,6	100,0
Εφεδ. ΕΛΑΣ	16.940	6,9	15.230	90,0	1.700	10,0	100,0
ΣΥΝΟΛΟ	242.868 ²	100,0	156.843	64,5	86.026	35,4	100,0

Πηγή: Εισήγηση Κ. Καραγιώργη, γραμματέα γραφείου Θεσσαλίας του ΚΚΕ, [στο Β΄ Πανθεσσαλικό Συνέδριο (;), Μάιος 1944, στο Αρσενίου 1977, τόμος δεύτερος, σελ. 282.

1. Η σύνθεση των ΕΑΜικών μελών στην πόλη της Λάρισας (χωρίς τα ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ) είναι η ακόλουθη: Σε σύνολο κατοίκων, που έχουν απομείνει στην πόλη λόγω τρομοκρατίας, 20.000-22.000 περίπου, οι εαμικές οργανώσεις αριθμούν συνολικά 4.400-5.000 μέλη (20-25% των κατοίκων). Εξ αυτών 1.400-1.500 (30-32%) είναι ενταγμένα στο ΕΑΜ, 1.100-1.200 (24-25%) στο ΕΕΑΜ, 1.200-1.400 (27-28%) στην ΕΠΟΝ, 400-600 (9-12%) στην Ε.Αλ. και περίπου 300 (6-7%) στον εφεδρικό ΕΛΑΣ (Αρσενίου 1977, τόμος Β΄, σελ. 243).
2. Η δύναμη του μόνιμου ΕΛΑΣ Θεσσαλίας, κατά την απελευθέρωση, υπολογίζεται σε 11.000-12.000 αντάρτες (Αρσενίου 1977, σελ. 280, Μπαλής 1981, σελ. 43). Από αυτούς, 9.000 υπηρετούσαν στην Ι Μερραρχία Θεσσαλίας, οι 1.000 στην Ταξιαρχία Ιππικού και οι λοιποί στην XVI Ταξιαρχία, οπότε η συνολική ΕΑΜική δύναμη αξιάνεται σε 254-255.000 περίπου.

μηλός αριθμός του ΕΕΑΜ εξηγείται από το ότι η σύνθεση είναι αντιπροσωπευτική της κοινωνικής συγκρότησης της Θεσσαλίας. Σε ένα αστικό κέντρο της περιφέρειας για το οποίο διαθέτουμε στοιχεία (τη Λάρισα), η δύναμη του ΕΕΑΜ (24-25%) αντιστοιχεί, περίπου, στο 80% της δύναμης του ΕΑΜ.

Θα σκιαγραφήσουμε τώρα, αναλυτικότερα, το κοινωνικό προφίλ των ΕΑΜικών οργανώσεων.

Η Εθνική Αλληλεγγύη υπήρξε, κατά τα φαινόμενα και άσχετα από τον πραγματικό αριθμό των μελών της (πίνακας 1), η πλέον μαζική μετωπική οργάνωση, συνεισέφερε αποφασιστικά στην διεύρυνση της λαϊκής κοινωνικής συμμαχίας, αποκρυσταλλώνοντάς την πολιτικά και οργανωτικά. Στους κόλπους της εντάσσονται «άντρες, γυναίκες, παιδιά, κληρικοί, επιστήμονες, έμποροι, βιομήχανοι, εργάτες, αγρότες. Απ' όλα τα κοινωνικά στρώματα κι απ' όλα τα επαγγέλματα. Απ' όλα τα κόμματα. Σε μερικές επαρχίες, όπως το Πωγώνι της Ηπείρου, τα 80% του πληθυσμού είναι μέλη της Ε.Α. [...] Ο Κλήρος ιδιαίτερα ο κατώτερος, βοηθάει δραστήρια το έργο της. Στη Στερεά Ελλάδα τα 60% των κληρικών είναι μέλη, συνεργάτες ή δραστήριοι βοηθοί του έργου της Ε.Α. Στην Ήπειρο και τη Μακεδονία τα 70%, στη Θεσσαλία τα 80%, στην Εύβοια τα 90% [...] Οι γυναίκες μέσα στο σύνολο των μελών της Ε.Α. έχουν παντού την πλειοψηφία. Αν οι άλλοι τομείς του κινήματος αντίστασης δέχονται τα πιο ζωντανά στοιχεία του γυναικείου πληθυσμού, η Ε.Α. πλημμυρίζει από τη μεγάλη πλειοψηφία του [...] τα 60% των μελών της Ε.Α. Θεσσαλίας (ΣΣ.: στον πίνακα 3, 52,1%), τα 55% της Αθήνας, τα 60% της Μακεδονίας, τα 60% της Ηπείρου είναι γυναίκες. Τα μικρά Ελληνόπουλα [...] προσφέρουν μεγάλη συνδρομή στο έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης και κλείνουν με τη συμμετοχή του τον κύκλο της ηλικίας που σχηματίζεται απ' όλα τα κοινωνικά στρώματα γύρω στην Ε.Α. Μέσα στο 1944 η Ε.Α. απλώνεται γεωγραφικά ως την τελευταία γωνιά της Ελλάδας. Μπορεί κανείς να πάει στο πιο μικρό χωριό που δεν υπάρχει παπάς [...] που δεν υπάρχει δάσκαλος. Την Εθνική Αλληλεγγύη θα τη βρει» (Ε.Αλ. 1945, σελ. 21).¹⁶

16 Η Εθνική Αλληλεγγύη ήταν διορθωμένη σε 9 επιτροπές περιοχών (1. Α. Μακεδονίας-Θράκης, 2. Κ. Μακεδονίας, 3. Ηπείρου-Κερκύρας-Λευκάδας, 4. Θεσσαλίας, 5. Α. Στερεάς-Εύβοιας, 6. Δ. Στερεάς-Κεφαλληνίας,

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αριθμός μελών της ΕΠΟΝ, 1943-1944

26.250	Φεβρουάριος	1943
78.750	Μάιος	1943
>200.000	Αύγουστος (τέλη)	1943
400.000	Αύγουστος	1944
600.000-640.000	Δεκέμβριος	1944

Πηγή: Εκθέσεις οργάνων της ΕΠΟΝ και εκτιμήσεις Π. Ανταίου 1977, 1979 // Επίσης Κατσούλης 1985 // Σάρλης 1985 // Στρίγκος 1982.

Η ΕΠΟΝ, που θα προσεγγίσει, κατά τις περισσότερες περιπτώσεις, τα 600.000-640.000 μέλη (πίνακας 4), ιδρύθηκε τελευταία απ' όλες τις εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις (23 Φεβρουαρίου 1943) και διαλύθηκε το φθινόπωρο του 1947. Σημαντικό ρόλο-μοχλό στη δημιουργία της ΕΠΟΝ έπαιξε η ανασυγκρότηση της ΟΚΝΕ την πρώτη περίοδο της κατοχής, ιδιαίτερα την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1942 (Ανταίος 1977, τόμος ΑΙΙ, σελ. 318). Σύμφωνα με τον Π. Ανταίο, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους στη δράση της ΕΠΟΝ. *Α' περίοδος:* από την ίδρυσή της έως τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας (Φεβρουάριος-Αύγουστος 1943). *Β' περίοδος* έως τη 2η ολομέλεια του ΚΣ της ΕΠΟΝ (Αύγουστος 1943 - Μάρτιος 1944). Σταθμό για την πανελλαδική εδραίωση της ΕΠΟΝ αποτελούν οι συνδιασκέψεις περιοχών που πραγματοποιούνται από το καλοκαίρι μέχρι το Νοέμβριο του '43.

Γ' περίοδος: από το Μάρτιο έως την απελευθέρωση (Μάρ-

7. Πελοποννήσου-Ζακύνθου, 8. Αθήνας, 9. Πειραιά), 54 επιτροπές νομών και σε 5.000 επιτροπές βάσης (χωριών, συνοικισμών, κ.λπ.) Όσον αφορά στη σύνθεση των μελών κατά φύλο, αποτελείται κατά 41,7% από άνδρες και 58,3% από γυναίκες (Ε.Αλ. [1], σελ. 22). Όλα τα στατιστικά στοιχεία σχετικά με το τεράστιο έργο της ΕΑ (ενισχύσεις οικογενειών αναπήρων, ανταρτών, πληγέντων, περίθαλψη, ίδρυση λαϊκών ιατρείων, αναρρωτηρίων, νοσοκομείων, φαρμακείων, διαφώτιση, κ.λπ.), όπως επίσης και η πορεία της οργανωτικής της εξάπλωσης, περιέχονται αναλυτικά στο έργο «Εθνική Αλληλεγγύη: Μια προσπάθεια κι ένας άθλος», που κυκλοφόρησε το 1945, στο Ε.Αλ. [1] // Τα βασικά κείμενα της ΕΑ, περιέχονται στο ΚΕΑ [1], σσ. 495-504. // Συμπληρωματικά ΚΕΑ [2], σελ. 75) // Κωτσάκης 1986 // Χατζής 1977, σελ. 74.

τιος 1944 - Οκτώβριος 1944), περίοδος ραγδαίας ανάπτυξης της ΕΠΟΝ. Η ΕΠΟΝ θα εξακολουθήσει να υπάρχει στη μετα-δεκεμβριανή περίοδο έως το τέλος του 1947, οπότε και θα τεθεί εκτός νόμου. Η ΕΠΟΝ κατόρθωσε να οργανώσει τη συντριπτική πλειοψηφία της νεολαίας. Στη Θεσσαλία 86% των νέων και των κοριτσιών ηλικίας από 15 έως 24 χρόνων είχαν οργανωθεί στην ΕΠΟΝ. Στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία το αντίστοιχο ποσοστό φτάνει το 70%. Στα μεσαία και μεγάλα αστικά κέντρα, τα ποσοστά ήταν μικρότερα εξαιτίας της τρομοκρατίας. Στην κοινωνική σύνθεση των στελεχών, όσον αφορά στις πόλεις υπάρχει υπεροχή της «Σπουδάζουσας» (μαθητές, απόφοιτοι Γυμνασίου, φοιτητές) και, σε μικρότερο βαθμό, παρουσία εργατικής νεολαίας, ενώ στο ένοπλο κίνημα υπερτερούν τα στελέχη αγροτικής προέλευσης. Είναι ενδεικτικό, ότι σε 634 αντιπροσώπους (αγόρια και κορίτσια) των τμηματικών συνδιασκέψεων της ΕΠΟΝ Αθήνα (Ιούνιος 1943), οι 375 (δηλαδή ποσοστό 59%) είναι μικροαστικής καταγωγής, οι 230 (ποσοστό 36%) είναι εργάτες και υπάλληλοι και μόνο 29 (ποσοστό 5%) είναι αστικής και μεγαλοαστικής καταγωγής. Στην ΕΠΟΝ ήταν οργανωμένοι οι νέοι και νέες ηλικίας 15-24 ετών, τα κορίτσια όμως υποαντιπροσωπεύονταν. Σύμφωνα με τα στοιχεία των συνδιασκέψεων των περιοχών και των αντίστοιχων εκθέσεων που παραθέτει ο Π. Ανταίος, τα κορίτσια αντιπροσώπευαν στην ΕΠΟΝ Αθήνας το 22% (Ιούλιος '43), στην Ήπειρο στο 36% (Αύγουστος '44), στη Θεσσαλία το 44% (Ιανουάριος '44 - βλ. και πίνακα 3) και στη Μακεδονία το 35% (Φεβρουάριος '44). Μια σημαντική πλευρά της ΕΠΟΝ και του νεολαιϊστικού κινήματος ήταν η συμμετοχή στην ένοπλη πάλη. Το ένοπλο κίνημα της νεολαίας οργανώθηκε μέσα από τους υποδειγματικούς σχηματισμούς ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ (ανταρτοομάδες) που αποτελούσαν οι νέοι και οι νέες ηλικίας 19-24 ετών δίπλα στις μονάδες του λαϊκού στρατού. Το 1943 υπήρχαν 130-140 τέτοιες ανταρτοομάδες. Συνολικά ένα μεγάλο μέρος του ΕΛΑΣ (τακτικού, εφεδρικού, βοηθητικές μονάδες) συγκροτήθηκε από ΕΠΟΝίτες και ΕΠΟΝίτισσες. Υπολογίζεται ότι στον ΕΛΑΣ εντάχθηκαν 35.000 ανταρτοεπονίτες, ενώ στον ΕΛΑΣ των πόλεων και στον εφεδρικό 36.000.¹⁷

17 Οι οργανωτικές εκθέσεις των Συμβουλίων περιοχών της ΕΠΟΝ, τα αριθμητικά στοιχεία των τοπικών και πανελλαδικών συνδιασκέψεων,

Τα παιδιά σχολικής ηλικίας 7-14 ετών ήταν οργανωμένα σε ξεχωριστές οργανώσεις, τα ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ. «Στα σχολεία οργανώσαμε τα παιδιά σε μικτές 15αρχίες μ' ένα μικρό επονίτη για αρχηγό κι ένα Αετόπουλο ή Αετοπούλα υπαρχηγό. Δώσαμε σαν περιεχόμενο δουλειάς, την οργάνωση της σχολικής τους ζωής, την ψυχαγωγία, το παιχνίδι, την ανατροφή τους με καλούς τρόπους, την ανάπτυξη του αισθήματος της αλληλεγγύης, της λατρείας στους αντάρτες και αγωνιστές του λαού [...] Ένα μεγάλο ποσοστό απ' αυτά συνεισφέρει στον εθνικό αγώνα. Κάνει εράνους για την Ε.Α., πλέκουν για τους αντάρτες, δουλεύουν στις ομάδες παρακολούθησης, κάνουν μικροσαμποτάζ, οργανώνουν παιδικά θέατρα, χορωδίες, ομάδες ποδοσφαίρου, κάνουν γιορτές και παρελάσεις. Και τώρα τελευταία πήραν ενεργότατο μέρος στις κινητοποιήσεις για το άνοιγμα των σχολείων, για τα συσσίτια και ενάντια στην επιστράτευση» (Εκθεση Συμβουλίου Θεσσαλίας, στο Ανταίος 1979, σελ. 392). Από τα διαθέσιμα στοιχεία μπορούμε να εκτιμήσουμε –κατά προσέγγιση βέβαια– ότι στο τέλος της κατοχής είχαν οργανωθεί περίπου 200.000-300.000 παιδιά σ' ολόκληρη την Ελλάδα (πίνακας 1). Τα ποσοστά διαφέρουν ανάλογα με την περιοχή. Π.χ. στην Ήπειρο το Δεκέμβριο του '43, όταν η ΕΠΟΝ είχε 18.000 μέλη, τα ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ αριθμούσαν 11.000 μέλη (61% σε σχέση με τα μέλη της ΕΠΟΝ), στη Θεσσαλία, όταν η ΕΠΟΝ είχε 41.000 μέλη (Ιούλιος 1944), υπήρχαν και 30.000 ΑΕΤΟΠΟΥΛΑ (ποσοστό 73%). Αντίθετα, στη Μακεδονία-Θράκη ήταν μόνο 20% (12.750 το Φεβρουάριο του '44).

Τέλος, ο ΕΛΑΣ (τακτικός και εφεδρικός) μαζί με την Εθνική

καθώς και περιοδολόγηση της οργάνωσης κατά περιοχή στο Ανταίος 1977 και 1979. Ειδικότερα για τα αναφερόμενα στοιχεία, 1979: σελ. 267, 285, 295, 456 // Για τις πρωτότυπες οργανωτικές μορφές ένταξης της νεολαίας στην ένοπλη πάλη, Ανταίος 1977, ΑΙ, σελ. 32 και 1979, σελ. 147, κ.έ., σελ. 218 // Χάρη στον Π. Ανταίο (Στ. Γιαννακόπουλο) –έναν από τους πρωταγωνιστές της– μεγάλο μέρος του αρχείου της ΕΠΟΝ, θαμμένο για 35 χρόνια, που περιλαμβάνει επίσημα κείμενα, εκθέσεις, ντοκουμέντα, στοιχεία, οργανωτικά σχήματα, διαγράμματα, προσωπικές μαρτυρίες, καταλόγους, κ.λπ. έχει, ευτυχώς, διασωθεί. Ολόκληρο αυτό το καταπληκτικό υλικό είναι συγκεντρωμένο σε 2 τόμους, που καλύπτουν όμως, κατά βάση, τον πρώτο χρόνο της ΕΠΟΝ (Φεβρουάριος 19643 - Φεβρουάριος 1944) και όχι την περίοδο της ραγδαίας ανάπτυξής της.

Πολιτοφυλακή, το ΕΛΑΝ και τις βοηθητικές υπηρεσίες (Επιμελητεία του Αντάρτη, συνεργεία μεταφορών, κ.λπ.) υπολογίζεται σε 110.000-150.000.¹⁸

Για την κοινωνική σύνθεση των ανταρτών του ΕΛΑΣ, μερικές ενδείξεις είναι χαρακτηριστικές. Ο ΕΛΑΣ Κεντρικής Μακεδονίας (νομών Πέλλας, Κιλκίς, Ημαθίας) αποτελείται κατά 80% από αγρότες, 15% εργάτες και ελεύθερους επαγγελματίες και μόνο 5% από αξιωματικούς, υπάλληλους, γιατρούς, δάσκαλους, φοιτητές, κ.λπ. (Μητσόπουλος 1987, σελ. 630).

18 Για τον ΕΛΑΣ ο Θ. Χατζής παραθέτει τα στοιχεία από την υπ' αρ. 43 συμπληρωματική διαταγή του Γ.Σ. του ΕΛΑΣ (1.9.1943) (Χατζής 1978, σελ. 87). Στον τρίτο τόμο εκτιμά το συνολικό αριθμό σε 150.000 μαχητές, (1979, σελ. 177) // Ο στρατηγός Σαράφης υπολογίζει το μόνο τμήμα σε 5.240 αξιωματικούς και 43.700 οπλίτες, συνολικά δηλαδή σε 48.940, χωρίς όμως τις δυνάμεις της Αθήνας, Μυτιλήνης, Σάμου (1964, σελ. 421) // Σε 30.000 υπολογίζει μόνο τις μαχητικές μονάδες, ο Σμιτ Ρίχμπεργκ, γενικός στρατιωτικός διοικητής ΝΑ Ευρώπης, στο τέλος Αυγούστου 1944 (14η έκθεση, στο Μαθιόπουλος 1977, σελ. 524) // Ο Β. Βενετσάνοπουλος στο «Ο ΕΛΑΣ και το έργο του» (1982) υπολογίζει τη δύναμη του ΕΛΑΣ, τέλη Σεπτεμβρίου 1944, ως εξής: 1) Τακτικός ΕΛΑΣ 51.300, 2) Εθνική Πολιτοφυλακή 10.000. Γενικό σύνολο δηλαδή 61.300. 3) Ο Εφεδρικός ΕΛΑΣ στα τέλη Νοεμβρίου 1944 υπολογίζεται σε 50.000, ενώ από άλλες πηγές σε 25-30.000 (σελ. 95) // Στο χρονικό Στ' άρματα! Στ' άρματα! (ΚΕΑ [2]), η σύνθεση του ΕΛΑΣ αναλύεται ως εξής: 1) Μόνιμος ΕΛΑΣ 77.535, 2) Εφεδρικός 50.000, 3) Εθνική Πολιτοφυλακή 6.000. Έτσι η συνολική δύναμη του ΕΛΑΣ έφτανε τις 133.500 (σελ. 540). Το ΕΛΑΝ διέθετε τον Οκτώβριο του 1944 100 περίπου σκάφη από 30-300 τόννους, 1.200 άνδρες και 50 αξιωματικούς (σελ. 501, βλ. και Σαράφης 1964, σελ. 510). Τέλος, η επιμελητεία του αντάρτη (ΕΤΑ) απασχολούσε περί τις 15.000 περίπου αγωνιστές στα χωριά και στις πόλεις (σελ. 523) // Η ΟΠΛΑ αριθμούσε περίπου 6.000 άτομα (Ψυρούκης 1983α, σελ. 118) // Για τη συνολική δύναμη του ΕΛΑΣ βλ. ακόμα Βλαντάς 1977, σελ. 231 και Κωτσάκης 1986 // Για τον ΕΛΑΣ της Αθήνας, Μπαρτζιώτα 1984, σελ. 189 και Μακρή 1985. Στις δύο αυτές πηγές προστέθηκε πρόσφατα και μια σημαντική, η Έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά, στο Σιάντος 1986 // Στους αριθμούς αυτούς για τον ΕΛΑΣ περιλαμβάνεται όπως αναφέραμε και ένα σημαντικό ποσοστό ΕΠΟΝιτών και ΕΠΟΝιτιστών που αγωνίστηκαν στις γραμμές του: «Γενικά όμως στη δουλειά του Εφ. ΕΛΑΣ και της επιμελητείας δουλεύει το σύνολο των ΕΠΟΝιτικών δυνάμεων» και αλλού «όλες οι οργανώσεις μας έχουν κινητοποιηθεί προς την κατεύθυνση αυτή. Η βελόνα δεν πέφτει από τα χέρια της ΕΠΟΝιτισσας» (Έκθεση ΕΠΟΝ Θεσσαλίας στο Ανταίος 1979, σελ. 402). Στη Θεσσαλία, 40% του εφ. ΕΛΑΣ αποτελείται από μέλη της ΕΠΟΝ (υπολογισμός με βάση τα στοιχεία του Αρσενίου).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κοινωνική σύνθεση μαθητών εφέδρων αξιωματικών ΕΛΑΣ
Θεσσαλίας (Οκτώβριος 1943-Ιούνιος 1944)

Κοινωνική κατηγορία	δεύτερη		ΣΕΙΡΕΣ τρίτη		τέταρτη	
	α.α.	(%)	α.α.	(%)	α.α.	(%)
Εργάτες	82	33,6	88	30,4	180	30,3
Αγρότες	32	13,1	53	18,3	107	18,0
Φοιτητές	68	27,9	55	19,0	148	24,9
Υπάλληλοι	17	6,7	39	13,5	73	12,3
Επαγγελματίες	15	7,0	20	6,9	65	10,9
Επιστήμονες	11	4,5	10	3,4	13	2,2
Μόνιμοι υπαξ.	11	4,5	16	5,5	8	1,3
Χωροφύλακες	8	3,3	8	2,8		
Σύνολο	244		289		594	
ΕΠΟΝίτες κάτω των 20 ετών	111	45,5	72	24,2	311	52,4

Πηγή: Αρσενίου 1977, τόμος II, σελ. 349.

Διαφορετική είναι η σύνθεση των στρατιωτικών στελεχών του ΕΛΑΣ, όπως προκύπτει από τον πίνακα 5. Εδώ διαφαίνεται, αφενός μεν εργατική υπεροχή, αφετέρου δε σημαντική παρουσία φοιτητών. Εντυπωσιακή είναι και η κομματική ένταξη των ανταρτών. Στον ΕΛΑΣ Κ. Μακεδονίας, 70% είναι μέλη του ΚΚΕ (Μητσόπουλος, σελ. 630). Στη Θεσσαλία το ποσοστό είναι μεγαλύτερο, 80-90%, και σε σχέση με το σύνολο του ΕΑΜ, όπου τα μέλη του ΚΚΕ είναι 28% περίπου της δύναμης, σχεδόν τριπλάσιο (Αρσενίου 1977, τ. II, σελ. 281).

Όσον αφορά στο ΚΚΕ, στο τέλος της κατοχής προσεγγίζει τις 400.000-450.000 μέλη. Η μαζικοποίηση του ΚΚΕ υπήρξε ραγδαία, ιδιαίτερα μετά την απόφαση του ΠΠ, τον Ιούνιο του 1943, σύμφωνα με την οποία το κόμμα «οφείλει να μετατραπεί σε πλατύ μαζικό κόμμα του εργαζόμενου λαού, κόμμα μυριάδων μελών, το Κόμμα της Ελληνικής Λαοκρατίας». Η μαζικοποίηση του κόμματος, που πραγματοποιήθηκε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, τροποποίησε σε σημαντικό βαθμό την κοινωνική σύνθεση και φυσιογνωμία του, εγκαινιάζοντας παράλ-

ληλα ένα νέο κύκλο εσωκομματικών αντιπαραθέσεων (αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο).

Τι αντιπροσωπεύει όμως αυτή η οργανωμένη λαϊκή κίνηση στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας της εποχής; Λόγω των δημογραφικών ανατροπών που συντελέστηκαν κατά την περίοδο της κατοχής, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί το ειδικό βάρος των ΕΑΜικών οργανώσεων στο σύνολο του πληθυσμού. Εξάλλου, δεν διατίθενται ούτε και τα αναλυτικά πληθυσμιακά στοιχεία της τελευταίας προπολεμικής απογραφής (1940). Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, ο πληθυσμός της Ελλάδας το 1940 ήταν 7.344.860. Αν αφαιρεθούν οι απώλειες του πολέμου, που υπολογίζονται σε 410.000-520.300 (αριθμός που αντιστοιχεί σε 5,6%-7,1% του πληθυσμού),¹⁹ ο πραγματικός πληθυσμός εκείνης της περιόδου μπορεί ενδεικτικά να υπολογισθεί σε 6.824.560-6.934.860 άτομα. Παίρνοντας ως δεδομένο ότι οι ηλικίες 0-9 ετών αντιπροσωπεύουν περίπου 20% του πληθυσμού (Φράγκος 1980), τότε, ο πραγματικός πληθυσμός της εποχής, 10 ετών και άνω, κυμαίνεται μεταξύ 5.460.000 και 5.548.000 ατόμων.

Με βάση αυτούς τους ενδεικτικούς υπολογισμούς, η συνολική *οργανωμένη-ενταγμένη* δύναμη των εθνικοαπελευθερωτικών οργανώσεων (1.520.000-2.120.000), πρέπει να αντιπροσωπεύει 22%-31% του συνολικού πληθυσμού και 27%-39% του πληθυσμού 10 ετών και άνω, ενώ στις «παραγωγικότερες», και, από κοινωνική πλευρά, ζωτικότερες ηλικίες του πληθυσμού η επιρροή εμφανίζεται σημαντικά μεγαλύτερη. Στον πίνακα 6 αποπειράται να προσδιορισθεί το ειδικό βάρος των μελών, κατά γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας, χωρίς όμως να συνυπολογίζονται οι απώλειες του πληθυσμού. Η δύναμη του ΕΑΜ παρου-

19 Αναλυτικά, σύμφωνα με μια μελέτη (Σιώτης 1946, σελ. 6), οι απώλειες είναι: α) 260.000 από πείνα και στερήσεις, β) 23.700 απώλειες ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου, γ) 30.000 εκτελεσθέντες από Γερμανούς, δ) 40.000 εκτελεσθέντες από Βούλγαρους, ε) 50.000 απώλειες της Αντίστασης, στ) 7.000 θύματα βομβαρδισμών, ζ) 11.000 απώλειες δυνάμεων Μέσης Ανατολής, η) 3.500 άνδρες εμπορικής ναυτιλίας, θ) 60.000 Έβραίοι ελληνικής υπηκοότητας, ι) 45.000 από απαχθέντες που δεν επέστρεψαν. (Σύνολο 520.300) // Επίσης Γατόπουλος, σελ. 608 // Ε.Αλ. [1], σελ. 38 και 114 // ΚΕΑ [2], σελ. 557 // Αξιολόγηση των στοιχείων για τις απώλειες λόγω πείνας στο Φλόισερ, σσ. 194-196.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ποσοστό (%) των μελών του ΕΑΜ στον πληθυσμό
της αντίστοιχης περιοχής

Περιοχή	Πληθυσμός 1940		A ¹	B ¹
Στερεά Ελλάδα-Εύβοια	2.032.620		20,70	35,90
Αττική	1.300.271		19,202	42,302
Υπόλοιπη Στερεά Ελλ.	732.349		23,20	24,60
Πελοπόννησος	1.156.189		25,90	21,60
Θεσσαλία	590.003		47,453	40,703
Μακεδονία	1.752.091			
Κ+Δ. Μακεδονία	1.236.645		36,40	36,40
Ανατολική Μακεδονία	515.446	875.396	–	22,80
Θράκη	359.923			
Ήπειρος	332.132		21,00	30,1
Κρήτη	438.239			
Νησιά Αιγαίου	433.037	871.276	–	17,2
Ιόνια Νησιά	250.626		–	–
Σύνολο	7.344.860			

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή 1940 και πίνακας 2.

1. Τα ποσοστά είναι υποτιμημένα καθότι δεν έχουν αφαιρεθεί οι απώλειες της κατοχής που αντιπροσωπεύουν 5,6%-7,1% του συνολικού πληθυσμού. Αυτό διότι δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία κατά γεωγραφική περιοχή.
2. Τα μέλη Αθήνας-Πειραιά. Τα ποσοστά αυτά είναι περισσότερο υποτιμημένα καθότι οι απώλειες του πολέμου (λόγω πείνας, κ.λπ.) είναι μεγαλύτερες.
3. Ο Λ. Αρσενίου υπολογίζει την εαμική δύναμη στη Θεσσαλία σε 44,0% των κατοίκων. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των αντιστασιακών οργανώσεων, ο πληθυσμός της Θεσσαλίας ανερχόταν σε 551.776 κατοίκους (Αρσενίου 1977, τόμος ΙΙ, σελ. 280).

σιάζει διακυμάνσεις ανάλογα με τα ιδιαίτερα κοινωνικά, εθνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά, ή τις πολιτικές παραδόσεις κάθε περιοχής. Έτσι π.χ. η Θεσσαλία και η Κ. & Δ. Μακεδονία εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά, ενώ η Κρήτη το χαμηλότερο. Πρόκειται για ενταγμένα μέλη λαϊκών επαναστατικών οργανώσεων με δράση (όχι απλώς συμπαθούντες ή επιρροές), και μάλιστα στην πλέον άγρια εποχή που γνώρισε η ελληνική κοινωνία. Το κοινωνικό και αριθμητικό εύρος των εθνικοαπελευθερωτικών οργανώσεων, όπως φαίνεται από τα προηγούμενα, αποτελεί σπάνιο φαινόμενο στην παγκόσμια ιστορία.

Αν και η πολιτική και ιδεολογική επιρροή, που αντιστοι-

χεί σ' αυτήν την οργανωμένη δύναμη, είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποτιμηθεί αριθμητικά, εντούτοις, είναι κοινός τόπος ότι το ΕΑΜ αποτελεί την κυρίαρχη πολιτική έκφραση της εποχής. Διακινδυνεύοντας μια «προσωρινή» εκτίμηση, με βάση την έκταση της κοινωνικής κίνησης, τη γενικότερη πολιτική συγκυρία της κατοχικής εποχής αλλά και την εκλογική γεωγραφία της μετεμφυλιακής περιόδου, θα προσδιορίζαμε την επιρροή του ΕΑΜικού ρεύματος μεταξύ 60-70%.

1.4. Οι εκλογές του 1944 και η κυριαρχία του ΕΑΜικού μπλοκ στον κοινωνικό σχηματισμό

Τον Απρίλιο του 1944 οργανώθηκαν σ' ολόκληρη την Ελλάδα, ελεύθερη και κατεχόμενη, εκλογές, σύμφωνα με την απόφαση και τις οδηγίες της ΠΕΕΑ για την ανάδειξη του Εθνικού Συμβουλίου.²⁰ Στις εκλογές δεν πήραν μέρος οι βουλγαροκρατούμενες περιοχές Μακεδονίας και Θράκης, λόγω εντονότερης τρομοκρατίας, καθώς και η Κρήτη και τα νησιά, όπου οι οργανώσεις δεν πήραν εγκαίρως την εγκύκλιο της ΠΕΕΑ. Στην Αθήνα πήραν μέρος 300.000-312.000 (στις εκλογές του 1936 είχαν ψηφίσει περίπου 120.000) και στον Πειραιά 75.000 (έναντι περίπου 50.000 το 1936). Εκλέχτηκαν, πανελλαδικά, 180 Εθνοσύμβουλοι, στους οποίους προστέθηκαν και 22 βουλευτές της Βουλής του 1936, που με απόφαση της ΠΕΕΑ δικαιούνταν να πάρουν μέρος στο Εθνικό Συμβούλιο. Οι περισσότερες εκτιμήσεις για τον αριθμό των ψηφισάντων συγκλίνουν στην εκτίμηση για 1.500.000-1.800.000 ψηφοφόρους. Ανεξάρτητα από την εκδοχή που θα δεχτούμε, ο αριθμός είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των εκλογών του 1936 –στις εκλογές της 26.1.1936

20 Οι εκτιμήσεις του Γ. Σιάντου, γραμματέα Εσωτερικών της ΠΕΕΑ, για τις εκλογές περιέχονται στην εισήγησή του: «Για την αυτοδιοίκηση και την Πολιτοφυλακή, αγκωνάρια της Λαοκρατίας», προς το Εθνικό Συμβούλιο (Μάιος 1944), στο ΚΚΕ [1], σσ. 575-578 // Baerentzen 1984, το σχετικό τμήμα: «Οι εκλογές για το Εθνικό Συμβούλιο» // Κανελλόπουλος Στ. 1982, σελ. 41 // ΚΕΑ [2], σελ. 313 // Για την Αθήνα, Μπαρτζιώτας 1980, σσ. 229-231 και 1984 // Χατζής 1978, σελ. 349 // Ρούσος 1978, σελ. 65 // Σύμφωνα με το ανακοινωθέν της τότε εκλογικής Επιτροπής της Αθήνας ψήφισαν στην πρωτεύουσα 360.000 Αθηναίες και Αθηναίοι.

οι ψηφίσαντες είναι 1.278.085– γεγονός με τεράστια πολιτική σημασία. Πρώτον, διότι όπως αναφέρει ο Χατζής, οι «νοσταλγοί του παρελθόντος» έχασαν το επιχείρημα του «λαϊκού τεκμηρίου των εκλογών του 1936» και δεύτερον, διότι πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της χώρας ψήφισαν οι νέοι άνω των 18 ετών και οι γυναίκες, γεγονός που –εν μέρει– εξηγεί και την αύξηση. Κυρίως όμως, διότι «η διενέργεια εκλογών σε τόσο μεγάλη κλίμακα απέδειξε ότι το ΕΑΜ είχε την ικανότητα να κινητοποιήσει και να ελέγχει τους Έλληνες, όχι μόνο στις ελεύθερες περιοχές αλλά και στις κατεχόμενες» (Baerentzen 1984, σελ. 163).

Η κοινωνική σύνθεση της επαναστατικής Βουλής (Εθνικού Συμβουλίου) που προέκυψε από τις εκλογές της 23ης Απριλίου 1944 αντανακλά έκδηλα την αυξημένη παρουσία των λαϊκών τάξεων. Σε καμία άλλη Βουλή στην ελληνική πολιτική ιστορία, είτε προγενέστερη είτε μεταγενέστερη, οι κυριαρχούμενες τάξεις δεν αντιπροσωπεύονται σε παρόμοια έκταση. Σύμφωνα με τον πίνακα 7, οι βουλευτές εργατικής προέλευσης αντιπροσωπεύουν στην επαναστατική Βουλή του '44 το 12,2% (22 αντιπρόσωποι). Στη Βουλή του 1964, αντίθετα, εντοπίζουμε ένα (1) μόνον εργάτη (0,33%), ενώ στη Βουλή του 1974 δεν υπάρχει κανείς και στη Βουλή του 1977 δυο (0,67%).²¹ Αντίστοιχα, οι βουλευτές αγροτικής καταγωγής στο Εθνικό Συμβούλιο αντιπροσωπεύουν το 12% (23 αντιπρόσωποι). Στη Βουλή του 1964 το 4,33% (13), του 1974 1,33% (4) και του 1977 1,00% (3). Αντίστροφα, «μόνιμο χαρακτηριστικό και στις 3 Βουλές (1964, 1974 και 1977) είναι η γνωστή συντριπτική αριθμητική υπεροχή των δικηγόρων που βρίσκονται ελάχιστα κάτω από το 50% του σώματος» (Μεταξάς 1981, σελ. 44). Και όμως, αυτή η τόσο «γνωστή» υπεροχή δεν προκύπτει από τις εκλογές του '44. Οι δικηγόροι δεν αντιπροσωπεύουν παρά μόνο το 12,8% (23 άτομα), είναι δηλαδή τό-

21 Η κοινωνική σύνθεση της Βουλής των εκλογών 1964-1974-1977 παρατίθεται στο Α.- Ι.Δ. Μεταξάς (1981, πίνακας 1.6, σελ. 44) // Παρενθετικά, νομίζουμε ότι μια ειδική ανάλυση της κοινωνικής σύνθεσης της επαναστατικής Βουλής του '44, θα πρέπει να περιλάβει και μια σειρά ζητήματα που προκύπτουν, όπως η θέση των διανοομένων στο ΕΑΜικό μπλοκ (οι παραδοσιακοί διανοούμενοι, κληρικοί, δάσκαλοι, δημοσιογράφοι, καθηγητές Πανεπιστημίου αντιπροσωπεύουν 16% τουλάχιστον των Εθνοσυμβούλων) και η θέση των αξιωματικών (9,9%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κοινωνική σύνθεση των μελών του Εθνικού Συμβουλίου, 1944

<i>Κοινωνική κατηγορία</i>	<i>Αριθμός Εθνοσυμβούλων</i>	<i>Ποσοστό (%)</i>	
αγρότες	23	12,8	
εργάτες	22	12,2	25,0
δικηγόροι	23	12,8	
γιατροί	15	8,3	21,1
Δ. Υπάλληλου/Υπ. Τραπεζών	20	11,1	
δικαστές	3	1,7	12,8
κληρικοί	4	2,2	
παιδαγωγοί	10	5,5	
καθηγητές Πανεπιστήμιου	5	2,8	16,0
δημοσιογράφοι	10	5,5	
Στρατιωτικοί ¹	10	5,5	
στρατηγοί	8	4,4	9,9
επαγγελματίες	3	1,7	
βιομήχανοι	5	2,8	
διάφορα ²	19	10,55	
ΣΥΝΟΛΟ	180	100,0	

Πηγή: Εισήγηση Γ. Σιάντου στο Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ με θέμα: «Τοπική Αυτοδιοίκηση και Πολιτοφυλακή-αγκωνάρια της Λαϊκής Δημοκρατίας», στο ΚΚΕ [1], σελ. 576 // ΚΕΑ [3], σελ. 313 // Ρούσσοσ 1978, σελ. 65.

1. 6 αξιωματικοί και 4 καπετάνιοι.

2. Μεταξύ αυτών: 1 μηχανικός, 1 εργολάβος, 2 γεωπόνοι, 1 αρχαιολόγος, 1 χημικός, 1 συμβολαιογράφος και 5 ιδιωτικοί υπάλληλοι.

σοι όσοι ακριβώς είναι οι αγρότες και οι εργάτες! Τέλος, παρατηρούμε, ότι το ποσοστό εκπροσώπησης των εργατών (12,2%) είναι σχεδόν ίδιο με αυτό των αγροτών (12,8%), αν και το αριθμητικό βάρος της εργατικής τάξης στην ταξική διάρθρωση της εποχής είναι κατά πολύ μικρότερο από αυτό των αγροτών. Πρόκειται για μια επιπλέον ένδειξη του ενισχυμένου πολιτικού και ιδεολογικού ρόλου της εργατικής τάξης.

1.5. Κοινωνική συρρίκνωση και πολιτική αποδιοργάνωση του αστικού μπλοκ

Ενώ ο συνασπισμός των κυριαρχούμενων τάξεων, που πολιτικά εκφράζεται από το ΕΑΜ και το ΚΚΕ, αναγορεύεται κυρίαρχος στην ελληνική κοινωνία, το αστικό μπλοκ εμφανίζεται αισθητά συρρικνωμένο. Το πολιτικό προσωπικό έχει χρεωκοπήσει, τα παραδοσιακά κόμματα έχουν διαλυθεί. «Έχοντας ήδη υποστεί μείωση κατά τη δικτατορία του Μεταξά, οι προπολεμικοί πολιτικοί και ιδεολογικοί εκπρόσωποι της άρχουσας τάξης υπέστησαν άλλη μιαν αμαύρωση της εικόνας τους στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Με ελάχιστες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, οι περισσότεροι από τους προπολεμικούς πολιτικούς είχαν παραμείνει αδρανείς σε όλη την κατοχή, ενώ από εκείνους της νέας γενιάς, που είχαν δράσει στη Μέση Ανατολή, λίγοι μπορούσαν να καυχηθούν για το εθνικό τους έρεισμα. Ακόμη, η αμφίσημη στάση των περισσότερων εκπροσώπων της παραδοσιακής αστικής τάξης προς την Αντίσταση προκάλεσε γενική δυσπιστία κατά του παλιού κατεστημένου» (Τσουκαλάς 1986, σελ. 28).

Ο απεγκλωβισμός μαζών από τις παραδοσιακές εκπροσωπήσεις, που έχει μεταβάλλει τα προπολεμικά κόμματα σε ανάμνηση, θα ενισχυθεί από τη στάση αποχής, παθητικότητας ή και ανοικτής συνεργασίας του πολιτικού κόσμου με τις δυνάμεις κατοχής, και την απουσία από την αντίσταση της μεγάλης πλειοψηφίας της αστικής τάξης.²² Το γεγονός γίνεται αιτία να λάβει,

22 Για τη στάση του πολιτικού κόσμου (Παπανδρέου, Σοφιανόπουλος, Καρτάλης, Καφαντάρης, Σοφούλης, Γονατάς, Πλαστήρας, Κανελλόπουλος) καθώς και το πούν της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού, όπως και του ίδιου, Φλάισερ σσ. 155-165, 172-184 // Επίσης Σεφέρης 1986 // Πετρόπουλος 1984 // Παπαστράτης 1989 // Βάης 1985 // Για τη στάση του Κ. Καραμανλή στην κατοχή, δηλαδή την «πνευματική αντίσταση» (!) (Μασσίπ 1982, σελ. 48), που όμως δεν οδηγούσε «σε κανένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα» (sic) βλέπε όπ.π., 1982, σσ.45-55 // Ομοίως Γουντχάουζ 1982, σσ. 30-41 // Δείγμα ακραίας εκδοχής της στάσης του πολιτικού κόσμου, αποτελεί το σχόλιο της εφημερίδας *Βραδυνή*, για το κατέβασμα της χιτλερικής σημαίας στην Ακρόπολη από τον Μανώλη Γλέζο (2 Ιουνίου 1941): «Δεν είναι δυνατόν να ήσαν άνθρωποι με σώας τας φρένας αυτοί που υπηξάιρεσαν εν ώρα νυκτός, την Γερμανικήν σημαίαν, η οποία εκυμάτιζεν επί της Ακροπόλεως, παραπλεύρως της Εθνικής μας Σημαίας.

τελικά, το ΕΑΜ τη μορφή μετώπου αποκλειστικά «από τα κάτω», παρά την αρχική επιδίωξη της ηγεσίας του ΚΚΕ για συμμαχία με τα αστικά κόμματα και τη Μοναρχία. Με τη διάλυση των κομμάτων, τη χρεωκοπία και φυγή του πολιτικού προσωπικού, καθώς και την αποδιάρθρωση της κρατικής μηχανής, αποδιοργανώνεται πολιτικά ο κυρίαρχος συνασπισμός, εκτοπίζεται η προπολεμική πολιτική διαίρεση. Το διευρυμένο πολιτικό κενό, που έχει δημιουργηθεί, καλύπτεται προνομιακά από το ΕΑΜ, το οποίο και θα απορροφήσει, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα.²³

Πρόκειται, όμως, για *συρρίκνωση* και όχι για ολοκληρωτική αποδιάρθρωση. Αυτή η επισήμανση γίνεται, διότι υπάρχει μια τάση, ιδιαίτερα έντονη στην αριστερή ιστοριογραφία, να εμφανίζεται το αστικό κοινωνικό μπλοκ *ανύπαρκτο, ή εντελώς διαλυμένο*. Η κοινωνική σύνθεση του αντιεαμικού μπλοκ στην κατοχή δεν έχει επαρκώς μελετηθεί έως σήμερα. Εντούτοις, μερικές παρατηρήσεις μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικές, τουλάχιστον για τις πλέον «δυναμικές» (ένοπλες) πλευρές αυτού του μπλοκ, εκτός δηλαδή από το ρεύμα του «δοσιλογισμού», του τμήματος εκείνου του κρατικού μηχανισμού, των αξιωματικών, του πολιτικού κόσμου, ή των μερίδων του κεφαλαίου που συνεργάζονται με τον κατακτητή για λόγους οικονομικούς, ιδεολογικούς, ή προσωπικούς.

Η αντιεαμική κοινωνική συμμαχία αποκρυσταλλώνεται –οργανωτικά– στους στρατιωτικούς μηχανισμούς της περιόδου. Βασικές συνιστώσες είναι οι εξής: *Τα τάγματα Ασφαλείας*, που συγκροτούνται το καλοκαίρι του 1943 από την κυβέρνηση Ράλλη. Σε ορισμένες περιοχές, όπως στην Πελοπόννησο, ο αρχικός

[...] Διότι μόνον παράφρονες ή όργανα ξένης προπαγάνδας μπορούσαν να διαπράξουν μίαν τόσο επαίσχυντο [...] πράξιν [...] Το Ελληνικό Έθνος απεδέχθη την σημαίαν του Νέου Ράιχ, που δημιούργησεν η μεγαλοφυής διάννοια του Αδόλφου Χίτλερ, ως σημαίαν ενός υπό πάσαν άποψιν μεγάλου και ανέκαθεν φίλου προς την Ελλάδα λαού, ως εν σύμβολον αποκαταστάσεως μιας ειρηνικής περιόδου, ως εν σύμβολον δικαιοσύνης [...] και πολιτισμού. Και είναι βέβαιον ότι αν οι δράσται του εγκλήματός της, περιήρχοντο εις χείρας του ελληνικού λαού, θα λιντσάροντο από αυτόν τον ίδιον ως εχθροί της πατρίδας μας», στο Χρήστου (1985, σελ. 44).

23 Ζητήματα 1974 // Τσουκαλάς 1986 // Κατηφόρης 1984 // Βάης 1985 // Meynaud 1966 και 1974 // Χρήστου 1985.

πυρήνας τους σχηματίστηκε «αυθόρμητα», από αντικομμουνιστικά στοιχεία, που ζήτησαν όπλα από τις γερμανικές αρχές για να συγκρουστούν με το ΕΑΜ (Χρηστίδης 1971, σελ. 508). Τα Τάγματα Ασφαλείας, κατά την τελευταία περίοδο της κατοχής, αριθμούν περίπου 15.000 άνδρες σε όλη την Ελλάδα.²⁴ «Η σύνθεση των Τ.Α. ήταν από τις πιο ανάμικτες: αξιωματικοί κι υπαξιωματικοί του στρατού, άνεργοι, πρόσωπα που απειλούνταν από τους αριστερούς ή συγγενείς ανθρώπων που είχαν εκτελεστεί από τους αντάρτες, άνδρες εθνικών ομάδων που διαλύθηκαν βίαια από τους Ελασίτες, και τέλος άτομα ύποπτα ή κι εγκληματικά, στα Τ.Α. βρισκόνταν στοιχεία απ' όλα αυτά» (Χρηστίδης 1971, σελ. 508). Η υποπρολεταριακή, ως ένα βαθμό, σύνθεση των Τ.Α., έχει αναγνωριστεί από πολλές πλευρές, σίγουρα όμως δεν αποτελεί τον αποκλειστικό παράγοντα.²⁵ Η πείνα, η ανεργία, ο αντικομμουνισμός και η αναπόφευκτη κοινωνική πόλωση, που προκλήθηκε με την άνδρωση του λαϊκού κινήματος, είναι παράγοντες που πρέπει να συνεκτιμηθούν.

Η βασικότερη αντιεαμική οργάνωση ήταν ο *Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος* (ΕΔΕΣ) – *Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών* (ΕΟΕΑ), με αρχηγό τον Ν. Ζέρβα. Δημιουργήθηκαν, επίσης, μια σειρά από μικρότερες έως ασήμαντες οργανώσεις με αντικομμουνιστικό, εθνικιστικό, ή φιλοβασιλικό προσανατολισμό, όπως η *Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση* (ΕΚΚΑ) – *5/42 σύνταγμα ευζώνων*, με τον συντ/χη Δ. Ψαρρό και τον Γ. Καρτάλη, στην Κρήτη η *Εθνική Οργάνωση Κρη-*

24 Ο Στ. Σαράφης υπολογίζει τους άνδρες των ΤΑ ως εξής: 9.000 στην Πελοπόννησο, 3.000 στην Αθήνα και 3.000 στη Στερεά (Σαράφης 1964, σελ. 444). Το δελτίο Πληροφοριών (αριθμ. 11) του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ, που αναφέρεται: εκτενώς στη διάρθρωση και δράση των ΤΑ, με ημερομηνία 1η Οκτωβρίου 1944, υπολογίζει τα ΤΑ σε 13.880, εκτός της Αθήνας (7.600 στην Πελοπόννησο, 1.990 στην Εύβοια, 1.200 στη Στερεά, 300 στην Ήπειρο, 2.590 στη Μακεδονία, 200 στη Λειβαδιά) στο Αναγνωστόπουλος 1960, σσ. 208-212). Στην Αθήνα η δύναμη των ταγμάτων ανήλθε το Δεκέμβριο του 1944 σε 1.500 περίπου άτομα (Εκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά 1986, σελ. 12) // Ομοίως Gerolymatos 1985 // Δουατζής χ.χ.

25 Η μαρτυρία για «υπόκοσμο, εγκληματίες και πλιατσικολόγους» επιβεβαιώθηκε και στη δίκη των δοσιλόγων (1945), από καταθέσεις μαρτύρων όπως ο Π. Κανελλόπουλος, ο Χ. Ρουχωτάς, κ.λπ. (Αποστόλου 1945, σελ. 55 και 87).

τών (ΕΟΚ), η «Χ», με αρχηγό τον συντ/χη Γ. Γρίβα, η *Εθνική Δράσις*, στην Αθήνα η *ΠΕΑΝ*, το *Εθνικόν Κομμάτιον*, η *ΑΑΑ*, η *Ένωσις Ελευθέρων Ελλήνων* (ΕΕΕ), η *Ιερά Ταξιαρχία* (ΙΤ), η *ΤΡΙΑΙΝΑ*, η *Ρωμυλία-Αυλών-Νήσοι* (ΡΑΝ), στη Θεσσαλία ο *Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσεως* (ΕΑΣΑΔ) και πολλές άλλες.²⁶ Στις συνιστώσες της αντιαστικής παράταξης συγκαταλέγονται οι τρομοκρατικές συμμορίες που αναπτύσσονται στη Βόρειο Ελλάδα: Πούλου, Τσαούς-Αντών (Ν. Δράμας), Παπαδόπουλου, Μιχάλ-Αγά, Κισσά-Μπάτζακ (Ν. Κοζάνης - Κιλκίς - Κατερίνης), κ.λπ., και οι οποίες συγκροτούνται ένοπλα με τον ΕΛΑΣ. Όλες αυτές οι οργανώσεις δρουν με την, άμεση ή έμμεση, υποστήριξη και καθοδήγηση των στρατευμάτων κατοχής και σε συνεργασία με τον «έπισημο» κρατικό μηχανισμό. Η δύναμη του ΕΔΕΣ υπολογίζεται σε 10.000-12.000 χιλιάδες, ενώ των υπολοίπων τρομοκρατικών, ή εθνικιστικών οργανώσεων δεν πρέπει να υπερβαίνει τις 10.000.²⁷ Στον αριθμό αυτό θα πρέπει να προστεθεί η χωροφυλακή και η αστυνομία, λαμβάνοντας υπ' όψη ότι στη δεύτερη, η επιρροή του ΕΑΜ ήταν σημαντική, αν κρίνουμε από τις απεργίες που κατόρθωσε να οργανώσει. Όσον αφορά στη χωροφυλακή, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας είχε συγκεντρωθεί μετά την απελευθέρωση στην Αθήνα, η δύναμή της είναι το Δεκέμβριο 1.500-1.600 άνδρες.²⁸ Η εξόριστη κυβέρνηση Παπανδρέου διέθετε ακόμα τον Ιερό Λόχο και την 3η Ορεινή Ταξιαρχία. Η 3η Ορεινή Ταξιαρχία υπό τον Τσακαλώτο, όταν αποβιβάστηκε στο Κερατσίνι (6 Νοεμβρίου 1944) αριθμούσε 205 αξιωματικούς, 89 ανθ/στές και 2.530 οπλίτες.²⁹ Ο Ιερός Λόχος, που δημιουργήθηκε από τον Π. Κανελλόπουλο τον Αύγουστο του 1942 αποκλειστικά από αξιωματικούς για να απορροφήσει τους «πλεονάζοντες» εξ αυτών, αριθμούσε, τον Ιούνιο του 1944,

26 Χρηστίδης 1971, σσ. 503-507 // Για τον ΕΔΕΣ και την ΕΚΚΑ, Φλάισερ σσ. 149-155, 381-387 // Ομοίως Χόνδρος 1984, σελ. 75 // Για την οργάνωση «Χ», Αράπης Φ. (επιμ.) 1988, Chouliaras Y. & Georgakas D. (eds) 1985 // Μια επίσης χαρακτηριστική περίπτωση (ΕΑΣΑΔ), στο Αρσενίου 1977, τόμος Β', σελ. 226 κ.ε.

27 Σαράφης 1964, σελ. 444 // Μαργαρίτης 1984, σελ. 192.

28 Τσακαλώτος 1971, σελ. 103 // Σιάντος 1986, σελ. 12 // Για τις εαμικές προσβάσεις στην αστυνομία, Χόνδρος 1984, σελ. 74.

29 Τσακαλώτος 1971, σελ. 151 // Σιάντος 1986, σελ. 12.

1.016 άνδρες (Γσακαλώτος 1971, σελ. 188).

Τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Μέση Ανατολή, ο ρόλος του σώματος των αξιωματικών υπήρξε καθοριστικός. Σχεδόν το σύνολο των αντιαμικών στρατιωτικών σχηματισμών, συγκροτήθηκε με πρωτοβουλίες εθνικιστών αξιωματικών και επανδρώθηκε σε σοβαρό ποσοστό από αυτούς. Όπως αναφέρει ο Γ. Μαργαρίτης, στο 5/42 σύνταγμα της ΕΚΚΑ και στην ΠΑΟ, οι αξιωματικοί αποτελούσαν το 40% της συνολικής δύναμης (Μαργαρίτης 1989, σελ. 510).

Στη συνολική δύναμη του ΕΔΕΣ υπηρετούσαν, το φθινόπωρο του 1943, 1.200 αξιωματικοί (Gerolymatos, σελ. 299). Αλλά και στη Μέση Ανατολή, εκτός από τον Ιερό Λόχο, τον Οκτώβριο του 1942, 400 στους 6.000 άνδρες του Βασιλικού Εθνικού Στρατού Μέσης Ανατολής (ΒΕΣΜΑ), ήταν αξιωματικοί (Φλάισερ, σελ. 263).³⁰ Σύμφωνα με τις εργασίες του Γερολυμάτου, από το προπολεμικό σώμα των Ελλήνων αξιωματικών, 2.500 περίπου (28,5%) θα καταφύγουν στη Μέση Ανατολή και θα υπηρετήσουν τις εκεί ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, 1.860 θα προσχωρήσουν στον ΕΛΑΣ (ποσοστό 21%), 1.000-1.200 στον ΕΔΕΣ (11,4%) και 80 στην ΕΚΚΑ. Σημαντικό τμήμα τους, περίπου 1.000 (11,4%) θα στελεχώσει τα Τ.Α. Θα πρέπει να συμπεράνουμε, ότι το υπόλοιπο τμήμα του σώματος (περίπου 2.350 ή 26,7%), αν εξαιρεθούν όσοι εντάχθηκαν στις μικρότερες οργανώσεις (π.χ. στη «Χ», περίπου 200), τήρησε στάση αποχής από την αντίσταση.³¹ «Εάν υπολογίσουμε ότι και τα Τάγματα Ασφαλείας ήταν πλούσια στελεχωμένα και δημιουργημένα από αξιωματικούς, τότε μπορούμε να γενικεύσουμε και να πούμε ότι [...] η μία παράταξη του κατοχικού εμφυλίου πολέμου στηρίχθηκε οργανωτικά στο σώμα των αξιωματικών» (Μαργαρίτης 1989, σελ. 511).

Ακόμη, όπως έχει δείξει ο ίδιος συγγραφέας, σημαντική πλευρά του αντιαμικού μπλοκ θα αποτελέσουν, στην ύπαιθρο,

30 Μαργαρίτης 1989 // Για τη συγκρότηση του στρατού στη Μ. Ανατολή, Φλάισερ, σσ. 262-270 // Κανελλόπουλος 1975, σελ. 225.

31 Αναλυτικά Gerolymatos: «The security battalions and the Civil War», JHD, Vol. XII, No 1, 1985 // Του ίδιου: «Ο ρόλος των αξιωματικών του ελληνικού στρατού στην Αντίσταση», στο συλλογικό έργο: Η Ελλάδα 1936-44, Φλάισερ & Σβορώνος (επιμ.) 1989 // Για τη «Χ», όπως υποσημ. 26.

οι εθνικές μειονότητες και ιδιαίτερα τα τουρκόφωνα προσφυγικά χωριά της Μακεδονίας. Στοιχεία από αυτές τις κοινωνικές ομάδες θα επανδρώσουν και τους στρατιωτικούς μηχανισμούς του. Αντίθετα, στις πόλεις η κοινωνική σύνθεση του τμήματος του πληθυσμού που αποστρέφεται το ΕΑΜ, ή τηρεί στάση αποχής είναι περισσότερο προσδιορισμένη. Δεν πρέπει λοιπόν να δοθεί στην κοινωνική συρρίκνωση του αστικού μπλοκ μια «απόλυτη» διάσταση. Η αστική τάξη κατάφερε, έχοντας εξασφαλισμένη και τη συμμαχική «συνδρομή», να διατηρεί, έστω και εμβρυακά, μηχανισμούς αναπαραγωγής της κοινωνικής της βάσης. Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί, κατά τη διάρκεια της κατοχής, ο ΕΔΕΣ, ο οποίος εκτός από στρατιωτική οργάνωση λειτουργεί και ως οικονομικός μηχανισμός, διαχειριζόμενος σημαντικά οικονομικά ποσά: «Πολλές μαρτυρίες βεβαιώνουν ότι η οργάνωση αυτή ήταν σανίδα σωτηρίας για πολλούς πεινασμένους και πεδίο πλουτισμού για άλλους, από κάθε γωνιά της Ελλάδας. Είναι η μοναδική περίπτωση όπου ένα αντάρτικο κίνημα στην Ελλάδα είναι και οικονομικός κολοσσός. Αυτό εξάλλου κάνει δυνατή την επιβίωσή του» (Μαργαρίτης 1989, σελ. 511).

II. ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ 1945-1952. ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΜΠΛΟΚ, ΣΥΝΤΡΙΒΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΑΜΙΚΟΥ ΜΠΛΟΚ

II.1. Το ΕΑΜικό μπλοκ μετά το Δεκέμβρη και οι σχέσεις εκπροσώπησης

Με την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων από την Ελλάδα, εκδηλώνεται ανοικτά η αντίθεση ανάμεσα στο αντιστασιακό κίνημα με την τεράστια λαϊκή υποστήριξη και τις αστικές δυνάμεις που επιζητούν την ανασύσταση των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Επίδικο αντικείμενο αποτελεί η ανασυγκρότηση και η συγκεκριμένη μορφή της πολιτικής κυριαρχίας και του Κράτους, με δύο λόγια το πρόβλημα της μεταπολεμικής εξουσίας. Το εθνικοαπελευθερωτικό στοιχείο του ΕΑΜικού κινήματος εκτοπίζεται αναπόφευκτα, αναδεικνύεται η κοινωνική-ταξική του διάσταση. Το εαμικό κοινωνικό μπλοκ,

όμως, δεν οδηγείται προετοιμασμένο στην –εκ των πραγμάτων– αναπόφευκτη σύγκρουση. Αντίθετα, η ιδεολογική και πολιτική ταυτότητα που είχε διαμορφωθεί, υπό την ευθύνη του ΚΚΕ, προέτασε τη «συνείδηση» του «εθνοαπελευθερωτικού» αγώνα, της «ειρηνικής» μεταπολεμικής «συνεργασίας», της «εθνικής ενότητας», σε βάρος μιας αντικαπιταλιστικής «λαοκρατικής» και αντιϊμπεριαλιστικής προοπτικής. Επιπροσθέτως, από την εαμική ηγεσία δεν εκτιμώνται ορθά οι στρατηγικές επιδιώξεις του βρετανικού ιμπεριαλισμού, υπερεκτιμώνται οι δυνάμεις του, ενώ αντίθετα, υποτιμώνται οι δυνάμεις του λαϊκού παράγοντα. Η δυναμική, όμως, των συσσωρευμένων κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων οδηγεί αναπότρεπτα στη ρήξη. Έτσι, ο «Δεκέμβρης», όπου η κοινωνική αντίθεση κορυφώνεται λαμβάνοντας ένοπλη μορφή, συνιστά μια αποφασιστική καμπή στην εσωτερική δομή και συνοχή της ΕΑΜικής κοινωνικής συμμαχίας.

Από την απελευθέρωση και μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο, μέσα στο ΕΑΜικό μπλοκ συντελούνται σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές αναδιατάξεις. Η βασικότερη από αυτές αφορά στη μερική διάρρηξη αυτής της διευρυμένης ταξικής συμμαχίας, στον περιορισμό της κοινωνικής της βάσης. Η εξήγηση του φαινομένου εντοπίζεται σε μια σειρά από λόγους: α) ως ένα βαθμό είναι, όπως αναφέρθηκε, απόρροια της μετατόπισης του ΕΑΜικού κινήματος από τον εθνοαπελευθερωτικό του χαρακτήρα στον κοινωνικό, μετατόπιση που περιγράφει σχηματικά και ο ίδιος ο Ζαχαριάδης στο 7ο Συνέδριο.³² β) στη συγκρότηση κρατικών κυβερνήσεων, μετά από μια μεγάλη περίοδο πλήρους απουσίας νομιμοποιημένου, έστω και σχετικά, κρατικού θεσμού. Οι κυβερνήσεις αυτές, που τυχαίνει να είναι και «κεντρώες», θα αποσπάσουν την εκπροσώπηση μιας μερίδας του γ) στην πολιτική του ΚΚΕ (μη-κατάληψη της εξουσίας, συμ-

32 «Η ανακατάταξη, που είχαμε μέσα και μετά από το Δεκέμβρη στις ταξικές δυνάμεις, ήταν το φυσιολογικό συνακόλουθο, γιατί το κέντρο βάρους του λαϊκού αγώνα μετατοπιζόταν από το εθνοαπελευθερωτικό ολοένα και περισσότερο προς το κοινωνικό, το λαϊκοδημοκρατικό επίκεντρό του. Έτσι, ορισμένα στρώματα, πρώτ' απ' όλα από τα αστικά και μεσοαστικά που είχαμε συνοδοιπόρους στην Εθνική Αντίσταση, ξεκόβουν τώρα από μας παρασέρνοντας και ορισμένες μάζες από τις πιο καθυστερημένες και πισωδρομικές» (Ζαχαριάδης 1945β, σελ. 12).

φωνία της Βάρκιζας), η οποία έκαμψε την επαναστατική διάθεση των μαζών· δ) στην οργανωτική πολιτική που θα ακολουθήσει η ζαχαριαδική ηγεσία και συνέπεια της οποίας θα είναι η ιστορική διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης που είχαν διαμορφωθεί ανάμεσα στο ΚΚΕ και τις κοινωνικές δυνάμεις του ΕΑΜικού μπλοκ (βλέπε πρώτο κεφάλαιο) και –τέλος– ε) στη στρατιωτική ήττα του Δεκέμβρη.

Έτσι, το κοινωνικό μπλοκ που θα πραγματοποιήσει τη νέα ένοπλη σύγκρουση δεν είναι η γραμμική συνέχεια του ΕΑΜικού μπλοκ της κατοχής. Στις απαρχές του εμφυλίου, η τομή είναι ευδιάκριτη. Η μερική διάρρηξη αυτής της ταξικής συμμαχίας, αλλά και των σχέσεων εκπροσώπησης με το ΚΚΕ που έχει συντελεστεί, είναι το διαφοροποιητικό στοιχείο. Είναι, πιστεύουμε, ένα από τα βασικά συμπεράσματα που μπορεί κανείς να εξάγει και από την ανάλυση των αποτελεσμάτων των εκλογών του Μαρτίου του 1946, εκτιμώντας τη σχετικά περιορισμένη απήχηση που είχε η λανθασμένη, τακτικά, γραμμή της αποχής και η οποία υπολογίζεται σε 25%-35%, ιδιαίτερα στην περιοχή της πρωτεύουσας.³³ Με τις εκλογές του Μαρτίου και το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου, το αστικό κράτος αποκτά μια σημαντική βάση νομιμοποίησης.

Όμως, παρά το ιστορικό γεγονός ότι η «νικηφόρα επανάσταση χάθηκε», το ΕΑΜικό μπλοκ ως ταξική συμμαχία κάθε άλλο παρά έχει καταστραφεί. Η ταξική πόλωση κάθε άλλο παρά έχει αμβλυνθεί. Παραθέτουμε εδώ μια διατύπωση του Ζαχαριάδη από την εισήγησή του στο 7ο Συνέδριο, χαρακτηριστική για το κοινωνικό κλίμα της εποχής: «Βασικά στην Ελλάδα παλεύουν σήμερα για την πολιτική επικράτηση δύο παρατάξεις, δύο στρατόπεδα, δύο ρεύματα. Πρώτο, η παράταξη της πλουτοκρατίας. Συγκεντρώνει στις γραμμές της το δοσιλογισμό, τα παλιά τζάκια, τους κοτζαμπάσηδες και τσιφλικάδες, όλους τους

33. Τις εκλογές του 1946, τις εκτιμήσεις (και τις διαστρεβλώσεις) γύρω από το σημαντικότερο θέμα της αποχής, πραγματεύεται εξαντλητικά ο Η. Νικολακόπουλος (1985) στο κεφάλαιο: «Οι βουλευτικές εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946», σσ. 131-146. Βλέπε επίσης, τον προσεγγιστικό χάρτη της πολιτικής αποχής (σελ. 389), όπως και τη σχετική βιβλιογραφία που παραθέτει // Επισκόπηση των σχετικών πηγών στο Ζιάγκος 1986, τόμος Α', σσ. 102-106 // Συμπληρωματικά Μαυρογορδάτος 1984 // Richter 1975, τόμος 2.

εκμεταλλευτές του λαού. Με επικεφαλής σαν άρχουσα δύναμη τη χρηματιστική ολιγαρχία. Πολιτικά η παράταξη αυτή παλεύει κάτω από τη σημαία του μοναρχοφασισμού. Επηρεάζει ακόμα τα πιο καθυστερημένα και πισοδρομικά στρώματα στις πόλεις και στα χωριά. Σαν βασικό μέσο πολιτικής επικράτησης έχει την ανοιχτή δολοφονική τρομοκρατία, που εξασκεί το μαύρο μέτωπο, ο ΣΑΝ, η Χ και το υπόλοιπο μοναρχοφασιστικό άγος. Διαθέτει σχεδόν ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό και χρησιμοποιεί τα σώματα ασφαλείας και από το στρατό κατά πρώτο λόγο τους αξιωματικούς, για τις τρομοκρατικές επιχειρήσεις της. Έχει αμέριστη την ξενική υποστήριξη, κυρίως από τις αγγλικές στρατιωτικές και πολιτικές αρχές κατοχής [...]. Η δεύτερη παράταξη, το άλλο ρεύμα, είναι το ρεύμα, ο κόσμος του ΕΑΜ και της λαϊκής δημοκρατίας, όπου ανήκουμε και μεις [...], πολιτικά εκπροσωπείται από το ΕΑΜ και τα κόμματα που συνεργάζονται μ' αυτό, επηρεάζει και συγκεντρώνει την πλειοψηφία του εργαζόμενου λαού. Δηλ. τους εργάτες, αγρότες, υπαλλήλους κάθε κατηγορίας, επαγγελματίες-βιοτέχνες από τα μικρομεσαία στρώματά τους κυρίως. Το ίδιο ισχύει και για τη νεοελληνική διανόηση. Αυτού πρέπει να προσθέσουμε και τη λαϊκή φτωχολογιά στις πόλεις. Αυτές οι κοινωνικές δυνάμεις αποτελούν τους κινητήρες της λαϊκής δημοκρατίας» (7ο Συνέδριο ΚΚΕ, Οκτώβρης 1945).³⁴ Το ΕΑΜικό μπλοκ, παραμένει ακόμα (1945-1946) η κυρίαρχη πολιτική και κοινωνική δύναμη της χώρας, παράλληλα δε, κατορθώνει να ανασυνταχθεί, καθώς η κρίση της ελληνικής κοινωνίας βαθαίνει.³⁵

Μάλιστα, μπορούμε να πούμε ότι η περίοδος 1945 (β' εξάμηνο) - αρχές 1947 εμφανίζει καθαρά τα χαρακτηριστικά της επαναστατικής κρίσης, με τον κλασικό ορισμό της έννοιας, που τροφοδοτείται από τη βαθειά οικονομική κρίση και τις συνέπειες του πολέμου, που δεν έχουν βέβαια αρθεί. Μεγάλες μάζες στην

34 Την προβληματική των δύο κοινωνικών μπλοκ στο τέλος της κατοχής αναπτύσσει και ο Γ. Μαργαρίτης (1984) στο δοκίμιό του: «Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την απελευθέρωση (ο συνασπισμός της συνέχειας και ο συνασπισμός του ΕΑΜ)», οι πολιτικές εκτιμήσεις του οποίου μας βρίσκουν, κατά τα άλλα, ριζικά αντίθετους.

35 Ζαχαριάδης 1945β, σελ. 12 // Ομοίως Richter 1975, II, σελ. 283 // Χαράλάμπης 1985, σελ. 28 // Γρηγοριάδης 1984, σελ. 190 // Βλαντάς 1979.

ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα έχουν εξαθλιωθεί. Το 1946 «[...] η ανεργία μάστιζε το 50% των προλεταρίων της χώρας [...] στις αρχές του 1947 εξακολουθούσε το 40-50% των μισθωτών να μην έχει απασχόληση» (Ψυρούκης 1983, σελ. 239). Αλλά και αργότερα, την άνοιξη του 1948, όπως αποκάλυψε το γραφείο πληροφοριών της κυβέρνησης Αθηνών στο Λονδίνο, τουλάχιστον το 1/3 του πληθυσμού (2.403.000 άτομα) θεωρούνταν άποροι (Σταυριανός 1977, σελ. 213).

Ο κρατικός μηχανισμός δεν έχει επαναλειτούργησει, ο στρατός και η εθνοφυλακή ελέγχονται, στο μεγαλύτερο μέρος τους, από τις εαμικές οργανώσεις. *Στις περισσότερες περιοχές της χώρας τα φαινόμενα της δυαδικής εξουσίας παρατείνονται.* Κρατική εξουσία δεν ασκεί το «κράτος των Αθηνών», αλλά το ΕΑΜ. Ο Γιάννης Μανούσακας περιγράφει χαρακτηριστικά την κατάσταση στη Θεσσαλία: «Υστερα είχε φτάσει το καλοκαίρι (1945) και η κρατική εξουσία δεν είχε ακόμα στεριωθεί. Σε κωμωπόλεις όπως η Αγυιά, ο Τύρναβος, το Σικούρι, ο Πλαταμώνας, η Ραψάνη, κ.ά. δεν είχαν φτάσει ούτε αστυνομικές δυνάμεις» (1986, σελ. 36). Πολύτιμη είναι και η σχετική μαρτυρία του Σ. Μάξιμου: «[...] μήνες μετά την υπογραφή της [ΣΣ: της Βάρκιζας], περιοχές ολόκληρες της Ελλάδας, όπως ολόκληρη η Ανατολική Μακεδονία και η Δυτική Θράκη και άλλες, εξακολουθούσαν να ζούνε υπό ΕΑΜική αυτοδιοίκηση επειδή μήτε οι Άγγλοι είχανε στράτευμα για να τις ελέγξουν, αλλά προπάτων γιατί οι εγκάθετες κυβερνήσεις που είχανε εγκαταστήσει στην Αθήνα δεν διαθέτανε δυνάμεις για να αποκαταστήσουνε το κράτος» και αλλού: «Στην πραγματικότητα, απ' ό,τι και ο ίδιος είχα αντιληφθεί, κατά μια περιοδεία μου στην πέρα από τον Στρυμόνα Ελλάδα, η εξουσία των Αθηνών στις πόλεις των Σερρών, της Δράμας, της Καβάλας, της Αλεξανδρούπολης, του Σουφλίου δεν ήτανε, κατά το 1946-7 παρά μια σκιά, ενώ η ΕΑΜική κίνηση παντοδύναμη (Σ. Μάξιμος 1950, σελ. 30).

Ο Μάρκος Βαφειάδης εντοπίζει την επαναστατική ευκαιρία στο διάστημα μετά τις εκλογές του Μαρτίου 1946. Γι' αυτό και η γραμμή του συνοψίζεται στο αποφασιστικό πέρασμα στον ένοπλο αγώνα μέσα στο 1946: «Η περίοδος απ' τις εκλογές του 1946 μέχρι το Μάρτη του 1947 ήταν η περίοδος που δίνονταν οι μεγαλύτερες δυνατότητες για μια αποφασιστική επικράτησή μας σε ορισμένες βασικές περιοχές [...] Γεγονός είναι ότι χά-

σαμε τη μοναδική σχεδόν ευκαιρία που μας δινόταν αυτή την περίοδο γιατί ο μοναρχοφασισμός ήταν απροετοίμαστος και με αποφασιστική προώθηση του ένοπλου αγώνα θα ήταν δυνατό να δημιουργήσουμε σοβαρές προϋποθέσεις για αποφασιστικό χτύπημα και ανατροπή του μοναρχοφασισμού σε ορισμένες περιοχές» (Μ. Βαφειάδης 1948).³⁶ Ο Δημήτρης Βλαντάς, από την πλευρά του, εντοπίζει την «ιστορική ευκαιρία» στο διάστημα μέχρι τον Ιούνιο του 1946.

Στη διετία 1945-1947, εντείνονται οι μαζικοί αγώνες και οξύνεται η πάλη στα συνδικάτα. Εκτός από την άγρια τρομοκρατία επιστρατεύονται οι νοθείες και οι διορισμοί φασιστικών διοικήσεων.³⁷ Ο ΕΡΓΑΣ (Εργατικός Αντιφασιστικός Συνασπισμός – παράταξη που έχει συγκροτήσει το ΕΑΜ), όμως, σημειώνει παντού θριαμβευτικές νίκες και τα εκλογικά ποσοστά του παραμένουν υψηλά. Στα σωματεία της Αθήνας, τέσσερεις μόλις μήνες μετά τη μάχη του Δεκέμβρη και τη Βάρκιζα, θα συγκεντρώσει ποσοστό 63,4% των ψήφων (πίνακας 8). Οι σκληροί αγώνες για ελεύθερες εκλογές στα συνδικάτα που διεξάγονται

36 Η επίσημη ιστορία της Χωροφυλακής αναφέρει: «[...] η κατάσταση εις τας επαρχίας χειροτέρευεν επικινδύνως. Τα Τάγματα Εθνοφυλακής και αι διατεθείσαι στρατιωτικά μονάδες [...] δεν επήρουν [...] εις όλην την Ελλάδα, εις την ύπαιθρον ιδίως η παρουσία των δεν εγένετο αισθητή [...] αι ελαστικά συμμορία [...] επανεγκαθίστων εαμικός αρχάς [...] εις τας επαρχιακάς πόλεις η κατάσταση δεν ήτο καλύτερα. Οι εαμίται έδραν ανεμποδίστως [...] Αι πολιτικά επιτροπαί του ΕΑΜ, αντί να εκμηδενισθούν, έδραστηριοποιούν απροκαλύπτως την κίνησιν των εις τας λαϊκάς μάζας των πλειστων επαρχιακών πόλεων (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Δασκαλάκης 1973, τόμος πρώτος, σελ. 538). Βλέπε αναλυτικά το κεφάλαιο «Η υπό της χωροφυλακής αποκατάστασις της εθνικής κυριαρχίας ανά την Ελλάδα», σσ. 524-570, όπου αυτή η διαδικασία περιγράφεται λεπτομερώς κατά περιοχή // Ομοίως Βλαντάς 1979, πρώτος ημίτομος // Γρηγοριάδης Σ. 1979, Α' τόμος, σελ. 66 κ.ε. // Για μια χαρακτηριστική –της κατάστασης– περίπτωση στον Έβρο, Κασάτης 1977, τόμος δεύτερος: «Εμμοκρατία», σσ. 270-274.

37 «Στα συνδικάτα της Αθήνας και του Πειραιά κατόρθωσαν και διώρισαν φασιστικές διοικήσεις, γιατί, ύστερα απ' τα Δεκεμβριανά, είχαν συλληφθεί 25 χιλιάδες εργάτες και άλλες πολλές χιλιάδες είχαν καταφύγει στα βουνά, και μόνο ύστερα απ' τη συμφωνία της Βάρκιζας ξαναγύρισε ένας μεγάλος αριθμός απ' αυτούς στα σπίτια τους» (Θέος 1947, σελ. 18 // Για το νομικό πλαίσιο των διορισμών και τις παρεμβάσεις, Κουκουλές (1987, σελ. 42 κ.ε.) // Το γεγονός αυτό τονίζεται και στην απόφαση της 12ης Ολομέλειας (Ιούνης 1945). Την απόφαση στο ΚΚΕ [4], σελ. 311.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Εκλογικά αποτελέσματα σε 60 σωματεία της Αθήνας¹
(από εκλογές μέχρι 5.5.1945)

εγγεγραμμένοι	26.855	
ψήφισαν	18.078 ²	
ΕΡΓΑΣ	11.460	63,40%
διορισμένοι	2.667	14,75%
άλλες παρατάξεις	3.474	19,21%

Πηγή: Ριζοσπάστης, 15.5.1945, στο Κουκουλές 1987.

1. Από τα πιο μαζικά σωματεία ήταν αυτά των εμποροϋπαλλήλων, των τραπεζικών, των τροχιοδρομικών, των σερβιτόρων, των αρτεργατών και των αρτοϋπαλλήλων.
2. Ποσοστό συμμετοχής 67,3%.

αμειώτοι καθ' όλη τη διάρκεια του 1945 έχουν ως επιστέγασμα τη σύγκλιση του 8ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ (1-7 Μαρτίου 1946). Στο συνέδριο αυτό πήραν μέρος 1.700 αντιπρόσωποι από 1.350 συνδικάτα με 258.000 μέλη. Από αυτά ψήφισαν στις εκλογές 175.000 μέλη παρά την τρομοκρατία και τις κρατικές παρεμβάσεις, δηλαδή ποσοστό 67,8%. Ο ΕΡΓΑΣ αναδεικνύεται πρώτη δύναμη με πλειοψηφία 85%.³⁸ Οι μαζικοί αγώνες που εντείνονται και η κυριαρχία του ΕΑΜ σ' αυτούς δεν αφορούν μόνο την εργατική τάξη αλλά και τους αγρότες (οι εκλογές στους αγροτικούς συνεταιρισμούς συνιστούν επίσης θρίαμβο για το ΕΑΜ), τους δημοσίους υπαλλήλους, τα μικροαστικά στρώματα, τους ανέργους. Είναι ενδεικτικό ειδικά για το δημοσιοϋπαλληλικό κίνημα, το γεγονός ότι η ΑΔΕΔΥ ιδρύεται το 1945. Το κίνημα των δημοσίων υπαλλήλων, που σ' ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο (και στη μεταπολίτευση) κατέχει σημαντική θέση μέσα

38 Θέος (ό.π.) // Επίσης Chiclet 1987, σελ. 162 // Μπλέκος 1985, σελ. 22 // Ζαχαριάδης 1945β // Στη συνδιάσκεψη του Ε.Κ. Αθήνας, από τους 396 αντιπροσώπους των εργαζομένων της Αθήνας, ανήκουν στον ΕΡΓΑΣ οι 370, ποσοστό 93,4% (Μπαρτζιώτας 1984, σελ. 388) // Για την τρομοκρατία και τις κυβερνητικές παρεμβάσεις βλέπε την έκθεση της βρετανικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για την Ελλάδα που κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο του 1946 από την πανελλήνια ομοσπονδία δημοκρατικών συλλόγων. Αναδημοσίευση ΕΘ [13] και Κουκουλές (ό.π.) // Για την αμερικάνικη επέμβαση στα συνδικάτα, μετά το 1947, Πόλλις (1984).

στους ταξικούς αγώνες, αποτελεί ελληνική ιδιομορφία.³⁹ Η εαμική επιρροή εξακολουθεί να διατηρείται σ' όλες τις κοινωνικές κατηγορίες: νεολαία, γυναίκες, διανοούμενοι, πρόσφυγες,⁴⁰ πολεμοπαθείς, κ.λπ. Το ΕΑΜ πραγματοποιεί πρωτοφανείς για τη μαζικότητά τους λαϊκές συγκεντρώσεις σ' ολόκληρη τη χώρα.

Πέντε μήνες μόνο μετά την ήττα του Δεκέμβρη, γιορτάζεται η εργατική πρωτομαγιά του 1945 στο Παναθηναϊκό Στάδιο με συμμετοχή, κατά μια μάλλον υπερβολική εκτίμηση, πάνω από 85.000 λαού. Στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιείται, στις 24 Αυγούστου 1945, στο γήπεδο της Τούμπας, συγκέντρωση με 150.000 άτομα (Chiclet 1987, σελ. 155). Στην ανεπανάληπτη και ιστορική επέτειο για τα 4 χρόνια του ΕΑΜ (27.9.1945) συγκεντρώνονται στο Παναθηναϊκό Στάδιο 200.000 λαού (κατά τις εαμικές πηγές), με κεντρικά συνθήματα την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, τη γενική πολιτική αμνηστία και τη συμμετοχή της Αριστεράς στην κυβέρνηση. Στη συγκέντρωση της 23.12.1945 στον Παναθηναϊκό (Λ. Αλεξάνδρας) συγκεντρώνονται πάνω από 200.000 λαού, ενώ σε όλες τις συγκεντρώσεις του Δεκέμβρη που γίνονται στη χώρα εμφανίζονται ομάδες της Μαζικής Λαϊκής Αυτοάμυνας (ΜΛΑ), που έχει οργανώσει το ΚΚΕ. Με πρόσκληση των Δημοκρατικών Συλλόγων πραγματοποιούνται στις 20.1.46 τεράστιες συγκεντρώσεις σ' ολόκληρη τη χώρα με σύνθημα συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση: στην Αθήνα (γήπεδο Παναθηναϊκού) παίρνουν μέρος

39 «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι ένα κομμάτι του λαού. Περισσότερο στη χώρα μας από κάθε άλλη Ευρωπαϊκή χώρα πάλεψε και πρωτοστάτησε στην πάλη μαζί με το λαό. Αυτή την ιδιομορφία παρουσίαζε η Ελλάδα και προπολεμικά. Πουθενά δεν υπήρχε ένα τόσο ακμαίο πρωτοπόρο κίνημα δημοσίων υπαλλήλων. Τη θέση αυτή τη διατήρησε το κίνημα κατά την κατοχή και τη διατηρεί σήμερα, παρ' όλες τις προσπάθειες της αντίδρασης να διασπάσει τον αγώνα» (Ζαχαριάδης 1945γ, σελ. 77) // Επίσης Μπλέκος (όπ.π.).

40 «Ο προσφυγικός κόσμος στην αποφασιστική του πλειοψηφία είναι εαμικός. Οι συνοικισμοί σε όλη την Ελλάδα είναι κάστρα της λαϊκής δημοκρατίας. Αυτό δεν το αμφισβητούν ούτε οι αντίπαλοί μας» (Ζαχαριάδης 1945β, σελ. 13) // «Είναι αναμφισβήτητο ότι στους προσφυγικούς συνοικισμούς, που αποτελούν σήμερα την “κόκκινη ζώνη” της περιοχής της Αθήνας και του Πειραιά, η μέγιστη πλειοψηφία του πληθυσμού βρίσκεται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κάτω από την επίδραση και τον έλεγχο του ΚΚΕ» (Θεοτοκάς, Τετράδια ημερολογίου, σελ. 545).

450.000 ενώ στη Θεσσαλονίκη (γήπεδο Ηρακλή) 150.000 άτομα. Με πρωτοβουλία του 8ου Πανελλαδικού Εργατικού Συνεδρίου (1-8 Μαρτίου) πραγματοποιείται συγκέντρωση 400.000 ατόμων. Την παραμονή των εκλογών (30.3.46) στην προεκλογική συγκέντρωση του ΕΑΜ που προπαγανδίζει την αποχή συγκεντρώνονται 250.000. Τέλος, στη συγκέντρωση της Αθήνας για την Πρωτομαγιά του 1946 θα πάρουν μέρος 250.000 εργαζόμενοι.⁴¹

II.2. Ο εμφύλιος πόλεμος και οι επιπτώσεις του στο λαϊκό κοινωνικό μπλοκ

Είναι γνωστό, ότι κατά την κρίσιμη μεταβατική περίοδο (1945-46), η ηγεσία του λαϊκού κινήματος δείχνει να προσανατολίζεται στην ιδέα της «συμφιλίωσης» και της ειρηνικής κοινοβουλευτικής επικράτησης, με συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση «εθνικής ενότητας». Το κεντρικό σύνθημα του ΚΚΕ είναι «Ενότητα-τάξη-ησυχία-δουλειά-ανοικοδόμηση». Η καθυστερημένη απόφαση για ένοπλη εξέγερση (2η ολομέλεια - Φεβρουάριος 1946)⁴² χρησιμοποιείται καθαρά ως διαπραγματευτικό μέσο πίεσης για τη «συμφιλίωση», με καταστροφικές συνέπειες. Από το 1947 και με την ενεργό ανάμειξη του αμερικανικού ιμπεριαλισμού (Δόγμα Τρούμαν) ο συσχετισμός δυνάμεων τροποποιείται σημαντικά σε βάρος των λαϊκών δυνάμεων.⁴³

41 Γρηγοριάδης 1979, τόμος Α', σελ. 32 κ.ε. // Κουκουλές 1987 // Chiclet 1987 // ΚΚΕ [8] 1945-46 // Μπαρτζιώτας 1984, κεφ. 21 // Βλαντάς 1979, α' ημίτομος, σελ. 83 // «Παντού όπου παν και περιοδεύουν αντιπρόσωποι, είτε γίνουν συγκεντρώσεις του ΕΑΜ, τους γίνεται παλλαϊκή υποδοχή που σε λαϊκό οργανισμό και ενθουσιασμό καταπλήσσει και τους δικούς μας. Για παράδειγμα έχουμε τις συγκεντρώσεις "Ηρακλή" στη Θεσσαλονίκη και του Σταδίου στην Αθήνα-Πειραιά» (Ζαχαριάδης, 1945β, σελ. 13) // Του ίδιου 1945γ, σελ. 69.

42 Βλέπε για την (αμφιλεγόμενη) 2η ολομέλεια, Smith 1985.

43 Ο πολιτικός απολογισμός της περιόδου, οι αιτίες της συντριβής δηλαδή, δεν απασχόλησε ποτέ τη μεταπολεμική Αριστερά. Ήταν προτιμότερο να απωθηθεί βαθιά το «λάθος» του εμφυλίου... Το τεράστιο αυτό εγχείρημα παραμένει ανοικτό. Βλέπε (ενδεικτικά) σχετικά με το πρόβλημα τις (αντιτιθέμενες) απόψεις των: Δ. Βλαντά, Ν. Ψυρούκη, Μ. Βαφειάδη και Γ. Μπλάνα.

Αντίθετα με την περίοδο του ΕΑΜ, οι πόλεις χάνουν τώρα την επαφή τους με την ύπαιθρο. Η σύγκρουση δεν αναπτύχθηκε στις πόλεις, οι μαζικοί αγώνες που αναπτύσσονται το 1945-46 μένουν ακαθοδήγητοι και σταδιακά θα καμφθούν, ενώ η ένοπλη πάλη δεν στάθηκε δυνατό να οργανωθεί: «[...] η δουλειά των κομμουνιστών στις πόλεις, το ξεσκήνωμα του λαϊκού αγώνα σ' αυτές καθυστερούν [...]» (3η ολομέλεια, 12-15 Σεπτέμβρη 1947). Ένα χρόνο αργότερα η κατάσταση δεν έχει μεταβληθεί: «Δεν μπορέσαμε να ξεσηκώσουμε στις πόλεις ένα παλλαϊκό κίνημα πάλης, να σπάσουμε τους δισταγμούς και το πνεύμα αναμονής [...]. Η 4η ολομέλεια διαπιστώνει, ότι η καθυστέρηση του κινήματός μας στις πόλεις αποτελεί μια απ' τις πρωταρχικές και βασικές αδυναμίες μας» (4η Ολομέλεια, Ιούλιος 1948, στο ΚΚΕ [9]). Η ανάπτυξη του αντάρτικου πόλης επιχειρήθηκε καθυστερημένα, για να εξουδετερωθεί σε ελάχιστο χρονικό διάστημα. Στη Θεσσαλονίκη εκδηλώνεται, την παραμονή της πρωτομαγιάς του 1947, η πρώτη μεγάλη επίθεση με χειροβομβίδες εναντίον αεροπόρων της βασιλικής αεροπορίας και στην Αθήνα με τη δολοφονία του Χρήστου Λαδά, υπουργού Δικαιοσύνης (1 Μαΐου 1948). Και στις δυο πόλεις, το κτύπημα του κράτους ήταν τρομερό. Στη Θεσσαλονίκη εκτελέστηκαν 52 αντάρτες πόλης με αποτέλεσμα, μέχρι το τέλος του εμφυλίου, να σταθεί αδύνατον να ανασυγκροτηθεί ο παράνομος μηχανισμός.⁴⁴

Η συντριβή του εργατικού και λαϊκού κινήματος στις πόλεις και η διάλυση των μαζικών ΕΑΜικών οργανώσεων με το νόμο 509/1947 θα αποβούν καθοριστικές. Η εξέλιξη αυτή που αντανακλάται καθαρά και στην κοινωνική σύνθεση του δεύτερου αντάρτικου (σχετική κυριαρχία ανταρτών αγροτικής προέλευσης), έγινε αιτία σύγχυσης σχετικά με το χαρακτήρα του κοινωνικού μπλοκ που έκανε τον εμφύλιο. Αναφερόμενος στην κοινωνική σύνθεση του ΔΣΕ, ο Ιατρίδης (1984) αναφέρει: «Κοινωνικο-οικονομικά, οι άνθρωποι αυτοί κατά πάσα πιθανότητα προέρχονταν σχεδόν εξ ίσου από στρώματα αγροτών, τε-

44 Βλέπε και τη σημαντική κριτική του Σ. Μάξιμου προς το ΠΓ του ΚΚΕ (1950) // Επίσης Ψυρούκης 1963α, σελ. 364 // Για το αντάρτικο πόλης, Βουρνάς 1981, κεφ. 11: «Απόπειρα μεταφοράς του πολέμου στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας» // Ομοίως Γρηγοριάδης, σσ. 354-356 // Π. Παπαθεοδώρου 1951 // Μόδης 1959.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Κοινωνική προέλευση των φυλακισμένων του εμφυλίου πολέμου
(έρευνα 1952)¹

<i>Απασχόληση</i>	<i>Κατανομή με βάση το επάγγελμα του πατέρα (%)</i>	<i>Κατανομή με βάση το επάγγελμα του κρατουμένου (%)</i>	<i>Ποσοστό στο συνολικό ενεργό πληθυσμό, 1928 (%)</i>
Αγρότες	58,7	33,8	61,1
Εργάτες	25,8	42,3	22,5
ειδικευμένοι	(21,0)	(28,1)	
ανειδίκευτοι	(4,8)	(14,2)	
«Μεσαία τάξη»	15,5	23,9	16,4
Επαγγελματίες	(3,4)	(9,0)	(7,8)
Επιχειρηματίες	(9,1)	(8,3)	(8,6)
Υπάλληλοι	(3,0)	(6,6)	
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: R.V. Burks, 1955, πίνακας 1, σελ.155. Αναφέρεται και στο: Κούνδουρος 1978, πίνακας 6 (2).

1. Για την αξιοπιστία της έρευνας και τα κριτήρια της κατάταξης βλέπε Κούνδουρος 1978, σσ. 134-136 και Ιατρίδης 1984, σελ. 76.

χνικών, εργατών και αστών. Και παρ' όλο που ολοένα και περισσότεροι νεοσύλλεκτοι συνέρρεαν από την ύπαιθρο, δηλαδή από περιοχές όπου οι παλαιμάχοι του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι στην καταδίωξη, οι αντάρτες δεν αποτελούσαν ένοπλο αγροτικό προλεταριάτο ούτε τα κίνητρά τους ήταν κίνητρα απόρων χωρικών» (όπ.π., σελ. 348). Αν και η οριοθέτηση απέναντι στις θεωρίες περί «αγροτικής εξέγερσης» είναι σωστή, το σημείο αυτό απαιτεί περαιτέρω διευκρίνιση. Μια σημαντική ένδειξη για την κοινωνική σύνθεση του μπλοκ, κυρίως του στελεχικού του δυναμικού, παρέχεται από τη σύνθεση των κρατουμένων του εμφυλίου (πίνακας 9). Σύμφωνα μ' αυτήν την έρευνα, οι κρατούμενοι εργατικής προέλευσης αποτελούν το 42,3% των κρατουμένων, ποσοστό σχεδόν διπλάσιο από το ποσοστό της εργατικής τάξης στο συνολικό έργο πληθυσμό. Παρατηρείται, δηλαδή, εμφανής υπεραντιπροσώπηση. Μαζί με τους κρατούμενους που προέρχονται από τα άλλα μειθωτά και μεσαία στρώματα της πόλης, αποτελούν σχεδόν το

70% των κρατούμενων. Από την άλλη πλευρά, οι κρατούμενοι αγροτικής προέλευσης αντιπροσωπεύουν το 34% περίπου. Αν και οι αγρότες υποαντιπροσωπεύονται σε σχέση με το ειδικό τους βάρος στην ελληνική κοινωνία, η παρουσία τους αποτελεί αποδεικτικό στοιχείο της ριζοσπαστικοποίησης της υπαίθρου στην περίοδο της κατοχής. Όπως αποδεικνύει ο Ρ. Κούνδουρος, το αντίστοιχο ποσοστό αγροτών των καταδικασμένων με το ιδιώνυμο, στην περίοδο του μεσοπολέμου, είναι μόνο 10% (Κούνδουρος 1978, κεφάλαιο 4). Το γεγονός δηλαδή ότι το εργατικό και λαϊκό κίνημα συνεντρίβη διά της βίας, δεν σήμαινε πως άλλαξε και ο χαρακτήρας του κοινωνικού μπλοκ. Πυρήνας του εξακολούθησε να παραμένει η εργατο-αγροτική συμμαχία, όπως και στο ΕΑΜ.

Σε ένα κείμενο του Σεραφείμ Μάξιμου (γράμμα του προς το ΠΓ του ΚΚΕ όπου επιχειρεί έναν απολογισμό ολόκληρης της περιόδου) διατυπώνεται με σαφήνεια και εξηγείται η διαφοροποίηση αυτής της ταξικής συμμαχίας στις δύο περιόδους: «Ενώ η πρώτη αντίσταση κρατήθηκε και αναπτύχθηκε πάνω σε μια στενή, οργανική, ολοένα και πιο ισχυρή ενότητα δράσης των μεγάλων μαζών στις πόλεις και των χωρικών στην ύπαιθρο, κατά τρόπο που σε κάθε ένοπλο κτύπημα έξω να ανταποκρίνεται μια πολιτική μέσα στις πόλεις, η δεύτερη αντίσταση δεν μπόρεσε να αποκαταστήσει μια τέτοια ενότητα δράσης και να αναπτυχθεί η ίδια πάνω σ' αυτήν. Αυτό δεν έγινε φυσικά από υποτίμηση προς μια τέτοια συντονισμένη δράση μαζών πόλεων και ένοπλης δράσης στην ύπαιθρο –κάθε άλλο– επήλθε όμως σαν αποτέλεσμα ταχύτατης ενέργειας του αντίπαλου, που κατευθύνθηκε διαδοχικά προς τα γνωστά τρία σημεία του: 1) Ομαδικές συλλήψεις στελεχών βάσης (επιχειρήσεις Ζέρβα στην Αθήνα, Ιούλιος 1947) και βαθμιαία απορρόφιση των μαζών των πόλεων από κάθε διεύθυνση. 2) Αποκοπή των πόλεων από την ύπαιθρο. 3) Αποκοπή της υπαίθρου από τον μαχόμενο Δημοκρατικό Στρατό, με τη βίαια μετατόπιση του πληθυσμού του. Και τα τρία αυτά σημεία αποτέλεσαν αναπόσπαστο μέρος ενός και του ίδιου επιτελικού σχεδίου που καταστρώσανε οι Αμερικάνοι. Η δε διαδοχική επίτευξή τους αποτέλεσε επιτυχία στρατηγική μεγάλη –αποφασιστικής σημασίας– για την έκβαση του αγώνα» (Μάξιμος 1950, σελ. 30). Η επανάσταση θα περιορισθεί στην ύπαιθρο και μάλιστα θα λάβει σχεδόν αποκλειστι-

κά τη μορφή της ένοπλης πάλης που διεξάγει ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ). Το Νοέμβριο του 1946 ιδρύεται το Γενικό Αρχηγείο Ανταρτών και το Δεκέμβρη οι συντονισμένες αντάρτικες δυνάμεις μετονομάζονται σε ΔΣΕ. Η δύναμη του ΔΣΕ σύμφωνα με τον Γ. Ιατρίδη (1984) είναι η ακόλουθη: στα τέλη 1946 έχει λιγότερους από 10.000 αντάρτες, στα τέλη 1947, 17.000 τακτικούς και 5.000 έφεδρους. Τέλη Μαΐου 1948, οι αριθμοί είναι 26.000-28.000, τέλη 1948, ο αριθμός ανέρχεται περίπου σε 25.000. Τον Ιούλιο του 1949, σύμφωνα με το Βλαντά, η συνολική ένοπλη δύναμη δεν πρέπει να ξεπερνούσε τις 19.000. (Η συμμετοχή των γυναικών είναι μικρή και αγγίζει μόλις το 5%).⁴⁵

Η αποκοπή από τις μάζες της πόλης και της υπαίθρου που πέτυχε ο στρατός με τις αναγκαστικές μετακινήσεις, αποστέρησε το αντάρτικο τόσο από τις αναγκαίες εφεδρείες, που προφανώς δεν ήταν απλώς «στρατιωτικό» πρόβλημα αλλά συνολικά πρόβλημα λανθασμένης στρατηγικής, όσο και από τον απαραίτητο ζωτικό χώρο που απαιτούσε η νέα μορφή πολέμου. Μαζί με τη μετατροπή του σε τακτικό στρατό, θα αποτελέσουν καθοριστικές αιτίες της στρατιωτικής συντριβής (1949). Η αδυναμία άντλησης έμπυχου υλικού από τις πόλεις οδήγησε στην υποχρεωτική στρατολόγηση. Ο Μ. Βαφειάδης σημειώνει ότι: «[...] ακόμα από τα μέσα του 1947, η στρατολογία είχε πάρει σχεδόν ολότελα βίαιο χαρακτήρα. Η εθελοντική κατάταξη δεν έφτανε ούτε τα 10% (ό.π., σελ. 24).

II.3. Η αστική στρατηγική και η απόπειρα ανασυγκρότησης του συνασπισμού εξουσίας. Η πολιτική κρίση της περιόδου 1945-1952

Η αστική στρατηγική σ' αυτήν την περίοδο, έχοντας εξασφαλίσει και την ιμπεριαλιστική στήριξη έχει δύο σκέλη: αφενός μεν την κατά μέτωπο σύγκρουση με το κοινωνικό μπλοκ

45 Επίσης Βλαντάς 1979, τόμος τρίτος (α' ημίτομος), σελ. 141 και 290 // Wittner 1982, σελ. 225 // Μετά το τέλος του εμφυλίου 24.000 μαχητές που μαζί με τα γυναικόπαιδα φτάνουν τις 50.000.-60.000 θα περάσουν στις ανατολικές χώρες (Δρίτσιος 1983).

του ΕΑΜ, που διατηρεί όπως είδαμε σημαντικό μέρος από την αίγλη του. Επιδιώκει τη διάλυσή του, την καταστροφή της λαϊκής εξουσίας που είχε αρχίσει να οικοδομείται και την παλινόρθωση της προπολεμικής αστικής εξουσίας: «Οποιαδήποτε αστική κυβέρνηση κι αν συγκροτούνταν τότε [...] θα σχηματιζόταν όχι μόνο για να δημιουργήσει μια εξουσία, αλλά και να εκμηδενίσει μια άλλη εξουσία που κυριαρχούσε σ' όλη τη χώρα [...]» (Χατζής 1979, σελ. 177). Αφετέρου δε, επιδιώκει την ανασυγκρότηση της κοινωνικής βάσης του συνασπισμού εξουσίας. Ο εμφύλιος πόλεμος 1946-49 δεν υπήρξε παρά η συνέπεια αυτής της στρατηγικής. «Στο διάστημα αυτό η ταξική πάλη θα πάρει αναπόφευκτα τη μορφή της ένοπλης σύγκρουσης. Οι λαϊκές δυνάμεις συντρίβονται γιατί η ηγεσία τους δεν προσανατολιζόταν σταθερά στο αναπότρεπτο της σύγκρουσης [...] Με τη λήξη του εμφυλίου πολέμου το πρώτο σκέλος της ιμπεριαλιστικής στρατηγικής [...] πραγματοποιείται στο ακέραιο: φυσική εξόντωση χιλιάδων κομμουνιστών, διάλυση των λαϊκών οργανώσεων, ανακοπή της επαναστατικής ορμής των μαζών. Για πολλά χρόνια μετά, η λευκή τρομοκρατία, στην ύπαιθρο και τις πόλεις, θα συμπληρώσει το έργο τούτο» (Ζητήματα 1974, σελ. 6). Ο βασικός μοχλός για τη βίαιη διάλυση του ΕΑΜικού μπλοκ είναι το κράτος και κυρίως ο κατασταλτικός μηχανισμός με όλα του τα παρακλάδια που αναλαμβάνει επίσης και τα «ιδεολογικά» καθήκοντα της «απο-ΕΑΜοποίησης» του πληθυσμού (ο όρος ανήκει στον Κ. Τσουκαλά).

Την υλοποίηση αυτής της στρατηγικής αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας ένα χρεωκοπημένο πολιτικό δυναμικό. Η οξυμένη συγκυρία περιθωριοποίησε αναγκαστικά τα πλέον δημοκρατικά και φιλελεύθερα στοιχεία της αστικής τάξης και επανέφερε στο προσκήνιο τα περισσότερο καθυστερημένα και ξεπερασμένα. Ο Θ. Χατζής περιγράφει πολύ εύγλωττα, νομίζουμε, το ποιόν των εφεδρειών που διέθεταν οι κυρίαρχες τάξεις. «Όλοι οι εξ επαγγέλματος πολιτικοί της παλιάς προμεταξικής εποχής, άνθρωποι γερασμένοι, ξεκομμένοι από τη ζωή, ξεχασμένοι από φίλους και εχθρούς, άνθρωποι που κοιμήθηκαν τη μέρα της φασιστικής εισβολής, ξύπνησαν και έσπευσαν στο κέντρο της Αθήνας. Δίπλα τους οι νέοι φωστήρες, αμύντορες του αστικού καθεστώτος, με περγαμηνές πρακτορικής δράσης στο πλευρό των Αγγλων ή των Γερμανών, αλλά πάντα για να συντρίψουν τον κομμουνι-

σμό, και όλοι τώρα “σύμμαχοι των συμμάχων”. Όλοι αυτοί, παλιοί και νέοι σωτήρες του κοινωνικού καθεστώτος, έχουν την ψευδαίσθηση πως αποτελούν εγγύηση για την πραγματοποίηση της “Μεγάλης Ιδέας). Ο καθένας τους κουβαλάει ένα δικό του σχέδιο “εθνικής ανοικοδόμησης και αναγέννησης”. Επικαλείται υπαρκτά και ανύπαρκτα προσωπικά προσόντα και υπηρεσίες στο έθνος και στους “προστάτες” της Ελλάδας. Προσφέρει τη συνεργασία του σ’ όλα τα κόμματα και τις παρατάξεις. Με τους παλαιοδημοκρατικούς δημοκρατικοί, δημοκρατικότεροι των αρχηγών των κομμάτων τους. Με τους βασιλικούς, βασιλικότεροι απ’ το βασιλιά. Με τους σοσιαλιζόντες, από κούνια σοσιαλιστές αλλά αγγλοαμερικάνικου τύπου. Καμιά ηθική αρχή, κανένας κομματικός δεσμός δεν συγκρατούσε τους μνηστήρες της εξουσίας. Κοινό χαρακτηριστικό όλων: η υποτέλεια στους Αγγλους. Η αναζωογόνηση όμως της πολιτικής ζωής και δραστηριότητας των αστών πολιτικών γινόταν κάτω από το δέος του όγκου του λαϊκού κινήματος και της επέκτασης της κυριαρχίας της λαοκρατικής εξουσίας στη χώρα. Μπροστά σ’ αυτόν τον κίνδυνο όλες οι διαφορές τους εκμηδενίζονταν [...] Δεν υπήρχαν πια εθνοπροδότες και δοσίλογοι μέσα στην αστική τάξη. Όλοι ήσαν εθνικιστές, υπέρμαχοι του ελεύθερου κόσμου, που παλεύουν να σώσουν τη μεγάλη πλειοψηφία του λαού, από την οργανωμένη και ένοπλη μειοψηφία των αναρχικών [...]» (1979, σελ. 172). Το γεγονός της μη-ανανέωσης του πολιτικού προσωπικού αντανακλάται και στη Βουλή του 1946. Η μεγάλη πλειοψηφία (183 από τους 354) αποτελείται από προπολεμικούς πολιτευτές.⁴⁶ Εκτός όμως από την ανυποληψία του πολιτικού προσωπικού, η ανασυγκρότηση του αστικού μπλοκ προσκρούει και σε ένα άλλο εμπόδιο: στην ανυπαρξία ηγεμονικού ιδεολογικού οράματος. Η αστική ιδεολογία, σε συνθήκες επαναστατικοποίησης των μαζών, διέρχεται τη μεγαλύτερη κρίση της. Το ζήτημα της κρίσης της κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο πραγματευόμαστε στο όγδοο κεφάλαιο. Εδώ θα αρκε-

46 Βλέπε αναλυτικότερα Νικολακόπουλος 1985, σσ. 145-146 // Ο Κ. Τσουκαλάς (1986) επισημαίνει ότι: «Το 1949, η Δεξιά αντιμετώπιζε ακόμη προβλήματα ταυτότητας, αξιοπιστίας και ηγεσίας, σχεδόν τόσο σοβαρά όσο εκείνα που είχε αντιμετωπίσει το 1945» // Ομοίως Κατηφόρης 1975, σελ. 33 // Meynaud 1974, σσ. 178-179 // Ζητήματα 1974.

στούμε στη διαπίστωση του Κ. Τσουκαλά, ότι δηλαδή η κρίση «έχει σχέση με την ανικανότητα της αστικής τάξης να προτείνει οποιαδήποτε δική της συγκροτημένη και “επιτευγματική” θετική ταξική επιχειρηματολογία. Ούτε η σταθερότητα, ούτε η ανάπτυξη, ούτε η κοινωνική μεταρρύθμιση ή η δικαιοσύνη μπορούσαν να προταθούν ως στοιχεία ενός πειστικού κοινωνικού προγράμματος» (Τσουκαλάς 1986, σελ. 33).⁴⁷

Ολόκληρη η περίοδος 1945-52 είναι μεταβατική και χαρακτηρίζεται από ανοιχτή πολιτική κρίση. Η συνεχής ρευστότητα που εμφανίζεται στην πολιτική σκηνή,⁴⁸ ο κατακερματισμός και η αστάθεια των αστικών κομμάτων καθώς και η κρίση του πολιτικού προσωπικού είναι νομίζουμε αποτελέσματα μιας διττής κοινωνικής πραγματικότητας. Αφ’ ενός της βαθιάς κρίσης του κοινωνικού μπλοκ εξουσίας, της προσπάθειας διαμόρφωσής του, αφ’ ετέρου της διαδικασίας διάσπασης και διάλυσης του ΕΑΜικού μπλοκ που γεννά τα φαινόμενα της σύγχυσης, της κινητικότητας και της έντασης. Με αυτά τα δεδομένα και χωρίς να υπερβαίνεται προφανώς η κρίση της κυρίαρχης ιδεο-

47 Επίσης Χαραλάμπης 1985, σελ. 50 // Κατηφόρης 1984 // Μαργαρίτης 1984, σσ. 178-180.

48 Στην περίοδο 1944-52, δηλαδή, από τη στιγμή που ο Γ. Παπανδρέου έρχεται στην Αθήνα, έως τη στιγμή που ο Παπάγος κερδίζει τις εκλογές του 1952, θα σχηματιστούν 25 (!) κυβερνήσεις. Οι περισσότερες έχουν ζωή ελάχιστους μήνες. Οι κυβερνήσεις αυτές είναι: 1. Γ. Παπανδρέου (από 24.5.1944 - 3.1.1945), 2. Ν. Πλαστήρα, στρατηγού, (3.1.1945 - 8.3.1945), 3. Π. Βούλγαρη, ναυάρχου, (8.3.1945 - 17.10.1945), 4. Δαμασκηνού, αρχιεπισκόπου, (17.10.1945 - 1.11.1945), 5. Π. Κανελλόπουλου, (1.11.1945 - 22.11.1945), 6. Θ. Σοφούλη (22.11.1945 - 4.4.1946), 7. Π. Πουλίτσα, ακαδημαϊκού, (4.4.1946 - 15.4.1946), 8. Κ. Τσαλδάρη (18.4.1946 - 2.10.1946), 9. Κ. Τσαλδάρη (2.10.1946 - 24.1.1947), 10. Δ. Μάξιμου, τραπεζίτη, (24.1.1947 - 29.8.1947), 11. Κ. Τσαλδάρη (29.8.1947 - 7.9.1947), 12. Θ. Σοφούλη (7.9.1947 - 18.11.1948), 13. Θ. Σοφούλη (18.11.1948 - 20.1.1949), 14. Θ. Σοφούλη (20.1.1949 - 24.4.1949), 15. Θ. Σοφούλη (24.4.1949 - 30.6.1949), 16. Α. Διομήδη, τραπεζίτη, (30.6.1949 - 6.1.1950), 17. Ι. Θεοτόκη (6.1.1950 - 23.1.1950), 18. Σ. Βενιζέλου (23.3.1950 - 15.4.1950), 19. Ν. Πλαστήρα, στρατηγού, (15.4.1950 - 21.8.1950), 20. Σ. Βενιζέλου (21.8.1950 - 13.9.1950), 21. Σ. Βενιζέλου (13.9.1950 - 3.11.1950), 22. Σ. Βενιζέλου (3.11.1950 - 27.10.1951), 23. Ν. Πλαστήρα, στρατηγού, (27.10.1951 - 11.10.1952), 24. Δ. Κιουσόπουλου (11.10.1952 - 19.11.1952), 25. Α. Παπάγου, στρατηγού, (19.11.1952 - 6.10.1955). Παρατίθεται στο Ψυρούκης (1976, σελ. 519).

λογίας, το αστικό μπλοκ θα διαμορφωθεί σ' αυτήν την περίοδο κυριολεκτικά από την αρχή, κυρίως κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου 1946-49. Παράλληλα θα συγκροτηθούν οι αναγκαίες συμμαχίες του συνασπισμού εξουσίας. Η εμφάνιση του Ελληνικού Συναγερμού (Ε.Σ.) και η συσπείρωση, τελικά, γύρω από τον Παπάγο, το 1952, σηματοδοτούν την αρχική σταθεροποίηση αυτού του νέου κοινωνικού μπλοκ, της «Δεξιάς» όπως θα αποκληθεί αργότερα. Τη νέα αυτή πραγματικότητα που εκφράζει ο Ε.Σ. αναγκάζεται να αναγνωρίσει και το ΚΚΕ, με το ιδιότυπο ύφος της κομματικής του γλώσσας, στην απόφαση της 2ης ολομέλειας της Κ.Ε. (Οκτώβριος 1951): «Ο Παπάγος με το φασιστικό συναγερμό του, ο πιο ευνοούμενος αυτός λακές της αμερικανοκρατίας, γίνεται πόλος συγκέντρωσης της πιο μαύρης και ολιγαρχικής πλουτοκρατικής αντίδρασης. Και κατάφερε, με την αντιπλουτοκρατική δημαγωγία και με μια ορισμένη “αντιαμερικανική” και αντιδυναστική-αντιπαλατιανή φρασεολογία, να παρασύρει ορισμένα λαϊκά στρώματα, από τα πιο καθυστερημένα, που ζητώντας μια αλλαγή, δεν προσανατολίζονται ακόμα πολιτικά καθαρά (ΚΚΕ [5], σελ. 106).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΚΚΕ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ ΜΕ ΤΟ ΕΑΜΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΠΛΟΚ ΚΑΙ ΤΗ «ΣΥΝΕΧΕΙΑ» ΤΟΥ (1941-1967)

1.1. Η ραγδαία μαζικοποίηση του ΚΚΕ στην κατοχή και η διεύρυνση της ταξικής του φυσιογνωμίας

Η γερμανική κατοχή βρίσκει το ΚΚΕ διαλυμένο, κάτω από τα συντριπτικά πλήγματα που του είχε καταφέρει η μεταξική δικτατορία. Η «εποποιία» της κομματικής ανασυγκρότησης είναι βέβαια έξω από τα πλαίσια του αντικειμένου μας.¹ Εκείνο που πρέπει να συγκρατήσουμε εδώ είναι, ότι ενώ το 1941 το ΚΚΕ είναι ανύπαρκτο ως κόμμα (μόνο 200 κομμουνιστές έχουν ξεφύγει τη σύλληψη και 2.000 περίπου βρίσκονται φυλακισμένοι – πίνακας 10), μέσα σε δυο, μόλις, χρόνια αναδεικνύεται σε μαζικό κόμμα με εκατοντάδες χιλιάδες μέλη, στον κατ' εξοχήν εκφραστή της εργατικής τάξης και των λαϊκών μαζών, καθοδηγητικό κέντρο του ΕΑΜικού κοινωνικού μπλοκ.

Υπάρχει, όμως, ριζική διαφοροποίηση όσον αφορά στην κοινωνική σύνθεση του κόμματος, ανάμεσα στην πρώτη περίοδο (1941 - καλοκαίρι 1943) και στη δεύτερη περίοδο (καλοκαίρι 1943 - τέλη 1944). Στην πρώτη περίοδο, ο αριθμός των μελών

1 Αναλυτικότερα για το θέμα βλέπε Κέδρος 1976, τόμος 1, σσ. 133-137 // Χατζής: «η εποποιία της κομματικής ανασυγκρότησης», ιδιαίτερα την υποενοότητα: «Το κομμουνιστικό κόμμα», 1977, σσ. 52-57 // Φλάσιερ, σελ. 126 κ.ε. // Παπαπαναγιώτου 1974.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Αριθμός μελών του ΚΚΕ, 1920-1967

<i>Έτος</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Κομματικό Σώμα</i>	<i>Πηγή</i>
1918	1000		Chiclet (1987)
1920	1320	Έκθεση στο Β' Συνέδριο Κ.Δ.	Ελεφάντης (1976α)
1924	2200	Το 5ο συνέδριο της Κ.Δ.	Ελεφάντης (1976α)
1926	2500		Chiclet (1987)
1928	2000	Δέκα χρόνια της Κ.Δ.	Ελεφάντης (1976α), Παυλόπουλος (1972)
1930	1500	Έκθεση της ΕΕ της Κ.Δ.	Ελεφάντης (1976α)
1933 (τέλη)	4416		Σάρλης (1981)
1934	6000	Πιθανολογείται	Ελεφάντης (1976α)
1936	17500	Ίντερκορ, Νο 3, 1936	Ελεφάντης (1976α), Παυλόπουλος (1972)
1936 (αρχές δικτ.)	<10000	Εκτίμηση Burks (1961)	Κούνδουρος (1978)
1941	200 2000	ελεύθεροι (πιθανολογείται) φυλακισμένοι »	Χατζής (1977) Χατζής (1977)
1942 (Δεκέμβριος)	15000	2η Συνδιάσκεψη	Παπαπαναγιώτου (1974)
1944 (α' εξάμηνο)	25000		ΚΟΜΕΠ, 26-27 (1944), Ρούσος (1978)
1944 (Οκτώβριος- Δεκέμβριος)	40000	Περίοδος Απελευθέρωσης	Κούνδουρος (1978), Παπαπαναγιώτου (1974), Ζαχαριάδης (1950γ, στο ΚΚΕ [12])
1945 (Οκτώβριος)	45000 250000	7ο Συνέδριο ΚΚΕ ΑΚΕ	
	295000		Chiclet (1987)
1946 (Φεβρουάριος)	<100000	Π.Ο. Συνδιάσκεψη (μόνο ΚΚΕ)	Ζαχαριάδης (1946)
1948	<50000	(μόνο ΚΚΕ)	(Εκτίμηση)
1949-1955	-		
1956 (αρχές)	11500(;))	5500 παράνομοι και 6000 στην Ε.Δ.Α	Γούσιος (γγ., τ. β')
1958		Απόφαση 8ης Ολομέλειας για διάλυση οργανώσεων	
1958-1965		Δεν υπάρχουν μέλη	
1965	10δες	Απόφαση 8ης Ολομέλειας για επανασυγκρότηση οργανώσεων	
1967 (ως 21.4.64)	100-600	Ομιλία Κολιγιάννη (10η Ολομέλεια 3/1967)	Σολάρο (1975), Νεφελούδης (1974)

έχει βέβαια αυξηθεί αλλά τα εργατικά μέλη υπερέχουν σημαντικά μέσα στο κόμμα. Στην Αθήνα, π.χ., όταν το κόμμα έχει 13.500 μέλη, το 70% είναι εργάτες (Χατζής 1979). Τον Ιανουάριο του 1944, στη 10η Ολομέλεια, ο Γ. Ζέβγος στην εισήγησή του, που αποτελεί και έναν πρώτο απολογισμό της περιόδου της κατοχής 1941-1943, αναφέρει: «το κόμμα αναδείχτηκε ο μεγαλύτερος πολιτικός οργανισμός της χώρας. Οι μάζες με περηφάνια και εμπιστοσύνη βλέπουν το κόμμα τους [...] Το κόμμα αύξησε δέκα φορές τα μέλη του. Περικλείνει εκατοντάδες χιλιάδες μέλη και απ' αυτά στις πόλεις τα εργατικά μέλη είναι τα μισά» (Ζέβγος 1944, σελ. 199).²

Η μαζικοποίηση του ΚΚΕ είχε ως φυσιολογική συνέπεια τη διεύρυνση της κοινωνικής του βάσης και τη διαμόρφωση, ως ένα βαθμό, διαταξικού-λαϊκού χαρακτήρα. Στην ύπαιθρο, ειδικότερα, η κοινωνική σύνθεση του κόμματος ανταποκρίνεται κατά κανόνα στην κοινωνική διάρθρωση του πληθυσμού. Επίσημη ένδειξη για αυτό μας δίνει η κοινωνική σύνθεση του ΚΚΕ στη Θεσσαλία, την άνοιξη του 1944. Σημειωτέον, ότι η Θεσσαλία αποτελεί μια από τις πλέον μαζικές οργανώσεις του κόμματος με 75.424 μέλη, αριθμός που αντιστοιχεί στο 1/5 περίπου όλων των μελών. Σύμφωνα με την εισήγηση του Κ. Καραγιώργη (Μάιος 1944), το κόμμα αποτελείται από εργάτες κατά 20%, αγρότες 60%, επαγγελματίες 6,5%, διανοούμενους και επιστήμονες 1%, δημόσιους υπάλληλους 1% και νοικοκυρές 10% (Αρσενίου 1977, τόμος 2, σελ. 280). Η διαφορά ανάμεσα στα αστικά κέντρα και τις αγροτικές περιοχές αποτυπώνεται στον πίνακα 11.

Πως όμως το ΚΚΕ ανταποκρίνεται στο γενικευμένο λαϊκό ρεύμα ένταξης και πως αντιδρά απέναντι σε αυτό; Ήδη από το καλοκαίρι του 1943, η πολιτική του ΚΚΕ έχει αλλάξει. Τον Ιούνιο του 1943, το ΠΓ του ΚΚΕ εξετάζει την κατάσταση που δημιουργείται με τη διάλυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς, καθώς και τη νέα συγκυρία του πολέμου που έχει διαμορφωθεί. Στην ίδια συνεδρίαση, ο Ιωαννίδης διατυπώνει για πρώτη φορά το πρόγραμμα του ΚΚΕ για τη μεταπολεμική Ελλάδα, το πρό-

2 Τον Ιούνιο του 1945, δηλαδή ενάμισυ χρόνο αργότερα, στην 12η ολομέλεια, τα κομματικά μέλη εργατικής προέλευσης, θα αντιπροσωπεύουν μόλις 18%. «Η βασική μάζα των μελών είναι σήμερα αγρότες, ακολουθούν οι υπάλληλοι» (Ρούσος 1945, σελ. 599).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ
Μέλη του ΚΚΕ στη Θεσσαλία, κατά νομό και πόλη, Μάιος 1944

Νομός	Σύνολο Νομού		Πόλεις		Υπόλοιπο Νομού	
	πληθυσμός	μέλη	πληθυσμός	μέλη	πληθυσμός	μέλη
Καρδίτσα	123.341	13.898	Καρδίτσα	1.400	107.641	12.498
(%)	100,0	11,3	(%)	9,0	100,0	11,6
Λάρισα	174.012	28.482	Λάρισα ¹	1.500	154.012	26.982
(%)	100,0	16,4	(%)	7,5	100,0	17,5
Μαγνησίας	128.898	14.778	Βόλος	5.200	63.898	9.578
(%)	100,0	11,5	(%)	8,0	100,0	15,0
Τρικάλων	125.725	11.035	Τρίκαλα	989	100.725	10.046
(%)	100,0	8,8	(%)	4,0	100,0	10,0
Σύνολο	551.776	68.193	Σύνολο	9.089	426.276	59.104
(%)	100,0	12,4	(%)	7,2	100,0	13,4

Πηγή: Υπολογισμοί με βάση τα στοιχεία που παραστέχει ο Αρσενίου (1977, τόμος ΙΙ, σελ. 282, 284).

1. Υπολογίζεται σε 20.000-22.000, ο πληθυσμός της πόλης, που παρέμεινε καλύτερα από τη μαζική φυγή που προξένησε η τρομοκρατία.

γραμμα της «Λαϊκής Δημοκρατίας». Προτείνει επίσης τη μετατροπή του ΚΚΕ από κόμμα της εργατικής τάξης σε κόμμα «όλου του λαού» (γνωστό σαν «ενιαίο ομοσπονδο κόμμα της λαϊκής δημοκρατίας»). Η συνεδρίαση θεωρείται τομή στην πολιτική του ΚΚΕ, που θα ολοκληρωθεί στην 10η Ολομέλεια.³

Η γραμμή αυτή ήταν σύμφωνη με την προοπτική να ενοποιηθεί το ΚΚΕ με όλα τα κόμματα και τις οργανώσεις που επιδίωκαν τη «λαϊκή δημοκρατία σε ένα ενιαίο ομοσπονδιακό κόμμα της Λαϊκής Δημοκρατίας, που θα εμφανιστεί μπροστά στο λαό στις εκλογές με το πρόγραμμά του της λαϊκής δημοκρατίας και θα επιδιώξει να πάρει την πλειοψηφία για να ιδρύσει τη λαϊκή δημοκρατία και να εφαρμόσει το πρόγραμμά της. Η οργάνωση του κόμματος αυτού θα είναι ομοσπονδιακή. Αυτό σημαίνει ότι τα κόμματα που θα το συγκροτήσουν θα διατηρήσουν την οργανωτική τους αυτοτέλεια και την οργανωτική τους διάρθρωση (όχι την ιδεολογική, θεωρητική και πολιτική αυτοτέλεια, σ.σ. [ΘΧ]), αλλά θα καθοδηγούνται από το ομοσπονδιακό συμβούλιο (όχι από τις ΚΕ των κομμάτων σ.σ. [ΘΧ]) που θα εκλέγεται από όλα τα κόμματα και οι αποφάσεις τους θα είναι υποχρεωτικές για όλους [...]» (Χατζής 1978, σελ. 42). Βέβαια, η μετέπειτα έκβαση της πολιτικής και κοινωνικής πάλης διέψευσε αυτές τις «κοινοβουλευτικές» προσδοκίες. Παρά τη διάψευση, όμως, της άποψης, σ' αυτές τις διατυπώσεις διακρίνουμε ολοκάθαρα τις βασικές συντεταγμένες της αριστερής στρατηγικής σ' ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο, δηλαδή τον ειρηνικό-κοινοβουλευτικό δρόμο και τον εκλογικισμό.

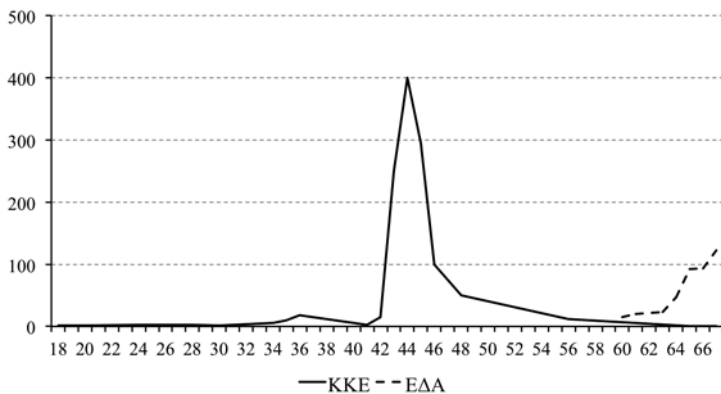
Η συνολική κατεύθυνση της καθοδήγησης του ΚΚΕ, σχετικά με τις προοπτικές της εαμικής επανάστασης στη μεταπολεμική περίοδο, εκφράστηκε στην πολιτική γραμμή της «εθνικής ενότητας-συμφιλίωσης-συμμετοχής του ΕΑΜ στην κυβέρνηση». Η γραμμή βρίσκει την οργανωτική της έκφραση στο σύνθημα της ανοιχτής μαζικοποίησης, πολιτική που αρχίζει να υλοποιείται από το καλοκαίρι του 1943.

Ο Χατζής (1978) παρατηρεί ότι η λεγόμενη «μαζικοποίηση» του ΚΚΕ πραγματοποιήθηκε με μια ανεξέλεγκτη και αλόγι-

3 Κατά την άποψη μερικών, εγκαινιάζει τον «εκτροχασμό» του κόμματος από τον επαναστατικό δρόμο και το πρόγραμμα του ΕΑΜ. Βλέπε σχετικά την κριτική του Θ. Χατζή (1978, σσ. 38-54).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

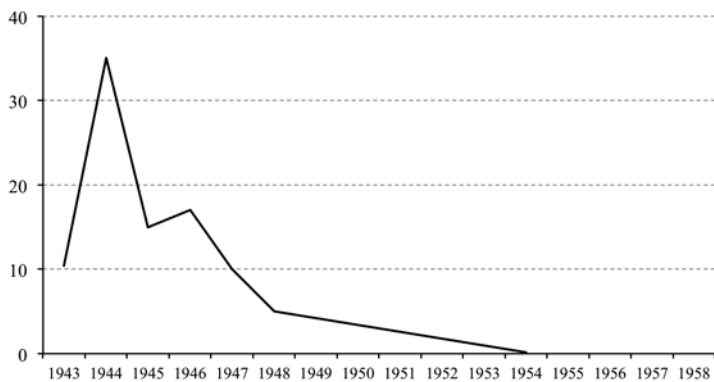
Μέλη του ΚΚΕ, 1918-1967 και μέλη της ΕΔΑ, 1960-1967
(σε χιλιάδες)

Πηγή: Πίνακες 10 και 15

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Μέλη της ΚΟΑ του ΚΚΕ, 1943-1958 (σε χιλιάδες)

Πηγή: Πίνακας 12

στη στρατολογία ανθρώπων κάθε ταξικής προέλευσης και στην πλειοψηφία από τα μεσοστρώματα και διανοούμενους. Το άνοιγμα ελεύθερης εισόδου στο ΚΚΕ (που και έτσι τα μέλη του ήταν νέα σε κομματική ηλικία, άπειρα και εντελώς απροετοίμαστα ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά), στις τόσο κρίσιμες και αποφασιστικές στιγμές ήταν ένα από τα πιο μεγάλα και καθοριστικά λάθη.⁴ Η μαζικοποίηση ήταν ραγδαία. Στους πίνακες 10 και 12 καθώς και στα διαγράμματα 1 και 2 μπορούμε να δούμε τόσο τη συνολική εξέλιξη του αριθμού των μελών του ΚΚΕ, σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο, όσο και την εξέλιξη των μελών της ΚΟΑ όπου αποτυπώνεται ευκρινώς η τάση που περιγράψαμε προηγούμενα. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η αύξηση στο τέλος της κατοχής και της απελευθέρωσης, μέχρι τον Δεκέμβριο, όπου τα μέλη του αριθμούν, πλέον, 400.000-450.000.

Η καθοδήγηση του ΚΚΕ αντιμετώπισε το πρόβλημα με τρόπο τεχνικό και όχι πολιτικό (Χατζής 1978, σελ. 279). Η οργανωτική πολιτική του σ' αυτήν τη φάση εντοπίζει ως πρώτιστο στόχο τη μετατροπή της «ποσότητας» σε «ποιότητα».⁵ Η δομή που

4 Χατζής (1978, σσ. 48-50, 270-273, 279-281, 344-348) // Στην 3η Συνδιάσκεψη του 1950, ο Ζαχαριάδης θα ισχυρισθεί ότι ο επαναστατικός χαρακτήρας του κόμματος είχε αμφισβητηθεί σημαντικά λόγω της «αλλοίωσης» της ταξικής σύνθεσης του ΚΚΕ και της στελέχωσής του. Στον απολογισμό εκείνης της περιόδου, αναφέρει σχετικά: «Στα χρόνια της χιτλεροφασιστικής κατοχής και του πρώτου ένοπλου αγώνα στην οργανωτική ανάπτυξη και την οργανωτική πολιτική του ΚΚΕ έχουμε να παρατηρήσουμε δύο πράγματα. Πρώτο: Το κόμμα παίρνει μια θυελλώδη ανάπτυξη. Στην ανάπτυξη αυτή δεν τηρούνται οι μπολσεβίκικες αρχές για την εισδοχή μελών στο κόμμα, για τον έλεγχο, το κανόνισμα (ρεγουλάρισμα) στην ανάπτυξη του Κόμματος. Δεύτερο: Δεν γίνεται καμιά οργανωμένη και μελετημένη προσπάθεια για να “χωνεύει” ομαλά, να αφομοιώνει οργανικά το Κόμμα τις καινούργιες εκατοντάδες χιλιάδες μέλη, που δέχεται στις γραμμές του. Αντίθετα, αντί το Κόμμα να αφομοιώνει τα νέα του μέλη, χάνει το Κόμμα το πρόσωπό του μέσα στη μάζα, παρατηρείται μια πορεία “αυτοδιάλυσης” του Κόμματος μέσα στη μάζα. Το Κόμμα “διαλύεται” μέσα στη μάζα και χάνει έτσι και το “χρώμα” του και τα κύρια συστατικά του» (Ζαχαριάδης 1950β).

5 Την οργανωτική πολιτική του ΚΚΕ μπορούμε να παρακολουθήσουμε, κατά χρονολογική σειρά, στα παρακάτω κομματικά ντοκουμέντα: α) Απόφαση για τη διάλυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς (Ιούνιος 1943), όπου τίθεται για πρώτη φορά το καθήκον της μαζικοποίησης (ΚΚΕ [4], σελ. 173. Αποσπάσματα από την εισήγηση του Ιωαννίδη παραθέτει ο Χατζής (1978, σελ. 43 κ.ε.). β) Οργανωτική απόφαση του ΠΓ της ΚΕ

προτείνεται για την οργανωτική αναπροσαρμογή του ΚΚΕ στη νέα συγκυρία, είναι, προφανώς, απόρροια της προηγούμενης θέσης.⁶ Μέσα σε πέντε μόνο μήνες, από τη 10η ολομέλεια (Ιανουάριος-Ιούνιος 1944) θα στρατολογηθούν 50.000 νέα μέλη. Ο συνολικός αριθμός των μελών θα ανέλθει περίπου στις 250.000.⁷ Η

του ΚΚΕ, που δημοσιοποιείται με την εγκύκλιο αρ. 4 της 2.11.1943, στο εσωκομματικό δελτίο «Οργανωτής» (Χατζής 1978, σσ. 271-273). Παρουσιάζεται το νέο οργανωτικό μοντέλο (μετατροπή των πυρήνων σε ΚΟΒ, κ.λπ.). γ) Εισήγηση του Γ. Ζέβγου και πολιτική απόφαση της 10ης Ολομέλειας (Ιανουάριος 1944). Αποτελεί έναν πρώτο απολογισμό της περιόδου 1941-43 και της δράσης του κόμματος. δ) Άρθρο του Β. Μπαρτζιώτα στην ΚΟΜΕΠ (1945), επίσης τη σειρά άρθρων του ίδιου, που δημοσιεύει στην ΚΟΜΕΠ το 1943. Σχετικά δες Μπαρτζιώτας (1984, σελ. 106). ε) Απόφαση της 11ης ολομέλειας για την οργανωτική ανάπτυξη, Απρίλιος 1945. (ΚΟΜΕΠ, τεύχος Ιουνίου 1945, σελ. 356 και ΚΚΕ [1], σελ. 380). στ) Εισήγηση και τελικός λόγος του Ν. Ζαχαριάδη στη 12η Ολομέλεια, απόφαση της 12ης ολομέλειας, Ιούνιος 1945 (Ζαχαριάδης 1945α, Δέκα Χρόνια, σσ. 265-314). Για πρώτη φορά σημειώνεται το πρόβλημα της «αλλοίωσης» της ταξικής σύνθεσης. ζ) Εισήγηση και τελικός λόγος του Ν. Ζαχαριάδη στο 7ο Συνέδριο, Οκτώβριος 1945 (Ζαχαριάδης 1945β και 1945γ). Τομή στην οργανωτική πολιτική του κόμματος, που τη σημασία της εξετάζουμε αναλυτικά παρακάτω. η) Απόφαση του ΠΓ, 16 Δεκεμβρίου 1945, για τα «τρέχοντα οργανωτικά ζητήματα». Αναγνωρίζεται η αποκοπή της καθοδήγησης από τη βάση και η γραφειοκρατικοποίηση του κόμματος. θ) Άρθρο του Ζήση Ζωγράφου για τα οργανωτικά ζητήματα, ΚΟΜΕΠ, Νοέμβριος 1945. Για την περίοδο 1946-49 θα αναφερθούμε στα επόμενα.

6 «Το ΚΚΕ, κόμμα μαρξιστικό, προσαρμόζει την οργανωτική του διάρθρωση πάνω στις πολιτικές του επιδιώξεις [...] Η αφομοίωση των καινούργιων μελών είναι το βασικότερο, το φλέγον εσωκομματικό πρόβλημα. Στο κόμμα μπήκαν εκατοντάδες χιλιάδες μέλη και πρέπει από την ποσότητα να περάσουμε στην ποιότητα».

Για το «πέραςμα» αυτό προτείνονται τα εξής «μέτρα»: α) ανάπτυξη της συνοχής και της μονολιθικότητας του κόμματος, β) βαθιά κατανόηση της κομματικής γραμμής, γ) εξασφάλιση γερών καθοδηγήσεων στις κομματικές οργανώσεις, δ) θεωρητική κατάρτιση των μελών, ε) επαγρύπνηση. Ιδιαίτερα τονίζεται από την εισήγηση η ανάγκη να «τραβηχτούν» στο κόμμα οι διανοούμενοι, οι γυναίκες, η νεολαία και οι αξιωματικοί (Ζέβγος 1944, σσ. 207-210) // Επίσης Μπαρτζιώτας 1945, σσ. 160-174, που ήταν άλλωστε από τους βασικούς εμπνευστές της οργανωτικής αναπροσαρμογής // Ρούσος 1945.

7 «Πάνω από 50.000 καινούργια μέλη έχουμε στο Κόμμα μας απ' τη σύγκλιση της 10ης Ολομέλειας και δώθε. Έτσι ο συνολικός αριθμός των κομματικών μας μελών ξεπερνάει πια τις δύομισυ εκατοντάδες χιλιάδες» («Συνδιάσκεψη των οργανώσεών μας», ΚΟΜΕΠ, φ. 26-27, Μάης-Ιούνιος 1944, σελ. 803). Παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των συνδιασκέψεων

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Εξέλιξη των μελών της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας του ΚΚΕ,
1943-1958

Έτος	Αριθμός ¹	Πηγή	
Απρίλιος	1943	2700 (1200)	Μπαρτζιώτας (1984)
Δεκέμβριος	1943	10400 (8000)	Μπαρτζιώτας (1984)
Απρίλιος	1944	15000 (13000)	Μπαρτζιώτας (1984)
Αύγουστος	1944	16000	Χατζής (1977)
Οκτώβριος	1944	25000	Χατζής (1977)
Δεκέμβριος	1944	35000 (30000)	Μπαρτζιώτας (1984)
Σεπτέμβριος	1945	14-15000	Αποστόλου (1976)
Ιούνιος	1946	17000	Μπαρτζιώτας (1984)
	1947	<10000	Μπαρτζιώτας (1984)
Δεκέμβριος	1948	<5000	Φάνης (1986)
	1949-1953	;	
	1954	120	Μπαρτζιώτας (1984)
	1958	...	Απόφαση 8ης Ολομέλειας

1. Οι αριθμοί σε παρένθεση προέρχονται από ανέκδοτο βιβλίο του Β. Μπαρτζιώτα που παρατίθεται στο Χατζής (1977). Στην έκδοση του βιβλίου του Β.Μ. (1984) τα στοιχεία διαφέρουν.

μαζικοποίηση θα συνεχιστεί με άλματα. Στο επόμενο διάστημα μέχρι την απελευθέρωση (Οκτώβριος '44) και το Δεκέμβριο (διάστημα 5-7 μηνών), ο αριθμός των μελών σχεδόν θα διπλασιαστεί. Το ΚΚΕ θα αποκτήσει άλλες 200.000 νέα μέλη! Στις παραμονές της Απελευθέρωσης, όπως αναφέραμε, αριθμεί πλέον 400-450.000 μέλη.⁸ Οι αποφάσεις της 11ης ολομέλειας (Απρίλιος 1945) δεν θα προσθέσουν τίποτα το καινούργιο, θα ενισχύσουν το δυσκίνητο και γραφειοκρατικό κομματικό οργανωτικό μοντέλο που έχει διαμορφωθεί.⁹ Αντίθετα, η 12η Ολομέλεια (Ιούνιος

που ακολούθησαν την 10η ολομέλεια // Βλέπε επίσης πίνακα 10 και διάγραμμα 1.

⁸ Σ' αυτόν τον αριθμό φαίνεται να συγκλίνουν οι περισσότερες εκτιμήσεις: Ζαχαριάδης στο ΚΚΕ [12], σελ. 63 // Χατζής 1979, σελ. 486 // Νεφελούδης 1974 // Παπαπαναγιώτου 1974 // Κούνδουρος 1978 // Σάρλης 1985 // Λαζαρίδης 1985 // Chiclet 1987.

⁹ Η απόφαση μάλιστα θεωρεί σημαντικό να δημιουργηθούν γύρω από

1945) και το 7ο συνέδριο (Οκτώβριος 1945) που θα πραγματοποιηθούν υπό την καθοδήγηση του Ζαχαριάδη, μπορούν να θεωρηθούν τομή στην οργανωτική πολιτική. Για πρώτη φορά επισημαίνεται «ο κίνδυνος από την αλλοίωση της ταξικής σύνθεσης» του κόμματος που έχει συντελεστεί: «Το πιο μεγάλο λάθος στην οργανωτική μας δουλειά είναι η αλλοίωση που παρουσιάζει η κοινωνική σύνθεση των μελών του κόμματος. Τα εργατικά μας μέλη σήμερα είναι μονάχα ένα 18% μέσα στο σύνολο των μελών του κόμματος. Αυτό περικλείνει σοβαρούς κινδύνους. Αν θέλουμε να παραμείνουμε κόμμα της εργατικής τάξης, πρέπει το πράγμα αυτό να βρει την αντανάκλαση και στην κοινωνική σύνθεση των μελών μας» (Ζαχαριάδης 1945α, σελ. 304).¹⁰

1.2. Η οργανωτική πολιτική του ΚΚΕ στη μεταδεκεμβριανή περίοδο (1945-1946)

Η οργανωτική πολιτική του ΚΚΕ στην περίοδο 1943-1944 συνιστά ένα σοβαρό λάθος (βλέπε 1.3), που απορρέει, όπως άλλωστε κάθε οργανωτική πολιτική, από τη γενικότερη στρατη-

τα καθοδηγητικά όργανα του κόμματος «γερά επιτελεία ειδικών συνεργατών», που να κατέχουν τα οικονομικά, πολιτικά, αγροτικά, κ.λπ. προβλήματα της χώρας» γιατί «μόνο με τον τρόπο αυτό θα ξεπεραστούν οι αδυναμίες θα εξαλειφθεί η ρηχή, πρόχειρη και αβασάνιστη αντιμετώπιση των διαφόρων ζητημάτων. Και μόνον έτσι οι κομματικές αποφάσεις, αποτέλεσμα συστηματικής παρακολούθησης και επιστημονικής μελέτης, θα είναι ικανοποιητικές, σοβαρές και σωστές» («Η οργανωτική ανάπτυξη και η προσαρμογή της οργανωτικής πολιτικής του ΚΚΕ στις σημερινές απαιτήσεις της δουλειάς», ΚΟΜΕΠ, αρ. 38, Ιούνης 1945, σελ. 357).

10 Η θέση αυτή θα καταγραφεί και στην απόφαση της ολομέλειας: «Η ολομέλεια τονίζει τον εξαιρετικά σοβαρό κίνδυνο που απειλεί το κόμμα από την αλλοίωση της κοινωνικής του σύνθεσης (υπ. κειμένου) [...] Μια ριζική αλλαγή και βελτίωση στον τομέα αυτόν επιβάλλεται για το σύντομο μέλλον και πρέπει ν' αφορά τόσο τα μέλη όσο και τα κατώτατα, κατώτερα, μεσαία και ανώτερα κομματικά στελέχη» (ΚΚΕ [4], σελ. 312) // Στην εισήγησή του στο 7ο Συνέδριο, ο Ζαχαριάδης διαπιστώνει «βελτίωση»: «Στους μήνες από τη 12η Ολομέλεια και δω, έχουμε κάποια βελτίωση στην κοινωνική κομματική μας σύνθεση. Θα πρέπει να τη συνεχίσουμε, κυρίως σε ό,τι αφορά την προώθηση και ανάδειξη ηγετικών εργατικών στελεχών μέσα στο κόμμα» (Ζαχαριάδης 1945β, σελ. 57) // Ο Β. Μπαρτζώτας, θα αναγνωρίσει αυτό το «λάθος», 40 χρόνια αργότερα, βλ. Μπαρτζώτας 1984, σελ. 19.

γική του κόμματος. Τα αποτελέσματά του θα επισημανθούν από το Ζαχαριάδη στη 12η Ολομέλεια και στο 7ο Συνέδριο. Η γραμμή της μαζικής στρατολογίας βρήκε γόνιμο έδαφος στην αυθόρμητη κίνηση των μαζών προς το ΚΚΕ, κίνηση που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της κατοχής, λόγω ακριβώς της ανάδειξής του, για αυτές, ως του μόνου γνήσιου εκφραστή τους. Η καθοδήγηση Ζαχαριάδη θα επιχειρήσει στην περίοδο μετά την απελευθέρωση και μέχρι το 7ο συνέδριο να το «διορθώσει» με ένα μηχανιστικό και γραφειοκρατικό τρόπο.

Για να αποκατασταθεί η «αλλοιωμένη» ταξική σύνθεση του κόμματος, θα γίνουν μαζικές διαγραφές των αγροτών, που υποχρεώνονται διά της βίας να ενταχθούν στο Αγροτικό Κόμμα, σύμφωνα με μια σχηματική και εγκεφαλική κατανόηση της σχέσης κόμματος-τάξης. Η πολιτική αυτή, που ονομάστηκε «πολιτική ενότητα στο χωριό»,¹¹ στόχευε να επανασυσφίξει και να διευρύνει την κοινωνική συμμαχία με τις μάζες της υπαίθρου, να τις «τραβήξει» στο πρόγραμμα της «Λαϊκής Δημοκρατίας».¹² Αυτή η θέση που έχει τις ρίζες της στον τριτοδιεθνιστικό μετω-

11 «Για την κομματική οργάνωση στο χωριό ένα μόνο πράγμα μπορεί να ειπωθεί: Η επιτακτική ανάγκη της πολιτικής ενότητας στο χωριό επιβάλλει όλα δίχως καμιά εξαίρεση τα μέλη μας που είναι αγρότες είτε έχουν σχέση με το χωριό και τα προβλήματα του να πάνε στην ενιαία πολιτική οργάνωση της αγροτιάς, το ΑΚΕ. Έτσι πραγματοποιούμε το ενιαίο κόμμα της λαϊκής δημοκρατίας στο χωριό, που θα πρέπει να το θεωρούμε σαν πρόδρομο του ενιαίου πανελλαδικού κόμματος της λαϊκής δημοκρατίας. Εφ' όσον όλα τα κόμματα του ΕΑΜ συμφωνήσουν, είμαστε έτοιμοι να πραγματοποιήσουμε την ΕΑΜική πολιτική ενότητα μέσα σ' ένα ενιαίο κόμμα, το ΕΑΜικό Κόμμα της Ελλάδας που θα 'χει για πρόγραμμά του το πρόγραμμα του ΕΑΜ, δηλ. τη λαϊκή δημοκρατία» (Ζαχαριάδης 1945β, σελ. 58) // Παυλόπουλος 1972, σελ. 85.

12 Είναι ενδεικτική η κριτική που κάνει στο ΚΚΕ, ο Ηλίας Τσιριμώκος, από την πλευρά της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας-Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΕΛΔ-ΣΚΕ): «Η μεγάλη καθυστέρηση των λαϊκών μαζών που κάνει ένα μέρος τους να είναι θύμα της αντιδραστικής προπαγάνδας είναι όπως είπαμε στο εποικοδόμημα. Αυτό δεν το προσέξαμε αρκετά στο παρελθόν. Και δεν προσπαθήσαμε, φεύγοντας απ' την πρωτοποριακή απομόνωση, να 'ρθούμε αρκετά κοντά τους. Δεν διαλέξαμε τις καλύτερες μέθοδοις, να τις δια φωτίσουμε, να τις κερδίσουμε (υπ. 6. Απόδειξη πως το ΚΚΕ στην απόφαση της 12ης Ολομέλειας –για να κερδίσει τις αγροτικές μάζες– ξαναγυρίζει στο μηχανικό (υπ. Η.Τ.) μέσο της δημιουργίας “Αγροτικού” Κόμματος]» (Τσιριμώκος 1945).

πισμό –διατυπώθηκε από τον Ζαχαριάδη κατά την προπολεμική περίοδο στο 6ο συνέδριο του 1935– είχε καταργηθεί «στη ζωή», κατά τη διάρκεια της κατοχής. Ο Γιάννης Μανούσακας περιγράφει παραστατικά αυτήν τη διαδικασία: «Όταν όμως φτάσαμε στον καιρό της κατοχής και το Κομμ. Κόμμα ξαναοργανώθηκε [...], κανένας δεν σκέφτηκε να θέσει ζήτημα για την ξανά οργάνωση του ενιαίου Αγροτικού Κόμματος στο ύπαιθρο. Οι αγρότες οργανώθηκαν στο εθνικο-απελευθερωτικό μέτωπο και στο κομμουνιστικό Κόμμα και είχε μέλη και οργανώσεις ως και στο τελευταίο χωριό. Και δεν λογαριαζόταν μεγαλύτερη τιμή για τον κάθε αντιφασίστα αγωνιστή αγρότη από του να μπορεί να έχει τον τίτλο του μέλους του ΚΚΕ. Γιατί ποτέ στην ιστορία αυτού του τόπου δεν μεσουράνησε κόμμα και ιδεολογία όσο το ΚΚΕ και η ιδεολογία του, αυτή την εποχή. Κι είναι χιλιάδες οι αγρότες μέλη και στελέχη του που έπεσαν από το απόσπασμα αφού το ζητωκραύγασαν. Κι είχε δεσμό αιμάτινο με τους αγρότες αφού το πιο πολύ στο ύπαιθρο παίχτηκε το παιχνίδι του απελευθερωτικού πολέμου και τις πιο μεγάλες θυσίες σε ανθρώπους και μέσα στον πόλεμο αυτό που τον οργάνωσε και τον διεύθυνε το ΚΚΕ τις έδωσαν οι αγρότες. Κι αν ρίξουμε μια ματιά στην ιστορία αυτού του τόπου απ’ το ’21 κι εδώ θα δούμε ότι ποτέ δεν έπαψε να είναι επαναστατική η Ελληνική αγροτιά. Μα ακόμα ύστερα απ’ τον κατοχικό αγώνα ολότελα δεν δικαιολογούνταν οι λόγοι που είχε φέρει ο Ζαχαριάδης το 1935, για να διώξει από το κόμμα τους αγρότες κομμουνιστές. Δεν είναι υπερβολή αν θα πω ότι ξεσηκώθηκε θρήνος και οδυρμός από τους Κομμουνιστές του χωριού που θα αποσπούνταν από το Κόμμα. Στην αρχή ο ξεσηκωμός μπήκε σε εθελοντική βάση, μα καμιά οργάνωση του χωριού δεν δέχτηκε ν’ αυτοδιαλυθεί και να προσχωρήσει στο Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας» (Γ. Μανούσακας 1986, σελ. 81).¹³ Δεν είναι μόνο η υποτίμηση της ιστορικής

13 Οι διατυπώσεις του Ζαχαριάδη στην Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη, έξι μήνες μετά, είναι αποκαλυπτικές για τις αντιστάσεις αυτές. Ο Ζαχαριάδης παραδέχεται, ότι «στο ζήτημα [...] υπάρχει γενική υποτίμηση [...] Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αρνητικής δουλειάς μας έδωσαν τα Χανιά. Στο όνομα της μη μηχανικής εφαρμογής της απόφασης οι σύντροφοι εκεί διατηρούν ακόμα τις κομματικές δυνάμεις στο χωριό [...]» (Ζαχαριάδης 1946, σελ. 8) // Επίσης: «Σχετικά με την απόφαση της 12ης Ολομέλειας και του 7ου Συνεδρίου για την πολιτική ενότητα στο χωριό και τη

επαναστατικής παράδοσης που έκρυβε αυτή η πολιτική επιλογή αλλά, κυρίως, η παραγνώριση και περιφρόνηση μιας ριζωμένης πλέον πραγματικότητας, της αυθεντικής ριζοσπαστικοποίησης πλατύτατων αγροτικών στρωμάτων που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της κατοχής. Όπως διαπιστώσαμε προηγουμένως, εκτός από τις αντικειμενικές συνθήκες που συντελούν στη μερική διάρρηξη της ΕΑΜικής κοινωνικής συμμαχίας μετά τον Δεκέμβρη, ο καθοριστικός παράγοντας είναι η πολιτική του ΚΚΕ (Βάρκιζα, μη-κατάληψη της πολιτικής εξουσίας) που θα κάμψει σημαντικά την επαναστατική διάθεση των μαζών. Η μηχανιστική οργανωτική πολιτική που θα ακολουθήσει το ΚΚΕ για την «ανασύνταξη και διεύρυνση» του λαϊκού μπλοκ στην ύπαιθρο όχι μόνο δεν θα κατορθώσει να αποκαταστήσει την χαμένη δυναμική αλλά και τα αποτελέσματά της θα αποβούν ολέθρια για το κόμμα. Οι σχέσεις εκπροσώπησης του ΚΚΕ με τους αγρότες θα κλονιστούν ανεπανόρθωτα. Η ρήξη αυτή, που θα επικαθορίσει ουσιαστικά ο εμφύλιος (1946-49) και η ήττα, είναι ιστορική. Το γεγονός αυτό ερμηνεύει σε σημαντικό βαθμό τη μετέπειτα πολιτική και εκλογική συμπεριφορά των αγροτικών στρωμάτων. Το ποσοστό της εκλογικής επιρροής της Αριστεράς, τόσο προδικτατορικά όσο και μεταπολιτευτικά, δεν θα ξεπεράσει στον αγροτικό χώρο το 10%.¹⁴

συμβολή του ΚΚΕ προς την κατεύθυνση αυτή, το Πολιτικό γραφείο (απόφαση της 16ης του Δεκέμβρη 1945) διαπίστωσε ότι δεν είχε πάντα κατανοηθεί σωστά και είχε συχνά εφαρμοστεί μηχανικά. Στο ζήτημα αυτό εξακολουθεί να υπάρχει και τώρα μια γενική υποτίμηση. Ορισμένες καθοδηγήσεις εφαρμόζοντας την απόφαση διάλυσαν τις κομματικές οργανώσεις στο χωριό, έπαυσαν όμως να δείχνουν ενδιαφέρον για τη συγκέντρωση και βοήθεια των δυνάμεων της λαϊκής δημοκρατίας μέσα στο αγροτικό κόμμα. Άλλες, πολύ λίγες αυτές, εξακολουθούν να διατηρούν τις κομματικές οργανώσεις στο χωριό στο όνομα της μη μηχανικής εφαρμογής της απόφασης του πολιτικού γραφείου [...] Η ανάγκη να σχηματισθεί μέσα στο χωριό μια μεγάλη πολιτική δύναμη, που σε συμμαχία με τη δύναμη της εργατικής τάξης και τον εαμικό λαϊκό όγκο θα συντελέσει και αυτή αποτελεσματικά στην πάλη για την επιβίωση ενάντια στην τρομοκρατία και τον μοναρχοφασισμό, για τη δημοκρατία και την ανεξαρτησία είναι επιτακτική και οι κομματικές καθοδηγήσεις πρέπει να μελετήσουν τον τρόπο, που θα μπορέσουν καλύτερα βοηθώντας όσο μπορούν το Αγροτικό Κόμμα της Ελλάδας και σε στενή συνεργασία μαζί του να προωθήσει τη δουλειά στο σοβαρό αυτό τομέα» (Συμπεράσματα της Π.Ο.Σ., στο ΚΚΕ [13], σελ. 42).

14 Πολύ αργότερα, το 1961 στο 8ο Συνέδριο, το ΚΚΕ θα αναγνωρί-

Αντίστοιχα κρίθηκε η οργανωτική πολιτική και στη νεολαία. Στη διάρκεια της κατοχής χιλιάδες νεολαίοι γίνονται μέλη του κόμματος. Η παλιά διάλυση της ΟΚΝΕ ξεπεράστηκε στην πράξη. Τώρα, αναγκάζονται, παρά τη θέλησή τους, να περάσουν στις μετωπικές οργανώσεις της νεολαίας.¹⁵ Επίσης, και παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες ριζοσπαστικοποιήθηκαν και αποτέλεσαν βασική συνιστώσα του ΕΑΜ, διαπιστώνεται όχι μόνο η χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στο κόμμα και η ακόμη χαμηλότερη αντιπροσώπευσή τους στο Συνέδριο. Είναι ενδεικτικό, ότι ενώ κατά τη διάρκεια της κατοχής οι γυναίκες αποτελούσαν το 27% της ΚΟΑ (Μπαρτζιώτας 1984, σελ. 315) τώρα το υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην οργάνωση Αθήνας δεν ξεπερνά το 17% των κομματικών μελών. Στο Συνέδριο δεν αντιπροσωπεύεται ούτε και αυτό.¹⁶ Η συμμετοχή των γυναικών δεν θα βελτιωθεί σημαντικά στο μέλλον.¹⁷ Όσον αφορά στα μικροαστικά στρώματα, η απομάκρυνση μιας μερίδας τους από το ΕΑΜικό μπλοκ θα καταγραφεί και στις εκλογές του 1946. «Οι εκλογές [...] έδειξαν ότι στα στρώματα αυτά η αντίδραση έχει ακόμα δύναμη. Επίσης ότι τα στρώματα αυτά στις κρίσιμες περιόδους, όπως η σημερινή, παρουσιάζουν δισταγμούς

σει έμμεσα τη διάρρηξη αυτή: «Στην αγροτιά μετά την ήττα του 1949 έγιναν πολιτικές μετατοπίσεις. Τα πιο εύπορα στρώματά της και πολλοί μεσαίοι αγρότες υπό την επήρεια του αντικομμουνισμού και των ψυχώσεων του εμφυλίου πολέμου έδωσαν πίστη στις δημαγωγικές διακηρύξεις των κυβερνήσεων της Δεξιάς. Ένα άλλο μέρος ακολούθησε τα κόμματα του Κέντρου. Τέλος, ένα τρίτο έμεινε σταθερά προσανατολισμένο προς την Αριστερά» (ΚΚΕ, 8ο Συνέδριο, στο ΚΚΕ [6], σελ. 81).

15 «[...] Έχουμε σε πολλές οργανώσεις χιλιάδες μέλη του κόμματος νέους, ταυτόχρονα μέλη των [ΧΒ-ΓΜ: μαζικών] οργανώσεων αυτών της νεολαίας. Ουσιαστικά έχουμε ξανακάνει την ΟΚΝΕ [...] Αυτό δεν είναι σωστό. Την ΟΚΝΕ τη διαλύσαμε για να κάνουμε μια ενιαία οργάνωση της ελληνικής νεολαίας [...] Κατά συνέπεια οι νέοι μέλη του κόμματος πρέπει να παν εκεί και να μην είναι μέσα στο κόμμα. Αυτό δεν πρέπει να τους πειράξει. Αν υπάρχει ένας που δεν θέλει, θα μείνει στο κόμμα. Οι άλλοι οι πολλοί που είναι στο κόμμα και κάνουν δουλειά στις διάφορες οργανώσεις της νεολαίας, θα παν εκεί στις οργανώσεις της νεολαίας και θα μείνουν εκεί, δεν θα μπεινοβγαίνουν στο κόμμα και δεν θα πολιτικοποιηθούν περισσότερο από ό,τι χρειάζεται τις οργανώσεις αυτές. Θα κάνουν πλατειά δημοκρατική δουλειά στην νεολαία» (Ζαχαριάδης 1945β, σελ. 91).

16 Ζαχαριάδης 1945β, σελ. 84.

17 Ζαχαριάδης 1946, σελ. 8.

και ταλαντεύσεις, πράγμα που μας υποχρεώνει να δουλέψουμε πιο εντατικά για να καλύτερέψουμε τις θέσεις μας μέσα στα σύμματα αυτά στρώματα» (Ζαχαριάδης 1946, σελ. 11).¹⁸

Για το «ξεκαθάρισμα», τέλος, και το «δυνάμωμα» του Κόμματος, διαγράφονται δεκάδες χιλιάδες μέλη και στελέχη που κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας (1936-1941) είχαν υπογράψει «δήλωση μετανοίας», σε συνθήκες διάλυσης του κόμματος και κάτω από κάθε λογής πιέσεις. Σημειωτέον, ότι τα περισσότερα από αυτά τα μέλη είχαν αποκατασταθεί με απόφαση, αμέσως μετά την ανασυγκρότηση του κόμματος στην κατοχή.¹⁹ Παράλληλα, «επανακρίνονται» όσα νέα στελέχη και μέλη (πολλές χιλιάδες) είχαν ενταχθεί στην μεταξική νεολαία. Ας σημειώσουμε δε, ότι η ένταξη στην ΕΟΝ ήταν υποχρεωτική, από το δημοτικό έως το πανεπιστήμιο.

Αν κάνουμε αυτήν την παρέκβαση στην οργανωτική πολιτική του ΚΚΕ αυτής της περιόδου, παρακολουθώντας «θαμμένα» και «αποθημένα» κείμενα, δεν είναι επειδή θεωρούμε ότι

18 Ομοίως Ιωαννίδης 1946, σελ. 33 // ΚΚΕ [3], σελ. 45.

19 Ο Αθ. Παυλόπουλος στη μελέτη του: «αι δηλώσεις αποκηρύξεως του κομμουνισμού», υπολογίζει ότι κατά την πενταετία 1936-1941 υπέβαλαν δήλωση «μετανοίας» 95.690 «μετανοήσαντες κομμουνιστάι» (Παυλόπουλος, Μελέται αναφερόμεναι εις την ιστορίαν του ΚΚΕ-ΕΔΑ (1956-1969), κ.λπ., χ.χ. // Ο Μανούσακας τους υπολογίζει σε 92.000 (1978, σελ. 78) // Ο Κούνδουρος (1978, σελ. 63 και 106) και ο Κούσουλας (1987, σελ. 162) υπολογίζουν τους δηλωσίες σε 45.000 // Ο Φλίσσερ αναφέρει τους αριθμούς 47.000 και 90.000 (σσ. 127-128) // Επίσης Μαργαρίτης 1984 // Για τον τρόπο αντιμετώπισης των «δηλωσίων» αρκετά χαρακτηριστικό, είναι το παρακάτω απόσπασμα: «Το ζήτημα των δηλώσεων το ξανάβαλε η 12η Ολομέλεια και νομίζω σωστά. Το ζήτημα αυτό είναι για το ΚΚΕ ζήτημα ηθικής τάξης. Δήλωση μετανοίας που γίνεται γιατί το θέλει ο εχθρός, είναι δήλωση προδοσίας. Και οι προδότες δεν έχουν θέση μέσα στο ΚΚΕ» (Ζαχαριάδης 1945β, στο ΚΚΕ [2], σελ. 57) // Ομοίως τα παρακάτω κείμενα: απόφαση 12ης Ολομέλειας, στο ΚΚΕ [4], σελ. 313 // Ψήφισμα του 7ου Συνεδρίου, στο ΚΚΕ [9], σελ. 127 // Ζαχαριάδης 1946, σελ. 9 // Απόφαση της 3ης ολομέλειας (Οκτώβριος 1947), που αποφαινεται τα εξής: «Η Ολομέλεια διαπιστώνει, ότι η απόφαση του 7ου Συνεδρίου για το ξεκαθάρισμα του ΚΚΕ απ' τους δηλωσίες της 4ης Αυγούστου και της 1ης κατοχής πραγματοποιήθηκε και αποφασίζει, ότι στο εξής οι κομματικές οργανώσεις μπορούν να δέχονται αιτήσεις για αποκατάσταση στο ΚΚΕ από πρώην δηλωσίες της πιο πάνω κατηγορίας, που με τα έργα τους και τις θυσίες τους απόδειξαν ότι ξαναπόχτησαν το δικαίωμα και την τιμή να γίνουν μέλη του ΚΚΕ» (ΚΚΕ [9], σελ. 248).

οι σχέσεις εκπροσώπησης του ΚΚΕ με το λαϊκό ΕΑΜικό μπλοκ κρίθηκαν λόγω μιας λανθασμένης οργανωτικής πολιτικής. Η οργανωτική πολιτική είναι απλώς ένα μέσο. Η πολιτική γραμμή και η στρατηγική είναι αυτές που καθορίζουν πρωτίστως τη διεύρυνση, ή αποψίλωση των κοινωνικών προσβάσεων του κόμματος. Η οργανωτική αποκρυστάλλωση είναι το πεδίο στο οποίο «φωτογραφίζονται» οι σχέσεις εκπροσώπησης και αυτήν την οργανωτική αποκρυστάλλωση μπορούμε να παρατηρήσουμε και στην οργανωτική πολιτική. Βέβαια, η ίδια η οργανωτική πολιτική έχει ανοίξει από μόνη της ένα σημαντικό θεωρητικό και ιστορικό ζήτημα: το ζήτημα της φυσιογνωμίας και της ταξικής σύνθεσης του εργατικού κόμματος. Είναι φανερό ότι ένα εργατικό κόμμα πρέπει να αντανακλά και στο εσωτερικό του την εργατική υπεροχή. Ο εργατικός του χαρακτήρας όμως δεν είναι απλώς και μόνο θέμα κοινωνικής σύνθεσης. Είναι πρωταρχικά ζήτημα συγχώνευσης της επαναστατικής θεωρίας με το πρωτοπόρο εργατικό κίνημα, καθώς και ζήτημα συγκεκριμένης πολιτικής γραμμής. Αν δεν τίθεται κάτω απ' αυτό το πρίσμα, η εργατική και προλεταριακή υπεροχή στο εσωτερικό του κόμματος θα ανάγεται σε μια γραφειοκρατική και «κοινωνιολογική» επιβολή, θα μεταβάλλεται σε εργατισμό. Ιστορικά, υπήρξαν πάντοτε, δύο (αντιθετικές) κατευθύνσεις στη διαδικασία ανάδειξης ανεξάρτητης οργάνωσης της εργατικής τάξης: ο εργατισμός και η προλεταριακή ηγεμονία (Balibar 1982a, 1982b). Η συζήτηση εκείνης της εποχής για την οργανωτική πολιτική του ΚΚΕ ηγεμονευόταν από τον εργατισμό.²⁰ Κι αυτό: α) διότι τέθηκε σε

20 «[...] μαζικό εργατικό κόμμα, όπως είναι το ΚΚΕ, πάει να πει όχι μόνο κόμμα με προλεταριακή υπεροχή στην κοινωνική του σύνθεση, μα και προλεταριακή αποφασιστική υπεροχή σ' όλη την ιεραρχία των στελεχών μας. Στο σημείο αυτό στεκόμαστε καλύτερα. Πάνω από 50% από τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής είναι εργάτες. Αυτό είναι καλό. Πρέπει όμως αυτό να εξασφαλιστεί σ' όλη τη σκάλα [...]» (Ζαχαριάδης 1945β, στο ΚΚΕ [4], σελ. 304) // Μια λιγότερο μηχανιστική άποψη είχε εκφράσει ο Ζήσης Ζωγράφος (1945), ο οποίος και παραθέτει αναλυτικά στοιχεία για τις οργανώσεις Αθήνας-Θεσσαλονίκης: «1. Οργάνωση Αθήνας. Είναι εργάτες στο γραφείο της επιτροπής πόλης: τα 50,5%, στην επιτροπή πόλης: τα 60%. Στις αχτίδικες της επιτροπές: τα 42,5%. Στις αντιπροσωπείες για τις αχτίδικες συνδιασκέψεις: τα 45%, για τη συνδιάσκεψη Αθήνας: τα 37,3%. Στην αντιπροσωπεία της για το συνέδριο τα 66,6%. 2. Στην οργάνωση της Σαλονίκης: Τα εργατικά στελέχη στις κομματικές οργανώσεις

μια χρονική στιγμή όπου το ζήτημα δεν ήταν η κοινωνική σύνθεση αλλά η γραμμή κατάληψης της πολιτικής εξουσίας, απαιτούσε δηλαδή σε λάθος πεδίο, και β) διότι η άποψη αυτή θεωρούσε ότι αποκατάσταση της προλεταριακής υπεροχής στη σύνθεση των μελών συνεπάγεται αυτόματα και προλεταριακή ηγεμονία, θέση εξ ολοκλήρου μηχανιστική, που άλλωστε προσέκρουε αντικειμενικά στους όρους πρόσληψης και (υπ)ανάπτυξης του μαρξισμού στην Ελλάδα. Για τους λόγους αυτούς, το αποτέλεσμα της οργανωτικής πολιτικής δεν ήταν η ενίσχυση του κόμματος αλλά η αποδυνάμωσή του, και μάλιστα στην κρίσιμη στιγμή της απαρχής του εμφυλίου. Τα μέλη του κόμματος από 400.000-450.000 στην εποχή της Απελευθέρωσης θα μειωθούν μέσα σ' ένα χρόνο εντυπωσιακά. Τον Οκτώβριο του 1945, όταν πραγματοποιείται το 7ο Συνέδριο, το ΚΚΕ αριθμεί μόνο 45.000 μέλη! (Chiclet 1987, πίνακας 10, διάγραμμα 1). Μετά την απελευθέρωση δηλαδή, το κόμμα στερείται περίπου 400.000 μέλη! Από αυτά υπολογίζεται ότι 20-25.000 διαγράφηκαν, 100.000 εξοντώθηκαν (φυσικά ή ψυχικά) ενώ 250.000 πέρασαν «διά της βίας» στο ΑΚΕ.²¹ Αποτέλεσμα της παραπάνω εξέλιξης είναι η «αποκατάσταση» της εργατικής-υπαλληλικής υπεροχής. Δυστυχώς για το ΚΚΕ, επειδή η προλεταριακή ηγεμονία και γραμμή δεν υπήρξε ποτέ ποσοτικό πρόβλημα, η γραφειοκρατική αποκατάσταση στην κοινωνική σύνθεση του κόμματος οδήγησε τελικά στη διάλυσή του. Έτσι, η 2η Ολομέλεια (Φεβρουάριος 1946) και η Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη (Απρίλιος 1946) θα θέσουν «πλάνο στρατολογίας» τις 100.000 μέλη (πίνακας 10).²²

βάσης είναι 52%, στις αγτιδικές επιτροπές τα 47%. Στην αντιπροσωπεία της για τη συνδιάσκεψη της επιτροπής πόλης ήταν τα 50% και στην αντιπροσωπεία για το συνέδριο 60% (Ζαγράφος 1945, σελ. 1036) // Πάνω στο θέμα βλέπει την κριτική του Ν. Ψυρούκη (1983α, σσ. 137-141).

21 Chiclet 1987, σελ. 156.

22 «Έχω τη γνώμη, σύντροφοι, ότι σήμερα δεν έχουμε ανάγκη από μαζική στρατολογία. Το κόμμα είναι μαζικό, επομένως από την άποψη αυτή πρέπει να σταθούμε στο σύνθημα, που έριξε η 2η Ολομέλεια, να φτάσουμε δηλ. στα 100.000 μέλη» (Ιωαννίδης 1946, σελ. 33). Το ίδιο υποστηρίζει και ο Ζαχαριάδης: «Δεν έχουμε κανένα λόγο να ανοίξουμε τις πόρτες [...]. Το πλάνο μας πρέπει να βάζει να φτάσουμε 100.000 μέλη. Όσο για τα εργοστάσια ένα ποσοστό 10-15% στο σύνολο των εργατών είναι καλό» (Ζαχαριάδης 1946, σελ. 9). Βέβαια, τα διαθέσιμα στοιχεία είναι

Αλλωστε, η κοινωνική σύνθεση των στελεχών του κόμματος, όπως ενδεικτικά φαίνεται στη σύνθεση του 7ου Συνεδρίου (πίνακας 13) και της 3ης Συνδιάσκεψης (πίνακας 14), που θα συγκληθεί αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου (1950), εμφανίζει πάντοτε *εργατική υπεροχή*, χωρίς αυτό να αναιρεί τα πολιτικά προβλήματα του ΚΚΕ.

1.3. Το τέλος του ΕΑΜ ως μετώπου βάσης: υποκατάσταση του ΕΑΜ από το ΚΚΕ στην περίοδο 1945-1949

Ας επιστρέψουμε στο ζήτημα της μαζικοποίησης του ΚΚΕ στη δεύτερη περίοδο της κατοχής. Η μαζικοποίηση έχει ως αποτέλεσμα την τάση «μετάλλαξης» του ΕΑΜ, από πρωτότυπο μαζικό μέτωπο βάσης σε κόμμα, μετάλλαξη που καταργούσε την αυτονομία του μετώπου και των μαζικών μετωπικών οργανώσεων (άμεση δημοκρατία, λαϊκή πρωτοβουλία, κ.λπ.). Η ραγδαία μαζικοποίηση του ΚΚΕ λειτούργησε, αντικειμενικά, ως υποκατάσταση του ΕΑΜ (μαζικού μετώπου βάσης) από το Κόμμα: η προτεραιότητα αποσπάσθηκε από τη βάση και μεταφέρθηκε στην ενίσχυση του κόμματος ως ιδιαίτερου μηχανισμού. Μετά την απελευθέρωση, λοιπόν, το ΕΑΜ χάνει σιγά-σιγά το χαρακτήρα του μετώπου βάσης, δεν έχει δηλαδή πλέον, το ίδιο το μέτωπο, το ρόλο του μαζικού οργανωτή των κοινωνικών αγώνων, η φυσιογνωμία του αναιρείται. Μεταβάλλεται σε διακομματική ενότητα κορυφής. Εδώ βρίσκεται και η πρώτη διαφοροποίηση της πολιτικής εκπροσώπησης του ΕΑΜικού μπλοκ: κατά τη διάρκεια της κατοχής, το αχανές κοινωνικό μπλοκ που συγκροτείται, βρίσκει την πολιτική του εκπροσώπηση και αποκρυστάλλωση στο ευρύ και πολύμορφο δίκτυο των ΕΑΜικών οργανώσεων. Η πολιτική εκπροσώπηση της λαϊκής κοινωνικής συμμαχίας είναι το ΕΑΜ (με βασικό μοχλό βέβαια το ΚΚΕ).

ενδεικτικά, πιστεύουμε, όμως, ότι ανταποκρίνονται χονδρικά στην πραγματικότητα. Αυτήν την έλλειψη στοιχείων την επισημαίνει και ο ίδιος ο Ζαχαριάδης (ό.π., σελ. 11): «Στατιστική δεν υπάρχει μέσα στο κόμμα κι αυτό είναι πολύ κακό. Είναι μια βασική έλλειψη, που πρέπει να προσεχτεί από όλες τις οργανώσεις και να ξεπεραστεί. Σήμερα π.χ. δεν είμαστε σε θέση, με βάση στατιστικά στοιχεία, να μιλήσουμε για την οργανωτική κατάσταση του κόμματος.»

ΠΙΝΑΚΑΣ 13Κοινωνική σύνθεση του 7ου Συνεδρίου ΚΚΕ (Οκτώβριος 1945)¹

Εργάτες	54,0
Διανοούμενοι	29,0
Αγρότες	9,0
Υπάλληλοι	8,0
Σύνολο	100,0

Πηγή: Chiclet 1987, σελ. 155.

1. Στο 7ο Συνέδριο πήραν μέρος 223 συνέδριοι, 80% των οποίων ήταν ηλικίας μέχρι 25 ετών. Όσον αφορά στη γεωγραφική προέλευση των συνέδρων: 55% προέρχονται από τη Μακεδονία - Θράκη, 20% από την Αθήνα - Πειραιά, 10% από τα νησιά, 9% από τη Νότια Ελλάδα και 6% από την Κεντρική Ελλάδα (Chiclet 1987).

ΠΙΝΑΚΑΣ 14Κοινωνική σύνθεση των συνέδρων της 3ης
Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ, Οκτώβριος 1950

<i>Κοινωνική κατηγορία</i>	<i>Αριθμός συνέδρων</i>	<i>Ποσοστό (%)</i>
Εργάτες/ίδιωτ. υπάλληλοι	73	39,6
Αγρότες	47	24,5
Δημόσιοι Υπάλληλοι	15	8,1
Μαθητές-Φοιτητές	22	11,9
Μικροαστικά επαγγέλματα	3	1,6
Αξιοματικοί μόνιμοι	5	2,7
Επιστήμονες (Διανοούμενοι)	19	11,6
Σύνολο	184¹	100,0

Πηγή: Πρακτικά 3ης Συνδιάσκεψης, στο ΚΚΕ [12], σελ. 355.

1. Από αυτούς 148 άνδρες και 38 γυναίκες (19,6%), 171 Έλληνες και 13 Σλαβομακεδόνες (7,1%).

Είναι η φιγούρα του «ΕΑΜίτη» που πρυτανεύει. Τα μέλη του ΕΑΜ, που είναι και μέλη του ΚΚΕ, δεν υπερβαίνουν το ένα τρίτο.²³ Μετά την Απελευθέρωση αντίθετα, το ρόλο αυτό θα ανα-

²³ Στη Θεσσαλία, το ΚΚΕ έχει 68.193 μέλη (75.424 με τους κομμουνιστές αντάρτες του ΕΛΑΣ), που αντιστοιχούν στο 28% της συνολικής εαμικής δύναμης. Στα αστικά κέντρα της περιφέρειας, τα ποσοστά εμ-

λαμβάνει όλο και πιο ανοιχτά το ΚΚΕ (και το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας-ΑΚΕ, που όμως είναι μια τεχνητή κατασκευή). Η πολιτική της ενίσχυσης του Κόμματος με τη ραγδαία μαζικοποίηση, θα συνεισφέρει ώστε η κοινωνική ΕΑΜική συμμαχία με την πολυμορφία της και τη διαταξικότητά της να «εσωτερικευθεί» στο ΚΚΕ. Με αυτήν την έννοια μιλάμε για «μετάλλαξη» του μετώπου σε κόμμα (υποκατάσταση του ΕΑΜ από το ΚΚΕ).²⁴

Έχοντας υπόψη αυτό το γεγονός, μπορούμε να κατανοήσουμε το αποτέλεσμα που είχε, σε τελική ανάλυση, η οργανωτική πολιτική «αποκατάστασης της εργατικής υπεροχής»: θέτοντας εκτός κόμματος ευρύτατα λαϊκά μη-εργατικά στρώματα (αγρότες, γυναίκες, κ.λπ.) όχι μόνο διαρρήγνυε τις σχέσεις εκπροσώπησης που είχε μαζί τους, αλλά ταυτόχρονα υπέσκαπτε την ίδια την κοινωνική εαμική συμμαχία.

Στην περίοδο του εμφυλίου 1946-1949, ο χαρακτήρας του ΚΚΕ ως κόμματος τροποποιείται σημαντικά.²⁵ Μεταξύ 1947-1949 το ΚΚΕ βρίσκεται στην παρανομία. Η λειτουργία του κόμματος έχει υπαχθεί στις προτεραιότητες του ένοπλου αγώνα. Η μεγάλη μάζα των κομματικών μελών επανδρώνει τον Δ.Σ.Ε., «κομματικό» –στην ουσία– στρατό, ενώ οι παράνομες οργανώσεις των πόλεων και της υπαίθρου έχουν πολιτικά και οργανωτικά (3η Ολομέλεια 1947) τεθεί υπό την καθοδήγησή

φανίζονται σχετικά υψηλότερα: Βόλος 38,5%, Καρδίτσα 34%, Λάρισα 33,3%, Τρίκαλα 19,8% (Αρσενίου 1977, τόμος Β', σελ. 280 και 284).

24 Ο Ζαχαριάδης στο απόσπασμα που παραθέσαμε και πριν, αναγνωρίζει αυτήν την πραγματικότητα αλλά από τις συνέπειές της (της «αλλοίωσης»): «[...] χάνει το κόμμα το πρόσωπό του μέσα στη μάζα, παρατηρείται μια πορεία “αυτοδιάλυσης” του Κόμματος μέσα στη μάζα. Το Κόμμα “διαλύεται” μέσα στη μάζα και χάνει έτσι και το “χρώμα” του (Ζαχαριάδης 1950β, σελ. 96).

25 Την οργανωτική πολιτική της περιόδου, από την πλευρά που μας αφορά, μπορούμε να παρακολουθήσουμε: α) Στα ντοκουμέντα της Πανελλαδικής οργανωτικής σύσκεψης του ΚΚΕ (15-17 Απριλίου 1946), στο ΚΚΕ [3]. β) Στα έργα του Ν. Ζαχαριάδη «Δέκα χρόνια πάλης» (1950β), «Τα προβλήματα καθοδήγησης στο ΚΚΕ» (1952) και στα άρθρα που βρίσκονται συγκεντρωμένα στον τόμο «Συλλογή κειμένων» (1953), ανάπτυξη 1987 // Μια πληρέστερη περιγραφή της δομής του ΔΣΕ περιέχεται στην κατάθεση «Φάνη» ταγματάρχη του Α2 γραφείου του γενικού αρχηγείου ΔΣΕ που είχε συλληφθεί το 1948. Η κατάθεση του κυκλοφορούσε από το Γενικό Επιτελείο Στρατού για ενημέρωση των αξιωματικών (Στο «Φάνης» 1986).

του.²⁶ Η έκβαση βέβαια του συγκεκριμένου αγώνα είναι γνωστή. Η διάλυση του 1948-49 είναι οριστική.

1.4. Το ΚΚΕ ως κομματική μορφή στην περίοδο 1949-1967

Επαρκή στοιχεία για τα κομματικά μέλη στην περίοδο μετά το 1949 δεν υπάρχουν. Αναφερόμαστε πάντοτε στο ενεργό κομματικό δυναμικό, που «δουλεύει», έστω και στην παρανομία, και όχι βέβαια για το σύνολο των κομμουνιστών που βρίσκονται στις φυλακές, εξορίες, ή στο εξωτερικό. Ο Π. Νεφελούδης υπολογίζει το συνολικό αριθμό των μελών του κόμματος το 1956 σε 30.000 μέλη «το πολύ, εκ των οποίων πολλές χιλιάδες ήταν στην Ελλάδα – φυλακή, εξορία, παρανομία ή σε αδράνεια» (Νεφελούδης 1974, σελ. 311). Μια άλλη εκδοχή (και αυτή αισιόδοξη) υπολογίζει τα μέλη σε 11.500 (αρχές 1956), από τα οποία 5.500 στις παράνομες οργανώσεις και 6.000 συνολικά στην ΕΔΑ (4.500 δούλευαν στην ΕΔΑ και 1.500 μέλη στη συνδικαλιστική δουλειά, στα σωματεία, κ.λπ., Γούσιας χ.χ., τόμος Β', σσ. 125-128). Πάντως, η ΚΟΑ, σύμφωνα με την ομολογία του ίδιου του Μπαρτζιώτα, αριθμεί το 1954, 120 στελέχη!²⁷ Εί-

26 Βλ. α) την 3η Ολομέλεια 1947 (Σεπτέμβριος). β) την απόφαση του 2ου Κλιμακίου του Π.Γ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ (Δεκέμβριος 1947): «Κάθε μέλος του Κόμματος οπουδήποτε κι αν βρίσκεται, είναι στρατευμένος μαχητής του Δ.Σ.Ε. προσφέρει στον αγώνα μάχιμη στρατιωτικοπολεμική υπηρεσία, έχει όλες τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα του μαχητή του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας». γ) Γράμμα του Π.Γ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ (9.12.47). δ) Γράμμα του Π.Γ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ (27.5.48): «η δουλειά του κάθε κομμουνιστή μέσα στις πόλεις πρέπει σήμερα να εξυπηρετεί απόλυτα τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας, το γενικό Αρχηγείο του Δ.Σ.Ε.» ε) Προκήρυξη της Κ.Ε. του ΚΚΕ (12.7.48). στ) Απόφαση της 4ης Ολομέλειας της Κ.Ε. του ΚΚΕ (Ιούλιος 1948), στο ΚΚΕ [9] // Κατσής 1990, σσ. 311-328 // Λάζαρης 1990, σελ. 123 // Επίσης «Φάνης» 1986.

27 Μπαρτζιώτας 1984, σελ. 415 // «Τι είχε γίνει στην πραγματικότητα από τον Σεπτέμβρη του 1949 ως τον Απρίλη του 1954; Το πολιτικό Γραφείο παρέλαβε καθυστερημένα τις κομματικές μικροοργανώσεις που υπήρχαν, κυρίως στην Αθήνα-Πειραιά. Τα στελέχη που έστειλε στην Ελλάδα, στηρίχτηκαν στον παράνομο μηχανισμό που υπήρχε, που σε ένα ορισμένο βαθμό ήταν διαβρωμένος. Νέος παράνομος τεχνικός μηχανισμός, δεν δημιουργήθηκε εξ αρχής. Άλλωστε, αυτό ήταν και η βασική αιτία που πάθαμε το συγκεντρωτικό χτύπημα της ασφάλειας, το καλοκαίρι

ναι σαφές, ότι στη δεκαετία που ακολούθησε τη συντριβή καμιά σοβαρή πολιτική, άρα και οργανωτική, παρουσία του ΚΚΕ δεν υπήρξε. Το ΚΚΕ παραμένει, μέχρι το 1958, ουσιαστικά διαλυμένο. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, και η ηγεσία του θα οδηγηθεί στην απόφαση της 8ης Ολομέλειας του 1958,²⁸ που συνιστά και την τυπική επικύρωση της διάλυσης. Σύμφωνα με την απόφαση, οι ούτως ή άλλως ανύπαρκτες πολιτικά κομματικές οργανώσεις καταργούνται και τα μέλη τους «περνάνε» την ΕΔΑ.²⁹ Η ολομέλεια του 1958, όπως επισημαίνει ο Δημητρίου (1975), αποτέλεσε το δεύτερο, μετά την 6η ολομέλεια του 1956, σημαντικό ορόσημο στην πορεία του ΚΚΕ αυτής της περιόδου, λύνοντας το βασικό πρόβλημα της οργάνωσης των δυνάμεών του στο εσωτερικό της χώρας. Μετά και από την τυπική διάλυσή του και σ' ολοκλήρη την περίοδο 1958-1965, η ΕΔΑ θα αποτελέσει το μοναδικό μαζικό κόμμα της Αριστεράς. Ιδιαίτερα μετά το '62 θα αναδειχθεί στο κατ' εξοχήν κόμμα-οργανωτή των μαζών, ξεπερνώντας τον αρχικό χαρακτήρα της εκλογικής μηχανής για τον οποίο είχε συγκροτηθεί.³⁰ Εγγράφεται έτσι αντι-

του 1955» (Βλαντάς 1976, σελ. 40).

28 Ο Λ. Στρίγκος, αρκετά χρόνια αργότερα, θα χαρακτηρίσει τις οργανώσεις του ΚΚΕ, πριν το 1958, «ελάχιστες, μετρημένες στα δάχτυλα [...] με ελάχιστα μέλη, χωρίς ουσιαστική επαφή με την εργατική τάξη και τους άλλους εργαζόμενους» (Ν. Κόσμος 5/1973, σελ. 98, στο Νεφελούδης Π. 1974, σελ. 350).

29 «Όλοι οι κομμουνιστές και οι συμπαθούντες πρέπει να μπου-νε στην ΕΔΑ για να δουλέψουν μέσα στις γραμμές της, για να την μετατρέψουν σε μαζικό κόμμα, ικανό να οργανώσει τις δυνάμεις και να καθοδηγήσει τον αγώνα της εργατικής τάξης, της αγροτιάς και των άλλων εργαζόμενων στρωμάτων (Απόφαση της 8ης ολομέλειας Κ.Ε. του ΚΚΕ (Γενάρης 1958), στο Δημητρίου 1975α), // Για τις απόψεις που εκφράστηκαν βλέπε: «Η 8η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (1958)», Δημητρίου 1975α, σσ. 110-134 // Επίσης Σολάρο 1975, σελ. 212 // Νεφελούδης Π. 1974, σελ. 324 // Μπριλλάκης 1980, σελ. 136.

30 «[...] πέρα από την ΕΔΑ δεν υπήρχε στην Ελλάδα στα χρόνια 1958-65, τίποτα άλλο σαν ιδιαίτερη οργάνωση κομμουνιστών, αν εξαιρέσει κανείς τα περιορισμένα κομματικά στηρίγματα που περιλάβαιναν συνολικά 3-4 δεκάδες κομμουνιστών και που όχι μόνο δεν λειτούργησαν μα δεν μπορούσαν καν να ονομάσουν οργανώσεις του ΚΚΕ, μια και δεν εμφανίζονταν με το δικό τους ανεξάρτητο πολιτικό πρόσωπο και περιόριζαν τη δράση τους σαν φράξιες μέσα στην ΕΔΑ» (Γράμμα του Σταύρου Καρα στην Κ.Ε. του ΚΚΕ (25.11.1966), στο Δημητρίου 1975α, σελ. 416).

κειμενικά –από τη δυναμική της κίνησης των μαζών και από τη συγκυρία– η τάση μετασηματισμού της ΕΔΑ σε πρωτοπόρο κόμμα, αυτόχθονο παράγοντα οργάνωσης των κοινωνικών αγώνων και παραγωγής πολιτικής γραμμής. Η προοπτική αυτή, προφανώς, περιθωριοποιούσε την υπερβατική ηγεσία Κολιγιάννη, η οποία για να εξασφαλίσει εκ νέου τον έλεγχο πάνω στην ΕΔΑ ανατρέπει με την 8η ολομέλεια του 1965 την προηγούμενη απόφαση του 1958 και επαναφέρει το ζήτημα δημιουργίας ενός αριθμού ιδιαίτερων ομάδων του ΚΚΕ, μέσα στο πλαίσιο της ΕΔΑ, τα λεγόμενα «κομματικά στηρίγματα».³¹ Η ανασυγκρότηση, όμως, των «παρανόμων» κομματικών οργανώσεων, που προέβλεπε, δεν θα πραγματοποιηθεί. Τα μέλη του ΚΚΕ, σύμφωνα με τις ομολογίες του ίδιου του Κολιγιάννη (αλλά και άλλων στελεχών), το 1965, θα είναι μερικές δεκάδες ενώ τις παραμονές της δικτατορίας (Απρίλιος 1967) δεν θα ξεπερνούν τις μερικές εκατοντάδες, 100-600 μέλη περίπου, σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε.³² Μοναδική επιτυχία αυτής της πολιτικής θα αποβεί, τελικά, η υπονόμευση της ΕΔΑ.

31 Στην απόφαση για το οργανωτικό της 8ης Ολομέλειας (Φεβρουάριος 1965, διαπιστώνεται ότι η νέα συγκυρία, που έχει διαμορφωθεί στην Ελλάδα, επιβάλλει και επιτρέπει «την πιο δραστήρια, οργανωμένη αυτόνομη παρουσία του ΚΚΕ στη χώρα μας» και παρακάτω: «Τα κομματικά στηρίγματα – οι κομματικές ομάδες δηλαδή, να επεκταθούν και στις άλλες πόλεις, στις συνοικίες μεγάλων πόλεων, σε βασικά εργοστάσια, σε όλους τους τομείς και κρίκους της δουλειάς του κόμματος [...] Οι κομματικές ομάδες πρέπει να λειτουργούν κάτω από ενιαία καθοδήγηση, κατά πόλη, περιοχή και πανελλαδικά» (Δημητρίου 1975α, σελ. 295). Βλέπε συνολικά το κεφάλαιο: Η 8η ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ (1965), σσ. 221-310.

32 Όπως ομολογούσε ο ίδιος ο Κολιγιάννης στην 8η Ολομέλεια του 1965: «Οι κομματικές ομάδες στα στηρίγματα κομματικά μέχρι και σήμερα, έχουν δημιουργηθεί μόνο σε πολύ περιορισμένη έκταση. Η λειτουργία τους είναι υποτυπώδης. Αυτό το υποτυπώδες σύντροφοι είναι στην κυριολεξία, να μην το πάρετε ότι είναι τρόπος έκφρασης» (στο Δημητρίου 1975α, σελ. 235). Και δύο χρόνια αργότερα στην 10η Ολομέλεια (Γενάρης 1967): «[...] Τα μέλη του ΚΚΕ που ήταν οργανωμένα σε παράνομες ομάδες σε ολόκληρη τη χώρα έφταναν όλα κι όλα μερικές δεκάδες το 1965 και καμιά εκατοστή το 1967. Ήταν σχεδόν όλοι τους κομμουνιστές παλίοι, από το 1940 τουλάχιστον, και μόνο 7% ήταν νέα μέλη. Περίπου οι μισοί απ' αυτούς ήταν στην Αθήνα, στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη. Η Δέκατη Ολομέλεια λοιπόν διαπίστωσε την πλήρη ανυπαρξία οποιουδήποτε παράνομου οργάνου και οποιασδήποτε δραστηριότητας μέσα στις ένοπλες δυνάμεις» (στο Σολάρο 1975, σελ. 220).

1.5. Η διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης του ΚΚΕ και η ιστορική διάλυση της συγκεκριμένης κομματικής μορφής

Οι λανθασμένες πολιτικές επιλογές του ΚΚΕ και η αποκρουστικότητα τους στην οργανωτική πολιτική της περιόδου 1943-1946 θα έχουν τελικά ένα και μόνον αποτέλεσμα. Οι σχέσεις εκπροσώπησης που διαμόρφωσε το ΚΚΕ με το ΕΑΜικό κοινωνικό μπλοκ στην περίοδο της κατοχής (ιδιαίτερα στην πρώτη φάση της) θα διαρρηχθούν οριστικά και ιστορικά. Δεν πρόκειται απλώς και μόνο για «οργανωτική κρίση» και «υπέρβαση» της, όπως κατανοεί η ηγεσία του ΚΚΕ τη διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης. Αξίζει να σταθούμε σε κάποιες διατυπώσεις της αποφασιστικής πανελλαδικής οργανωτικής σύσκεψης που συγκαλείται τον Απρίλιο του 1946, όταν η ταξική πάλη έχει πάρει ήδη τη μορφή της ένοπλης σύγκρουσης. Ένα χρόνο μετά τη 12η Ολομέλεια και το 7ο Συνέδριο (Οκτώβριος 1945) ο Ν. Ζαχαριάδης συμπεραίνει ότι: «Το κόμμα μας ξεπέρασε την οργανωτική του κρίση. Θα μπορούσε όμως κανείς να ρωτήσει: μα είχαμε οργανωτική κρίση; Αν πάρουμε τα βασικά οργανωτικά καθήκοντα, που έβαλε η 12η Ολομέλεια και το 7ο Συνέδριο: βελτίωση (sic) της κοινωνικής σύνθεσης, δηλωσίες, απόσπαση της καθοδήγησης από τη βάση, εκκαθάριση του κόμματος, πρέπει να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι κάτι σοβαρό έλειπε από το κόμμα. Αυτό σήμερα ξεπεράστηκε. Έχουμε καλή κομματική διάρθρωση, που δίνει τη βεβαιότητα ότι το κόμμα θα μπορέσει να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που μπαίνουν μπροστά του» (Ζαχαριάδης 1946, σελ. 12). Ο Γ. Ιωαννίδης συμπληρώνει τα παραπάνω: «Πρώτα απ' όλα βοήθησε στην καλύτερευση (sic) της κοινωνικής σύνθεσης, η διάλυση των κομματικών οργανώσεων για την πραγματοποίηση της πολιτικής ενότητας στο χωριό. Έτσι έφυγε η μάζα των αγροτών και η κοινωνική σύνθεση των μελών, που είναι μέσα στις πόλεις φυσικά άλλαξε (!)» (Ιωαννίδης, όπ.π., σελ. 17). Η απόφαση της σύσκεψης είναι περισσότερο αισιόδοξη από τις προηγούμενες διαπιστώσεις: «Το κόμμα, ξεκαθαρίζοντας τις γραμμές του, αντιμετωπίζοντας σωστά το πρόβλημα των δηλωσιών, καλύτερευοντας σημαντικά την κοινωνική σύνθεση, εξασφαλίζει μια κομματική διάρθρωση που αποτελεί εγγύηση ότι θα μπορέσει συνεχίζοντας την προ-

σπάθειά του προς την κατεύθυνση αυτή, ν' αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα προβλήματα που μπαίνουν μπροστά του» (ΚΚΕ [3], σελ. 37). Η χίμαιρα της «οργανωτικής κρίσης» και του «ξεπεράσματος» της θα αποδειχθεί σύντομα με τραγικό τρόπο.

Η όξυνση της ταξικής πάλης, η κρατική (και παρακρατική) τρομοκρατία, είναι σημαντικός αλλά σίγουρα όχι ο αποκλειστικός παράγοντας για τη διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης. Τα τεράστια πολιτικά και οργανωτικά «λάθη» της τριετίας 1943-1946 έχουν ως αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος των μελών και των στελεχών του ΚΚΕ να απομακρυνθούν από το Κόμμα οριστικά. Η ήττα στην ένοπλη σύγκρουση και η θέση εκτός νόμου του ΚΚΕ με το νόμο 509 του 1947 θα ολοκληρώσουν την ιστορική διάλυσή του. Στην ουσία δεν πρόκειται για «λάθη», αλλά για το συνολικό πρόβλημα της ιστορικής συγχώνευσης του μαρξισμού με το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, που θέτει όρια στη διαμόρφωση του κομμουνιστικού κινήματος και της ηγεσίας του.

Το ΚΚΕ, ως *μαζικό κόμμα*, όπως συγκροτήθηκε στην περίοδο 1941-1947 δεν θα ξαναυπάρξει στη μεταπολεμική περίοδο, παρά μόνο στη μεταπολίτευση, μετά το 1974, ως ΚΚΕ και ΚΚΕ Εσωτερικού. «Το 1950 όπως το 1940, το ΚΚΕ δεν είναι παρά ένα παράνομο γρουπούσκουλο χωρίς καμιά άμεση επιρροή στην ελληνική κοινωνία» (Chiclet 1987, σελ. 273).

Η περίοδος 1949-1974, δηλαδή μια περίοδος 25 ετών, είναι στην ουσία περίοδος ασυνέχειας (ανυπαρξίας) της συγκεκριμένης κομματικής μορφής. Το ΚΚΕ σ' αυτήν την περίοδο δεν είναι ουσιαστικά παρά η ηγετική ομάδα και ένας εμβρυώδης παράνομος κομματικός μηχανισμός. Αυτό το ζήτημα είναι καθοριστικό για μια σειρά θεμάτων: α) για τον χαρακτήρα της ΕΔΑ, β) για την υλική βάση της διάσπασης του '68 και τους όρους με τους οποίους θα πραγματοποιηθεί το ανανεωτικό εγχείρημα, γ) για το χαρακτήρα και τη φυσιγνωμία του μεταπολιτευτικού ΚΚΕ, και τέλος δ) για την πολιτική εκπροσώπηση του ηττημένου εαμικού και εαμογενούς μπλοκ, σ' ολόκληρη τη μετεμφυλιακή (αλλά και μεταπολιτευτική) περίοδο.

Η διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης του ΚΚΕ με τις κοινωνικές συνιστώσες του ΕΑΜικού συνασπισμού, ιδιαίτερα με τους αγρότες αλλά και με άλλες, θα αποδειχθεί, όπως ειπώθηκε, οριστική. «Μετά τη συντριβή του κινήματος της Εθνικής Αντί-

στασης και την ήττα του εμφυλίου, εκδηλώνεται μια βαθιά κρίση εμπιστοσύνης μεγάλου μέρους κομμουνιστών και αριστερών απέναντι στο ΚΚΕ. Σημαντικές δυνάμεις εργαζομένων μαζών, που ως το 1945 ακολουθούσαν το ΚΚΕ κι αναγνώριζαν σ' αυτό τη μόνη πολιτική δύναμη με επαναστατικό σοσιαλιστικό προσανατολισμό, απομακρύνονται βαθμιαία από τις γραμμές και τις παρυφές του. Δεν πρόκειται ωστόσο για απομάκρυνση από τους στόχους των οποίων ήταν φορείς το ΚΚΕ και η Εαμική αντίσταση. Το ρήγμα στις σχέσεις μεγάλου τμήματος λαϊκών μαζών με το ΚΚΕ δεν μπορεί από μόνο του να καταλύσει τους ιστορικούς δεσμούς του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος με τις λαϊκές δυνάμεις» (Μπριλλάκης 1980, σελ. 127). Επειδή λοιπόν το ΚΚΕ σ' ολόκληρη τη μετεμφυλιακή περίοδο δεν θα κατορθώσει να επανακτήσει την πολιτική εκπροσώπηση του ΕΑΜικού μπλοκ παρά μόνον εν μέρει (και πάντα μέσω της ΕΔΑ), το κενό εκπροσώπησης των λαϊκών μαζών που εγγράφεται είναι σημαντικό. Θα αποτελέσει την υλική κοινωνική βάση για την ανάδυση του πολιτικού φαινομένου του «Κέντρου» και της ηγεμονίας που θα κερδίσει το τελευταίο σε βάρος της Αριστεράς. Θα έχει όμως σημαντικές επιπτώσεις και στη μεταπολιτευτική περίοδο... Όσο για το «ρήγμα» που αναφέρει ο Α. Μπριλλάκης, η κρίση του '56 και κυρίως η αναπάντεχη (για την Αριστερά) δεύτερη ήττα της δικτατορίας θα το καταστήσουν πλέον ολοκληρωτικό.

1.6. Η ΕΔΑ ως συνέχεια της συγκεκριμένης κομματικής μορφής του ΚΚΕ

«Λοιπόν την ΕΔΑ την καβαλήσαμε, της αλλάξαμε τα φώτα, αυτό το στοιχειώδες εύρος που είχε δεν μας έφτανε. Αρχίσαμε λοιπόν να κάνουμε φράξεις μέσα στην ΕΔΑ. Και συνέβαινε το εξής τραγελαφικό και γελοίο φαινόμενο: να συνεδριάζουμε εδώ σαν ΕΔΑίτες, και να πηγαίνουμε μετά στο διπλανό γραφείο και να ξανασυνεδριάζουμε για τα ίδια πράγματα, με την ίδια γλώσσα, τα ίδια πρόσωπα σαν κομμουνιστές.»

ΧΡΟΝΗΣ ΜΙΣΣΙΟΣ, *Ρήξη* 23-24, Απρίλης 1986

Είπαμε προηγουμένως ότι το ΚΚΕ μόνο μερικά θα εκπροσωπήσει μετεμφυλιακά το ΕΑΜογενές μπλοκ και πάντα μέσω

της ΕΔΑ. Δεν μπορούμε στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης να θέσουμε το πρόβλημα της σχέσης ΕΔΑ-ΚΚΕ, το ελληνικό «παράδοξο» του κομματικού διίσχυμους της Αριστεράς: «της ύπαρξης (δηλαδή) δύο κομμάτων για την αυτή πολιτική-ιδεολογική και κοινωνική πραγματικότητα» (Ελεφάντης 1976γ).³³ Μπορούμε όμως να συγκρατήσουμε ότι η πολιτική του ΚΚΕ απέναντι στην ΕΔΑ, μετά το '65, που συνοπτικά περιγράψαμε πριν, είχε ένα και μόνο αποτέλεσμα: την υπονόμευση της ΕΔΑ, την ακύρωση της τάσης μετασχηματισμού της σε πρωτοπόρο κόμμα, που είχε θεθεί αντικειμενικά από τα πράγματα, χωρίς βέβαια να έχει προδιαγραφεί και η τελική της κατάληξη. Έτσι στην περίοδο της κρίσης 1965-1967, περίοδο κατακόρυφης όξυνσης της ταξικής πάλης και ενώ η διαδικασία επιβολής της δικτατορίας έχει θεθεί σε κίνηση, η ΕΔΑ δεν θα κατορθώσει να ανταποκριθεί στα καθήκοντα που η ίδια δυναμική των μαζών έχει διαμορφώσει.

Η ουσιαστική ανάπτυξη της ΕΔΑ σε οργανωτικό επίπεδο συντελέστηκε κυρίως μετά την περίοδο 1961-62. Την πορεία της μπορούμε να διακρίνουμε σε τέσσερις βασικές περιόδους: α) 1951-1954, β) 1954-1958, γ) 1958-1965, δ) 1965-1967. Στις πρώτες δύο περιόδους (1951-1958) η ΕΔΑ είναι, απλώς, ένας εκλογικός μηχανισμός. Αρχίζοντας από το 1954, η πολιτική του ΚΚΕ αρχίζει να τροποποιείται. Απορρίπτεται η εκτίμηση για «επαναστατική κατάσταση» καθώς και εκείνη που εκλάμβανε ως κύριο κίνδυνο τα κόμματα του Κέντρου. Η ΕΔΑ προχωρά σε συνεργασία με τα κεντρώα κόμματα (Δημοτικές '54), Δημοκρατική Ένωση στις εκλογές του 1956). Η 6η Ολομέλεια του

33 Είναι γεγονός ότι μετά τη διάσπαση του '68, αλλά και στη μεταπολίτευση, η εμπειρία της προδικτατορικής ΕΔΑ αποσιωπήθηκε. Αν εξαιρέσει κανείς τη συζήτηση που έγινε, ουσιαστικά μεταξύ στελεχών στα πλαίσια του ΚΚΕ εσωτερικού, μέσα στη δικτατορία, (ΚΟΜΕΠ, *Διάλογος, Αγώνας* Παρισίου) και κάποια ελάχιστα κείμενα στη μεταπολίτευση, κάθε άλλο παρά έχει υπάρξει αποτίμηση εκείνης της εμπειρίας // Για το πρόβλημα βλέπε ενδεικτικά: «Επισκόπηση ντοκουμέντων του ΚΚΕ και της ΕΔΑ (1949-1967)», περιοδικό *Διάλογος*, φύλλο 1, Γενάρης-Φλεβάρης 1972 // Ομοίως εισήγηση Ν. Καρά: «Το ΚΚΕ και η ΕΔΑ στα χρόνια της δημοκρατικής αντίστασης 1950-1967», ΚΟΜΕΠ 1973, Γενάρης-Μάρτης, τεύχος 4, κομματικό φροντιστήριο // Π. Δημητρίου, η διάσπαση του ΚΚΕ, 1975α // Σταύρου Καρά: γράμμα στην ΚΕ του ΚΚΕ (25.11.1966), στο Δημητρίου 1975α, σσ. 413-452 // Σολάρο 1975 // Ζητήματα 1974 // Νεφελοδύης Π. 1974 // Βλαντάς 1976 // Μπριλλάκης 1980.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Αριθμός των μελών της ΕΔΑ, 1960-1966

<i>Έτος</i>	<i>Αριθμός</i>
1960	15.000
1961	20.000
10/1963	23.000
2/1964	33.000
7/1964	46.508
1964	67.000 (τέλη)
7/1965	91.854
1966 ¹	93.000

Πηγή: Μαρτέν 1984, σελ. 30 // Νεφελούδης Π. 1974, σελ. 324 // Παρτσαλιδής 1965 // Παυλόπουλος 1972, σελ. 163 // του ίδιου χ.χ., σελ. 108 // Σολάρο 1975, σελ. 213 // Υπουργείον Προεδρίας 1967, σελ. 15.

1. Σύμφωνα με το πλάνο στρατολογήσεων του Β' έτους οργανωτικής οικοδόμησης (1.3.66-28.2.67), τα μέλη της ΕΔΑ προβλεπόταν να ανέλθουν, το Φεβρουάριο του 1967, σε 122.329 (Υπουργείον Προεδρίας, όπ.π. και Παυλόπουλος χ.χ., σελ. 108).

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Γεωγραφική κατανομή των μελών της ΕΔΑ (31.12.1965)

<i>Περιοχή</i>	<i>Αριθμός μελών</i>	<i>Ποσοστό (%)</i>	
Αθήνα	20.778	22,6	
Πειραιάς	3.841	4,2	
Αττική	1.160	1,3	28,1
Θεσσαλονίκη	4.643	5,1	
Κ. Μακεδονία	18.064	19,7	
Δ. Μακεδονία	2.446	2,7	27,5
Αν. Μακεδονία-Θράκη	4.348	4,7	
Ήπειρος	5.187	5,7	
Θεσσαλία	9.768	10,6	
Δ. Πελοπ. - Δ. Στερεά	6.033	6,6	
Ανατ. Στερεά	3.884	4,2	
Ν.Α. Πελοπόννησος	2.960	3,2	
Νησιά Αιγαίου	5.506	6,0	
Κρήτη	3.126	3,4	
ΣΥΝΟΛΟ	91.744	100,0	

Πηγή: Κατασχεθέν Αρχείο της ΕΔΑ, στο Υπ. Προεδρίας Κυβερνήσεως 1967, σσ. 15-16.

1956 θα αποτελέσει τομή στην πολιτική του ΚΚΕ και της ΕΔΑ (βλ. παρακάτω). Το 1958 η ΕΔΑ μετασηματίζεται σε ενιαίο κόμμα, ενώ το 24,4% των εκλογών σηματοδοτεί την κοινοβουλευτική ανασύνταξη του εαμογενούς λαϊκού μπλοκ, την πολιτική εκπροσώπηση του οποίου αναλαμβάνει. Η τρίτη περίοδος είναι η βασικότερη. Η ΕΔΑ μετασηματίζεται σε μαζικό κόμμα με (χαλαρή όμως) διάρθρωση στους βασικούς κοινωνικούς χώρους, αναδεικνύεται σε κατ' εξοχήν οργανωτή των λαϊκών μαζών. Η δυναμική αυτή «μπλοκάρεται» από την ηγεσία του ΚΚΕ (απόφαση για ανασύσταση κομματικών οργανώσεων – 8η ολομέλεια 1965). Έτσι, η τελευταία περίοδος (1965-67) είναι περίοδος κάμψης της, τόσο λόγω της κολιγιαννικής πολιτικής, που την υπονομεύει, όσο όμως και λόγω της πολιτικής γραμμής της, μετά τα Ιουλιανά (βλέπε επόμενα κεφάλαια).³⁴

Τον Ιούλιο του 1964 η Α΄ Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη καθόρισε την περίοδο Αυγούστου '64 - Ιουλίου '65 ως χρονιά «οικοδόμησης» του Κόμματος. Το «στοχοδιάγραμμα» της Σύσκεψης περιελάμβανε την ενίσχυση των Οργανώσεων Βάσης, το διπλασιασμό των μελών, τη συμμετοχή στις κομματικές διαδικασίες, την ανάδειξη νέων πολιτικών στελεχών, την αύξηση της κυκλοφορίας των κομματικών εντύπων (*Αυγή, Δημοκρατική Αλλαγή, Ελληνική Αριστερά*). Τα αποτελέσματα σε αριθμητικό επίπεδο είναι εντυπωσιακά: από 15.000 μέλη που αριθμούσε το 1960 και 20.000 το 1961, θα φθάσει τέλη του 1964 σε 45.500-67.000 μέλη, 91.700 το 1965, για να γνωρίσει στο τέλος του '66 την πιο μεγάλη ακμή της με 93.000 μέλη (διάγραμμα Ι και πίνακες 15-16).³⁵

34 Καρας 1973, σσ. XXVII-XXXV // Παυλόπουλος: «Μελέτη για την ΕΔΑ», στο «Μελέται αναφερόμεναι εις την ιστορίαν του ΚΚΕ-ΕΔΑ (1956-1969), κ.λπ., χ.χ. σσ. 101-112 // Σολάρο 1975, σσ. 201-220 // Νεφελούδης Π. 1974, σσ. 322-329 // Μπριλλάκης 1980, σσ. 136-147 // Νικολακόπουλος 1985, σελ. 217.

35 «Μελέτη επί της Α΄ Πανελλαδικής Οργανωτικής Συσκέψεως της ΕΔΑ (25-28 Ιουλίου 1964) και «Μελέτη επί της Β΄ Πανελλαδικής Οργανωτικής Συσκέψεως της ΕΔΑ (5-7 Μαρτίου 1966)», στο Παυλόπουλος: «Μελέται αναφερόμεναι εις την ιστορίαν του ΚΚΕ-ΕΔΑ (1956-1969), κ.λπ.», χ.χ. σσ. 58-70 και 92-99 // Ο Kapetanyianis (1987) υπολογίζει τα μέλη της ΕΔΑ περίπου σε 70.000, χωρίς όμως να αναφέρεται στις διακυμάνσεις της.

Όσον αφορά στη Ν.Ε.ΔΑ, δεν ξεπερνούσε (αρχές '63) τις 4-5.000 μέλη (Μαρτέν 1984). Στις 16.9.1964, η Δημοκρατική Κίνηση Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης συγχωνεύεται με τη Ν.Ε.ΔΑ για να αποτελέσουν τη Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (ΔΝΛ). Σύμφωνα με τη Μαρτέν, η περιοδολόγηση της ΔΝΛ θα διέκρινε τρεις βασικές περιόδους: α) Ιούνιος '63 - Σεπτέμβριος '64, περίοδος ραγδαίας ανάπτυξης. β) Σεπτέμβριος '64 - Σεπτέμβριος '65, το απόγειο της ΔΝΛ. Τον Απρίλιο του 1965 αριθμεί 37.000 μέλη και 100.000 συνολική επιρροή, υπό την έννοια της δυνατότητας για κινητοποίηση. γ) 1966, περίοδος στασιμότητας, κάμψης και οργανωτικής υποχώρησης. Σε επίπεδο κοινωνικής σύνθεσης δεν βασίζεται, όπως η Ν.Ε.ΔΑ, στους φοιτητές, αλλά στους αγρότες, στους νέους υπαλλήλους, στους εργάτες και στους μαθητές. Όπως φαίνεται από τον πίνακα της κοινωνικής σύνθεσης του Κεντρικού Συμβουλίου (πίνακας 17), η κοινωνική της βάση, όπως την περιγράφει η Μαρτέν, είναι αρκετά διαφορετική από την κοινωνική σύνθεση της ηγεσίας. Αυτό πρέπει να οφείλεται σ' ένα βαθμό και στο γεγονός ότι η ΔΝΛ, πολύ περισσότερο από την ΕΔΑ, δεν διακρινόταν για την οργανωτική της συνοχή και λειτουργία, αλλά αποτελούσε –κατά βάση– πλατιά, μαζικά, κυρίως πολιτιστικά σχήματα (λέσχες, βιβλιοθήκες, κ.λπ.). Γι' αυτό το λόγο, η ηγεσία που κατά κύριο λόγο προέρχεται από τη Ν.Ε.ΔΑ παραμένει αυτονομημένη από τη βάση των Λαμπράκηδων.

Η ενίσχυση της ΕΔΑ είναι εντυπωσιακή και στους κόλπους της εργατικής τάξης που έχει μεταναστεύσει στη Δ. Ευρώπη.³⁶ Η ανάπτυξή της στηρίχθηκε σε τρία βασικά μέτωπα στρατολόγησης: τους εργατοϋπαλλήλους, τις γυναίκες και τους νέους κάτω των 30 ετών. Παρά όμως την επιτυχία του οργανωτικού

36 «Θα ήταν συγκριτικά παράλειψη, αν δεν αναφέραμε την πολιτική και οργανωτική δραστηριότητα της ΕΔΑ, στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης, όπου ζούσαν εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες εργάτες και σπουδάζαν μερικές χιλιάδες Έλληνες φοιτητές. Μέσα σε 3 χρόνια περίπου, 1964-1967, η πολιτική και οργανωτική της ανάπτυξη ήταν αλματώδης. Πάνω από 25 χιλιάδες Έλληνες εργάτες είχαν οργανωθεί στις κοινότητες και συλλόγους που ίδρυσαν και καθοδηγούσαν οι δυνάμεις της ΕΔΑ στη Δυτική Γερμανία. Και οι κομματικές δυνάμεις από 69 που είχε το ΚΚΕ πριν το 1964, αυξήθηκαν σε 2.500 χιλιάδες εδαίτες [...]» (Νεφελούδης Π. 1974, σελ. 328).

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Κοινωνική σύνθεση του Κεντρικού Συμβουλίου
της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη

Κοινωνική κατηγορία	Αριθμός	Ποσοστό (%)
Αγρότες	5	8,9
Εργάτες	16	28,6
Υπάλληλοι	14	25,0
Δικηγόροι	6	10,7
Φοιτητές	14	25,0
Καλλιτέχνες ¹	1	1,8
ΣΥΝΟΛΟ	56 ²	100,0

Πηγή: Μαρτέν 1984, σελ. 90.

1. Πρόκειται για το Μίκη Θεοδωράκη.

2. Σε 57 μέλη του ΚΣ.

πλάνου (97,5%), όλες οι εκθέσεις οργανωτικής δουλειάς δείχνουν ότι δεν κατάφερε να ξεπεράσει την κατάσταση γενικής χαλαρότητας που χαρακτήριζε τη δουλειά της.³⁷ Βέβαια, στις συνθήκες της ήττας και του μετεμφυλιακού κράτους, δεν είναι καθόλου προφανής η έννοια του «μέλους». Στην ύπαιθρο, κυρίως, αλλά και στις πόλεις, οι συνθήκες της τρομοκρατίας, των καταναγκασμών, κ.λπ. δεν επέτρεπαν την ανάπτυξη μιας «κομματικής» ζωής, ανάλογης με αυτήν της μεταπολιτευτικής νομιμότητας.

Η ΕΔΑ αναλαμβάνει να συνεχίσει, με φθίνοντα όμως τρόπο, την εκπροσώπηση εκείνου του τμήματος του ΕΑΜικού μπλοκ

37. Οι αποφάσεις της Α΄ Πανελλαδικής Οργανωτικής Σύσκεψης (Ιούλιος 1964) και της Β΄ ΠΟΣ (Μάρτιος 1966) υπάρχουν στο *Διάλογο* 1973 // Στο ίδιο θέμα υπάρχουν μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις στα παρακάτω άρθρα της Ελληνικής Αριστεράς: Δρακόπουλος Μπάμπης (1964α): «Η οικοδόμηση των οργανώσεων βάσης», τ. 4, Σεπτέμβρης // Δρακόπουλος Μπάμπης (1964β): «Η μάχη για την οικοδόμηση του κόμματος», τ. 17, Δεκέμβρης // Καρας Νίκος (1965β): «Για μια ανανέωση των στελεχών του Κόμματος», τ. 28, Ιούλης // Γιάννου Μίνα (1965): «Κομματική οικοδόμηση στις γυναίκες», τ. 24, Ιούλης // Κεπέσης Νίκανδρος (1966): «Τα τρία κρίσιμα οργανωτικά προβλήματα του Κόμματος», τ. 31, Φεβρουάριος // Δρακόπουλος Μπάμπης (1966): «Η Β΄ Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη», τ. 32, Μάρτης // Βλέπε επίσης Παυλόπουλος χ.χ., τις σχετικές μελέτες.

που παρέμεινε πιστό στο ΚΚΕ και μετά την ήττα. Δεν θα διευρύνει τις προσβάσεις της στις καινούργιες μετεμφυλιακές γενιές. Έτσι, το πρόβλημα της «ανανέωσης» της κομματικής ηλικίας θα εμφανίζεται συνεχώς ως βασικό «οργανωτικό» καθήκον.³⁸ Πρόκειται στην ουσία για το «σκληρό πυρήνα» αυτού του μπλοκ, όπως αποδεικνύει τόσο η γεωγραφική σύνθεση των μελών της ΕΔΑ (πίνακας 16), όσο και η κατανομή της εκλογικής της δύναμης. Στον πίνακα 18, παραθέτουμε την κοινωνική σύνθεση των δύο συνεδρίων που πραγματοποίησε η ΕΔΑ (1959 και 1962) και, στον πίνακα 19, την εκλογική επιρροή της Αριστεράς στην περιφέρεια της Β΄ Πειραιά, η οποία αποτελεί ιστορικά την κατεξοχήν εργατική περιοχή του λεκανοπεδίου Αττικής. Η σύγκριση στην κοινωνική σύνθεση των στελεχών της προδικτατορικής ΕΔΑ (όπως αποτυπώνεται στα συνέδρια) με την αντίστοιχη της κομμουνιστικής αριστεράς (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσ.) στη μεταπολίτευση, και η σύγκριση της εκλογικής επιρροής, προδικτατορικά και στη μεταπολίτευση (στο παράδειγμα της Β΄ Πειραιά), οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα. Η ΕΔΑ, όχι μόνον εκφράζει –σχεδόν «αποκλειστικά» μέχρι την εμφάνιση της Ε.Κ. και «εν μέρει» μετά το 1961– την εαμογενή εργατική τάξη, αλλά είναι, επιπλέον, –ως κόμμα– σαφώς πιο προλεταριακό στην κοινωνική σύνθεση και στην εκλογική επιρροή από ό,τι το ΚΚΕ στη μεταπολίτευση (για το ΚΚΕ εσ. δεν τίθεται προφανώς θέμα). Όπως παρατήρησε πρώτος ο Μενώ: «η μελέτη της εκλογικής γεωγραφίας της ΕΔΑ επιτρέπει την αναγνώριση των προπυργίων του κόμματος, στα οποία η δύναμη του κόμματος μένει σταθερή από την μια εκλογή στην άλλη. Είναι οι περιφέρειες των προαστίων του Πειραιώς και των Αθηνών, η περιφέρεια της πόλεως της Θεσσαλονίκης, οι νησιώτικες περιφέρειες της Λέσβου, της Λευκάδος, της Σάμου-Ικαρίας. Η ΕΔΑ διατηρεί επίσης καλές θέσεις στην περιφέρεια της πό-

38 «Αν παρατηρήσει κανείς τους δείκτες της οργανωτικής κίνησης, θα δει ότι το ποσοστό στρατολογίας σε άτομα κάτω των 30-35 ετών, είναι κατώτερο του 10% επί της ολικής στρατολογίας. Αυτό σημαίνει ότι εξακολουθούμε να αντλούμε κατά κύριο λόγο από τη δεξαμενή της Εθνικής Αντίστασης (ηλικίας άνω των 40 ετών), ότι ο οργανισμός του κόμματος δυσκολεύεται ν' ανοίξει δρόμο στις άλλες ηλικίες. Ο δείκτης στρατολογίας στους τόπους δουλειάς, όπου κατ' εξοχήν βρίσκονται οι νεότερες ηλικίες, είναι πάρα πολύ χαμηλός (Ν. Καρας 1965β, σελ. 33).

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Κοινωνική σύνθεση των συνέδρων στα 2 συνέδρια της ΕΔΑ

Κοινωνική κατηγορία	Α' Συνέδριο (1959)		Β' Συνέδριο (1962)		Δ.Ε. ² %
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	
εργάτες/υπάλληλοι	100	36,6	146	41,2	33,5
αγρότες	40	14,65	51	14,4	7,0
επαγγελματίες διανοούμενοι- επιστήμονες-	40	14,65	41	11,6	3,8
καλλιτέχνες	41	15,0	99	28,0	41,2
φοιτητές/σπουδαστές	9	3,3	13	3,7	1,5
Διάφορα επαγγέλματα	43	15,75	4	1,1	13,0 ¹
Σύνολο	273	100,0	354	100,0	100,0

Πηγή: Για το Α' Συνέδριο, Λιναρδάτος 1978β, σελ. 502. Για το Β' συνέδριο Meynaud 1966, σελ. 202. Επίσης, Παυλόπουλος, χ.χ., σσ. 84-87.

1. Περιλαμβάνονται συνταξιούχοι και νοικοκυρές.
2. Διοικούσα Επιτροπή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Εκλογική επιρροή της Αριστεράς στη Β' Πειραιά προδικτατορικά και στη μεταπολίτευση: ΕΔΑ, ΚΚΕ, ΚΚΕεσ., (ποσοστά %)

	1958	1961	1963	1964
ΕΔΑ	61,0	44,5	37,4	33,8
	1974	1977	1981	1985
ΚΚΕ		19,3	21,3	17,09
ΚΚΕεσ/Συμμαχία των «5»		5,2	2,1	2,64
Σύνολο	23,1	24,5	23,4	19,73

λεως των Αθηνών, σε πολλές πόλεις της Θεσσαλίας και της Κεντρικής Μακεδονίας (Λάρισα-Βόλο: παρουσία βιομηχανιών και παραδόσεων αγροτικών αγώνων) όπως και στο νομό Καβάλας (καπνεργάτες). Η δύναμη της ΕΔΑ στα μεγάλα αστικά συγκροτήματα εξηγείται από το σχετικά υψηλό επίπεδο της εργατικής συγκεντρώσεως που έχει ήδη πραγματοποιηθεί. Κατά μέσον όρο είναι στις πόλεις όπου το κόμμα επιτυγχάνει τα καλύτερα αποτελέσματα (το ποσοστό της στους αγροτικούς ψή-

φους δεν υπερβαίνει κατά γενικό κανόνα το ήμισυ του ποσοστού που εξασφαλίζει στις ψηφοφορίες των πόλεων). [ΣΣ. είναι φανερές στην ύπαιθρο οι συνέπειες του εμφυλίου]. Εκτός από τα στρώματα των βιομηχανικών εργατών που αποτελούν το καλύτερο στήριγμά του, το κόμμα εξασφαλίζει επίσης αρκετά σημαντική υποστήριξη από ορισμένους κλάδους των μεσαίων τάξεων (Meynaud 1966, σελ. 221).

Από την προδικτατορική περίοδο, ήδη, η διάρρηξη της σχέσης εκπροσώπησης ανάμεσα στην εργατική τάξη (τόσο την εαμική όσο και την ανασύνθεσή της) και στο ΚΚΕ-ΕΔΑ έχει προχωρήσει σε σημαντικό βαθμό, όπως δείχνει η μετατόπιση των εργατικών στρωμάτων προς το «Κέντρο» (βλέπε πέμπτο κεφάλαιο). Στη μεταπολίτευση, το «ρήγμα» ανάμεσα στο ΚΚΕ, κληρονόμο του παραδοσιακού κομμουνιστικού κορμού, και στην εργατική τάξη (που είναι ένα «καινούργιο» κοινωνικό υποκείμενο) θα διευρυνθεί. Στο ρόλο του εκφραστή του εαμικού πυρήνα η ΕΔΑ είναι πράγματι η συνέχεια του ΚΚΕ ως μαζικό κόμμα. Είναι το κόμμα στο οποίο εντάσσονται οι κομμουνιστές που έχουν παραμείνει μετά την ήττα, που αποφυλακίζονται, ή επιστρέφουν από την εξορία. Το γεγονός αυτό αποκρύπτεται, «επισήμως», λόγω της συμμετοχής διαφόρων αριστερών και δημοκρατικών προσωπικοτήτων (Πασαλίδης, Μ. Κύρκος, κ.λπ.) στις κορυφές της, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι υπήρχαν πράγματι αυθεντικά «σοσιαλιστικά», ή δημοκρατικά ρεύματα στους κόλπους της.³⁹ Αν και αποτελεί το μοναδικό μαζι-

39 «[...] το πρόβλημα των συμμαχιών μας είναι πολύ πιο περίπλοκο από το να βαφτίσουμε ορισμένες προσωπικότητες, που έχουν αποδεχτεί την πρωτοποριακή άποψη της εργατικής τάξης, σαν εκπροσώπους άλλων κοινωνικών δυνάμεων και να σκαρώνουμε μαζί τους “συνασπισμούς”». Και αλλού: «Τα μέλη και οι δραστήριοι οπαδοί του ΚΚΕ (εκτός από την πλατιά μάζα της φηροής του) ήταν πριν από το 1947 πολλοί περισσότεροι από τα σημερινά μέλη της ΕΔΑ. Αυτός ο κόσμος, στη συντριπτική του πλειοψηφία, παρά τις πιέσεις που δέχθηκε και παρά τις υποχωρήσεις που πολλοί έκαναν, εξακολουθεί να είναι πιστός στο ΚΚΕ και στις αρχές του. Είναι, μαζί με τη νεολαία, το πιο δραστήριο τμήμα του δημοκρατικού κινήματος. Είναι φυσικό λοιπόν, ότι αυτός ο κόσμος, μέσα στις συνθήκες της αστυνομοκρατίας και των διώξεων, είναι εκείνος που είχε και έχει πριν απ’ όλους το θάρρος να πλαισιώνει τις οργανώσεις της ΕΔΑ. Και πάλι, όπως δείχνουν τα νούμερα, οι οργανώσεις της ΕΔΑ δεν έχουν μέχρι τώρα αγκαλιάσει ούτε καν ολόκληρο αυτό τον κόσμο που, σε σχέση με

κό κόμμα της προδικτατορικής πολιτικής σκηνής (ούτε η ΕΡΕ, ούτε η Ε.Κ. έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά), εν τούτοις, διαφέρει ριζικά από το ΚΚΕ της κατοχικής και μετακατοχικής περιόδου. Χαρακτηρίζεται από μια χαλαρή οργανωτική διάρθρωση στους κοινωνικούς χώρους. Μιλάμε βέβαια για την περίοδο μετά το '62, διότι μέχρι τότε είναι και λειτουργεί ουσιαστικά ως εκλογικός μηχανισμός κορυφής. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν είναι προφανώς χωρίς επιπτώσεις στη μορφή των σχέσεων εκπροσώπησης που διαμορφώνει με τα κοινωνικά της ερείσματα. Η σημασία του θα αναδειχθεί στην κρίση των Ιουλιανών. Η «χαλαρότητα», γνωστή και σαν «εδαίτικο πνεύμα», δεν είναι παρά μια από τις (ιδεολογικές) συνέπειες της ήττας και της συντριβής. Εμφανίζεται χαρακτηριστικότερα στη μορφή και στη φυσιογνωμία που έχει αποκτήσει η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (λέσχες, βιβλιοθήκες, πολιτιστικές εξορμήσεις, κ.λπ.).⁴⁰

Η ΕΔΑ δεν υπήρξε ποτέ ένας συνασπισμός κομμουνιστικών-σοσιαλιστικών και αριστερών ρευμάτων, όπως πίστευε η μεγαλύτερη μερίδα της ηγεσίας της. Ιστορικά, στην Ελλάδα δεν

τους άλλους, αποτελεί πρωτοπορία. Και αν η ΕΔΑ δεν έχει κατορθώσει μέχρι τώρα να οργανώσει ούτε καν ολόκληρη την πρωτοπορία και έχει τόσο δυσκολία να οργανώσει νεότερες ηλικίες, που βρίσκονται στις γραμμές της οι σοσιαλιστές και οι συνεπείς δημοκράτες; Ξεκινώντας από μια τέτοια σκέψη, εγώ προσωπικά, αμφιβάλλω αν μέσα στις οργανώσεις βάσης της ΕΔΑ υπάρχουν σαν μέλη έστω και ξεχωριστά άτομα που να μην είναι οπαδοί του ΚΚΕ» (Στ. Καράς 1966, σελ. 434).

40 «Υπάρχει μια τάση ν' ανάγονται οι αδυναμίες οργάνωσης της ΕΔΑ, η αμορφία, η χαλαρή πειθαρχία, κ.λπ. στον χαρακτήρα της ΕΔΑ, στο λεγόμενο "εδαίτικο πνεύμα". Γίνεται αφαίρεση του γεγονότος ότι μετά μια ήττα, της έκτασης της ήττας μας του 1949, είναι πολύ παρακινδυνευμένο να κάνει κανείς εκτιμήσεις της δουλειάς της ΕΔΑ έχοντας για κέντρο σύγκρισης το κόμμα μας των ετών λ.χ. 1945-46. Αγνοούνται οι συνέπειες που άφησε η ήττα αυτή στην ψυχολογία των ανθρώπων που την έζησαν και τη δοκίμασαν, τα ερωτήματα που αυτή γέννησε, οι κλονισμοί που δημιούργησε και που για το ξεπέρασμά τους απαιτείται όχι μόνο επίμονη ιδεολογική δουλειά, μα κυρίως συσσωρευση μιας καινούργιας αγωνιστικής εμπειρίας [...] πρέπει σωστά λ.χ. να βαραινούν στις κρίσεις μας φαινόμενα σαν αυτό της μη συμμετοχής στις οργανώσεις της ΕΔΑ χιλιάδων φυλακισμένων αγωνιστών που όμως κράτησαν σε πολύ δύσκολες στιγμές και κάτω από σοβαρές δοκιμασίες, την αγωνιστική τους τιμή και αξιοπρέπεια. Τέτοια φαινόμενα δεν εξηγούνται με τον τέτοιο ή αλλοιώτικο χαρακτήρα της ΕΔΑ, όπως δεν εξηγείται με τον ίδιο τρόπο και η αδυναμία οργάνωσης νέων ηλικιών μέσα στην ΕΔΑ» (Στ. Καράς 1966, σελ. 441).

υπήρξε διάσπαση του εργατικού κινήματος σε σοσιαλδημοκρατικό και κομμουνιστικό ρεύμα, όπως συνέβη στην Ευρώπη. Αντιθέτως, το εργατικό κίνημα υπήρξε, εξ αρχής, ενοποιημένο υπό την καθοδήγηση του ΚΚΕ. Ο ηγεμονικός του ρόλος μέσα στο ΕΑΜικό κίνημα θα διευρύνει και θα εμπεδώσει αυτήν την τάση, δεν θα αφήσει έδαφος για την απήχηση άλλων ρευμάτων μέσα στο εργατικό και λαϊκό κίνημα.

Πάνω σ' αυτό το ιδεολογικό και κοινωνικό υπέδαφος θα αναπτυχθεί, μετά την ήττα, η ΕΔΑ, που ως μαζικό κόμμα είναι η νέα μορφή του (ηττημένου) ΚΚΕ. Με αυτήν την έννοια, δεν αποτέλεσε ουσιαστικά ποτέ την υπέρβαση του κομμουνιστικού κινήματος. Δήλωνε συνασπισμός χωρίς να είναι. Η «ιδιομορφία» της έγκειται αλλού: στα διαφορετικά χαρακτηριστικά που διαμόρφωσε ως συγκεκριμένη κομματική μορφή λόγω της ήττας («δυσισμός», χαλαρότητα). Η εικόνα που ο Π. Τολιάτι διατηρούσε για την ΕΔΑ, δεν ήταν παρά μια φαντασίωση με την οποία προσπαθούσε να δικαιώσει τη στρατηγική μετεξέλιξης του Ιταλικού ΚΚ μεταπολεμικά. Ο Μ. Γλέζος παραθέτει την άποψη του Τολιάτι σε μια πρόσφατη συνέντευξή του:⁴¹ «Μας είπε: “Στην Ελλάδα έχετε δημιουργήσει ένα κόμμα, την ΕΔΑ, που χρόνια επιδιώκουμε να δημιουργήσουμε και δεν πετυχαίνουμε. Φυλάξτε την σαν την κόρη των ματιών σας”. Ερ.: Και τι εννοούσε ο Τολιάτι ακριβώς; Μ.Γ.: Μα νομίζω ότι δεν χρειάζονται εξηγήσεις, για όποιον ξέρει τις προσπάθειες που έκανε το Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας και προσωπικά ο Τολιάτι να συγχωνευτούν το ΚΚΙ και το Σοσιαλιστικό Κόμμα σ' ένα ενιαίο κόμμα. Προσπάθειες που δυστυχώς τις απόρριπτε το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ιταλίας» (Γλέζος 1986).

Οι ρίζες, όμως του ελληνικού ευρωκομμουνισμού βλάστησαν στο έδαφος της συντριβής. Γι' αυτό ακριβώς η ΕΔΑ δεν κατάφερε να ηγηθεί της πολιτικής εκπροσώπησης του λαϊκού μπλοκ, όπως πέτυχε π.χ. το ΙΚΚ –που αν και δεν είχε «μετεξελιχθεί», διατηρούσε την εκπροσώπηση των λαϊκών μαζών– και υποκλίθηκε στο «Κέντρο».

41 Το 1957 με την ευκαιρία των 40 χρόνων από την Οκτωβριανή επανάσταση, συνήλθε στη Μόσχα η Διάσκεψη των 81 κομμουνιστικών κομμάτων. Στα πλαίσια εκείνης της διάσκεψης ο Παλμίρο Τολιάτι συναντήθηκε με την αντιπροσωπεία του ΚΚΕ που αποτελούσαν οι: Κολιγιάννης, Παρτσαλίδης και Γλέζος.

1.7. *Η στρατηγική του ΚΚΕ στη μετεμφυλιακή περίοδο: «η θεωρία των σταδίων» και η διάσπαση του ιστορικού προγράμματος του ΕΑΜ. Από τη «Λαοκρατία» στην «Αλλαγή»*

«Η νέα στρατηγική γραμμή του ΚΚΕ αποφεύγει να κάμει χρήση της λέξεως “επανάστασις”. Χρησιμοποιεί τον όρο “ΑΛΛΑΓΗ”»

(Τι πρέπει να γνωρίζομεν διά το ΚΚΕ.

Αρχηγείον Βασιλικής Χωροφυλακής,
τμήμα εθνικής Ασφαλείας, Αθήνα, 1957)

Η διάλυση του ΚΚΕ ως μαζικό κόμμα άφησε ορφανή την πολιτική εκπροσώπηση του μεγαλύτερου τμήματος του ΕΑΜικού μπλοκ στη μετεμφυλιακή περίοδο. Το ΚΚΕ σ’ ολοκλήρη την περίοδο αυτή δεν θα κατορθώσει να επανακτήσει αυτήν την εκπροσώπηση παρά εν μέρει, διά μέσου της ΕΔΑ. Εγγράφεται δηλαδή ένα μόνιμο και σημαντικό κενό εκπροσώπησης των λαϊκών μαζών, τουλάχιστον μέχρι το 1961 (ίδρυση της Ένωσης Κέντρου). Το κενό αυτό θα αποτελέσει την υλική βάση για την ανάδυση του ελληνικού πολιτικού φαινομένου του «Κέντρου». Σ’ αυτές τις ιδεολογικές και πολιτικές συνθήκες (ήττα και διάλυση του ΚΚΕ) θα προστεθεί και μια επιπλέον, η οποία σ’ ένα βαθμό οφείλεται στις προηγούμενες, αλλά είναι, επίσης, απόρροια γενικότερων εξελίξεων στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ.

Η συνθήκη αυτή εκφράζεται με τη διάσπαση του ιστορικού προγράμματος του ΕΑΜ, δηλαδή του προγράμματος του «εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και της λαοκρατικής λύσης του ελληνικού προβλήματος». Η προπολεμική στρατηγική των σταδίων, κάτω από την ανάπτυξη της ταξικής πάλης στη δεκαετία του ’40 και την ντε φάκτο συγκρότηση της λαϊκής εξουσίας στην Ελεύθερη Ελλάδα, που έλυσε το ζήτημα της εξουσίας, είχε καταργηθεί και αποσιωπηθεί.⁴² Μετά τη συντριβή της επα-

42 Για τον ίδιο λόγο, αντίστοιχες διακυμάνσεις παρατηρούνται και στις θεωρητικές αντιλήψεις του ΚΚΕ σχετικά με την «εξάρτηση» του ελληνικού καπιταλισμού. Έτσι, στην υπό εξέταση περίοδο παρατηρείται μια υποχώρηση αυτών των θεωριών. Βλέπε για την προϊστορία των θεωριών της εξάρτησης την περιοδολόγηση του Γ. Μηλιού, στο Μηλιός (1984, σελ. 11).

νάστασης και την οριστική απομάκρυνση του ζητήματος της εξουσίας στην πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία (1950-1960), το πρόβλημα του προγράμματος, της στρατηγικής και της τακτικής ξανατίθεται. Σημείο καμψής σ' αυτήν τη διεργασία θα αποτελέσει το 1956. Ας παρακολουθήσουμε πρώτα τη συζήτηση που διεξάγεται μέσα στο ΚΚΕ. Στην πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο 1950-1954 (από την 3η Συνδιάσκεψη - Οκτώβριος 1950 ως την 4η ολομέλεια - Δεκέμβριος 1953, και το σχέδιο προγράμματος - αρχές 1954), η στρατηγική του ΚΚΕ προσδιορίζει το χαρακτήρα της επανάστασης στην Ελλάδα ως σοσιαλιστικό.⁴³ Μάλιστα, για πρώτη φορά το 1950 (στο κλείσιμο της συζήτησης της 7ης ολομέλειας), σε κομματικό ντοκουμέντο, ο Ζαχαριάδης θα υποστηρίξει ότι: «[...] εμείς κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορούμε ν' αποφύγουμε και το ξεχωριστό στάδιο, όπως έμπαινε στην 6η ολομέλεια (δηλαδή του 1934), του αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού» (Ειδική έκδοση των υλικών της 7ης ολομέλειας, στο Βλαντάς 1976, σελ. 180). Το «σχέδιο προγράμματος του ΚΚΕ» αναφέρει: «Το αστικοδημοκρατικό στάδιο της επανάστασης στην Ελλάδα βασικά ξεπεράστηκε. Η στέρεη εργατοαγροτική συμμαχία στη χώρα μας, συγκεντρώνοντας γύρω της όλο τον εργαζόμενο λαό, μαζί με την αποφασιστική διεθνή ενίσχυση της απελευθερωτικής πάλης του λαού μας, ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει άμεσα μια λαϊκοδημοκρατική μεταβολή στη χώρα. Η μεταβολή αυτή θα 'λυνε και τα άλυτα αστικοδημοκρατικά προβλήματα του τόπου,

43 Τα κείμενα αυτής της περιόδου είναι δυσεύρετα και μάλλον δύσκολο να επανεκδοθούν από το ΚΚΕ τώρα πια... Η τελευταία επίσημη έκδοση ντοκουμέντων του ΚΚΕ (εκτός από το Νέο Κόσμο) «Σαράντα χρόνια 1918-1958», που εκδόθηκε το 1964 και φτάνει μέχρι την 9η Ολομέλεια (Αύγουστος 1958), είναι και αυτή, ευνόητα, επιλεκτική. Μια αρκετή πλήρης και αντικειμενική επισκόπηση των ντοκουμέντων του ΚΚΕ και της ΕΔΑ ολόκληρης της περιόδου 1949-1967, περιέχεται στο πρώτο τεύχος του Διαλόγου, περιοδικού του ΚΚΕ εσωτ. στη δικτατορία (*Διάλογος*, φύλλο 1, Γενάρης-Φλεβάρης 1972) // Το σχέδιο προγράμματος που είχε εισηγηθεί ο Ζαχαριάδης από τις αρχές του 1954 καθόριζε πως: «Η επερχόμενη λαϊκή επανάσταση στην Ελλάδα θα είναι λαϊκοδημοκρατική-σοσιαλιστική. Η εξουσία που θα δημιουργηθεί θα είναι Λαϊκή Δημοκρατία, που θα εκτελεί λειτουργίες της δικτατορίας του προλεταριάτου [...]» (Έκδοση «Το πρόγραμμα του ΚΚΕ (Σχέδιο)», *Διάλογος* 1972, σελ. 66 // Βλαντάς 1976, σελ. 61 // Ζαχαριάδης 1952, σσ. 81-90.

πρώτ' απ' όλα το αγροτικό και την αποκατάσταση της εθνικής ανεξαρτησίας με την απαλλαγή της χώρας απ' την αποικιακή πολιτική και οικονομική εξάρτηση απ' το ξένο κεφάλαιο [...] θα προχωρούσε ο λαός και στην Ελλάδα στο χτίσιμο του σοσιαλισμού [...] Μέσα στις καινούργιες συνθήκες, με τον καινούργιο συσχετισμό στις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, τόσο μέσα στη χώρα όσο και βαλκανικά, ευρωπαϊκά και διεθνώς, εκείνο που στα 1934, δηλαδή η άγνοια του αστικοδημοκρατικού σταδίου της επανάστασης θα 'ταν εξτρεμισμός, δογματισμός, πήδημα μπροστά, απόσπαση απ' την πραγματικότητα, ξέκομμα απ' το λαό και κατά συνέπεια χαντάκωμα της επανάστασης, τώρα αυτό το ίδιο, δηλαδή η εμμονή στον αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα και στον αστικοδημοκρατικό σταθμό της επανάστασης σαν απαραίτητου και αναπόφευκτου σταθμού, γίνεται εμπόδιο, είναι οππορτουνισμός, σημαίνει καθυστέρηση στην κίνηση προς τα μπρος, καθυστέρηση στην αποτίναξη των κεφαλαιοκρατικών δεσμών και στη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση, δηλαδή καταλήγει στη διατήρηση και την ενίσχυση των θέσεων των κεφαλαιοκρατών εκμεταλλευτών και της αντίδρασης» (*Διάλογος* 1972α, σελ. 65).

Αυτή η στρατηγική αρχίζει να αποσύρεται με τη στροφή που πραγματοποιείται και με την παρέμβαση του ΚΚΣΕ από το 1954. Στην 5η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (Δεκέμβριος 1955) αποκρυσταλλώνεται για πρώτη φορά. Το μίνιμουμ πρόγραμμα κωδικοποιείται, επίσης για πρώτη φορά, με τον όρο *Αλλαγή*. (Ο όρος αυτός είχε χρησιμοποιηθεί προηγούμενα από την ΕΠΕΚ στις εκλογές του 1950, αμέσως μετά τον εμφύλιο αλλά και από το ΚΚΕ το 1951).⁴⁴ Η επισημοποίηση της στροφής

44 «Το γεγονός, που κυριαρχεί πιο έντονα σήμερα στην εσωτερική μας ζωή και εξέλιξη και που βάζει πάνω τους τη σφραγίδα του είναι η ανειρήνευτη αντίθεση ανάμεσα στο λαό, που ζητά αποφασιστική ριζική, βαθιά αλλαγή (υπ. στο κείμενο), που θέλει ειρήνη, δημοκρατία, δουλειά και ψωμί. Και στην αμερικανοκρατία, που δίνει μόνο πείνα-κρεμάλα-πόλεμο» (2η Ολομέλεια ΚΚΕ - Οκτώβριος 1951, στο ΚΚΕ [5], σελ. 607 // Ομοίως: «[...] για μια πατριωτική αλλαγή στην εσωτερική πορεία και στην εξωτερική πολιτική της χώρας. Αλλαγή στην Ελληνική πολιτική σήμερα σημαίνει πρώτ' απ' όλα και κυρίως: οικονομική ανακούφιση του λαού. Στερρέωση της δημοκρατικής τάξης και νομιμότητας. Αποκατάσταση της Εθνικής Ανεξαρτησίας. Εξωτερική πολιτική συνύπαρξης και

θα γίνει με την αποπομπή της Ζαχαριαδικής ηγεσίας στην 6η «πλατεία» ολομέλεια του 1956 (Μάρτιος), με την άμεση επέμβαση του ΚΚΣΕ και των άλλων «αδελφών» κομμάτων και στην 7η ολομέλεια (Φεβρουάριος 1957) με την «προγραμματική διακήρυξη του ΚΚΕ προς τον ελληνικό λαό», όπου γίνεται αποδεκτή η θεωρία των σταδίων και περιγράφεται το πρώτο στάδιο της επαναστατικής διαδικασίας, το «εθνικό αντιϊμπεριαλιστικό, δημοκρατικό», η *Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή*. Η κριτική που θα ασκήσει η 6η Ολομέλεια 1956 στο πρόγραμμα που είχε εισηγηθεί ο Ν. Ζαχαριάδης είναι αποκαλυπτική. Η απόφαση της 6ης Ολομέλειας του 1956 αναφέρει: «Διακηρύχεται ότι το αστικοδημοκρατικό στάδιο της επανάστασης έχει ξεπεραστεί. Το σχέδιο προγράμματος προβλέπει άκαιρα μέτρα [ΣΣ. που το πρόγραμμα της Α.Δ. περιλάμβανε] σαν την εθνικοποίηση όλης της βιομηχανίας, των τραπεζών των μέσων μεταφοράς, όλου του φυσικού πλούτου της χώρας – της γης, των δασών, κ.λπ., την καθιέρωση της “παλλαϊκής ιδιοκτησίας”, δηλαδή της σοσιαλιστικής. Έτσι αυτό το Σχέδιο προγράμματος πηδούσε ολόκληρο στάδιο της επανάστασης και αντί να συνενώνει τους εργάτες, τους αγρότες, με τα μεσαία στρώματα ακόμα και με τη μερίδα της αστικής τάξης που θίγεται από το ξένο κεφάλαιο, διασπούσε την εργατοαγροτική συμμαχία και εμποδίζει τη συνένωση των πατριωτικών δυνάμεων. Διακήρυττε ουσιαστικά πως δεν υπάρχει θέση κάτω από τον ήλιο στη Λαϊκή Δημοκρατία όχι μόνο για την πατριωτική μερίδα των βιομηχάνων, αλλά ούτε και για τους μικροεπιχειρηματίες και βιοτέχνες που σε μια καθυστερημένη χώρα σαν την Ελλάδα αποτελούν μεγάλη μάζα του λαού, αλλά ούτε και για ορισμένα στρώματα της αγροτιάς».⁴⁵ Το 8ο «Συνέδριο» του ΚΚΕ το 1961 απλώς θα την απο-

ίσης φιλίας και αλληλοσεβασμού και συλλογική ασφάλεια στα Βαλκάνια, στην Ευρώπη, σε όλο τον κόσμο» (*Νέος Κόσμος*, Γενάρης 1956, σελ. 2) // «[...] η δημοκρατική αλλαγή στην Ελλάδα στέκει σήμερα στην ημερησια διάταξη της πολιτικής ζωής και πάλης και μπορεί να πραγματοποιηθεί γιατί και ο λαός τη θέλει και η διεθνής κατάσταση την ευνοεί τώρα περισσότερο [...] Το ΚΚΕ επαναλαμβάνει ότι πάντα θα επιδοκμάσει και θα υποστηρίξει κάθε προσπάθεια, και την παραμικρή, και από όποια μεριά κι αν έρχεται, που συμβάλλει στην πραγματοποίηση της αλλαγής» (*Διάλογος* 1972).

45 Το γράμμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ έχει δημοσιευ-

δεχθεί και θα την επικυρώσει.⁴⁶ Το πρόγραμμα του ΕΑΜ έχει διασπαστεί. Δεν έχει πια τη λογική του «ενιαίου προτσές» μετάβασης πάνω στο οποίο υπακούει η σχέση «άμεσων τακτικών στόχων»-στρατηγικής. Η επαναστατική διαδικασία «σταδιολογείται», οι αποφασιστικές «στιγμές» της αποσυνδέονται η μια από την άλλη.

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαία μια βασική διευκρίνιση: η υλοποίηση ενός «αυθεντικού κομμουνιστικού προγράμματος» για την ελληνική κοινωνία συνιστούσε μια πρωτογενή τάση του εαμικού προγράμματος της Λαϊκής Δημοκρατίας. Τίποτα δεν μπορεί να εγγηθεί ότι το πρόγραμμα θα απέκλειε τις πολιτικές μορφές της αστικής κυριαρχίας και την ανασυγκρότηση της καπιταλιστικής παραγωγής («ανοικοδόμηση»), ότι θα έλυne οριστικά το πρόβλημα της σοσιαλιστικής μετάβασης. Τίποτα, επίσης, δεν απέκλειε το ενδεχόμενο μορφοποίησης σταλινικού καθεστώτος. Ο «κομμουνισμός» συνιστούσε απλώς μια τάση του λαϊκοδημοκρατικού προγράμματος, η επικράτηση της οποίας έμελλε να κριθεί. Το πρόβλημα της ηγεμονίας στο ΕΑΜικό πρόγραμμα παρέμενε ανοικτό. Ένα «πολιτικό πρόγραμμα» δεν είναι μόνο το διακηρυκτικό κείμενο (ή τα κείμενα): είναι κυρίως η τάση που κυριαρχεί και που καθορίζεται από την κί-

τεί στο Δημητρίου 1975α, τόμος Α', σσ. 48-66 // Επίσης γράμμα του Λ. Ελευθερίου (18.10.1956): «Το ΚΚΕ δεν κρύβει ότι ο τελικός του σκοπός είναι η οικοδόμηση της σοσιαλιστικής-κομμουνιστικής κοινωνίας. Το πώς θα γίνει αυτό, με ποιο τρόπο συγκεκριμένο θα γίνει αυτό, δεν μπορεί εκ των προτέρων να τον περιγράψει. Εκείνο που μπορεί, νομίζω, να γίνει είναι η επεξεργασία ενός άμεσου προγράμματος, [...] της μετεξέλιξης από τη δημοκρατία στο σοσιαλισμό» (όπ.π., σελ. 69) // Αναλυτικότερα, *Διάλογος* 1972 // Δημητρίου 1975α // Νεφελούδης Π. 1974 // Σολάρο 1975 // Ζαχαριάδης 1962 // Βλαντάς 1976 // Μπριλλάκης 1980.

46 Στο 8ο Συνέδριο (1961), ο Μ. Παρτσαλίδης, στην εισήγηση στο σχέδιο προγράμματος του ΚΚΕ αναφέρει: «Στην 6η Ολομέλεια της ΚΕ του Μάρτη του 1956, το κόμμα μας διόρθωσε το λαθεμένο αυτό προσανατολισμό και με την προγραμματική διακήρυξη, που νήφισε η 7η Ολομέλεια το Φλεβάρη του 1957, σωστά καθόρισε πως η απαλλαγή της Ελλάδας από την ιμπεριαλιστική εξάρτηση και η δημοκρατική αναμόρφωση της χώρας αποτελούν τον πρώτο σταθμό στο δρόμο για το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό που είναι ο τελικός σκοπός του ΚΚΕ. Με το σχέδιο Προγράμματος που παρουσιάζουμε σήμερα δεν κάνουμε καμιά αλλαγή στη βάση αυτής της Προγραμματικής Διακήρυξης» (ΚΚΕ, το 8ο Συνέδριο, 1961, σελ. 171, στο ΚΚΕ [6]).

νηση των μαζών προς μια ορισμένη κατεύθυνση. Είναι προφανώς διαφορετικό πράγμα η μπροσούρα του Δ. Γληνού «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», ή το πρόγραμμα της Λαϊκής Δημοκρατίας του 7ου Συνεδρίου του ΚΚΕ (1945) και άλλο πράγμα η υλική-βιωμένη εμπειρία και δυναμική των μαζών, που ξεπερνούσε και την ηγεσία του ΕΑΜ και τα οράματα του ΚΚΕ (π.χ. τα έμβρυα της λαϊκής εξουσίας δεν προβλέπονταν πουθενά στο αρχικό πρόγραμμα του ΕΑΜ). Συνιστά ιδεαλισμό, κατά τη γνώμη μας, η απόπειρα να διαμορφώσει κανείς άποψη για την ηγεμονία στο ΕΑΜικό πρόγραμμα, μέσα από τα διάφορα ιδεολογικά κείμενα, παραγνωρίζοντας το γεγονός, ότι, αν μη τι άλλο, το λαϊκοδημοκρατικό πρόγραμμα έθετε το ζήτημα της εξουσίας ως εξουσίας των μαζών και μάλιστα σε συνθήκες κινητοποίησής τους. Το τελευταίο στοιχείο, ίσως, συνιστούσε τη μόνη ασφαλίστική δικλείδα στο να αποφύγει η ελληνική περίπτωση την εκδοχή του «υπαρκτού σοσιαλισμού».⁴⁷

Η *Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή*, το πρόγραμμα της οποίας υιοθέτησε και η ΕΔΑ στην Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψή της (1956), θα αποτελέσει τη στρατηγική της Αριστεράς για ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Είναι η μήτρα και για τη στρατηγική της αριστεράς στη μεταπολίτευση, όχι μόνο της κομμουνιστικής (ΚΚΕ, ΚΚΕεσ.) αλλά και του ΠΑΣΟΚ που θα υιοθετήσει το βασικό της σχήμα. Οι νέες αυτές κατευθύνσεις, όπως είναι γνωστό, ήταν απότοκες της γενικότερης στρατηγικής που εγκαινίασε το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ. Η στρατηγική

47 Ιδού πως περιγράφει ο Γιώργος Θεοτοκάς το ζήτημα αυτό στο μνησιστόρημά του «Ασθενείς και οδοιπόροι» μέσω του ήρωά του Θρασύβουλου, φιλελεύθερου διανοούμενου και αντάρτη του ΕΔΕΣ: «[...] Μου έκαμε εντύπωση και το βαθύτερο ποιόν αυτού του πρωτόγονου επαναστατικού στρατού. Είχαν καλύτερη οργάνωση από μας, μολονότι εμείς είχαμε πολλά μορφωμένα στελέχη και αυτοί ελάχιστα. Ήταν πειθαρχημένοι, ενωμένοι σφιχτά, προσηλωμένοι σ' ένα σκοπό που έδειχναν ότι τον πίστευαν με γνήσιο πάθος [...]. Παρ' όλη τη σκληρότητά τους, νομίζω ότι είχαν καταφέρει να κερδίσουν το λαό στα μέρη που διοικούσαν, τον είχαν πείσει πως τον φρόντιζαν ειλικρινά, πως ήθελαν το καλό του. Είχαν φτιάξει ένα πυρήνα νέου Κράτους που ήταν λαϊκό, πολεμικό και επαναστατικό μαζί, ολότελα πρωτόγονο, όμως λειτουργούσε κιόλας μ' ένα τρόπο που σου 'δινε την εντύπωση ότι ο λαός ο ίδιος, χειραφετημένος για πρώτη φορά, κυβερνούσε και δίκαιε τον εαυτό του» (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ασθενείς και οδοιπόροι», τόμος 2, σελ. 385).

αυτή που θεμελιώθηκε πάνω στις αρχές της «ειρηνικής συνυπαρξης», στην εκτίμηση για τη δυνατότητα του «αργού, σταδιακού και ειρηνικού περάσματος στο σοσιαλισμό», υιοθετήθηκε από τα περισσότερα κομμουνιστικά κόμματα. Η προοπτική της σοσιαλιστικής επανάστασης και της κοινωνικής ανατροπής αποσυνδέθηκε λοιπόν από τα άμεσα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα των εργαζομένων. Η σύνδεση που είχε πραγματοποιηθεί de facto, την περίοδο της κατοχής, στο πρόγραμμα του ΕΑΜ (εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας + λαοκρατική λύση), άρθηκε. Χωρίς να μπορούμε να θέσουμε το ζήτημα της κρίσης του 1956 και των αποτελεσμάτων της στη μετέπειτα εξέλιξη του ΚΚΕ, στεκόμαστε στο σημείο της στρατηγικής στροφής που συντελείται. Πρόκειται στην ουσία για τη θεωρητικοποίηση μιας στρατηγικής που διευκολύνεται από τις διεθνείς εξελίξεις –το 20ό Συνέδριο και την ενσωμάτωση στην «εθνική» πολιτική σκηνή των δυτικοευρωπαϊκών ΚΚ, αντίθετα με την προπολεμική «εκτός κράτους» παρουσία τους– που όμως έχει αρχίσει να διαμορφώνεται και στην Ελλάδα λόγω της ήττας από πιο πριν. Αμέσως μετά την ήττα του ΔΣΕ (Αύγουστος 1949), η 6η Ολομέλεια (Οκτώβριος 1949), που αποφάσισε τον τερματισμό του ένοπλου αγώνα και «το πέραςμα στους οικονομικούς και πολιτικούς αγώνες», διατύπωσε τα βασικά σημεία του μίνιμουμ προγράμματος της μετεμφυλιακής περιόδου.⁴⁸

Το γεγονός αυτό σε συνάρτηση με την οργανωτική διάλυση του κόμματος εξηγεί τη διαφοροποίηση της ελληνικής πολιτικής σκηνής, μεταπολεμικά, σε σχέση με τις υπόλοιπες δυτικές χώρες. Στη δυτική Ευρώπη, η απώλεια της ιστορικής ευκαιρίας της Απελευθέρωσης, για τη σοσιαλιστική προοπτική (κυρίως Γαλλία, Ιταλία) και η ήττα του εργατικού κινήματος και των κινημάτων της Αντίστασης, χωρίς όμως την καταστροφή τους (πολιτική ή φυσική όπως συνέβη στην Ελλάδα), οδήγησε στη διαμόρφωση του μαζικού ρεφορμιστικού ΚΚ, ώριμα ενταγμέ-

48 «Πάνω στη βάση του προγράμματος του αγώνα για ανεξαρτησία και τη δημοκρατικοποίηση της Ελλάδας το ΚΚΕ πρέπει να δημιουργήσει πλατύ δημοκρατικό συνασπισμό, όπου να τραβηχτούν όλοι όσοι δέχονται το μίνιμουμ αυτό πρόγραμμα δημοκρατικής ανάπτυξης της Ελλάδας» (*Διάλογος* 1972α) // Επίσης Ζαχαριάδης 1962 // Βλαντάς 1976.

νου στον εθνικό κορμό, αλλά και δεν άφησε κενό εκπροσώπησης των λαϊκών μαζών. Δεν επέτρεψε έτσι την εμφάνιση ενός «ενδιάμεσου» πολιτικού σχηματισμού. Στην Ελλάδα, αντίθετα, η ήττα και η ολοκληρωτική συντριβή του εργατικού και λαϊκού κινήματος, η διάλυση του ΚΚΕ και η πολιτική του χρεωκοπία δημιούργησε την κοινωνική προϋπόθεση για ένα τέτοιο «ενδιάμεσο» σχηματισμό, που θα πάρει την ονομασία «Κέντρο». Το γιατί τελικά θα πάρει τη μορφή του «Κέντρου» και όχι της σοσιαλδημοκρατίας θα το εξηγήσουμε στα επόμενα κεφάλαια. Η ΕΔΑ δεν θα καταφέρει παρά συγκυριακά και εν μέρει να εκπροσωπήσει το ηττημένο λαϊκό μπλοκ. Η κίνηση των μαζών θα αναζητήσει μετά τη συντριβή μια άμεση και εφικτή πολιτική λύση, μια «μίνιμουμ» λύση, που θα αποσυνδέσει το λαϊκό-δημοκρατικό πρόγραμμα του ΕΑΜ από τις άμεσες προτεραιότητες. Όπως εξηγεί και ο Α. Μπριλλάκης, η αντικειμενική αυτή εξέλιξη «προσέφερε το έδαφος για την εμφάνιση άλλων ιδεολογικών ρευμάτων στο “χώρο” που σχεδόν μονοπωλιακά εξέφραζε το ΚΚΕ ως το 1945. Τα ρεύματα αυτά μένουν για αρκετά χρόνια χωρίς σταθερό πολιτικό εκφραστή και προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη ρευστότητα του κεντρώου δημοκρατικού χώρου κατά την πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία. Πολιτικά αιτήματα και κοινωνικές διεκδικήσεις που έχουν σαν κύριο υποστηρικτή και βασικό εκπρόσωπο το ΚΚΕ, θα υιοθετηθούν βαθμιαία από άλλες δημοκρατικές δυνάμεις. Ταυτόχρονα όμως, τα αιτήματα αυτά θα ενταχθούν σε μια εντελώς διαφορετική στρατηγική από το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Μακροπρόθεσμα έχει ανοίξει ο δρόμος για μια συνεχή ανακατάταξη των δυνάμεων στην πολιτική σκηνή. Ανακατάταξη που έχει κύριο ζητούμενο τη συγκρότηση του κεντρώου χώρου σαν “αντίπαλου δέους” για τη Δεξιά. Και βασικό χαρακτηριστικό την αποσύνδεση των άμεσων κοινωνικο-πολιτικών αιτημάτων του λαού (που φορέας τους θα αναδειχθεί τελικά ο συνασπισμός της Ένωσης Κέντρου) από τη σοσιαλιστική προοπτική – που εξακολουθεί να έχει σαν φορέα της το ΚΚΕ, διά μέσου της ΕΔΑ» (Μπριλλάκης 1980, σελ. 130).

Η τάση αυτή που αναδείχθηκε αυθόρμητα ως αποτέλεσμα της ήττας, διευκολύνθηκε και βρήκε τη θεωρητική της δικαιώση στη γενικότερη στροφή του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος.

«– Αύριο μπορεί να ξαναπάρουμε τα όπλα. Κάτω, περιμένουν από μας. – Κάτω πού; – Στην Ελλάδα [...] Κανείς δεν περιμένει τίποτα από σας, Αχιλλέα. “Κάτω” κοιτάζουν πως να γιατρέψουν μόνοι τις πληγές τους. “Κάτω” θένε να καταφέρουν να ξανασηκώσουν το κεφάλι ψηλά, σιγά-σιγά, χωρίς όπλα. “Κάτω” το μόνο που ζητάνε είναι να μπορούν άφοβα ν’ απλώσουν το χέρι τους σ’ ένα ξύλινο κουτί με μια σχισμή και να ρίξουν εκεί ένα φάκελο που θα ’χει μέσα ένα χαρτί διπλωμένο στα τέσσερα».

ΑΛΚΗ ΖΕΗ, *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα*, Κέδρος 1987.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΞΑΘΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ

Κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, οι συνέπειες της κατοχής και του εμφυλίου διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό. Η απόλυτη εξαθλίωση που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της κατοχής, όπου μόνον από την πείνα πέθαναν 260.000 άτομα, θα επιδεινωθεί με τον εμφύλιο πόλεμο. Στην κατάσταση αυτή συντελούν: η καταστροφή της παραγωγής και της υπαίθρου, οι αναγκαστικές μετακινήσεις των ορεινών πληθυσμών (σχεδόν 1.000.000 άτομα) για να αποκοπεί το αντάρτικο από τις προσβάσεις του, οι οικονομικές κρίσεις (1951-52, 1961-62) και ο περιορισμένος χαρακτήρας της καπιταλιστικής επέκτασης μέχρι τις αρχές του '60 (Μηλιός-Ιωακείμογλου 1987). Η συρροή εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων στις πόλεις και βασικά στην Αθήνα έχει ως αποτέλεσμα να διευρυνθεί ακόμη περισσότερο η κοινωνική κατηγορία της «φτωχολογιάς» στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, η οποία είχε διαμορφωθεί στην κατοχή. Η ανυπαρξία οποιασδήποτε υποδομής ή κράτους πρόνοιας, οι συνθήκες διαβίωσης, κατοικίας, κ.λπ., στη μεταπολεμική Ελλάδα, δεν είναι πράγματα άγνωστα. Εικόνες αυτής της εξαθλίωσης μπορεί κανείς να βρει στον πεσιμιστικό νεορεαλισμό του ελληνικού μεταπολεμικού κινηματογράφου, του οποίου και αποτέλεσε βασική πηγή έμπνευσης και θεματικής.¹ *Αντανάκλαση* αυτής

¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παρακάτω ταινίες: α) *Το πικρό ψωμί*, του Γ. Γρηγορίου (1951), β) *Το ξυπόλητο τάγμα*, του Γκρεκ Τάλλας

της πραγματικότητας υπάρχει και στο λεγόμενο *κοινωνικό-λαϊκό τραγούδι* της δεκαετίας του '50 και του '60.² Αλλά ας δούμε, συνοπτικά, ορισμένες πλευρές του προβλήματος.

2.1. Η φτώχεια στην Ελλάδα

Από όσο γνωρίζουμε, ολοκληρωμένες μελέτες για τη φτώχεια στη μετεμφυλιακή Ελλάδα δεν υπάρχουν. Σχεδόν όλες όμως οι υπάρχουσες βασικές μελέτες για τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο μέχρι το 1974, καταλήγουν σε ένα συμπέρασμα: οι εισοδηματικές ανισότητες όχι μόνο δεν αμβλύνονται αλλά αντίθετα οξύνονται. Παράλληλα, η ανισοκατανομή στην Ελλάδα υπερβαίνει τα επίπεδα των ευρωπαϊκών χωρών.³ Κατά το Σ. Μπαμπανάση, «στην περίοδο 1951-

(1954), γ) *Η μαγική πόλη*, του Νίκου Κούνδουρου (1954), δ) *Στέλλα*, του Μ. Κακογιάννη (1955), ε) *Το κορίτσι με τα μαύρα*, του Μ. Κακογιάννη (1956), στ) *Συνοικία το όνειρο*, του Α. Αλεξανδράκη (1961), η οποία μάλιστα είχε απαγορευτεί αρχικά από τη λογοκρισία, ζ) *Πρόσωπο με πρόσωπο*, του Ροβήρου Μανθούλη (1966) Μ. Κακογιάννη (1955), // Βλέπε αναλυτικά για αυτό το ζήτημα Γ. Σολδάτος: ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου, Νεφέλη, 1979 // Ομοίως Αθανασάτου 1987α και 1987β.

2 Βλέπε τη συλλογή «για το κοινωνικό λαϊκό τραγούδι», εκδ. Οδηγητή, 1986 // Επίσης από την αυτοβιογραφία του Κώστα Βίρβου: «το λαϊκό τραγούδι», 1985, σσ. 17-24.

3 Για μια συνοπτική αναφορά στις διαθέσιμες μελέτες εισοδήματος για την Ελλάδα και την αξιοπιστία των στοιχείων βλέπε: α) Αθανασίου 1984, σελ. 68 κ.ε. και β) Καραγιώργας, Κασσιμάτη, Πανταζίδης 1988, σσ. 235-241 // Οι μελέτες που έχουμε υπ' όψη μας σχετικά με την περίοδο αυτή είναι οι εξής: Crocket J., *Δαπάναι Καταναλώσεως και εισόδημα εν Ελλάδι*, Οικονομικά μονογραφία, 17, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1970 // Karageorgas D., «The distribution of tax Burden by income groups in Greece», *The Economic Journal*, Vol. 83, London, 1973 // Karageorgas D., «The distribution of tax burden by income groups in Greece», *Spoudai KZ*, Vol. 2, Piraeus, 1977 // Μπαμπανάσης Στ., «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900-1981)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 42-43, Μάιος-Δεκέμβριος 1981 // Αθανασίου Λουκής, Η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, επιστημονικές μελέτες, 6, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1984 // Καραντινός Δημήτρης, «Η κατάσταση της φτώχειας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 56, 1985 // Κανελλόπουλος Κ., *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες*, επιστημονικές μελέτες, 22, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1986.

1958, ο αριθμός των επίσημα καταγεγραμμένων απόρων κυμαινόταν μεταξύ 2.000.000 και 3.700.000 ατόμων, δηλαδή 25-40% του πληθυσμού. Το κατά κεφαλήν μηνιαίο εισόδημα τους ήταν γύρω στις 180-320 δραχμές. Μ' αυτό το εισόδημα μια τετραμελής οικογένεια στην περίοδο 1955-1958 μπορούσε να ικανοποιήσει μόνο το 30-50% των αναγκών, που συμπεριλαμβανόταν στον εργατικό προϋπολογισμό» (Μπαμπανάσης 1981, σελ. 134). Σύμφωνα με τον Καραντινό (1985), ακόμη και το 1974 περίπου 30,85% του συνόλου των νοικοκυριών βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας. Το ποσοστό των φτωχών νοικοκυριών στην Ελλάδα είναι το 1974 το υψηλότερο από κάθε άλλη χώρα της ΕΟΚ (Κανελλόπουλος 1986, σελ. 73). Πιο αναλυτικά, τα φτωχά νοικοκυριά αντιπροσωπεύουν στο συγκρότημα της πρωτεύουσας 17% του συνόλου των νοικοκυριών και στο συγκρότημα της Θεσσαλονίκης 24% περίπου. Στην ύπαιθρο, περισσότερα από τα μισά νοικοκυριά που διαμένουν σε χωριά με λιγότερους από 1.000 κατοίκους είναι φτωχά. Αναφορικά με το επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού, φτωχοί είναι το 49% των αγροτών, κτηνοτρόφων, κ.λπ., το 18% των εργατών και το 47% των εκτός εργασίας (συνταξιούχων, ανέργων, κ.λπ.)

2.2. *Ανεργία, συνθήκες εργασίας και μισθοί*

Μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας μετεμφυλιακά είναι η τεράστια ανεργία και υποαπασχόληση. Επίσημα, οι άνεργοι υπολογίζονται για το 1961 σε 215.200 (5,9% του ΟΕΠ - Φράγκος 1980, σελ. 160), αριθμός που σίγουρα υπολείπεται του πραγματικού. Όσον αφορά στην υποαπασχόληση, οι υποαπασχολούμενοι, κυρίως αγρότες, υπολογίζονται την ίδια περίοδο σε 624.700.⁴ Σχεδόν το 1/4 του ικανού για εργασία πληθυσμού είναι άνεργοι στα βιομηχανικά και αστικά κέντρα, ή υποαπασχολούμενοι στην ύπαιθρο (Μαντζουράνης 1974, σελ. 39, Νικολινάκος 1974α και 1974β). *Το 1960 σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (πίνακας 20), η Ελλάδα έχει το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας στην Ευρώπη και μάλιστα πολλαπλάσιο και της ΕΟΚ*

⁴ Οικονομικός Ταχυδρόμος, τεύχος 444 (1961), στο Μαντζουράνης 1974, σελ. 42.

(2,5 φορές) και του ΟΟΣΑ (1,8 φορές). Αυτό οφείλεται στη χρονική υστέρηση της καπιταλιστικής επέκτασης που παρατηρείται στην Ελλάδα. Η ανεργία και η υποαπασχόληση είναι και ο βασικός λόγος που θα οδηγήσει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού στη φυγή. Σύμφωνα με μια έρευνα της ΕΣΥΕ (1962), σχετικά με τα κίνητρα της μετανάστευσης, το 83,5% του αγροτικού πληθυσμού που μεταναστεύει, δηλώνει ως αιτία την «έλλειψη απασχόλησης» (πηγές [4]).⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Ποσοστό ανεργίας στις ευρωπαϊκές χώρες, 1960

Αυστρία	2,4	Ισπανία	2,4
Βέλγιο	3,3	Ιταλία	5,5
Γαλλία	1,4	Ολλανδία	0,7
Γερμανία	1,0	Πορτογαλία	1,9
Δανία	1,9	Σουηδία	1,7
Ελλάδα	6,1	Σύνολο ΕΟΚ	2,4
Ιρλανδία	5,6	Σύνολο ΟΟΣΑ	3,4

Πηγή: OECD 1988, Πίνακας 2.15.

Η συμπίεση των μισθών στην Ελλάδα, παρά τις όποιες αυξήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, είναι γνωστή. Οφείλεται, βέβαια, στην ιστορική συντριβή της εργατικής τάξης και τη διάλυση των πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεών της. Είναι εντυπωσιακό, ότι, όπως δείχνει ο πίνακας 21, το μέσο πραγματικό εργατικό ημερομίσθιο είναι, μέχρι και το 1956, μικρότερο από το προπολεμικό (1938). Ακόμα και στις αρχές της δεκαετίας του '60, η αύξηση φτάνει μόνο το 1/3 του προπολεμικού ημερομισθίου. Όπως φαίνεται στον πίνακα 22, περίπου 14% των απασχολουμένων στον μη-αγροτικό τομέα εργάζονταν πάνω από 50 ώρες την εβδομάδα (Φράγκος 1980, σελ. 144 και 146). «Ο χρόνος εργασίας στη βδομάδα των 6 εργασίων ήταν συχνά επίσημα οχτώ ώρες, στην πραγματικότητα όμως μπορούσε να φτάσει τις εννέα ή και τις δώδεκα. Οι

⁵ Λόγω της μετανάστευσης, η ανεργία θα μειωθεί αισθητά στα τέλη της δεκαετίας '60. Οι άνεργοι το 1971 φτάνουν τις 101.700 ή 2,9% του ΟΕΠ (Φράγκος 1980, σελ. 160).

μισθοί συγκαταλέγονται στους πιο μικρούς της Ευρώπης [...] Σε σύγκριση με την προπολεμική εποχή, ο πραγματικός μισθός έπεσε κατά 25% [...]» (Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ. 17). Το μερίδιο των μισθών στο καθαρό εγχώριο προϊόν, παρά την επέκταση των μισθωτών σχέσεων παραμένει ακόμα και στη μεταπολίτευση σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα από τα αντίστοιχα των δυτικοευρωπαϊκών χωρών (Μηλιός-Ιωακείμoglou 1987).

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Εξέλιξη του μέσου πραγματικού ημερομισθίου του Έλληνα αγρότη,
1938-1961

(1938=100)			
1938	100,0	1953	57,1
1945	45,0	1954	63,5
1946	46,3	1955	98,1
1947	68,5	1956	99,1
1948	55,9	1957	104,9
1949	51,7	1958	109,0
1950	47,7	1959	125,0
1951	48,7	1960	125,8
1952	–	1961	134,2

Πηγή: Μπαμπανάσης 1985, σελ. 261.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Ώρες εβδομαδιαίας εργασίας του ΟΕΠ, στα μη γεωργικά επαγγέλματα,
Ελλάδα, 1971

Ώρες	30-39	40-49	50-59	60+
% του ΟΕΠ	10,6	60,5	5,9	7,7

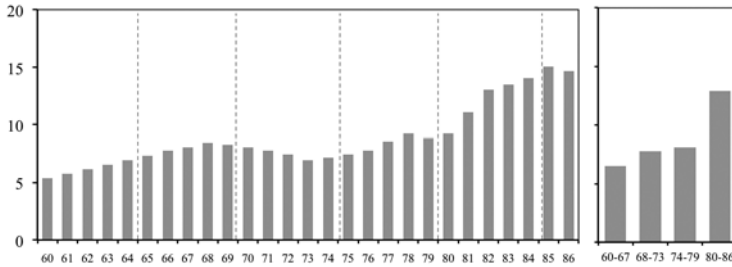
Πηγή: Φράγκος 1980, πίνακας 59.

2.3. Η υπανάπτυξη του Κράτους-Πρόνοιας

Το κράτος πρόνοιας είναι υποβαθμισμένο στην Ελλάδα όχι μόνο στην προδικτατορική περίοδο, αλλά ουσιαστικά μέχρι τη δεκαετία του '80. Μετά τη συντριβή της ΕΑΜικής επανάστασης και την εγκαθίδρυση της «έκτακτης» μορφής του αντικομμουνιστικού κράτους, η κοινωνική ειρήνη και η καπιταλιστική

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Κρατικές κοινωνικές δαπάνες στην Ελλάδα, ως ποσοστό % του ΑΕΠ, 1960-1986

Πηγή: OECD (1988), πίνακας 6.3, σ. 63 και διάγραμμα σ. 154

συσσώρευση δεν πραγματοποιήθηκαν με «κοινωνικό συμβόλαιο», αλλά κάτω από την ωμή, φυσική βία και καταστολή. Το ποσοστό των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα, ως ποσοστό (%) του Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος (ΑΕΠ), παραμένει *απελπιστικά χαμηλό καθ' όλην τη μετεμφυλιακή περίοδο* (διάγραμμα 3). Μόνο προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 παρατηρείται μια μικρή αύξηση. Αν εξαιρέσει κανείς την Ισπανία και την Πορτογαλία όπου για τους ίδιους ιστορικούς λόγους (δικτατορίες) οι κοινωνικές δαπάνες είναι επίσης χαμηλές, η Ελλάδα στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, *κατέχει την τελευταία θέση στην ΕΟΚ (παρεμπιπτόντως αυτό ισχύει και σήμερα) και από τις χαμηλότερες στο σύνολο του ΟΟΣΑ. Μάλιστα το ποσοστό της αντιπροσωπεύει για το σύνολο των χωρών της ΕΟΚ περίπου το μισό* (πίνακας 23). Μια περισσότερο λεπτομερειακή ανάλυση των συνθηκών προνοίας ενισχύει τα συμπεράσματά μας για τις συνθήκες ασφάλισης που υπήρχαν στην Ελλάδα. Μέχρι τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το ποσοστό των συνταξιούχων στο σύνολο του πληθυσμού πάνω από 55 ετών αλλά και των ασφαλισμένων συνολικά στους διαφόρους οργανισμούς ήταν πολύ συμπίεσμένο. Ας σημειώσουμε ακόμα, ότι αντιπροσώπευε λιγότερο από το μισό του πληθυσμού, μέχρι και τη μεταπολίτευση⁶

6 «Το κράτος απόφυγε μέχρι το 1960 το νόμιμο καθήκον του να συνεισφέρει στη χρηματοδότηση του ΙΚΑ, και τέλος διέγραψε οριστικά αυ-

(βλέπε και πίνακες 24, 25). Είναι ολοφάνερο πως το Κράτος-Πρόνοιας, αντίθετα με ευρύτατα διαδεδομένες απόψεις δεν είναι μια *παραχώρηση* και μάλιστα «συνειδητή» των κυριαρχων τάξεων προς τις κυριαρχούμενες, αλλά μια *κατάκτηση των τελευταίων*. Γι' αυτό άλλωστε και η έκβαση του κοινωνικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα θα επιβάλλει την καθήλωση των κοινωνικών δαπανών και όχι την «παραχώρησή» τους.

2.4. Οι συνθήκες κατοικίας

Στην περίοδο της κατοχής και του εμφυλίου, θα σημειωθεί λόγω των καταστροφών μια ραγδαία επιδείνωση της ήδη προβληματικής –κατά την προπολεμική περίοδο– κατάστασης της κατοικίας (Μπαμπανάσης 1981, σελ. 126). Οι συνθήκες κατοικίας ήταν κυριολεκτικά άθλιες και αθλιότερες στην ύπαιθρο. Το 1951, στο σύνολο της χώρας, μόνο 26,7% των κατοικιών είχε ηλεκτρικό ρεύμα. Το 1961 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 53,2%. Δηλαδή, σχεδόν οι μισές κατοικίες δεν διέθεταν ακόμη ηλεκτρισμό. Η μέση πυκνότητα κατοίκησης στο σύνολο της χώρας ήταν το 1961, 4,07 άτομα ανά οικία και 1,45 άτομα ανά δωμάτιο. Συγκριτικά με τις χώρες της Ευρώπης ήταν από τις δυσμενέστερες (Πουλοπούλου 1986, σελ. 177). Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, το 1961 περίπου 60.000 κατοικίες σ' όλη τη χώρα, χαρακτηρίζονταν επίσημα «μη-κανονικές» και κατά τον Οικονομικό Ταχυδρόμο σαν «τρύπες».⁷

2.5. Το μορφωτικό επίπεδο

Στα δεδομένα αυτά θα πρέπει να προστεθεί και το μεγάλο ποσοστό *αναλφαριθμισμού*. Στη δεκαετία 1961-1971 παρά τη

τό το καθήκον με ένα νομοθετικό διάταγμα. Δεν είναι να απορεί κανείς που οι παροχές του ΙΚΑ είναι τόσο κακές. Ο μέσος όρος σύνταξης είναι περίπου 700 δραχμές, και οι παροχές για ιατρική περίθαλψη μειώθηκαν από το 1950 μέχρι το 1960 [...]» (Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ. 18).

⁷ Βλέπε Πουλοπούλου 1986, υποσ. 115, σελ. 522 // Επίσης Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ. 18.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Κοινωνικές δαπάνες ευρωπαϊκών χωρών στο σύνολο του ΑΕΠ
(ποσοστό %), 1960-1974

<i>Χώρα</i>	<i>1960</i>	<i>1968</i>	<i>1974</i>
Αυστρία	12,9	15,9	15,5
Βέλγιο	11,3	14,0	15,9
Γαλλία	13,5	17,0	18,3
Γερμανία	12,0	13,7	14,6
Δανία	7,4	10,8	12,0
Ελλάδα	5,3	8,4	7,1
Ιρλανδία	5,5	6,5	11,4
Ισπανία	2,3	8,1	9,5
Ιταλία	9,8	12,6	13,7
Λουξεμβούργο	11,6	15,3	13,8
Μ. Βρετανία	6,8	8,6	9,5
Ολλανδία	–	16,2	20,7
Πορτογαλία	2,9	3,1	5,3
Σουηδία	8,0	10,6	14,3
ΣΥΝΟΛΟ ΕΟΚ	10,0	12,9	14,2
ΣΥΝΟΛΟ ΟΟΣΑ	6,7	8,4	10,9

Πηγή: OECD, Historical Statistics 1960-1986, Paris, 1988, πίνακας 6.3, σ. 63.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Ποσοστό συνταξιούχων Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης
στο σύνολο πληθυσμού 55 ετών και άνω, Ελλάδα, 1962-1985

1962	1965	1970	1975	1980	1985
40,6	44,9	43,4	51,8	53,0	70,0

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Ποσοστό άμεσα ασφαλισμένων Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης
(κύρια σύνταξη), στο σύνολο πληθυσμού 10 ετών και άνω, Ελλάδα,
1962-1985

1962	1965	1970	1975	1980	1985
33,9	40,9	35,9	49,4	45,1	52,8

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

σχετική βελτίωση, το ποσοστό των αναλφάβητων και ημιαναλφάβητων στο σύνολο του ΟΕΠ παραμένει υψηλό (42,3% το 1961 και 32,0% το 1971) (πίνακας 26).

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Επίπεδο εκπαίδευσης του ΟΕΠ, Ελλάδα, 1961-1971

	1961	1971
Απόφοιτοι Ανώτατης	2,9	4,5
Απόφοιτοι Μέσης	7,9	10,8
Απόφοιτοι δημοτικού	46,9	52,7
Δεν τελείωσαν το δημοτικό	42,0	29,7
Μη δηλώσαντες	0,3	2,3
Σύνολο ΟΕΠ	100,0	100,0

Πηγή: Φράγκος 1980, πίνακας 74, σελ. 169.

2.6. Η εξαθλίωση στις πόλεις

Για την κατάσταση στις πόλεις, είναι διαθέσιμα και ορισμένα αναλυτικότερα στοιχεία.⁸ Η κοινωνική πόλωση, όμως, είναι ορατή διά γυμνού οφθαλμού. Πώς την παρουσιάζει ένας φιλελεύθερος διανοούμενος του διαμετρήματος του Γ. Θεοτοκά, φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα:

«Για να μην απομακρυνθώ πολύ από τη γειτονιά μου, παρακαλώ τον αναγνώστη, αν έχει καιρό, να κάμει έναν περίπατο ως τη γωνία της λεωφόρου Ιλισού και της οδού Παπαδιαμαντοπούλου. Θα αντικρύσει εκεί, μέσα σ' ότι απομένει από την κοίτη του Ιλισού, έναν απερίγραπτο οικισμό από τρώγλες,

8 Για τις συνθήκες διαβίωσης των κοινωνικών τάξεων στην προδικτατορική Ελλάδα βλ. ενδεικτικά: Καραποστόλης 1983, κεφ. 2: «Αγροτικά και αστικά πρότυπα κατανάλωσης», σσ. 95-201 // Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, μέρος πρώτο: «Η κατάσταση των τάξεων» // Ψυρούκης 1983β, κεφ. 2: «Το καθεστώς...» // Πουλοπούλου 1986, μέρος Α', κεφ. 6ο «Οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού», σσ. 176-179 // Κάτρης 1974, μέρος δεύτερο, κεφ. 1: «Αντινομίες και αντιφάσεις», σσ. 87-107 // Μοσχονάς 1986, κεφ. 3: «Ταξικές σχέσεις και αντιθέσεις 1950-1980» // Μαντζουράνης 1974, σσ. 38-46.

που αποτελεί αληθινό όνειδος για το κράτος μας, το δήμο και την κοινωνία, μιαν ομαδική προσβολή σε κάθε έννοια ανθρωπιάς. Τριγύρω θα δει ολοκαίνουργιες πολυκατοικίες, φρέσκες και γελαστές, πλούσια περίπτερα της μπενζίνας, μεγάλη κίνηση ιδιωτικών αυτοκινήτων. Σε λίγα λεπτά απόσταση αστράφτει το Χίλτον. Είναι μια παραστατική εικόνα της σημερινής ελληνικής πραγματικότητας, που αν αρχίσετε να τη συλλογίζεστε μπορεί να σας δώσει ένα άγχος. Μια κοινωνία που παραδέχεται τέτοιες διακρίσεις ανάμεσα στον πληθυσμό της –και μάλιστα σε κεντρικά σημεία της πρωτεύουσάς της– δεν μπορεί να αισθάνεται σίγουρη για τον εαυτό της. Οι αριθμοί που μας δίνουν οι ειδικοί παρουσιάζουν εκατομμύρια πολίτες ως απόρους και μεγάλα πλήθη ως ανέργους και υποαπασχολούμενους. Αλλά, για να συλλάβουμε το πρόβλημα σ' όλο του το βάθος, πρέπει να ξεπεράσουμε τα αφαιρεμένα σχήματα των αριθμών και να νιώσουμε ότι πρόκειται για μάζες ανθρώπινες, για πλάσματα ζεστά και πονεμένα, γεμάτα πίκρα, αποκαρδίωση, οργή. Και σ' ένα επίπεδο κάπως υψηλότερο απ' αυτόν τον κοινωνικό πυθμένα, βρίσκονται άλλες μάζες, που δεν τις αποτελούν άνεργοι και άποροι με την επίσημη έννοια, αλλά άνθρωποι που επίσης υποφέρουν και μνησικακούν γιατί πιστεύουν ότι δεν συμμετέχουν στη ζωή του τόπου με πνεύμα δικαιοσύνης, ότι τα δικαιώματά τους έχουν καταπατηθεί από τους ισχυρούς. Ένα μέρος από τα πλήθη αυτά βρίσκει μια αναγκαστική διέξοδο στη μετανάστευση» (Θεοτοκάς, 29 Σεπτεμβρίου 1965, στο 1966, σελ. 38).

Οι συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών μαζών που μετακινήθηκαν στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας αποτυπώνονται στον πίνακα 27. Τα στοιχεία αυτά είχαν δημοσιευθεί το 1958 στον Οικονομικό Ταχυδρόμο και αφορούσαν, περίπου, σε 60.000 κατοικίες, με 220.000 κατοίκους στην περιοχή της Αθήνας. Η κατάσταση κατά περιοχές είναι διαφορετική. Σε πολλά προάστια της Αθήνας είναι πολύ χειρότερη. Από το σύνολο των 60.000 κατοικιών της εν λόγω έρευνας στην περιοχή Αθηνών, το 57% αποτελούνταν από ένα δωμάτιο.

Η πυκνότητα των ατόμων είχε ως εξής: στο 10% των κατοικιών αντιστοιχούσαν πάνω από 5 άτομα ανά δωμάτιο, στο 20% πάνω από 4 και στο 37% πάνω από 3. Στην ίδια μελέτη σημειώνεται: «Οι συνθήκες κατοικίας της εργατικής τάξης είναι ελεει-

νές, οι περισσότερες οικογένειες ζουν μέσα στο ίδιο δωμάτιο» (Fischer, Rondhoiz, Φαράντος 1974, σελ. 18).⁹

Το 1951 μόνο το 64% των κατοικιών διέθετε ηλεκτρικό ρεύμα. Το 1961 το ποσοστό αυτό έφτασε το 89,5% (Πουλοπούλου 1986, σελ. 522). Το 1964 στις πόλεις (στις αστικές περιοχές), μόνο 33,1% των νοικοκυριών μαγείρευε με ηλεκτρικό

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

Συνθήκες κατοικίας στην Πρωτεύουσα, 1958

<i>Κατοικίες</i>	
Χωρίς κουζίνα	28%
Χωρίς μπάνιο	94%
Με κακό αερισμό	11%
Με κακό φυσικό φωτισμό	9%
Χωρίς ήλιο	15%
Υγρές	29%
Χωρίς ηλεκτρική εγκατάσταση	36%

Πηγή: *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, στο Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ. 136.

ρεύμα, 35% περίπου διέθετε τρεχούμενο νερό, μόνο 34,6% είχε αποχωρητήριο με αποχέτευση και 65% περίπου δεν είχε λουτρό.¹⁰ Η συσσωρευση αυτών των αντιθέσεων γύρω από το πρό-

9 «Στις αστικές περιοχές η έλλειψη ανέσεων αφορούσε κυρίως τις κατώτερες εισοδηματικές τάξεις. Οι φτωχότεροι κάτοικοι των περιοχών αυτών έμεναν σε κατοικίες χωρίς ηλεκτρισμό, χωρίς λουτρό και στοιβάζονταν πολλά άτομα σε ένα μικρό σπίτι που πολλές φορές δεν ήταν καν κανονική κατοικία» (Πουλοπούλου 1986, σελ. 178) // Επίσης: «Οι αποδοχές των εργατών και υπαλλήλων βρίσκονται αισθητά κάτω από τις προπολεμικές. Ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο μεγάλωσε, η απόλυτη και η σχετική εξαθλίωσή της εντάθηκε. Ωστόσο, [...] αυτά [...] δεν δίνουν πλήρη την εικόνα της κατάστασης της εργατικής τάξης. Πρέπει σ' αυτά να προστεθούν οι συντάξεις πείνας και η ανεργία. Σήμερα ο αριθμός των ανέργων, σύμφωνα με τους μετριότερους υπολογισμούς της ΓΣΕΕ, ξεπερνά τις 250.000, δηλαδή, σχεδόν ένας στους 4 μισθωτούς είναι μόνιμα άνεργος [...]» (ΚΚΕ, 8ο Συνέδριο, Κ. Κολιγιάννης, έκθεση της ΚΕ του ΚΚΕ, 1961).

10 Σύμφωνα με την έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ του 1964 (Καραποστόλης 1983, πίνακας 7, σελ. 184).

βλημα της κατοικίας στην Ελλάδα –για το οποίο μόνο ορισμένες ενδείξεις παραθέτουμε εδώ– είναι εκρηκτική. Σ’ αυτό το γεγονός οφείλεται και το ξέσπασμα σοβαρών κοινωνικών αγώνων στη μεταπολίτευση, δηλαδή στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του ’70. Οι συγκρούσεις αυτές (Πέραμα, Καματερό, κ.λπ.) επικεντρώνονται στην «αυθαίρετη» δόμηση, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο έλυσαν μόνες τους το πρόβλημα της κατοικίας οι λαϊκές μάζες μετεμφυλιακά, μπροστά στην αδιαφορία του κράτους.

2.7. Η εξαθλίωση της υπαίθρου

Οι ραγδαίες αλλαγές των τελευταίων 25 χρόνων μεταμόρφωσαν κυριολεκτικά την ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα στη δεκαετία του ’80. Η ολόπλευρη (οργανική) πλέον ενσωμάτωση της στο ευρωπαϊκό κέντρο σηματοδοτεί ευρύτατους μετασχηματισμούς που έχουν συντελεστεί, όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο αλλά και στο πολιτικό και στο ιδεολογικό. Η Ελλάδα του ’80 και του ’90 προφανώς δεν θυμίζει σε τίποτα πια την Ελλάδα του ’50 ή του ’60. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει με τη σειρά του ότι η Ελλάδα εκείνη δεν υπήρξε! Εικόνες σαν την παρακάτω που παρουσιάζει ο Γ. Κάτρης μπορεί να φαντάζουν σήμερα μακρινές, ακατανόητες ή εξωτικές, αντιστοιχούν όμως σ’ αυτό που υπήρξε η ελληνική πραγματικότητα:

«Το θέαμα ήταν τρομακτικό. Ντυμένα με κάτι απίθανα κουρέλια, ξυπόλητα, σκελετωμένα, με βαθουλωμένα μάγουλα και απλανή βλέμματα, τα παιδιά των Τζουμερκών θυμίζουν παιδιά της κατοχικής πείνας, ή του Νταχάου. Στο βάθος κάτι μισοερειπωμένα καλυβόσπιτα, χωρίς παράθυρα και πόρτες, έμοιαζαν με κατοικίες τρωγλοδίτων. Το εσωτερικό τους ένας μοναδικός χώρος με πάτωμα την ίδια τη γη. Ανθρωποι και ζώα τρώνε και κοιμούνται μαζί. Βέβαια το “τρώνε” είναι περισσότερο σχήμα λόγου. Το καλοκαίρι, με κανένα λαχανικό, κάτι πάει κι έρχεται. Αλλά το χειμώνα η ζωή γίνεται κόλαση. Η γη δεν βγάζει τίποτε, τα χιόνια κλείνουν κάθε επικοινωνία με τον άλλο κόσμο. Προμήθειες δεν υπάρχουν [...] Είναι αλήθεια ότι το κράτος της δεξιάς θυμόταν τότε τότε αυτούς τους ξεχασμένους πληθυσμούς (που ψηφίζουν στις εκλογές...) και έριχνε κατά

τους μήνες της βαρυχειμωνιάς από αεροπλάνα σακκιά με καλαμπόκι. Είναι η μοναδική τροφή [...] Όχι, δεν είναι σκυλιάσια η ζωή εδώ. Είναι κάτι πολύ χειρότερο [...] Δεν είναι όλη η Ελλάδα Τζούμερκα. Αλλά ούτε και “βιτρίνα” [ΣΣ: εννοεί το κέντρο της Αθήνας]» (Κάτρη 1974, σελ. 89).

Η φτώχεια και εξαθλίωση της υπαίθρου είναι ασυγκρίτως μεγαλύτερη από εκείνη των πόλεων. «Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που δόθηκαν στη Βουλή το 1962, περίπου το 50% των αγροτικών νοικοκυριών είχαν έσοδα μικρότερα από τα έξοδα καλλιέργειας και μόλις το 35% πραγματοποιούσαν εισοδήματα ίσα με τις δαπάνες συντήρησής τους. Η φτώχεια σ’ ορισμένες ζώνες της ελληνικής υπαίθρου είχε φτάσει στην κατάσταση της μόνιμης μαστιγας. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, για το διάστημα 1960-1965, περίπου 10.000 μικρά αγροτικά νοικοκυριά διαλύονταν το χρόνο και οι κάτοχοί τους έφευγαν για τις πόλεις ή το εξωτερικό [...] Η κατάσταση είχε τόσο οξυνθεί που στα μέσα του 1966, ακόμα και ο φασιστικός Τύπος δημογωγικά διακήρυττε: ότι ο αγροτικός κόσμος δεν είδε μια άσπρη μέρα, πως το εισόδημά του παραμένει εξευτελιστικό, η εκμετάλλευση συνεχίζεται, η δυστυχία του μεγαλώνει. Το αγροτικό εξακολουθούσε να παραμένει το πιο οξύ εσωτερικό-κοινωνικό πρόβλημα του τόπου» (Ψυρούκης 1983β, σελ. 138).¹¹ Στη δεκαετία

11 «Η κατάσταση της αγροτιάς είναι ακόμα πιο άσχημη [...] Πλατιές μάζες της αγροτιάς εξαθλιώνονται σε αφάνταστο βαθμό. Η εξαθλίωση αυτή εκφράζεται στο εισόδημά τους, στο ότι πολλοί εγκαταλείπουν τη γη ή και την Ελλάδα και μεταναστεύουν. Από μια έρευνα, που έκανε το Υπουργείο Γεωργίας πριν 6 χρόνια για την εξακρίβωση του εισοδήματος της αγροτικής οικογένειας και που περιέλαβε 694.583 οικογένειες, δηλαδή περίπου τα 70% της αγροτιάς, διαπιστώθηκε ότι 43% των αγροτικών οικογενειών έχουν εισόδημα κάτω από το μισό εκείνου που απαιτείται – σύμφωνα με τα επίσημα δεδομένα του Υπουργείου Πρόνοιας – για μια στοιχειώδη συντήρηση, και μόνο 11% των αγροτικών οικογενειών έχουν εισόδημα που ξεπερνά το στοιχειώδες αυτό επίπεδο. Σύμφωνα με νεώτερη έκθεση της Αγροτικής Τράπεζας 583.000 αγροτικές οικογένειες επί συνόλου 1.026.000, δηλαδή πάνω από τις μισές, έχουν μέσο μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα 316 δρχ. Ακόμη πιο τραγική είναι η κατάσταση του ορεινού πληθυσμού, δηλαδή του πληθυσμού που ζει στη ζώνη των 500 μέτρων και άνω και που αποτελείται από 1.670.000 άτομα ή 400.000 οικογένειες. Όπως έγραψε το *Βήμα* της 14.12.58 σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας τα 36% αυτών των οικογενειών δεν πραγματοποιούν ούτε το 1/4 του εισοδήματος που απαιτείται για τη στοιχειώδη δια-

του '50, ιδίως, οι συνθήκες κατοικίας στην ύπαιθρο ήταν «απαράδεκτες και κυριολεκτικά άθλιες για μερικά ορεινά χωριά» (Πουλοπούλου, όπ.π.). Στη δεκαετία του '60, η κατάσταση αυτή πολύ λίγο είχε τροποποιηθεί. Ο εξηλεκτρισμός της υπαίθρου ήταν στη δεκαετία του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60 πολύ περιορισμένος (όπ.π.). Το 1951, μόνο 2,7% των κατοικιών είχε ηλεκτρικό ρεύμα (όπ.π. υπ. 111, σελ. 522). Το 1961, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 13,5%! Ακόμα και στη δεκαετία του '60 η ζωή στην ύπαιθρο ακολουθεί τους δικούς της ρυθμούς. Σύμφωνα τέλος με την έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ, το 1964,¹² το 80,3% των αγροτικών νοικοκυριών χρησιμοποιούσε ως μέσο μαγειρεύματος καυσόξυλα (Καραποστόλης 1983, σελ. 122), μόνο 19,7% είχαν ηλεκτρικό φως! (όπ.π., σελ. 123), και τρεχούμενο νερό μόνο 10,9%. Μόνο 0,8% διέθετε ιδιαίτερο αποχωρητήριο με αποχέτευση, ενώ το 97% διέθετε εκτός σπιτιού.

Ακόμα και το 1974 η εικόνα παρέμενε ζοφερή. Το ποσοστό κατοικιών χωρίς αποχωρητήριο, αν και είχε μειωθεί, παρέμενε 75,1%, ενώ δεν είχε λουτρό το 86,1%. *Τέλος, 40,2% των αγροτικών νοικοκυριών δεν διέθετε κανένα διαρκές καταναλωτικό αγαθό (τηλέφωνο, ηλεκτρικό ψυγείο, πλυντήριο, τηλεόραση, αυτοκίνητο).*

2.8. Εξαθλίωση, μετανάστευση και καπιταλιστική «ανάπτυξη»

Ο ελληνικός καπιταλισμός εισέρχεται από τις αρχές της δεκαετίας του '60 στη φάση της ραγδαίας ανάπτυξής του. Οι ρυθμοί της καπιταλιστικής συσσώρευσης που σημειώνονται είναι από τους υψηλότερους στον κόσμο. Ενδεικτικά παραθέτουμε

βίωση της οικογένειας. Έτσι –έγραφε η εφημερίδα– “γίνεται φανερόν πόσον είναι πένητες και πόσον πρέπει να είναι απηλπισμένοι οι πληθυσμοί ούτοι των ορεινών περιοχών”. Έτσι εξηγείται το κύμα της μαζικής εγκατάλειψης του χωριού, ιδίως από τη νεολαία [...]» (ΚΚΕ 8ο Συνέδριο, Κ. Κολιγιάννης, έκθεση της ΚΕ του ΚΚΕ, 1961, στο ΚΚΕ [6]).

¹² Καραποστόλης 1983, πίνακας 7, σελ. 184 // Για τα προβλήματα σχετικά με τα στοιχεία των οικογενειακών προϋπολογισμών βλέπε υποσημείωση 3.

τον παρακάτω πίνακα που αφορά στις χώρες της ΕΟΚ (πίνακας 28).

Συνεπάγεται όμως αυτή η διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης στη δεκαετία του '60 και άνοδο του βιοτικού επιπέδου των μαζών, εξάλειψη των φαινομένων της μαζικής εξαθλίωσης που περιγράψαμε συνοπτικά προηγουμένως; Όποιος διατηρεί την ελάχιστη σχέση με την ελληνική κοινωνία της εποχής δεν μπορεί να το ισχυριστεί σοβαρά. Και στη δεκαετία του '60, και

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ στις χώρες της ΕΟΚ, 1960-1970

<i>Χώρα</i>	<i>1960-1965</i>	<i>1965-1970</i>
Γερμανία	5,1	4,7
Γαλλία	5,6	5,8
Ιταλία	5,1	6,0
Ολλανδία	4,9	5,7
Βέλγιο	5,0	4,8
Αγγλία	3,2	2,3
Ιρλανδία	3,7	4,7
Δανία	5,3	4,4
ΕΟΚ-9	4,7	4,6
ΕΛΛΑΔΑ	8,0	7,2

Πηγή: Χασσιδ 1980, τόμος πρώτος, πίνακας 14.

παρά το γεγονός ότι η καπιταλιστική συσσώρευση έχει αρχίσει, η φτώχεια και η εξαθλίωση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού όχι μόνο της υπαίθρου αλλά και των πόλεων εξακολουθούν να διατηρούνται. *Το βιοτικό επίπεδο των μαζών δεν έχει βελτιωθεί.* Την καπιταλιστική συσσώρευση δεν ακολούθησε μια άνοδος του βιοτικού επιπέδου των μαζών άρα και των εισοδημάτων. Εύστοχα ο Γ. Παπανδρέου είχε παρατηρήσει: «Οι αριθμοί ευημερούν και οι άνθρωποι δυστυχούν». Τι άλλο από τη διατήρηση της φτώχειας και της αθλιότητας άραγε μπορεί να σημαίνει αυτή η τεράστια κοινωνική κίνηση που σημειώθηκε με τη μεταπολεμική μετανάστευση; Υπολογίζεται ενδεικτικά ότι στην 20ετία 1950-1970, 650.000 άτομα («καθαρή μετανάστευση»), κατά βάση προλεταριοποιημένοι εργάτες και αγρότες εγκατέλειψαν τη χώρα (Πουλοπούλου 1986, σελ. 59). Αν συνυπολογίσουμε

μόνιμους (1,2 εκατ.) και προσωρινούς (1,2 εκατ.) μετανάστες, τότε συνολικά η κίνηση αυτή αφορά περίπου 2,4 εκατ. ανθρώπους, το 1/4 της ελληνικής κοινωνίας (Πουλοπούλου 1986, σελ. 47). Είναι γνωστό από τον Μαρξ, ότι καπιταλιστική ανάπτυξη και εξαθλίωση όχι μόνο δεν είναι αντίθετα πράγματα αλλά το δεύτερο είναι προϋπόθεση του πρώτου.¹³ Η ύπαρξη ενός μεγάλου εφεδρικού στρατού σε λανθάνουσα, στάσιμη ή ρευστή μορφή, που ζει σε άθλιες συνθήκες, είναι ευνοϊκός όρος για τη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Είναι επίσης γνωστές οι αναλύσεις της ελληνικής περίπτωσης πάνω σ' αυτό το πρόβλημα.¹⁴ Έτσι εξηγείται πως είναι δυνατόν, η περίοδος 1960-1965 και συμβολικά το ίδιο το 1965 να είναι για την Ελλάδα ταυτόχρονα έτος υψηλότετης «οικονομικής» ανάπτυξης, αλλά και μετανάστευσης (πίνακες 29, 30).

Ο Δημήτρης Χαραλάμπης συγχέοντας την καπιταλιστική ανάπτυξη με μια γενικευμένη κοινωνική ευημερία, θα ισχυρισθεί πως: «[...] αντίθετα με τους φόβους της αστικής εξουσίας, ήδη στη δεκαετία του '50 και πολύ περισσότερο στη δεκαετία του '60 οι κοινωνικές σχέσεις χάνουν τον ενεργό αντιθετικό τους χαρακτήρα και η ταξική αντιπαράθεση περιθωριοποιείται και πάλι (sic). Ο πολιτικός καταναγκασμός δεν ήταν ο μόνος λόγος για την ανενέργεια (sic) της ταξικής αντίθεσης, αν και ας μην ξεχνάμε, ότι ο φόβος, που γεννά τον οππορτουνισμό, αποτελεί τη βάση κάθε εξουσίας. Η οικονομική ανάπτυξη, σε βαθμό άγνωστο μέχρι τότε, κυρίως από το 1961-63 και έπειτα, αποτέλεσε τη δεύτερη υποδομή της ταξικής εξουσίας. Εκφραζόμενες μέσα από την αστική ιδεολογία οι κυριαρχούμενες τάξεις δεν απείλησαν ποτέ μετά τον εμφύλιο την ταξική εξουσία. Σε όλα τα επίπεδα ιδεολογικό, πολιτικό, οικονομικό, ή κοινωνική συναίνεση ήταν και είναι πραγματικότητα» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 186). Υπάρχει σίγουρα απόσταση ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία του '50 και του '60 και σ' αυτήν την ιδεολογική αναπαράστασή της. Θα παρατηρούσαμε κατ' αρχήν στην άποψη αυτήν, ότι τα αποτελέσματα της καπιταλιστικής ανάπτυ-

13 *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, κεφ. 23: «ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης», εκδόσεις Σ.Ε., Αθήνα, 1978.

14 Βλέπε ενδεικτικά Μ. Νικολινάκος 1974 // Μαντζουράνης 1974 // Πουλοπούλου 1986.

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Καθαρή μετανάστευση από την Ελλάδα, 1956-1973

1956-1960	129.000
1961-1965	249.741
1966-1970	185.259
1971-1973	58.151
ΣΥΝΟΛΟ	622.151

Πηγή: Πουλοπούλου 1986, Πίνακας 12, σελ. 54.**ΠΙΝΑΚΑΣ 30**

Έλληνες μόνιμοι μετανάστες, 1960-1970

1960	47.768	1966	86.896
1961	58.837	1967	42.730
1962	84.054	1968	50.866
1963	100.072	1969	91.552
1964	105.569	1970	92.681
1965	117.167		

Πηγή: ΕΣΣΥΕ.

ξης πάνω στη σχετική άνοδο του βιοτικού επιπέδου των μαζών έχουν επιπτώσεις πάντοτε σε μακροχρόνιο επίπεδο. Η σχετική άνοδος δηλαδή του βιοτικού επιπέδου δεν γίνεται αυτομάτως και πολύ περισσότερο δεν συνιστά παράγοντα «άμεσης» ιδεολογικοπολιτικής ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων τάξεων. Η καπιταλιστική ανάπτυξη, που άρχισε το 1961-62, δεν μπορεί δύο-τρία χρόνια μετά (δηλαδή το 1965, εδώ θα επανέλθουμε) να έχει εξασφαλίσει τις υλικές προϋποθέσεις της συναίνεσης! Πρόκειται αναμφίβολα για παρεξήγηση.

Από την άλλη πλευρά ο Δ.Χ., συνεπής προς την ανάλυση του σύμφωνα με την οποία οι μάζες είναι διαρκώς ενσωματωμένες και συναινούν προς την εγκαθιδρυμένη εξουσία (παρεμπιπτόντως, είναι κοινή διαπίστωση σ' όλους τους μελετητές η κρίση ιδεολογικής νομιμοποίησης της αστικής εξουσίας μετεμφυλιακά, κάτι που σε άλλο μέρος του βιβλίου του αναγνωρίζει και ο Δ.Χ.) πολύ απλά... παρακάμπτει το «ξεροκέφαλο» γεγονός, ότι στη δεκαετία του '60, εξαιτίας της τρομερής εξαθλίωσης και όταν το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα επιτρέ-

πει, ξεσπούν έντονοι κοινωνικοί αγώνες που παίρνουν μάλιστα πρωτόγνωρες μορφές.¹⁵ Πουθενά στη μελέτη του Δ.Χ. δεν υπάρχει ανάλυση των κοινωνικών αγώνων της προδικτατορικής περιόδου. Αποκαλύπτεται έτσι εδώ μια βασική πλευρά της ανάλυσής του, ο πολιτικισμός. Και όμως η περίοδος 1962-1965 είναι για την Ελλάδα περίοδος πρωτοφανούς έκρηξης των κοινωνικών κινημάτων, που δεν υπολείπεται από την αντίστοιχη της Δ. Ευρώπης.

15 Σύμφωνα με τα μοναδικά –γνωστά– γκάλλοπ της προδικτατορικής περιόδου, το φλέγον ζήτημα για τους ψηφοφόρους, στις παραμονές των εκλογών του Μαΐου 1967, ήταν η οικονομική βελτίωση, η ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και η σταθεροποίηση των τιμών (42%), καθώς και η εργασία-ανεργία και πρόνοια (17%). Τα αντίστοιχα ποσοστά για το 1958 ήταν 47% και 20%. Σημειώνουμε, τέλος, ότι το γκάλλοπ αφορά μόνον στην περιοχή της πρωτεύουσας (*Αντί*, τεύχος 87, σελ. 11, 1977).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1949-1967

3.1. Εισαγωγική περιοδολόγηση

Η κοινωνική έκρηξη του 1965 είναι προϊόν των αντιθέσεων που συσσωρεύονται επί δύο δεκαετίες στην ελληνική κοινωνία. Η έκρηξη αυτή είναι ακατανόητη μόνο για όποιον αγνοεί τη βασική τομή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, την ΕΑΜική επανάσταση και τη συντριβή της. Με αυτό το στοιχείο ως «κόκκινο νήμα», ας παρακολουθήσουμε συνοπτικά τους κοινωνικούς αγώνες που διεξάγονται μετά τον εμφύλιο, στο έδαφος των προϋποθέσεων που περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Οι κοινωνικοί αγώνες στην περίοδο 1949-1967 διακρίνονται σε τέσσερεις υποπεριόδους: α) 1949-1958, β) 1958-1961, γ) 1962-1965, δ) 1965-1967.

Η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται από τη χαμηλή κινητικότητα των μαζών, τη σταθερότητα του μπλοκ της «Δεξιάς» και τη βαθμιαία ανασύνταξη του διαλυμένου ΕΑΜικού μπλοκ. Η ανασύνταξη θα εκφραστεί με την επανένταξη της Αριστεράς στην πολιτική σκηνή διαμέσου της ΕΔΑ, που ιδρύεται το 1951, και θα ενισχυθεί από τους μαζικούς αγώνες του 1956-1958. Η φάση αυτή (1956-1958) μπορεί να θεωρηθεί υποδιαίρεση της πρώτης περιόδου, η οποία ολοκληρώνεται με το εκλογικό αποτέλεσμα της ΕΔΑ, το 1958 (24,4%).

Η δεύτερη περίοδος είναι περίοδος μεταβατική. Χαρακτηρί-

ζεται από την απόπειρα των κυρίαρχων τάξεων να απαντήσουν στην ανασύνταξη του λαϊκού μπλοκ, είτε με την καταστολή και την τρομοκρατία (επανεργοποίηση της «έκτακτης» νομοθεσίας, συγκρότηση παρακρατικών οργανώσεων), είτε με την κατασκευή της αστικής εναλλακτικής λύσης (συγκρότηση της Ένωσης Κέντρου). Στην αυγή της δεκαετίας του '60 εμφανίζονται τα σπέρματα της έντασης των ταξικών αγώνων. Η περίοδος αυτή θα κλείσει με τις εκλογές «βίας και νοθείας» του Οκτωβρίου 1961.

Η τρίτη περίοδος θα χαρακτηριστεί από πρωτοφανή ένταση και έκρηξη των κοινωνικών αγώνων, οι οποίοι και θα οδηγήσουν στην κρίση των Ιουλιανών.

Η τέταρτη περίοδος είναι περίοδος ύφεσης, «κόπωσης» των λαϊκών μαζών και αναμονής των εκλογών (Μάιος 1967). Η ύφεση θα διευκολύνει αποφασιστικά την επιβολή του απριλιανού πραξικοπήματος.

Στην πρώτη δεκαετία μετά τη στρατιωτική συντριβή της Αριστεράς, η κινητικότητα των μαζών είναι γενικά χαμηλή. Οι κοινωνικοί αγώνες είναι ουσιαστικά ανύπαρκτοι, παρά τη βαθιά οικονομική και κοινωνική κρίση, την εξασθλίωση των μαζών. Η ήττα έχει αποδιοργανώσει και εξουθενώσει το μπλοκ των λαϊκών δυνάμεων (Καράς 1973). Όποιοι κοινωνικοί αγώνες εμφανίζονται αυτήν την περίοδο, είναι αγώνες για τη δημοκρατία, την κατάργηση της έκτακτης νομοθεσίας, τη γενική αμνηστία, την υπεράσπιση των δημοκρατικών δικαιωμάτων. Εκτός αυτών των μετώπων, η κινητικότητα των μαζών εμφανίζεται μεγαλύτερη, μετά το 1956, στο ζήτημα της αυτοδιάθεσης της Κύπρου¹ και στο ζήτημα της παιδείας. Η ανάπτυξη των αγώνων αυτών που θα βοηθηθούν σημαντικά από την παρουσία και την ανάπτυξη της ΕΔΑ, ιδιαίτερα από το 1954-1956 κι ύστερα, θα αποτελέσει το πεδίο σταδιακής ανασύνταξης του λαϊκού μπλοκ, το σκαλοπάτι που θα προετοιμάσει την κατακόρυφη άνοδο των κοινωνικών αγώνων της δεκαετίας του '60.

1 «Το Κυπριακό πάντοτε σ' αυτά τα χρόνια αποτέλεσε ένα καταλύτη για το μαζικό κίνημα [...] Στο Κυπριακό υπήρχε πάντοτε μια αναπτυσσόμενη ευαισθησία των μαζών, που πολλές φορές ξεπερνούσε τις προβλέψεις και εκτιμήσεις του κόμματος» (Καράς 1973, σελ. XVI).

3.2. Η μετατόπιση στη μορφή των κοινωνικών αγώνων και ο ταξικός χαρακτήρας τους

3.2.1. Οι αγώνες για πολιτικό εκδημοκρατισμό

Ο ταξικός χαρακτήρας των αγώνων για εκδημοκρατισμό, δηλαδή ενάντια στη συγκεκριμένη «έκτακτη» μορφή του κράτους, των αγώνων για την εκπαίδευση και των αγώνων για το Κυπριακό, συχνά αμφισβητείται ή υποτιμάται: «Αυτή η αντίθεση προς το “κράτος της Δεξιάς” βρήκε την πρώτη συγκεκριμένη της έκφραση στις εκλογές του 1958. Πρέπει όμως να τονιστεί ένα στοιχείο ειδοποιό για το γεγονός το ίδιο και για τις συνέπειές του. Στοιχείο που και σήμερα είναι καθοριστικό. Δεν πρόκειται για ταξική αντίθεση. Η αντίθεση απέναντι στο “κράτος της Δεξιάς” δεν είναι και δεν ήταν ταξική αντίθεση. Πρόκειται για αντίθεση που αφορούσε ακριβώς το συγκεκριμένο γεγονός της μορφής της οργάνωσης της εξουσίας προς όφελος του πλέγματος που αποτελούσε την πελατεία και το στήριγμα της εξουσίας [...] Δεν επρόκειτο για αντίθεση απέναντι στην εξουσία σαν ταξική σχέση, αλλά απέναντι στην έκφραση της εξουσίας μέσω της κυβερνητικής πολιτικής» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 100).

Αιτία αυτής της υποτίμησης είναι, πιστεύουμε, πως δεν λαμβάνεται υπόψη ούτε η έκβαση της ταξικής σύγκρουσης (ήττα του ΕΑΜικού μπλοκ), ούτε ο χαρακτήρας της περιόδου («αντεπαναστατική», σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό της έννοιας), ούτε όμως και η δυναμική αυτών των αγώνων που οδηγούσε σε αμφισβήτηση της συγκεκριμένης δομής (μορφής) του μετεμφυλιακού κράτους. Η ερμηνεία αυτή δεν εκλαμβάνει τη συγκεκριμένη μορφή του μετεμφυλιακού κράτους ως αποκρυστάλλωση (ως υλικό προϊόν) μιας ταξικής αναμέτρησης και του συσχετισμού που προέκυψε από αυτήν. Οι αγώνες για τον εκδημοκρατισμό, για το Κυπριακό, για την εκπαίδευση δεν είναι μόνο η «μεταμφίεση» του ταξικού αγώνα. Είναι η μόνη δυνατή συγκεκριμένη μορφή που μπορούσαν να λάβουν στη δεδομένη συγκυρία, λόγω της νίκης της αστικής τάξης στον εμφύλιο πόλεμο και της επιβολής της «έκτακτης» μορφής του μετεμφυλιακού κράτους.²

2 «Για την Ελλάδα στην περίοδο που εξετάζουμε, κύριο πρόβλημα, κόμβος για να ανοίξει ο δρόμος προς μια δημοκρατική εξέλιξη και ταυ-

3.3.2. Οι αγώνες για το Κυπριακό: αντικρατισμός, αντιϊμπεριαλισμός και εθνισμός

Οι αγώνες συμπαράστασης στον Κυπριακό αγώνα αρχίζουν από το 1953 και ακολουθούν την ανάπτυξή του.³ Από τα τέλη του 1954 θα πάρουν ιδιαίτερα μαζικό αλλά και βίαιο χαρακτήρα, όπως αυτοί του Μαρτίου και Μαΐου 1956. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι διαδηλώσεις για το Κυπριακό, όπου πρωτοστατεί η νεολαία, όχι μόνο η φοιτητική αλλά και η μαθητική, παίρνουν πολλές φορές το χαρακτήρα νεολαιϊστικής έκρηξης και ξεσπάσματος της συσσωρευμένης αγανάκτησης απέναντι στην ασφυκτική κρατική καταπίεση και καταστολή (αντικρατισμός). Μια νέα γενιά εισβάλλει στο προσκήνιο. Η συμπαράσταση στον αντιαποικιακό αγώνα του κυπριακού λαού δίνει τη δυνατότητα να εκφραστεί ανοικτά ο αντιϊμπεριαλισμός των λαϊκών μαζών. Αντικρατισμός και αντιϊμπεριαλισμός συγχωνεύονται, πολιτικοποιούνται και ενισχύονται.⁴ Ο αντιϊμπεριαλισμός, συστατι-

τόχρονα για να ωριμάσουν και συσπειρωθούν στην πιο μεγάλη έκταση δυνάμεις, ήταν η κατάργηση του παρακρατικού κέντρου εξουσίας, του αντικομμουνιστικού κράτους που δημιουργήθηκε με τον εμφύλιο πόλεμο, του νομικού καθεστώτος των αντιδημοκρατικών διακρίσεων και των έκτακτων μέτρων [...] Για τις αντιδραστικές δυνάμεις, η κατάργηση του καθεστώτος που είχε επιβληθεί με την ήττα του δημοκρατικού κινήματος στον εμφύλιο πόλεμο, η πραγματοποίηση δηλαδή μιας δημοκρατικής στροφής στην πορεία της χώρας, αντιπροσώπευε ένα πολύ μεγάλο κίνδυνο, γιατί θα απελευθέρωνε ένα τεράστιο δημοκρατικό δυναμικό, θα κινούσε προς ριζοσπαστικές εξελίξεις [...] Η ζηλότυπη υπεράσπιση αυτού του καθεστώτος από τις αντιδραστικές δυνάμεις, έδινε στην πάλη για τα μερικότερα αιτήματα μιας δημοκρατικής στροφής έναν οξύτερο χαρακτήρα. Τα αιτήματα της δημοκρατικής στροφής που ανάγονταν σε ένα σκοπό μεταρρυθμίσεων, δεν ήταν βέβαια τα αιτήματα της αντιϊμπεριαλιστικής δημοκρατικής επανάστασης και από πρώτη ματιά, δεν έθεταν σε άμεσο κίνδυνο την κυριαρχία των μονοπωλίων και των ξένων. Για τις συγκεκριμένες όμως ελληνικές συνθήκες, η πάλη για τα αιτήματα της δημοκρατικής στροφής ήταν ταυτόχρονα πάλη για τη διαμόρφωση του καλύτερου συσχετισμού δυνάμεων, για το άνοιγμα του δρόμου προς επαναστατικές αλλαγές [...] Το πρόβλημα αυτό ούτε ο Ζαχαριάδης, ούτε η μετά το 1956 ηγεσία του ΚΚΕ, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις της, το κατάλαβε» (Καράς 1973, σελ. XIV).

3 Για τους αγώνες σχετικά με το Κυπριακό Λιναρδάτος 1978α: σελ. 72, 206, 254· 1978β: σελ. 87, 106, 119.

4 «Οι συγκεντρώσεις ξεκινούσαν πάντα από μια βάση όχι μόνο νόμι-

κό στοιχείο της «λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας» στην Ελλάδα, είναι παράγωγο της αγγλικής και αμερικανικής επέμβασης, χωρίς τις οποίες η αστική εξουσία δεν θα είχε εμπедωθεί.

Η αναζωπύρωση του λαϊκού αντιϊμπεριαλισμού εκδηλώθηκε ως ταύτιση με τον αντιαποικιακό αγώνα του κυπριακού λαού. Λόγω της ενεργούς, πλέον, ανάμειξης των Αμερικανών, ο αντιϊμπεριαλισμός αυτός θα προσλαμβάνει όλο και περισσότερο τη μορφή του αντιαμερικανισμού.⁵ Επιπλέον παραπέμπει άμεσα

μη αλλά, συνήθως και πολιτικά καλυμμένη. Ας πάρουμε για παράδειγμα τις φοιτητικές συγκεντρώσεις, που και χρονολογικά προηγούνται απ' όλες τις άλλες [...] Πώς άρχισε η διαδικασία των φοιτητικών συγκεντρώσεων; Άρχισε από ένα αίτημα όχι μόνο νόμιμο, όχι μόνο παραδεκτό από τις αρχές αλλά, πολύ περισσότερο, από ένα αίτημα που εξέφραζε την επίσημη κυβερνητική πολιτική – το αίτημα της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο. Στη συνέχεια, όμως, των κινητοποιήσεων, η αφετηρία αυτή ξεπεράστηκε. Μέσα από τη μάζα των φοιτητών, άλλοτε αυθόρμητα, άλλοτε καλλιεργημένο από τις οργανωμένες αριστερές δυνάμεις, ξεπήδησε το σύνθημα “Έξω από το ΝΑΤΟ”. Οι εκδηλώσεις για την Κύπρο, από στενά εθνικιστικές άρχισαν να εξελίσσονται σε αντιϊμπεριαλιστικές. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, το σύνθημα “Όλοι στην προσβεία”, (την αγγλική φυσικά), που συχνά το έρχιχαν δεξιοί φοιτητές, έπαιρνε το χαρακτήρα μιας πρόκλησης προς τις δυνάμεις της ξενοκρατίας. Έτσι οι φοιτητικές διαδηλώσεις για το Κυπριακό, ξεκινώντας μέσα από νόμιμα πλαίσια και με ανοχή των αρχών, άλλαξαν χαρακτήρα και τελικά, ύστερα μάλιστα από τις παραχωρήσεις του Καραμανλή προς τους Αγγλοαμερικανούς, εξελίχθηκαν σε αντικυβερνητικές μάχες. Αυτό τις έφερε σε αντίθεση με τις αρχές που έφτασε μέχρι τη δολοφονία, μέσα στους δρόμους της Αθήνα των δύο νέων διαδηλωτών, Γεροντή και Νικολάου [...] Οι διαδηλώσεις για την Κύπρο βοήθησαν τις φοιτητικές οργανώσεις να ωριμάσουν. Έδωσαν την ευκαιρία στους οργανωμένους στην Αριστερά φοιτητές να συνδεθούν με το φοιτητικό κόσμο. Πλούτισαν την πείρα και την αυτοπεποίθηση των φοιτητών-συνδικαλιστών. Βοήθησαν να ξεκαθαριστούν τα φοιτητικά σωματεία από τους χαφιέδες. Στρατολόγησαν στον αγώνα νέους ανθρώπους και νέα οργανωτικά ταλέντα. Ανέβασαν το κύρος των φοιτητικών σωματείων» (Κατηφόρης 1975, σελ. 147).

5 Οι αντιαμερικανικές διαδηλώσεις θα ξεσπάσουν, όταν οι Αμερικανοί θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην καταψήφιση της ελληνικής προσφυγής στον ΟΗΕ (Δεκέμβριος 1954): «Στην Αθήνα και τη Λευκωσία ξεσπά η οργή της νεολαίας, που στρέφεται τώρα περισσότερο κατά των Αμερικανών παρά των Άγγλων [...] Στη Θεσσαλονίκη οι φοιτητές [...] σπάζουν τα τζάμια του προξενείου και της αμερικανικής βιβλιοθήκης» (Λιναρδάτος 1978β, σελ. 256). Αντιαμερικανικές διαδηλώσεις γίνονται σε πολλές ακόμα πόλεις, όπως Νάουσα, Αλεξανδρούπολη, Πάτρα, Χανιά «αλλά την κυβέρνηση έχουν ανησυχήσει κυρίως οι αντιαμερικανικές διαδηλώσεις στη Θεσσαλονίκη. Για πρώτη φορά, διαδηλωτές προκάλεσαν σοβαρές κα-

στην αμφισβήτηση της αμερικανικής παρουσίας στην Ελλάδα και κατά συνέπεια στο διαρκές αίτημα της «εθνικής ανεξαρτησίας».⁶

3.2.3. Οι αγώνες για την εκπαίδευση

Από τα μέσα της δεκαετίας του '50, οι αγώνες για την εκπαίδευση θα αναδειχθούν σε σταθερή πλευρά των κοινωνικών αγώνων. Τόσο στην προδικτατορική περίοδο, όσο και στη μεταπολίτευση, το εκπαιδευτικό πρόβλημα αναδείχθηκε σε ένα από τα πλέον σημαντικά και κεντρικά πολιτικά ζητήματα. Το ιδιαίτερο πολιτικό και ιδεολογικό βάρος που έχει ο εκπαιδευτικός μηχανισμός στην Ελλάδα (αρκεί να σκεφτούμε τη δημοσιότητα που παίρνουν οι εισαγωγικές εξετάσεις για τα πανεπιστήμια – φαινόμενο αποκλειστικά ελληνικό) και οι συγκρούσεις μέσα σ' αυτόν, δεν μπορούν να ερμηνευτούν αποκλειστικά από την ανάδειξή του σε κυρίαρχο ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους, διαδικασία που χαρακτηρίζει κάθε σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος και προφανώς ισχύει και για την Ελλάδα. Το εκπαιδευτικό σύστημα, όπως άλλωστε και κάθε ιδεολογικός μηχανισμός, αποτελεί όπως είναι γνωστό πεδίο άρθρωσης ταξικών συμμαχιών ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις και τις τάξεις-στηρίγματα, μηχανισμό εξασφάλισης της συναίνεσης και ιδεολογικής ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων τάξεων. Η ελληνική ιδιομορφία σε σχέση με αυτήν τη δεύτερη πλευρά που χαρακτηρίζει την

ταστροφές σε αμερικανικά γραφεία» (Λιναρδάτος, όπ.π.) // Επίσης «[...] τα πράγματα στην Ελλάδα αλλάζουν, γεννιέται ο σύγχρονος αντιαμερικανισμός! Η Ελλάδα που εκτός από την Αριστερά ήταν φιλοαμερικανική στην πλειοψηφία της μέχρι το 1960 περίπου, αρχίζει να αλλάζει χρώμα [...] η “φιλοτουρκική” στάση της Αμερικής και η υποστήριξη από πλευράς τους το Παλατιού σπρώχνει σε μετακινήσεις μεγάλης κλίμακας» (Καραμπελιάς 1985, σελ. 98).

6 Σε ένα γράμμα του προς την ΚΕ του ΚΚΕ, ο Σεραφεΐμ Μάξιμος, τέλη 1959 ή αρχές 1960, αναφέρει: «Μέσα στο αίτημα να αποδοθούν στον ελληνικό λαό τα πραγματικά κυριαρχικά του δικαιώματα περικλείεται και το αίτημα να ανακτήσει η Ελλάδα την ανεξαρτησία της. Είναι δεμένα αυτά. Και επί μακρό χρονικό διάστημα οι ταξικοί αγώνες στην Ελλάδα θα επενδύονται ακόμα τη μορφή αγώνων για αυτοκυριαρχία και ανεξαρτησία εθνική (υπ. ΧΒ-ΓΜ). (Αντί, τεύχος 75, 1977, σελ. 37).

εκπαίδευση, έγκειται στην ιδιότυπη *υπεραντιπροσώπωση* (παρουσία) των λαϊκών τάξεων, όπως αυτή αντανakλάται στην κοινωνική προέλευση των φοιτητών. Η κοινωνική σύνθεση του ελληνικού εκπαιδευτικού μηχανισμού είναι αισθητά λαϊκότερη από πολλούς άλλους δυτικών καπιταλιστικών χωρών. Όσο κι αν αυτή η ιδιορρυθμία μπορεί να έχει την αφετηρία της στην ιστορική συγκρότηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, κατά βάση, είναι ιστορικό αποτέλεσμα (υλικό προϊόν) της ταξικής πάλης της μεταπολεμικής περιόδου. Είναι άμεσα συναρτημένη με τη μορφή ταξικής κυριάρχησης της αστικής τάξης στην Ελλάδα και τη μορφή του κράτους που επέβαλε μετά τον εμφύλιο (ανυπαρξία αντιπροσωπευτικών θεσμών και κρίση ηγεμονικής ιδεολογίας ικανής να ενσωματώσει τις λαϊκές τάξεις).

Σε μια συζήτηση για την «κρίση εξουσίας» στην Ελλάδα που έγινε το 1975,⁷ ο Νίκος Πουλαντζάς έθεσε το πρόβλημα ως εξής: «Είδαμε ότι λόγω της ανυπαρξίας ηγεμονικής ιδεολογίας οι αρχόμενοι βρίσκονται απ' έξω, δεν διαφωτίζονται, δεν έχουν λόγο και εν πάση περιπτώσει υπάρχει πάντα η πάλη των τάξεων. Ωστόσο πρέπει να δοθεί κάπως, κάτι στις τάξεις αυτές ώστε χωρίς να συμμετέχουν να κρατούνται μακριά από μια ριζική αμφισβήτηση της εξουσίας. Όπως είπαμε, υπάρχει στην ελληνική κοινωνία μια μεγάλη κινητικότητα. Ο αγρότης μεν δεν συμμετέχει, αλλά το σχολικό σύστημα στην Ελλάδα, η βιτρίνα του κράτους, αφήνει τον αγρότη, ας μην το ξεχνάμε, να περάσει σε μικροαστικά στρώματα ή σε άλλα στρώματα. Κάτι που δεν γίνεται στις δυτικές χώρες. Υπάρχει μια αντίφαση. Ενώ η αγροτιά δεν μιλάει, δεν συμμετέχει, τεράστιο ποσοστό παιδιών αγροτών μπορούν και πηγαίνουν σχολείο. Ένα σχολικό σύστημα, από την άποψη αυτή, πολύ δημοκρατικότερο από άλλες χώρες, που επιτρέπει σε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό αγροτών να γίνονται μικροαστοί. Έτσι οι λαϊκές μάζες βλέπουν το κράτος όχι σαν εξουσία αλλά σαν μικροδουλίτσα. Μέσα από τη βιτρίνα του κράτους, βλέπει ο αγρότης ότι το παιδί του θα πάρει μια θεσούλα. Η μεταπρακτική αστική τάξη δίνει ένα μέρος του κρα-

7 Η συζήτηση αυτή πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1975, και πήραν μέρος οι: Γ. Βέλτσος, Κ. Βεργόπουλος, Γ. Νοταράς, Ν. Πουλαντζάς, Α. Στάγκος και Κ. Τσουκαλάς (*Αντί*, τεύχη 24, 26-27, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1975).

τικού μηχανισμού στις αρχόμενες τάξεις, ώστε με την κινητικότητα να υπάρχει μια σχετική συμμετοχή που θα αποτρέπει το ξέσπασμα. Συγχρόνως όμως τραβάει τον ουσιαστικό και μόνιμο χώρο της εξουσίας σε άλλα κέντρα» (Πουλαντζάς 1975δ).

Το μετεμφυλιακό κράτος αποκλείει τη συμμετοχή των μαζών, απαγορεύει την παρουσία τους στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς (κοινοβουλευτικές λειτουργίες, κόμματα, συνδικάτα, κ.λπ.). Αντικειμενικά λοιπόν η εκπαίδευση παραμένει η μόνη δυνατότητα και διέξοδος όπου μπορούν να διοχετευθούν οι πιέσεις των λαϊκών μαζών. Αυτό εξηγεί κατ' αρχήν το ιδιαίτερο κοινωνικό βάρος και την ιδεολογική «αίγλη» που αποκτά η εκπαίδευση στην Ελλάδα, δυσανάλογα με άλλες δυτικές χώρες. Εξηγεί επίσης και το διευρυνόμενο ρόλο της ως νομιμοποιητικού μηχανισμού της εξουσίας. Σύμφωνα με τον Πουλαντζά, όμως, η αστική τάξη «παραχώρησε» στους αρχόμενους την εκπαίδευση. *Αντίθετα με αυτήν την ερμηνεία, η εκπαίδευση δεν παραχωρήθηκε στις λαϊκές τάξεις αλλά κατακτήθηκε από αυτές.* Η θέση για παραχώρηση υποτιμά, στην ουσία, τους οξύτατους και συχνά αιματηρούς κοινωνικούς αγώνες που αναπτύχθηκαν τόσο στη δεκαετία του '50 όσο κυρίως στη δεκαετία του '60. Δεδομένου ότι θέμα εξουσίας δεν ήταν δυνατό να τεθεί εκ νέου, οι λαϊκές τάξεις «μετατόπισαν» την πάλη τους στη «διεκδίκηση» της εκπαίδευσης. Το όραμα της «κοινωνικής ανόδου» μέσω της εκπαίδευσης εμφανίζεται υπερβολικά ενισχυμένο λόγω της ήττας, και ίσως της εμπεδωμένης ηττοπάθειας των μαζών. Η ιδεολογία της «κοινωνικής ανόδου» είναι βέβαια μορφή της ηγεμονίας (διείσδυσης) της αστικής/μικροαστικής ιδεολογίας μέσα στις κυριαρχούμενες τάξεις. Πρέπει όμως να διευκρινίσουμε ότι η ιδεολογία αυτή δεν επιβάλλεται από τον «απρόσκοπτο» ρόλο των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, αλλά είναι το αντικειμενικό αποτέλεσμα της λαϊκής πίεσης προς την εκπαίδευση.

Η «μετατόπιση» των κοινωνικών αγώνων γύρω από την εκπαίδευση δεν αφαιρεί προφανώς τίποτα από τον ταξικό και πολιτικό τους χαρακτήρα. Ήδη από το 1956, όταν ξεσπούν οι πρώτοι αγώνες για *μείωση των διδάκτρων*, κεντρικό σύνθημα αναδεικνύεται το «*να σπουδάσουν οι φτωχοί*». Δεν είναι λοιπόν μόνο η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού αλλά και οι σκληρές ταξικές συγκρούσεις για «άνοιγμα» της εκπαίδευσης που θα οδηγήσουν στη ραγδαία μαζικοποίηση του πανεπιστη-

μίου. Οι φοιτητές από 22.530 το 1958 θα φτάσουν τις 28.000 το 1961, τις 68.000 περίπου το 1967, και τις 76.200 το 1970.⁸ Το μαζικό πανεπιστήμιο είναι γεγονός, όπως επίσης και το παράγωγο του, *ένα νέο κοινωνικό υποκείμενο, το φοιτητικό κίνημα*, που από τότε θα αποτελεί συστατικό στοιχείο του λαϊκού κινήματος.

3.3. *Η ανασύνταξη του λαϊκού μπλοκ κατά την περίοδο 1949-1961: α) 1949-1958, β) 1958-1961*

Αν και τα διαθέσιμα στοιχεία για το απεργιακό κίνημα στην προδικτατορική περίοδο είναι ελάχιστα, όχι ιδιαίτερα αξιόπιστα και αντιφατικά, μπορούμε εντούτοις να εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα.⁹ Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι ότι η περίοδος μέχρι το 1960 είναι περίοδος χαμηλής κινητικότητας των μαζών.¹⁰ Η ανασύνταξη του ηττημένου ΕΑΜικού μπλοκ που θα καταγραφεί στην «ξυαφνική» άνοδο της ΕΔΑ στο 25% το 1958 δεν είναι αποτέλεσμα ανάπτυξης σημαντικών κοινωνικών αγώνων. Μάλιστα, όπως φαίνεται και από τον πίνακα 31 και τα διαγράμματα 4, 5, 6 το 1958-59 παρατηρείται σχετική κάμψη των απεργιακών αγώνων (Στεφανάτος 1966, σελ. 74). Στο φαινόμενο αυτό θα συντελέσει και η ένταση της τρομοκρατίας που επανεμφανίστηκε μετά την επιτυχία της Αριστεράς στις εκλογές. Αν και στο εκλογικό αποτέλεσμα δεν συμπυκνώνεται η δράση μαζικών κινήσεων αλλά η *κοινοβουλευτική ανασύνταξη* του ΕΑΜικού μπλοκ, εντούτοις, το αποτέλεσμα έχει τη δική του δυναμική. Θα αποτελέσει αφετηρία για τη ραγδαία ριζοσπαστικο-

8 ΕΣΥΕ, Στατιστικές Εκπαίδευσης // Επίσης Μαυρής 1985.

9 Οι πηγές που χρησιμοποιούμε είναι δύο: α) Τα στοιχεία που παραθέτει ο Ρ. Φακιολάς (1978) και τα οποία απηχούν την επίσημη εκδοχή του Υπουργείου Εργασίας, β) Τα στοιχεία που παραθέτει ο Στεφανάτος (1966) και τα οποία αποτελούν τα επίσημα στοιχεία της Αριστεράς.

10 Στις 12 Οκτωβρίου 1955, συγκαλείται η Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του Δημοκρατικού Συνδιαλιστικού Κινήματος (ΔΣΚ). Συμμετέχουν 200 αντιπρόσωποι από όλη την Ελλάδα. Η συγκρότηση του ΔΣΚ, που αποτελεί στελεχιακή οργάνωση της ΕΔΑ, θεωρείται σταθμός στην ανασύνταξη του συνδικαλιστικού κινήματος. Σχετικά ΚΚΕ 60ΧΑ, σελ. 114 // Φακιολάς 1978 // Κατσανέβας 1981, σελ. 20 // Μπλέκος 1985, σελ. 24 // Την ίδια χρονιά ιδρύεται και η Ένωση Τραπεζικών Οργανώσεων, που θα μετονομαστεί το 1961 σε ΟΤΟΕ.

ποίηση των μαζών, στην αυγή της δεκαετίας του '60. Η περίοδος 1958-1961 είναι λοιπόν *μεταβατική*.

Το 1960 είναι έτος κοινωνικής αναταραχής. Κλείνει, ήδη, η πρώτη περίοδος καπιταλιστικής ανάπτυξης υπό την «αιγίδα του κράτους» (1953-1961), ύστερα από την περίοδο «ανόρθωσης» (1945-1950) του ελληνικού καπιταλισμού και την περίοδο οικονομικής κρίσης (1951-1952) (Ιωακείμογλου-Μηλιός 1987). Ενώ ο ελληνικός καπιταλισμός «ετοιμάζεται» για το μεγάλο άλμα (1961-1979), ο «εφεδρικός στρατός» αριθμεί 800.000 ενώ το 1960 αρχίζει το μεταναστευτικό κύμα (Πουλοπούλου 1986, σελ. 46).¹¹ Στα τέλη του '60 (ορόσημο η 1η Δεκεμβρίου 1960 και η αιματηρή σύγκρουση με την αστυνομία) εισβάλλει ορμητικά στο πολιτικό προσκήνιο ένα νέο προλεταριακό υποκείμενο, *οι οικοδόμοι*, προϊόν της καπιταλιστικής συσσώρευσης που πραγματοποιείται με άλματα στον κλάδο των κατασκευών. Οι οικοδόμοι θα αποτελέσουν τη δύναμη κρούσης του εργατικού κινήματος που αναπτύσσεται μετά το '60. Περισσότερο από κάθε άλλο κομμάτι του, θα βρεθούν στην πρωτοπορία των αγώνων και της βίαιης σύγκρουσης με το κράτος.¹²

11 «Την ένταση των κοινωνικών αγώνων κατά τα τέλη του 1960 [...] προκαλεί η οικονομική πολιτική του Καραμανλή που αποβλέπει στη νομισματική σταθερότητα και την οικονομική ανασυγκρότηση με συμπίεση όμως του λαϊκού εισοδήματος. Η ελληνική οικονομία περνάει σε νέα φάση ανάπτυξης. Παλαιές και νέες κατηγορίες εργαζομένων δεν δέχονται η ανάπτυξη αυτή να γίνεται σε βάρος τους. Διεκδικούν το μερίδιο που τους ανήκει. Εξάλλου, η Αριστερά που έχει σε μεγάλο βαθμό ανασυγκροτηθεί, παίζει το ρόλο της στην οργάνωση των αγώνων» (Λιναρδάτος 1978β, σελ. 535) // Ομοίως ΚΚΕ 60ΧΑ, σελ. 159.

12 «Μέσα σε λίγα χρόνια οι οικοδόμοι, που το 1950 ήταν κάπου 70.000 άτομα, έφτασαν τις 200.000. Ήταν ένα προλεταριάτο νέο, δυναμικό, που εμφανίζει όλα τα χαρακτηριστικά του εργάτη-μάζα [...] Την ίδια στιγμή που στην Ευρώπη αναπτύσσονταν (με κέντρο τον εργάτη αλυσίδας της αυτοκινητοβιομηχανίας, και γενικά τον εργάτη της αλυσίδας παραγωγής) το φαινόμενο του “εργάτη-μάζα”, στην Ελλάδα ο μόνος τομέας της παραγωγής που εμφανίζει αντίστοιχα χαρακτηριστικά ήταν ο τομέας των κατασκευών. Ο Έλληνας “εργάτης-μάζα” ήταν ο οικοδόμος στα τέλη του '50 αρχές του '60. Και αυτός ο εργάτης παρουσίαζε αντίστοιχα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά με εκείνον της Ευρώπης: πολιτική και κοινωνική ριζοσπαστικότητα, πάλη στο επίπεδο της παραγωγής –μεροκάματο και ωράριο– χρησιμοποίηση της προλεταριακής βίας, εξιτωσιμός, επέκταση των αγώνων [...] Οι αγώνες που δίνουν είναι υπο-

Το 1961 υπάρχει πτώση του απεργιακού κινήματος λόγω των εκλογών (πίνακας 31, διαγράμματα), όμως, οι διάσπαρτοι κοινωνικοί αγώνες που εξακολουθούν να αναπτύσσονται είναι αποδεικτικό στοιχείο της νέας φάσης. Εκτός από τους οικοδόμους, έχει επίσης τεθεί σε «κίνηση» και το *εργοστασιακό προλεταριάτο*. Σημαντικοί αγώνες αναπτύσσονται στα μεταλλεία (Λαύριο), στην υφαντουργία, κ.α. Παράλληλα, εντείνονται οι αγροτικές κινητοποιήσεις, οι αγώνες για την εκπαίδευση και οι αγώνες των κρατουμένων και συγγενών για γενική αμνηστία. Η νέα περίοδος ανάπτυξης της ταξικής πάλης που αρχίζει το 1958 και η ενίσχυση της Αριστεράς, επιβάλλουν στη Δεξιά και στη Μοναρχία τη σκλήρυνση και την ένταση της κρατικής καταστολής που θα οδηγήσει στις εκλογές «βίας και νοθείας» (29 Οκτωβρίου 1961).¹³ Η τρομοκρατία και η νοθεία που βασικό στόχο είχαν την πολιτική εξόντωση της Αριστεράς, αλλά στην εξέλιξη περιέλαβαν και το Κέντρο, είχαν τελικά αντίστροφο αποτέλεσμα από αυτό που επεδίωκαν. Αντί να αποτελέσουν απάντηση στην (κοινοβουλευτική) ανασύνταξη του ΕΑΜικού μπλοκ διαμέσου της ΕΔΑ, *απονομιμοποίησαν τη Δεξιά και το κράτος*. Έγιναν το σημείο πυροδότησης των κοινωνικών αγώνων στη δεκαετία του '60 και της όξυνσης της ταξικής πάλης, εντείνοντας τον αντικρατισμό των λαϊκών μαζών και πολιτικοποιώντας, στο έπακρο, τους κοινωνικούς αγώνες.¹⁴

δειγματικοί, είναι αγώνες οικονομικοί και πολιτικοί. Είναι αγώνες για τη μείωση του ωραρίου εργασίας – οι οικοδόμοι κέρδισαν μια κατάκτηση με έναν τρόπο μοναδικό σε παγκόσμιο επίπεδο, μείωσαν τις ώρες δουλειάς σε 7 τη μέρα χωρίς τη συμφωνία των αφεντικών και του κράτους, την αποφάσισαν και την εφάρμοσαν μονομερώς χωρίς να ρωτήσουν κανένα! [...] Πρωτοστατούν στις πολιτικές κινητοποιήσεις, αποτελούν μαζί με τους φοιτητές το “δίδυμο” της δεκαετίας του '60, το δίδυμο των Ιουλιανών» (Καραμπελιάς 1985, σσ. 92-93) // Βλέπε επίσης τη σημαντική προσούρα της Ομάδας Μελέτης: «Οι οικοδόμοι και η οικοδομή στη μεταπολεμική Ελλάδα», Αθήνα, 1975 // Για την πανελλαδική απεργία της 1ης Δεκεμβρίου 1960, που θεωρείται ορόσημο του κινήματος των οικοδόμων (συμμετείχαν περίπου 100.000), καθώς και την αιματηρή σύγκρουση με την αστυνομία Λιναρδάτος 1978β, σσ. 533-535 // ΚΚΕ 60ΧΑ, σελ. 162 και 165 // Στεφανάτος 1966 // Για την πρωτομαγιά του 1960, Λιναρδάτος 1978β, σελ. 532 // Για τις απεργίες του 1960, Νεφελούδης Β. 1966β.

13 Για το πολιτικό κλίμα Λιναρδάτος 1986α // Βλέπε επίσης τη Μάυρη Βίβλο της ΕΔΑ, στο ΕΔΑ [3] // Για τα κόμματα, Νικολακόπουλος 1985.

14 Στην απόφαση της 3ης Ολομέλειας του ΚΚΕ (Μάιος του 1962),

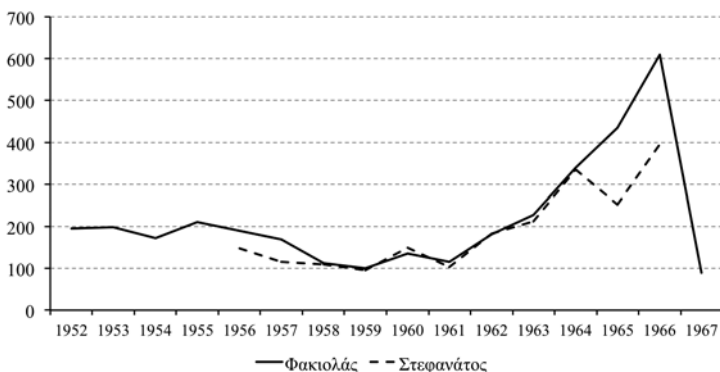
ΠΙΝΑΚΑΣ 31
Αριθμός απεργιών, απεργιών και χαμένων ωρών εργασίας στην Ελλάδα, 1952-1967

	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
A. Πηγή: Φακιολάς																
Απεργίες	195	198	172	210	-	169	113	100	135	115	182	228	339	434	609	89
Αριθμός απεργιών ^a	153	85	49	50	-	115	92	42	56	53	57	101	164	255	349	91
Χαμένες ώρες ^a	1615	953	312	553	-	1138	874	469	650	705	1030	2652	2771	3631	5695	911
Χαμένες ώρες/Απεργία ^a	8,28	4,81	1,81	2,63	-	6,73	7,73	4,69	4,81	6,13	5,66	11,63	8,17	8,37	9,35	10,12
Χαμένες ώρες/Απεργό	10,56	11,21	6,37	11,06	-	9,90	9,50	11,17	11,61	13,30	18,07	26,36	16,90	14,24	16,32	9,90
Απεργοί/Απεργία ^a	0,78	0,43	0,28	0,24	-	0,68	0,81	0,42	0,41	0,46	0,31	0,44	0,48	0,59	0,57	1,02
B. Πηγή: Στεφανιάτος																
Απεργίες						147	115	110	95	150	103	183	212	335	252	
Αριθμός απεργιών ^a						320	500	119	141	395	215	450	749	531	964	
Χαμένες ώρες ^a						4100	5400	1400	1600	3800	2800	6000	12000	22000	12500	
Χαμένες ώρες/Απεργία ^a						27,89	46,96	12,73	16,84	25,33	27,18	32,79	56,60	65,67	49,60	
Χαμένες ώρες/Απεργό						12,81	10,80	7,37	11,35	9,62	13,02	13,33	16,02	40,90	12,96	
Απεργοί/Απεργία ^a						2,18	4,35	1,73	1,48	2,63	2,09	2,46	3,53	1,61	3,83	

Πηγή: Φακιολάς 1978, πίνακας 1, σελ. 105 // Στεφανιάτος 1966, πίνακας 1, σελ. 73

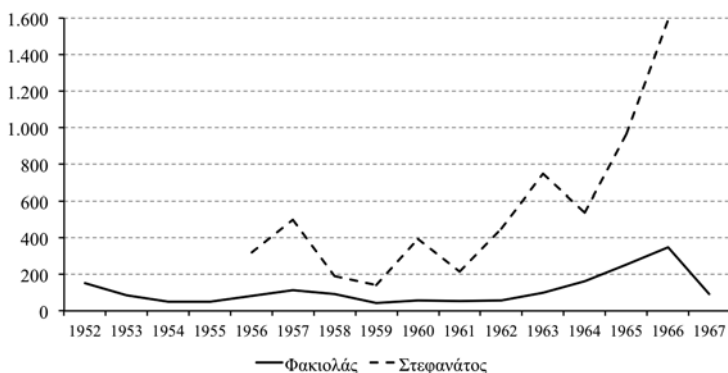
(α) σε χιλιάδες

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
Αριθμός απεργιών, 1952-1967

Πηγή: Στεφανάτος (1966) και Φακιολάς (1978)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5
Αριθμός απεργιών, 1952-1967 (σε χιλιάδες άτομα)

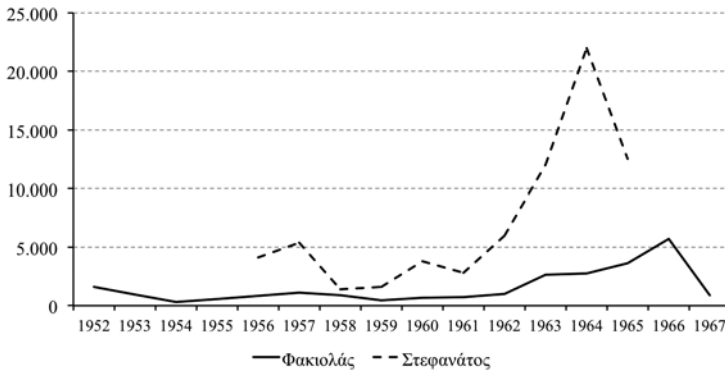

Πηγή: Στεφανάτος (1966) και Φακιολάς (1978)

τονίζεται: «[...] Με το εκλογικό πραξικόπημα η κυβέρνηση Καραμανλή όχι μόνο δεν εξασφάλισε τη σταθεροποίηση που επιδίωκε αλλά έγινε ακόμα πιο μεγάλη η αστάθειά της» (ΚΚΕ [8], σελ. 189).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Χαμένες ώρες εργασίας, 1952-1967 (σε χιλιάδες)

Πηγή: Στεφανάτος (1966) και Φακιοιάς (1978)

Το 1952-53, αρχίζει η ανάπτυξη των αγώνων για το Κυπριακό, που, όπως προείπαμε, θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων συνολικά, αλλά και του κινήματος της νεολαίας ειδικότερα (το 1952 ιδρύεται και η Ν.Ε.ΔΑ μετά τη βίαιη διάλυση της Ενιαίας Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδας-ΕΔΝΕ, τον Αύγουστο του 1952) (Μαρτέν 1984).¹⁵ Το κίνημα της νεολαίας πρωτοστατεί στους διεξαγόμενους αγώνες καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1955-1959. Οι κινητοποιήσεις του Κυπριακού, σύντομα, θα διευρυνθούν σε κινητοποιήσεις με στόχο τον εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης. Λίγους μήνες μετά τις αιματηρές συγκρούσεις για το Κυπριακό (Μάρτιος 1956), στις 16 Οκτωβρίου του '56 θα πραγματοποιηθεί η πρώτη μεγάλη φοιτητική κινητοποίηση για τη μείωση των διδάκτρων (Λιναρδάτος 1978β, σελ. 168). Στην περίοδο που εγκαινιάζεται μετά το 1958, οι φοιτητικοί και νεολαιΐστικοι αγώνες εισέρχονται σε νέα φάση. Το καλοκαίρι του 1959, το Β΄ Πανσπουδαστικό Συνέδριο συμπυκνώνει και μορφοποιεί το διεκδικητικό πρόγραμμα του φοι-

¹⁵ Για τις κινητοποιήσεις του 1953-54, Λιναρδάτος 1978β, σελ. 72, 206, 254.

τητικού κινήματος.¹⁶ Η αντίδραση σ' αυτήν την ανασυγκρότηση και ανασύνθεση του νεολαιϊστικού κινήματος θα εκφραστεί με την ίδρυση της ΕΚΟΦ, το Δεκέμβριο του 1959.

3.4. 1962-1965: Η έκρηξη των κοινωνικών αγώνων

Η περίοδος που ακολουθεί τις βουλευτικές εκλογές του 1961, από το 1962 και μετά, είναι περίοδος ραγδαίας όξυνσης της ταξικής πάλης. Μπαίνουμε στην τρίτη και σημαντικότερη περίοδο των κοινωνικών αγώνων μετά τον εμφύλιο πόλεμο, που θα χαρακτηριστεί από πρωτοφανή ένταση. *Οι αγώνες αυτοί θα οδηγήσουν στην επαναστατική κατάσταση των Ιουλιανών.*

3.4.1. Το εργατικό κίνημα

Το 1962 παρατηρείται διπλασιασμός των απεργιών και των απεργών (πίνακας 31, διαγράμματα) καθώς και πολιτικοποίησής τους. Σημαντική άνοδος των αγώνων εμφανίζεται στη βιομηχανία και στην ενέργεια (διαγράμματα 7, 8). Ενώ το 1961 μόνο 12,6% περίπου των απεργιών και περίπου 1,0% των απεργών έχουν αιτήματα συνδικαλιστικά και δημοκρατικών ελευθεριών, το 1962 οι απεργίες με αντίστοιχα αιτήματα προσεγγίζουν το 24% και οι απεργοί το 17% (πίνακας 32). Το 1963 οι χαμένες ώρες εργασί-

16 «[Το Β΄ Πανσπουδαστικό Συνέδριο] συζητά ολόκληρο το πρόβλημα της Παιδείας και ιδιαίτερα της Ανώτατης. Στην απόφασή του, τονίζει την ανάγκη να εκσυγχρονιστεί η Παιδεία χωρίς να αγνοηθεί και η εθνική πολιτιστική μας παράδοση. Ζητά να αναπροσανατολιστεί η Παιδεία και να γίνει καθολική η κατώτερη και προσιτή η μέση και ανώτερη. Βασικό αίτημα του συνεδρίου είναι να διπλασιαστεί το κονδύλι του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση. Αναλυτικότερα αξιώνει: για τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αυξημένες επιχορηγήσεις από το κράτος, αύξηση του επιστημονικού διδακτικού προσωπικού, μείωση των οικονομικών επιβαρύνσεων των σπουδαστών, αύξηση του αριθμού και των ποσών των υποτροφιών, στέγη, τροφή, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, έκδοση των φοιτητικών συγγραμμάτων από ειδικό οργανισμό, φοιτητικό εισιτήριο στις συγκοινωνίες, επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων [...] Το συνέδριο δίνει ώθηση στους διεκδικητικούς αγώνες των φοιτητών» (Λιναρδάτος 1978β, σσ. 475-476).

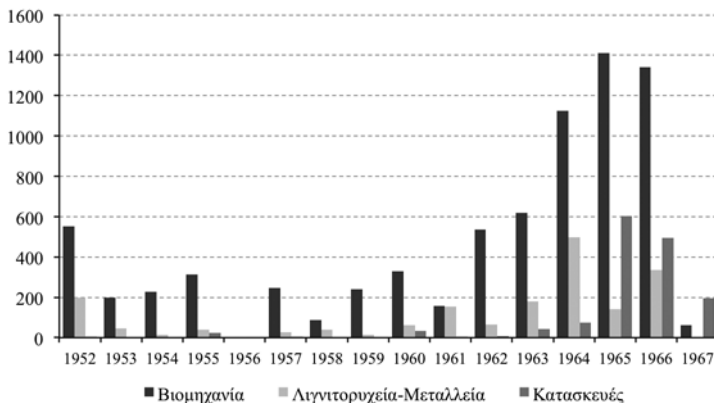
ας διπλασιάζονται (διάγραμμα 6). Οι μαζικοί εργατικοί αγώνες του 1962-63 εγκαινιάζουν μια νέα επιθετική περίοδο του εργατικού κινήματος. Είναι αγώνες για αυξήσεις, για συνδικαλιστικά και πολιτικά δικαιώματα. Ταυτόχρονα, το συνδικαλιστικό κίνημα ενοποιείται οργανωτικά με τη συγκρότηση των ΣΕΟ, που ουσιαστικά υπερβαίνουν την κρατική ΓΣΕΕ.¹⁷ Στην έκρηξη των μαζικών αγώνων καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι κινητοποιήσεις του «Ανένδοτου» και κυρίως το αγωνιστικό πολιτικό κλίμα που διαμορφώθηκε σ' όλη την Ελλάδα. Ο «Ανένδοτος» είχε ένα βασικό πολιτικό αποτέλεσμα: δημιούργησε μια αγωνιστική ενότητα των μαζών στη βάση, πέρα από τη διαφορετική τους πολιτική εκπροσώπηση (Λιναρδάτος 1986α, Meynaud 1966). Ο Ν. Καράς διαπιστώνει σχετικά: «αυτό που έχει μεγάλη σημασία είναι ότι οι δημοκρατικές δυνάμεις, δηλαδή και η Ένωση Κέντρου και η ΕΔΑ, βρέθηκαν στην από δω μεριά του οδοφράγματος και η ενότητα των μαζών που πραγματοποιήθηκε στη βάση ήταν μια μεγάλη κατάκτηση» (Καράς 1973, σελ. XXI). Τομή στην ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων θεωρείται η κηδεία του Γρ. Λαμπράκη, το Μάιο του 1963. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη πολιτική κινητοποίηση της μεταπολεμικής περιόδου στην οποία πήραν μέρος, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, 500.000 με 700.000 άτομα.¹⁸ Οι μαζικοί αγώνες της περιόδου 1962-1963 θα οδηγήσουν στην ανατροπή του Καραμανλή και της ΕΡΕ στις εκλογές του Νοεμβρίου

17 Οι Συνεργαζόμενες Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις, γνωστές και σαν ΣΕΟ, ιδρύονται στο τέλος του 1962 και παίζουν ρόλο στην ενοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος, απέναντι στην υπό κρατικό έλεγχο ΓΣΕΕ. Από 35 τον αριθμό, το 1962, γίνονται 115, τον Απρίλιο του 1964 και 315 το Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Σχετικά δες: Βασιλή Νεφελούδη (1965β), «Βασικά προβλήματα του συνδικαλιστικού κινήματος», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 29, Δεκέμβριος // Του ίδιου (1966α), «Προβλήματα της συνδικαλιστικής δουλειάς», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 31, Φεβρουάριος // (1966β), «Το συνδικαλιστικό πραξικόπημα και η πάλη για την ανατροπή του», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 35-36, Ιούνιος-Ιούλιος // Ομοίως Κατσανέβας 1981 // Μπλέκος 1985 // Για τις κρατικές παρεμβάσεις στη ΓΣΕΕ, Κουκουλές 1985.

18 Για την κηδεία Λαμπράκη, βλέπε: α) σχετικά με το πολιτικό κλίμα και τις διαφωνίες στην Αριστερά, Λιναρδάτος 1986α, σελ. 268 κ.ε. β) Για τις πολιτικές επιπτώσεις της δολοφονίας, Χαραλάμης 1985. γ) Για τη σημασία της αναφοράς με το λαϊκό κίνημα, Καράς 1973, σελ. XXII // Επίσης Νεφελούδης Β. 1963, σελ. 33 και 89 και 1965β // ΚΚΕ, απόφαση του 9ου Συνεδρίου (1974) // ΚΚΕ [8], σελ. 202.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

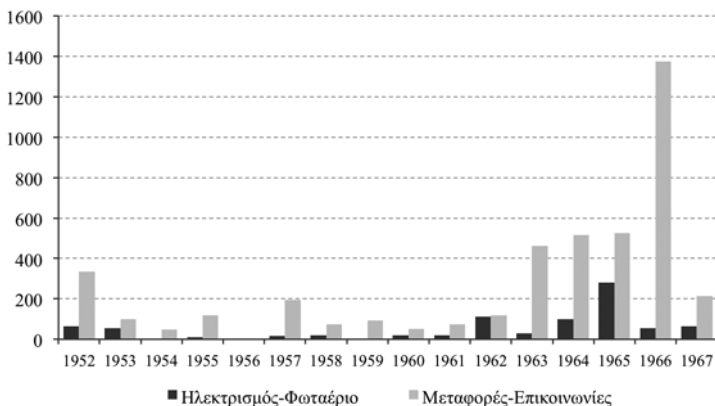
Χαμένες ώρες εργασίας στους κλάδους της Βιομηχανίας, των Λιγνιτορυχείων-Μεταλλείων και των Κατασκευών, 1952-1967 (σε χιλιάδες)

Πηγή: ΕΣΥΕ, στο Φακιολάς 1978, πίνακας 2, σ. 110-114

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

Χαμένες ώρες εργασίας στους κλάδους του Ηλεκτρισμού-Φωταερίου και Μεταφορών-Επικοινωνιών, 1952-1967 (σε χιλιάδες)

Πηγή: ΕΣΥΕ, στο Φακιολάς 1978, πίνακας 2, σ. 110-114

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

Ποσοστό (%) απεργιών και απεργών με αιτήματα συνδικαλιστικά και δημοκρατικών ελευθεριών, 1956-1965

<i>Έτος</i>	<i>Απεργίες</i>	<i>Απεργοί</i>
1956	6,8	1,4
1957	10,4	0,85
1958	5,45	1,7
1959	14,7	1,8
1960	18,0	15,2
1961	12,6	0,9
1962	24,0	16,9
1963	23,6	20,0
1964	17,9	11,3
1965	30,95	76,0

Πηγή: Στεφανάτος, 1966, πίνακας 4, σελ. 78 // Βλέπε επίσης Φακιολάς 1978, πίνακας 3, σελ. 117.

1963 και του Φεβρουαρίου 1964. «Το νέο πολιτικό κλίμα γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στην ύπαιθρο, όπου τα προηγούμενα από το 1963 χρόνια της μετεμφυλιακής περιόδου ήταν δύσκολο να διαβάσεις ακόμα και μετριοπαθείς εφημερίδες του Κέντρου και της Δεξιάς. Η απελευθέρωση αυτή από την πίεση του αστυνομικού κράτους καθώς και οι παροχές προς τους αγρότες που έκανε η πρώτη κυβέρνηση Παπανδρέου εξηγούν τη μεγάλη μετατόπιση από τη Δεξιά προς το Κέντρο που θα παρουσιαστεί στις επαρχίες [...] ανάμεσα στο Νοέμβρη του 1963 και τον Φλεβάρη του 1964 υποχώρησε ακόμη περισσότερο η φοβία και η αστυνομοκρατία στην ύπαιθρο» (Λιναρδάτος 1986α, σελ. 339 κ.ε.).

Η Ε.Κ., νικήτρια των εκλογών, θα εξασφαλίσει τη συναίνεση των λαϊκών μαζών μόνο για τρεις μήνες. Αποκαλυπτική είναι η σύγκριση των στοιχείων που αφορούν στις απεργίες, κατά τρίμηνο, του 1964, με τα αντίστοιχα του 1963. Ενώ στο πρώτο τρίμηνο του 1963 σημειώνονται 56 απεργίες (184.700 απεργοί), στο πρώτο τρίμηνο του 1964 (περίοδος εκλογών) σημειώνονται 40 απεργίες (μόνο 18.500 απεργοί). Η σύγκριση για το δεύτερο τρίμηνο είναι τελειώς διαφορετική. Στο δεύτερο τρίμηνο του 1963 σημειώνονται 40 απεργίες (311.200 απεργοί), ενώ το 1964 οι απεργίες του δεύτερου τριμήνου φτάνουν τις 100

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

Απεργοί και απεργίες ανά τρίμηνο, 1962-1964 (11μηνο)

	<i>Αριθμός 1963</i>	<i>απεργιών 1964</i>	<i>Αριθμός 1963</i>	<i>απεργιών 1964</i>
1ο 3μηνο	56	40	184.700	18.500
2ο 3μηνο	40	100	311.200	420.000
3ο 3μηνο	84	97	294.800	274.500
2μηνο Οκτωβρίου-Νοεμβρίου	28	76	200.200	108.000
11μηνο	208	313	990.900	821.000

Πηγή: *Συνδικαλιστής* 1964, σελ. 39.

(υπερδιπλάσιες από το πρώτο τρίμηνο του έτους) και οι απεργοί τις 420.000, αυξάνονται δηλαδή κατά 23 φορές σε σχέση με το πρώτο τρίμηνο (πίνακας 33). Η λαϊκή νίκη των εκλογών του 1964 πυροδοτεί μια πρωτοφανή δυναμική κοινωνικών αγώνων.

Οι απεργίες του 1964 εκτός από τη μεγάλη τους ανάπτυξη εμφανίζουν δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: 1) αυξάνει σημαντικά το ποσοστό συμμετοχής των βιομηχανικών εργατών, που εισβάλλουν παράλληλα με τους οικοδόμους στο πολιτικό προσκήνιο: 40% των απεργών του 1964 είναι εργαζόμενοι σε βιομηχανικές επιχειρήσεις (πίνακας 34). Η θεαματική άνοδος των απεργιών του κλάδου απεικονίζεται στο διάγραμμα 7. Ορόσημο στους αγώνες του βιομηχανικού προλεταριάτου αποτελούν τα γεγονότα του Λαυρίου τον Ιούλιο του 1964. Περισσότεροι από 400 εργάτες και εργάτριες, κλωστοϋφαντουργοί του εργοστασίου Καρέλα, πραγματοποιούν κατάληψη και υπερασπίζονται το εργοστάσιο, όταν η χωροφυλακή εισβάλλει σ' αυτό, γενικεύοντας τη σύγκρουση σ' ολόκληρη την περιοχή (Λιναρδάτος 1986β, σσ. 28-29, Στεφανάτος 1966).

2) Αυξάνει τόσο η ένταση όσο και η διάρκειά τους. Οι απεργίες μεγάλης διαρκείας είναι η κυρίαρχη μορφή (πίνακας 35). Ένας άλλος συγγραφέας υπολογίζει τον αριθμό των απεργιών που διαρκούν πάνω από 11 ημέρες ως εξής: 1962:8, 1963:25, 1964:30 (4 διαρκούν περισσότερο από 51 ημέρες), 1965:29 (1 περισσότερο από 51 ημέρες), 1966:47 (1 περισσότερο από 51 ημέρες) (Φακιολάς 1978, πίνακας 4, σελ. 119). Η σκλήρυνση της στάσης των εργαζομένων υπήρξε η απάντησή τους στις υπα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

Διάρθρωση αριθμού χαμένων ωρών εργασίας,
κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 1962-1967 (σε χιλιάδες)

Κλάδος	1962	1963	1964	1965	1966	1967 ¹
1. Βιομηχανία	76,1	23,3	40,6	38,9	23,6	6,7
2. Λιγνιτορυχεία-Μεταλλεία	9,2	6,7	18,0	3,9	5,9	–
3. Ηλεκτρισμός-Φωταέριο	15,7	1,1	3,6	7,8	1,0	6,9
4. Κατασκευές	1,0	1,6	2,7	16,6	8,7	21,6
5. Μεταφορές-Επικοινωνίες	17,0	17,5	18,6	14,5	24,2	23,6
6. Τράπεζες	–	3,9	6,5	7,2	10,3	4,6
7. Κρατικές Υπηρεσίες	6,1	10,6	2,2	6,4	15,8	10,6

Πηγή: Φακιολάς 1978, πίνακας 2, σελ. 110-114.

1. Για τη χρονική περίοδο από 1.1.1967 - 21.4.1967.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Απεργίες μεγάλης διάρκειας, 1961-1966

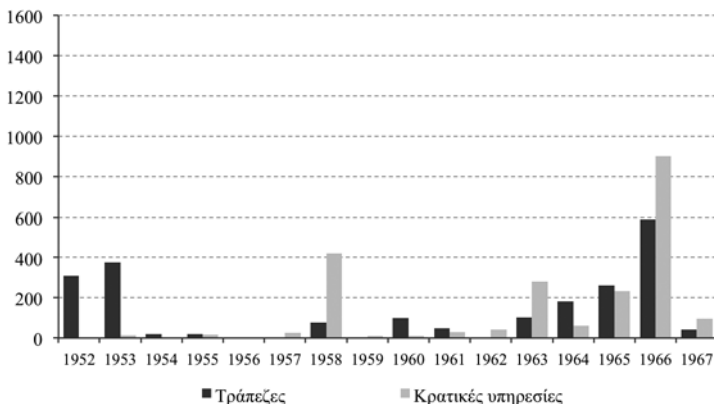
1961	17
1962	34
1963	56
1964	114
1965	75
1966	105

Πηγή: *Διάλογος* 1972β // εφημερίδα *Ξεκίνημα* 1987.

ναχωρήσεις της κυβέρνησης της Ε.Κ. από τις προεκλογικές και προγραμματικές υποσχέσεις της, στην ακόμα μεγαλύτερη σκληρύνηση της εργοδοσίας απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις και στην αντεπίθεση της Δεξιάς με την κινδυνολογία του «κομμουνιστικού κινδύνου», που ξεκίνησε μετά το σοκ της εκλογικής ήττας της ΕΡΕ. Είναι ενδεικτικό, ακόμη, ότι το 1964, από το σύνολο των απεργιών: α) 9,5% έχουν ως αίτημα την επαναπρόσληψη απολυμένων (1962:7,1%, 1963:8,8%, 1965:5,7%, 1966:2,95%) και β) 9,8% γίνονται για λόγους αλληλεγγύης (1962:7,1%, 1963:7,45%, 1965:6,7%, 1966:5,6%) (Φακιολάς 1978). Η αποτελεσματικότητα της ταξικής σύγκρουσης διακρίνεται και στον τρόπο «λύσης» των απεργιών. Ενώ το 1962, μόνο 33 απεργίες θα λυθούν με απ' ευθείας διαπραγμάτευση μεταξύ εργοδοτών-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9

Χαμένες ώρες εργασίας στους κλάδους των Τραπεζών και των Κρατικών υπηρεσιών, 1952-1967 (σε χιλιάδες)

Πηγή: ΕΣΥΕ, στο Φακιολάς 1978, πίνακας 2, σ. 110-114

εργαζομένων και το 1963 μόνο 25, το 1964 φτάνουν στις 68, σχεδόν τριπλασιάζονται (Φακιολάς 1978).¹⁹

Σ' ολόκληρη την προδικτατορική περίοδο, το συνδικαλιστικό κίνημα αναπτύσσεται σημαντικά και σε τομείς που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με το κράτος: τραπεζικοί, καθηγητές, ταχυδρομικοί, μεταφορές και ηλεκτρισμός (διαγράμματα 8, 9). Ο κλάδος των μεταφορών, τηλεπικοινωνιών και ηλεκτρισμού προπορεύεται σε αριθμό απεργιών καθ' όλην τη δεκαετία 1956-1965: «[...] διακρίνεται για τις γερές και μαζικές συνδικαλιστικές οργανώσεις του και για τη συνεπή ηγεσία που έχουν μια σειρά συνδικάτα του, όπως π.χ. η Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού» (Στεφανάτος 1966). Η περίοδος αυτή, δηλαδή, αποτελεί την προϊστορία

¹⁹ Σημαντικοί σταθμοί, από τις εκλογές του 1964 έως τα Ιουλιανά, θεωρούνται: α) η μεγάλη συγκέντρωση και πορεία που οργάνωσαν οι 115 ΣΕΟ, με αιτήματα αυξήσεις 20% και εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος (6 Απριλίου 1964), β) η πανεργατική συγκέντρωση στον Παναθηναϊκό (6 Απριλίου 1965). Σχετικά: Νεφελούδης Β. 1965β // ΚΚΕ [8], σελ. 220 // *Διάλογος* 1972β.

του κινήματος της Κοινής Ωφέλειας που θα αποτελέσει στη μεταπολίτευση βασική συνιστώσα του εργατικού κινήματος. Σ' αυτόν το χώρο θα συγκροτήσει το Κέντρο τη συνδικαλιστική του παράταξη, τη Δημοκρατική Συνδικαλιστική Αλλαγή, ιδιαιτέρως ισχυρή στα σωματεία των τραπεζοϋπαλλήλων με βασικούς ηγέτες τους: Ν. Παπαγεωργίου, Ι. Αλευρά, Παπαϊωάννου και Βιτώρη (Meynaud 1974, σελ. 183). Είναι ενδιαφέρον ότι η ανάπτυξη των αγώνων στους κλάδους αυτούς (μεταφορές, επικοινωνίες, τράπεζες, κρατικές υπηρεσίες) γίνεται μετά τα Ιουλιανά, το 1966, με αποτέλεσμα το ειδικό βάρος τους στο συνολικό απεργιακό κίνημα να αυξάνει σημαντικά (διαγράμματα 8, 9). Αντίθετα, στους κλάδους της βιομηχανίας και των κατασκευών παρουσιάζεται σχετική κάμψη. Φαίνεται πως τα Ιουλιανά ριζοσπαστικοποιούν περισσότερο αυτές τις κατηγορίες των εργαζομένων, που εισβάλλουν ορμητικά στο προσκήνιο. Αντίθετα, οι βιομηχανικοί εργάτες και οι οικοδόμοι, τα βασικά μαζί με τη νεολαία κοινωνικά υποκείμενα των Ιουλιανών, δείχνουν σημεία «κόπωσης». Έτσι, η κλαδική διάρθρωση των χαμένων ωρών εργασίας του 1966 είναι αισθητά διαφορετική απ' αυτήν των ετών 1964 και 1965 (πίνακας 34). Κάτι ανάλογο, σε μικρότερη βέβαια κλίμακα, θα συμβεί και στη μεταπολίτευση με την εισβολή και απόσυρση του εργοστασιακού κινήματος 1975-1977.

3.4.2. Οι αγροτικές κινητοποιήσεις

Ιδιαίτερη ανάπτυξη εμφανίζουν οι αγροτικές κινητοποιήσεις με βασικά αιτήματα τις χαμηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων και τα αγροτικά χρέη, που παίρνουν το χαρακτήρα βίαιου ξεσηκωμού, ενώ, συγχρόνως, είναι όλο και συχνότερα αιματηρές.²⁰

20 Για την περιοδολόγηση των αγροτικών αγώνων στην προδικτατορική περίοδο βλέπε με χρονολογική σειρά: Λιναρδάτος 1986α, ιδιαίτερα σελ. 171 // Παπαδομιχελάκης Σ. (1963), «Το δίπτυχο των αγροτικών αγώνων», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 1, Αύγουστος // Σακελλάρης Β. (1963), «Οι αγώνες των αγροτών σε νέα άνοδο», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 2, Σεπτέμβριος // Στρίγκος Λ. (1964), «Η κατάσταση στο χωριό και τα καθήκοντα των αριστερών», ΕΑ, τεύχος 16, Νοέμβριος. Σύμφωνα με τον τελευταίο συγγραφέα, το 1962, παίρνουν μέρος στις αγροτικές κινητοποιήσεις περίπου 300.000 αγρότες, ενώ το 1961 είχαν πάρει μέρος 150.000 // Σακελλάρης (1965α), «Για τη

Η ελληνική ύπαιθρος γνωρίζει για πρώτη φορά νέες μορφές κινητοποιήσεων: την εισβολή των τρακτέρ στα κέντρα των πόλεων, τη μη παράδοση των αγροτικών προϊόντων. «Στις κινητοποιήσεις των τελευταίων χρόνων παρουσιάζεται μια μεγαλύτερη ποικιλία μορφών πάλης. Δίπλα στις συγκεντρώσεις, τα συλλαλητήρια, τα συνέδρια, κ.λπ., εμφανίζονται μορφές πάλης όπως οι αγροτικές “απεργίες” ολοκληρών περιοχών, οι κάθοδες στις δημοσιές και η κατάληψή τους, οι πορείες και κάθοδες σε πόλεις, το μαζικό κάψιμο ή η καταστροφή προϊόντων στη δημοσιά ή στις πόλεις, το σταμάτημα τρένων, οι καταλήψεις κτημάτων, κ.λπ. Μαζικότερο χαρακτήρα πήρε τα τελευταία δύο χρόνια και η ίδια η προετοιμασία των αγώνων» (Στρίγκος 1964, σελ. 41). Παρά τη δυναμική των αγροτικών αγώνων, όμως, δεν μπορούμε να μιλήσουμε ουσιαστικά για συγκροτημένο και διαρθρωμένο αγροτικό κίνημα στην προδικτατορική περίοδο, όπως άλλωστε και στη μεταπολίτευση. Οι αγώνες παραμένουν κατακερματισμένοι, δεν ενοποιούνται ούτε κλιμακώνονται, πολύ περισσότερο, δεν συναρθρώνονται με τα άλλα κινήματα της περιόδου (εργατικό, νεολαϊστικό). Μετά τον εμφύλιο, το ζήτημα της εργατοαγροτικής συμμαχίας δεν θα ξαναθεθεί. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, η ανάπτυξη των αγροτικών κινητοποιήσεων και η σύγκρουση με το κράτος, οδηγεί σε διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης των αγροτών με το μπλοκ της Δεξιάς. Αυτή η διεργασία θα εκφραστεί στο εκλογικό αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών του 1963 και 1964 (Λιναρδάτος 1986α, σελ. 173, Νικολακόπουλος 1985). Στην περίοδο που έπεται των Ιουλιανών, οι οικονομικοί αγώνες των αγροτών «σημειώνουν τη μεγαλύτερη άνοδο μεταπολεμικά, αγκαλιάζοντας όλους τους κλάδους των παραγωγών και με συμμετοχή 400.000 αγροτών στις πολύμορφες κινητοποιήσεις, με ξεχωριστής σημασίας, την πάλη των καπνοπαραγωγών και σιτοπαραγωγών Θεσσαλονίκης, στις 10 Ιούλη 1966, που δέχτηκε τη δολοφονική επίθεση της χωροφυλακής με όπλα και χειροβομβίδες, με αποτέλεσμα να τραυματιστούν 150 αγρότες» (Διάλογος 1972β, σελ. 92).

αναγέννηση της υπαίθρου», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 24, Ιούλιος // Σακελλάρης (1965β), «Οι αγρότες στο μέτωπο της δημοκρατίας», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 28, Νοέμβριος // Για τις συγκρούσεις στη Θεσσαλονίκη τον Ιούλιο του 1966, Λιναρδάτος 1986β, σσ. 357-359.

3.4.3. Το κίνημα της νεολαίας

Στην περίοδο που εγκαινιάζεται με τις εκλογές του 1961, μέσα στο συνολικό κλίμα των μαζικών αγώνων του «Ανένδοτου», το κίνημα της νεολαίας προσλαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις. Το 1962 αποτελεί τομή στην ανάπτυξη του φοιτητικού κινήματος: «Στα πανεπιστήμια η κατάσταση ανατρέπεται. Τα διοικητικά συμβούλια των συλλόγων, που κυριαρχούνταν μέχρι τότε από την ΕΚΟΦ, περνάνε στα χέρια των δημοκρατικών φοιτητών. Το εκπαιδευτικό πρόβλημα γίνεται αντικείμενο πολιτικών αγώνων και εγκαινιάζει τις μεγάλες κινητοποιήσεις του 15% και του 1-1-4. Την άνοιξη του 1962, η βίαιη εισβολή της αστυνομίας στους πανεπιστημιακούς χώρους, παραβιάζοντας το ακαδημαϊκό άσυλο, δημιουργεί το κίνημα του 1-1-4» (Μαρτέν 1984, σσ. 30-31). Στους τελευταίους μήνες του 1962 και στις αρχές του 1963, αρχίζουν οι κινητοποιήσεις για το 15%. Οι αγώνες αυτοί ανθούν παράλληλα με τις πρώτες κινήσεις για την Ειρήνη, τον Αφοπλισμό και τις ξένες βάσεις στην Ελλάδα. Τον Απρίλιο του 1963, ιδρύεται η ΕΦΕΕ, στο Δ΄ Πανσπουδαστικό Συνέδριο. Ένα μήνα μετά, η δολοφονία του βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη θα γίνει αφορμή για τη θεαματική κορύφωση του νεολαιϊστικού κινήματος. Πολιτική μορφοποίηση αυτού του κινήματος θα αποτελέσει η Δημοκρατική Κίνηση Νέων «Γρηγόρης Λαμπράκης» που συγκροτείται πανελλαδικά με διαδικασίες βάσης. Οι «Λαμπράκηδες» έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και οργάνωση του κινήματος, συντελώντας στην υποχώρηση της τρομοκρατίας στην ύπαιθρο και πρωτοστατώντας στις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών. Η κάμψη του νεολαιϊστικού κινήματος, μετά το 1966, πλην μεμονωμένων φοιτητικών εκρήξεων, όπως τον Φεβρουάριο του 1966 και τον Απρίλιο του 1967, θα συνοδεύσει τη συνολική ύφεση του λαϊκού κινήματος στη φάση αυτή.

3.4.4. «Ιουλιανά»: Η έκρηξη των κοινωνικών αντιθέσεων

«Η εξέγερση του λαού δεν ήταν τυχαίο φαινόμενο. Το κοινωνικό αδιέξοδο ωρίμαζε από καιρό. Ο μηχανισμός λειτουργίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού και της αμερικανοκρατίας

στην Ελλάδα αυξάνοντας αδιάκοπα την καταπιεστικότητα του σε βάρος των προλετάρων και της φτωχολογιάς του χωριού και της πόλης και παράλληλα στριμώχνοντας την ταξική πάλη στα ασφυκτικά περιθώρια του αυθορμητισμού, δεν μπορούσε να κάνει τίποτα άλλο παρά να οδηγεί τις μάζες από τη χρόνια απάθεια στην απρόσμενη εξέγερση. Δεν χρειάστηκαν παρά μερικές μονάχα ώρες, μετά από το ξέσπασμα της κρίσης στους κόλπους του κοινοβουλευτισμού [...] για να ξεσπάσει ο εργαζόμενος λαός [...] Και η συσσωρευμένη οργή των μαζών έβγαине με όλη της την ορμητικότητα στην επιφάνεια».

ΨΥΡΟΥΚΗΣ 1976, σελ. 356

Η δυναμική των κοινωνικών αγώνων, που ξετυλίγονται στην ελληνική κοινωνία μετά το 1962, θα βρει την κορύφωσή της το 1965, στα «Ιουλιανά». Οι μαζικοί λαϊκοί αγώνες του διμήνου Ιουλίου-Αυγούστου 1965, για την ανατροπή του μοναρχικού πραξικοπήματος, είναι πρωτοφανείς.²¹ Στο διάστημα των 40 ημερών μετά το πραξικόπημα, πραγματοποιούνται 400 λαϊκές συγκεντρώσεις σε ανοικτό χώρο!²² Δύο από αυτές, η κάθοδος του Γ. Παπανδρέου, από το Καστρί στο κέντρο της Αθήνας, και η κηδεία του Σωτήρη Πέτρουλα, είναι της τάξης των εκατοντάδων χιλιάδων. Όπως σημειώνει ο Γ. Κάτρης: «ο ρυθμός 10 μεγάλων λαϊκών κινητοποιήσεων κάθε μέρα, δεν νομίζω ότι έχει προηγούμενο στην ελληνική ιστορία». Οι αγώνες αυτοί έχουν πολιτικοποιηθεί κατακόρυφα. Υπολογίζεται, ότι κατά τη διάρκεια του 1965, το 31% των απεργιών και το 76% των απεργιών έχουν πολιτικά αιτήματα: την υπεράσπιση της συνταγματικής τάξης και της δημοκρατίας, την ανατροπή του παλατιανού πραξικοπήματος (πίνακας 32). Για πρώτη φορά μετά το 1946, πραγματοποιείται γενική πολιτική απεργία.²³ Η απεργία

21 Για τα Ιουλιανά, Λιβιεράτος & Καραμπελιάς 1985 // Χρυσοστομίδης Σ. (1965), «Το χρονικό της κρίσης», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 25-26, Αύγουστος-Σεπτέμβριος // Φ.Β. (1965), «Το χρονικό της λαϊκής αντίστασης», όπ.π. // Λάδης (1985): Ιουλιανά 1965, εκατό μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα // Λιναρδάτος 1986β // Συνέντευξη με Δ. Λιβιεράτο.

22 Ο αριθμός αυτός αναφέρθηκε στη συνεδρίαση της Βουλής, 25 Αυγούστου 1965, στο Κάτρης 1974, σελ. 228.

23 Νεφελούδης Β. 1965α και 1966β // Λιναρδάτος 1986β, σελ. 151 // Στεφανάτος 1965 // Λιβιεράτος 1985, σσ. 28-30.

αυτή αποτελεί τομή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος. Εγγράφεται για πρώτη φορά μετά το ΕΑΜ σαν στοιχείο της στρατηγικής του. «Η γενική πολιτική απεργία είναι η ανώτερη μορφή της απεργιακής πάλης του προλεταριάτου. Με τη συμμετοχή και συμπαράσταση σ' αυτήν των άλλων στρωμάτων του πληθυσμού αποχτά πανεθνικό χαρακτήρα [...] Μια γενική πολιτική απεργία μπορεί να κηρυχθεί και να πετύχει μόνο σε συνθήκες οξυμένης πολιτικής κρίσης, όταν κορυφώνεται και παίρνει παλλαϊκό χαρακτήρα η αντίθεση μεταξύ εξουσίας και λαϊκών συμφερόντων. Και η επιτυχία της γενικής πολιτικής απεργίας της 27ης Ιουλίου δείχνει πως δημιουργήθηκε, ενάντια στο παλατιανό πραξικόπημα, παλλαϊκή αντίθεση» (Στεφανάτος 1965 και 1966). Στη γενική απεργία της 27ης Ιουλίου, πήραν μέρος, περίπου, 350.000 εργαζόμενοι. «[...] Αυθόρμητα, μέσα στα εργοστάσια, στις γειτονιές, έγινε μια τεράστια προετοιμασία. Ο ένας με τον άλλο, αυτοσχέδιες επιτροπές σχηματίζονται, απεργιακές φρουρές της στιγμής δημιουργούνται απ' αυτούς που βαδίζουν στους δρόμους, από αγνώστους μεταξύ τους εργάτες, και η απεργία παίρνει σάρκα και οστά» (Λιβιεράτος 1985, σελ. 28).

Η δυναμική της λαϊκής έκρηξης κάμπτεται σταδιακά μετά τα Ιουλιανά. Το απεργιακό κύμα βέβαια συνεχίζεται, και αυξάνει το 1966 (πίνακας 31, διαγράμματα),²⁴ ατονεί όμως ο πολιτικός του χαρακτήρας, ενώ τροποποιείται, όπως δείξαμε προηγούμενα, και η κλαδική του διάρθρωση (πίνακας 34). Το πολιτικό κλίμα μετά τα Ιουλιανά αποδίδει πιστά το παρακάτω απόσπασμα: «Η αυτόνομη παρουσία των λαϊκών δυνάμεων ανακόπτεται. Από τις λαοθάλασσες των Ιουλιανών περνάμε σε μικροσυγκεντρώσεις στα θέατρα, από τις θριαμβευτικές προελάσεις

24 «Ενώ οι πολιτικοί αγώνες βρίσκονται σε υποχώρηση, οι οικονομικοί αγώνες της εργατικής τάξης, της αγροτιάς και των άλλων εργαζομένων, σημειώνουν ανάπτυξη. Σ' ολόκληρο το 1966 έχουμε έντονη απεργιακή κίνηση με σύνολο απεργών 1.600.000. Επίσης το πρώτο τρίμηνο του 1967 έχουμε σύνολο απεργών 400.000» (Διάλογος 1972β) // Για την περίοδο Οκτωβρίου 1965 - Απριλίου 1967 βλέπε όπ.π. // Στη δεύτερη επέτειο της εκλογικής νίκης του Φεβρουαρίου 1964, (16.2.1966), στη συγκέντρωση που διοργανώνει η Ε.Κ. στην Αθήνα, θα πάρουν μέρος 500.000 διαδηλωτές (150.000 κατά την αστυνομία και 300.000 κατά «ουδέτερους παρατηρητές» (Meynaud 1974, σελ. 71).

στις αιματηρές και απομονωμένες συγκρούσεις πρωτοπόρων τμημάτων, από κατήγοροι σε απολογούμενους, από αισιοδοξία σε ένα καταθλιπτικό ερώτημα: θα γίνει η δικτατορία; πότε; ποιος;» (Κράνης 1972, σελ. 40). Η προσμονή των εκλογών (Μάιος 1967) και ο εφησυχασμός των μαζών που καλλιεργήθηκε από το Κέντρο και την Αριστερά, θα διευκολύνουν την επιβολή της δικτατορίας.

3.5. *Τα «Ιουλιανά» μέσα στη διεθνή ένταση της δεκαετίας του '60*

Η άνοδος των κοινωνικών αγώνων στην Ελλάδα μετά το 1960 δεν είναι άσχετη αλλά, αντίθετα, οργανικά ενταγμένη και συντονισμένη με τον κύκλο των κοινωνικών αγώνων που θα αναπτυχθούν σ' όλες σχεδόν τις δυτικές καπιταλιστικές χώρες κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας και οι οποίοι θα οδηγήσουν στην παγκόσμια επαναστατική άνθηση του 1968. Ολόκληρη η δεκαετία του '60 είναι «*σπαρμένη*» από εκρήξεις του κοινωνικού κινήματος σε κάθε χώρα. Βέβαια, η ταξική πάλη κάθε κοινωνικού σχηματισμού έχει τους δικούς της μοναδικούς ιστορικούς προσδιορισμούς και ρυθμούς, ακολουθεί έναν ιδιαίτερο *εθνικό κύκλο*. Το καθοριστικό στοιχείο, όμως, είναι, από το 1968-1969 και ύστερα, *ο συντονισμός των εθνικών κύκλων*, που δημιουργεί μια εντελώς νέα κατάσταση. Σίγουρα, το απεργιακό κίνημα κάθε χώρας δεν είναι ο αποκλειστικός παράγοντας της κοινωνικής έντασης για αυτήν τη χώρα, πολύ περισσότερο βέβαια δεν αρκεί για να χαρακτηρίσει μια κατάσταση επαναστατική. Είναι, εντούτοις, από τους βασικούς και ίσως ο μόνος που μπορεί να μελετηθεί, συγκριτικά, με διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία. Μπορεί, έτσι, να χρησιμεύσει σαν ισχυρή ένδειξη για τις διακυμάνσεις της κοινωνικής έντασης σε κάθε χώρα. Βάσει αυτών των στοιχείων θα διαγράψουμε, σε γενικές γραμμές, το (ευρωπαϊκό) κοινωνικό φόντο που είναι αναγκαίο για έναν ακριβέστερο προσδιορισμό των Ιουλιανών.²⁵

²⁵ Τα στοιχεία που χρησιμοποιούμε για τις διεθνείς συγκρίσεις του ελληνικού απεργιακού κινήματος είναι διαφορετικά από αυτά που χρησιμοποιούμε όταν μελετάμε το ίδιο το απεργιακό κίνημα (στο εσωτερικό

Η δεκαετία του '60 εγκαινιάζεται με τις μεγάλες απεργίες του *Βελγίου*. Το 1961 είναι χρονιά έκρηξης για τη *Δανία* και ισχυρού απεργιακού κύματος για τη Γαλλία και την Ιρλανδία. Το 1962 χρονιά έκρηξης για την *Ιταλία* (οι «άγριες» απεργίες του Τορίνο – ορόσημο και αφετηρία μιας ολόκληρης εποχής) και τη *Μ. Βρετανία*. Το 1963 για τη *Δ. Γερμανία* και τη *Γαλλία*, διατήρησης παράλληλα του απεργιακού κύματος σε Ιταλία και Ιρλανδία. Το 1964 χρονιά έκρηξης για την *Ιρλανδία* και υψηλού απεργιακού ρεύματος στην Ιταλία. Το 1965, εκτός από τα Ιουλιανά στην *Ελλάδα*, κοινωνικές εκρήξεις θα σημειωθούν στη *Δανία* και στην *Ιρλανδία*, ενώ το απεργιακό κίνημα διατηρείται –σε υψηλά επίπεδα– στη Μ. Βρετανία. Στην Ισπανία φουντώνει το απεργιακό κίνημα και συγκροτούνται μέσα σ' αυτό οι «εργατικές επιτροπές» (Comisiones Obreras). Το 1966 είναι επίσης χρονιά έκρηξης για την *Ελλάδα* αλλά και για την *Ιρλανδία* και το *Βέλγιο*, νέας άνθησης απεργιακού ρεύματος στην Ιταλία και τη Γαλλία (πίνακας 36).

Το δεύτερο κύμα των κοινωνικών εκρήξεων –συντονισμένων πλέον εθνικών κύκλων– που θα σημάνει το 1968 (*1968*: Γαλλία, Ιταλία, Ιρλανδία, *1969*: Ισπανία, Ιρλανδία, Ιταλία, Μ. Βρετανία, *1970*: Βέλγιο, Ισπανία, Ιρλανδία, Ιταλία, Ολλανδία, Μ. Βρετανία) και το πρώτο μισό της δεκαετίας του '70, η ελληνική κοινωνία δεν θα το ακολουθήσει. Στην Ελλάδα έχει εγκαθιδρυθεί στρατιωτική δικτατορία... Μάλιστα, σε ένα γενικό επίπεδο, η ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων στην Ελλάδα είναι περισσότερο σταθερή συγκριτικά με το σύνολο των χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Κλιμακώνεται διαρκώς στην περίοδο 1960-1966, ενώ συνολικά η ΕΟΚ, μετά το ξέσπασμα του 1961-62, περνάει ύφεση μέχρι τη νέα πρωτοφανή έκρηξη αυτήν τη φορά, του 1968-1972 (διάγραμμα 10). Συγκρινόμενος ο δείκτης χαμένων ημερών εργασίας ανά 1000 μισθωτούς, για την Ελλάδα, με το μέσο όρο της ΕΟΚ –όπως φαίνεται στον πίνακα 37 και στο διάγραμμα 10– υπολείπεται κατά πολύ μέχρι το 1962, καλύπτοντας μόλις το 1/5. Την ίδια χρονιά, η Ελλάδα βρίσκεται

της χώρας). Αυτή η δυσκολία είναι αξεπέραστη, καθότι τα στοιχεία των διεθνών συγκρίσεων, που τηρεί το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, είναι λιγότερο αναλυτικά από τα εθνικά. Η σημασία τους όμως έγκειται στο ότι είναι ομοειδή για όλες τις χώρες, επιτρέποντας έτσι τη σύγκριση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

Αριθμός απεργιών, απεργιών και χαμένων ωρών εργασίας στην Ελλάδα, 1952-1967

Έτος	Ελλάδα	Σύνολο ΕΟΚ	Βέλγιο	Γαλλία	Δ. Γερμανία	Δανία	Ιρλανδία	Ιταλία	Μ. Βρετανία	Λουξεμβούργο	Ολλανδία
1953	95,7	259,0	161,9	751,0	71,3	1,4	126,3	457,2	99,9	1,1	8,5
1954	31,9	149,9	174,4	111,2	76,0	13,9	102,7	421,8	112,3	10,6	17,8
1955	56,7	193,0	393,6	237,8	41,0	6,1	363,4	441,4	172,9	128,8	40,0
1956	-	150,2	372,6	109,9	75,7	667,4	74,0	324,5	95,2	-	64,0
1957	116,6	290,3	1488,8	318,3	51,3	4,4	141,7	362,3	384,7	-	0,0
1958	89,6	132,1	115,4	87,9	37,5	5,8	194,2	327,3	158,3	-	11,2
1959	48,1	230,3	386,3	149,7	3,0	11,1	191,2	721,0	241,0	22,8	4,1
1960	66,6	142,7	131,4	82,6	1,9	37,4	123,7	463,9	138,3	-	140,5
1961	72,3	240,9	36,2	200,9	2,9	1417,8	580,7	775,9	139,3	-	7,4
1962	105,5	409,4	106,5	146,9	21,6	9,0	160,1	1782,1	265,1	-	2,7
1963	271,7	285,1	97,2	462,8	68,8	14,5	359,6	893,9	80,2	-	11,3
1964	252,9	190,4	119,9	121,7	0,6	7,4	520,9	702,0	94,7	-	9,6
1965	316,7	121,7	18,9	47,8	1,8	102,8	527,6	375,0	121,7	-	11,9
1966	519,7	212,2	144,1	123,0	1,0	6,5	748,4	776,2	99,8	-	2,8
1967	83,1 ¹	162,4	49,1	204,9	14,8	4,2	174,4	464,4	116,0	-	1,3
1968	-	145,9	98,4	- ²	1,0	14,3	387,4	495,5	195,2	-	3,0
1969	-	477,3	44,0	108,4	9,5	23,9	893,9	2028,6	284,5	-	4,7

Πηγή: ILO (Statistical Yearbook, 1968, 1975), ΕΣΥΕ, στο: Κατσανέβος 1983, πίνακας 6.2, σσ. 144-145.

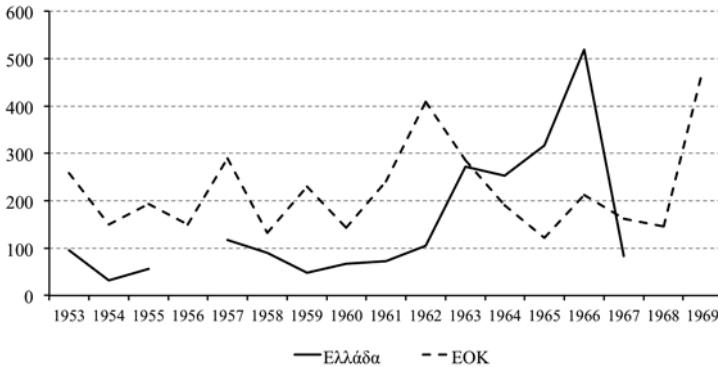
Βλέπε και επεξηγήσεις, ό.π., σελ. 146.

1. Μέχρι 22.4.67

2. Η έκρηξη του Μάη '68 δεν έγινε δυνατό να αποτιμηθεί...

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10

Εξέλιξη αριθμού ημερών απεργίας, ανά 1.000 μισθωτούς, σε ΕΟΚ (μέσος όρος) και Ελλάδα, 1953-1969

Πηγή: Κατσανέβας (1983), πίνακας 6.2, σελ. 144-145 και σχήμα 6.1, σελ. 147. Για το 1956 δεν υπάρχουν στοιχεία. Για το 1967 τα στοιχεία αναφέρονται μέχρι 21/4.

στην 5η θέση μαζί με το Βέλγιο (πίνακας 36).

Το 1963, όμως, για πρώτη φορά, η Ελλάδα προσεγγίζει τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, για να τον ξεπεράσει διαρκώς και κλιμακούμενα στην επόμενη περίοδο, μέχρι την επιβολή της δικτατορίας. Όπως φαίνεται και στον πίνακα 37, το 1965 και το 1966 είναι κατά 1,5 φορά μεγαλύτερος. Το 1965 και το 1966 μόνον η Ιταλία και η Ιρλανδία βρίσκονται πιο πάνω από την Ελλάδα σε αριθμό χαμένων ημερών εργασίας (δηλαδή απεργιών). Αν συγκρίνουμε την Ελλάδα με την Ιταλία και την Ιρλανδία (πίνακας 38), τις δυο χώρες που παρουσίασαν μεταπολεμικά το σημαντικότερο –σε έκταση και σταθερότητα– απεργιακό κίνημα, παρατηρούμε, ότι, το 1965, το απεργιακό κίνημα στην Ελλάδα αποτελεί το 84,5% του ιταλικού και το 60,0% του ιρλανδικού.

Συμπερασματικά, τα «Ιουλιανά» εντάσσονται σαφώς σ' αυτήν τη συγκυρία ανόδου της πάλης των τάξεων, που διαμορφώθηκε σ' όλες τις δυτικοευρωπαϊκές καπιταλιστικές χώρες, μετά από τη ζοφερή πρώτη μεταπολεμική δεκαετία του ψυχρού πολέμου, άσχετα από το γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει υποκειμενική συνείδηση αυτής της πραγματικότητας. Η έκρηξη του '68-'69 που θα συμπαρασύρει όλες τις χώρες, έχει την «ελ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

Απεργιακός δείκτης της Ελλάδας, ως προς το μέσο όρο της ΕΟΚ, 1962-1966

1962	1963	1964	1965	1966
0,26	0,95	1,33	2,60	2,45

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Πίνακα 36.**ΠΙΝΑΚΑΣ 38**

Απεργιακός δείκτης της Ελλάδας ως ποσοστό (%) των αντίστοιχων δεικτών Ιταλίας και Ιρλανδίας, 1960-1967

<i>Έτος</i>	<i>Ιταλία</i>	<i>Ιρλανδία</i>
1960	14,4	53,8
1961	9,3	12,5
1962	5,9	65,9
1963	30,4	75,6
1964	36,0	48,6
1965	84,5	60,0
1966	67,0	69,4
1967	17,9	47,6

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Πίνακα 36.

ληνική της εκδοχή» λίγο νωρίτερα. Πράγματι, αν μας επιτραπεί μια «αυθαιρεσία», μπορούμε να πούμε ότι το «ελληνικό '68» έχει προηγηθεί του ευρωπαϊκού. (Ενδεικτικό για αυτό είναι το διάγραμμα 10). Οι μορφές και οι στόχοι, η ιδεολογία και η αιτηματολογία του, διαφορετικές από τις υπόλοιπες περιπτώσεις, δεν πρέπει ούτε να ξενίζουν ούτε, κυρίως, να εμποδίζουν την κατανόηση της ελληνικής περίπτωσης μέσα στο διεθνές πλαίσιο. Για άλλη μια φορά, πρέπει να τονίσουμε, ότι οι διαφορές είναι αποτέλεσμα *μόνο* της έκβασης της συγκεκριμένης πάλης των τάξεων στο συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΔΥΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΜΠΛΟΚ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΑ – ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ «ΚΕΝΤΡΟΥ»

«Πιο καθαρά ακόμη φαίνεται ο χωρισμός κάθε κοινωνίας σε πολιτικά κόμματα, όταν υπάρχουν βαθείς κρίσεις που συγκλονίζουν όλη τη χώρα. Οι κυβερνήσεις αναγκάζονται τότε να ζητήσουν στήριγμα στις διάφορες τάξεις της κοινωνίας. Μια σοβαρή πάλη σαρώνει κάθε φρασεολογία, καθετί το μικρόλογο, το παρείσακτο. Τα κόμματα εντείνουν όλες τις δυνάμεις τους, απευθύνονται στις μάζες του λαού και οι μάζες, οδηγούμενες από το σίγουρο ένστικτο, φωτισμένες από την πείρα της ανοιχτής πάλης, ακολουθούν τα κόμματα εκείνα που εκφράζουν τα συμφέροντα της μιας ή της άλλης τάξης. Οι εποχές τέτοιων κρίσεων καθορίζουν πάντα για πολλά χρόνια, ακόμη και για δεκαετίες, το χωρισμό σε κόμματα των κοινωνικών δυνάμεων μιας δοσμένης χώρας. Στη Γερμανία λ.χ. τέτοια κρίση ήταν οι πόλεμοι του 1866 και του 1870. Στη Ρωσία τα γεγονότα του 1905. Δεν μπορεί να καταλάβει κανείς την ουσία των πολιτικών μας κομμάτων, δεν μπορεί να ξεκαθαρίσει ποιες τάξεις αντιπροσωπεύει, το άλφα ή το βήτα κόμμα στη Ρωσία, αν δεν γυρίσει πίσω στα γεγονότα εκείνου του χρόνου.

ΛΕΝΙΝ: *Τα πολιτικά κόμματα στη Ρωσία*, Μάιος 1912,
Απαντα, τόμος 21, εκδ. ΣΕ, σελ. 288

4.1. Η πολιτική εκπροσώπηση του αστικού μπλοκ

4.1.1. Το Κράτος, το μπλοκ εξουσίας και οι σχέσεις εκπροσώπησης

Ας επιστρέψουμε στο ζήτημα της ανασύστασης του συνασπισμού εξουσίας των κυρίαρχων τάξεων μετά την κατοχή. Βασικός μοχλός, γι' αυτήν, αναδεικνύεται το Κράτος. Ο ρόλος του εστιάζεται σε μια διπλή λειτουργία: 1) διάλυση του ΕΑΜικού μπλοκ (στρατιωτική, πολιτική, ιδεολογική), 2) ανασυγκρότηση του αστικού και των κοινωνικών του συμμαχιών. Όσον αφορά στη δεύτερη πλευρά, η οργάνωση και η αποκρυστάλλωση αυτής της κοινωνικής συμμαχίας έχει μοχλό και πεδίο τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό.¹

Είναι γνωστό ότι υπάρχει προτεραιότητα του κράτους στην οργάνωση και αναπαραγωγή της ηγεμονίας της αστικής τάξης, απέναντι στα κόμματά της. Το πραγματικό της κόμμα είναι πάντα, σε τελευταία ανάλυση, το ίδιο το κράτος. Αυτό όμως που ισχύει μόνο σε τελευταία ανάλυση, στην Ελλάδα, εμφανίστηκε και ως άμεση συγκεκριμένη – εξωτερική μορφή. Η πολιτική έκφραση αυτής της ταξικής συμμαχίας μετά το '50 (Ελληνικός Συναγερμός - ΕΡΕ) ταυτίστηκε εξ αρχής με το κράτος. Η ταύτιση κράτους - δεξιού κόμματος αποτέλεσε έτσι δομικό χαρακτηριστικό της μετεμφυλιακής μορφής εξουσίας.

Η (ανα)συγκρότηση του κράτους στην Ελλάδα μετά την κατοχή είναι ιδιόμορφη. Βρίσκεται πιο κοντά στα καθεστώτα έκτακτης ανάγκης, παρά στη φιλελεύθερη κοινοβουλευτική μορφή. Η μορφή αυτή επιβλήθηκε λόγω των ανοικτών εκφράσεων που έλαβε η ταξική σύγκρουση και η πολιτική συγκρότηση των κυριαρχούμενων τάξεων στο ΕΑΜ. Η παρατεταμένη κατάσταση δυαδικής εξουσίας, μέχρι το καλοκαίρι του 1945

1 «Το εθνικό κράτος [...] εμφανίστηκε τόσο ως πραγματικός φορέας επαγγελματικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού, όσο και ως η φανερή και καταξιωμένη συμβολική ενότητα μιας μυθοποιημένης συλλογικής ταυτότητας. Κοντολογίς, διαμέσου του κράτους, και, σε μεγάλο βαθμό, μέσα στο κράτος και στα παρακλάδια του έγινε δυνατή η γρήγορη ανασυγκρότηση μιας εύπλαστης μικροαστικής τάξης, και έτσι άρχισε να δημιουργείται η σπονδυλική στήλη του νέου έθνους» (Τσουκαλάς 1986, σελ. 32) // Επίσης Βεργόπουλος 1977, σελ. 14.

(ίσως και αργότερα), με την κυριαρχία της λαϊκής εξουσίας στο μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας, ο κίνδυνος οριστικής απώλειας της εξουσίας για την αστική τάξη, δεν της επιτρέπουν παρά τη συγκρότηση μιας μορφής κράτους, βασικό κορμό της οποίας αποτελεί ο κατασταλτικός μηχανισμός: στρατός, σώματα ασφαλείας και παρακρατικές οργανώσεις. Μόνο αυτή μπορεί να διασφαλίσει την ταξική κυριάρχησή της.

Σύμφωνα με τον Χαραλάμπη (1985) μπορούμε να διακρίνουμε σχηματικά τέσσερις περιόδους στην (ανα)συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού από την απελευθέρωση μέχρι την επιβολή της δικτατορίας (1944-1967), ανάλογα με τη σχέση των κέντρων εξουσίας μέσα στη δομή του κράτους.

Περίοδος 1944-47. Σ' αυτήν την περίοδο τα κέντρα εξουσίας είναι δύο: α) Η βρετανική παρουσία (πρεσβεία και στρατιωτική αποστολή) που περιλαμβάνει και τη Μοναρχία - συστατικό σκέλος του βρετανικού χώρου και β) ο ΙΔΕΑ.

Περίοδος 1947-52. Από τη διαδοχή του βρετανικού ιμπεριαλισμού από τον αμερικάνικο (δόγμα Τρούμαν) έως την ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Παπάγο. Τα κέντρα εξουσίας είναι: α) ο Στρατός, ο οποίος μέχρι τον Ιανουάριο του 1949, όταν ανέλαβε την αρχιστρατηγία ο Παπάγος, διοικείται ουσιαστικά από τους Αμερικανούς, β) η αμερικανική πρεσβεία και οι διάφορες αποστολές (AMAG, JUSMAG) και γ) η Μοναρχία, η οποία όμως δεν θα παίζει κεντρικό ρόλο, παρά μόνο μετά το θάνατο του Παπάγου.

Περίοδος 1952-1955. Με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Παπάγο ολοκληρώνεται η ανασυγκρότηση της αστικής εξουσίας. Η οργάνωσή της δομείται γύρω από δύο πόλους: α) το δίδυμο στρατός (ΙΔΕΑ) - κυβέρνηση (Παπάγος) και β) τη Μοναρχία, με κυρίαρχο τον πρώτο πόλο που έχει εξασφαλίσει και την αμερικανική υποστήριξη.

Περίοδος 1955-67. Από το θάνατο του Παπάγου μέχρι την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας. Είναι περίοδος περιορισμένης αστικής νομιμότητας, «πειθαρχημένης δικτατορίας», όπως την ονομάζει ο Ν. Αλιβιζάτος (1983). Η διάταξη των κέντρων εξουσίας έχει ως εξής: α) Στρατός, β) Μοναρχία, γ) Κυβέρνηση.²

2 Για τη δομή και τις ιδιομορφίες της κρατικής εξουσίας μεταπολεμικά σε σχέση με τη θέση του στρατού, βλέπε Αλιβιζάτος 1983, ιδιαίτερα το

Η ιδιομορφία («ο έκτακτος χαρακτήρας») δεν έγκειται προφανώς στο γεγονός ότι κυριαρχεί ο κρατικός μηχανισμός καταναγκασμού (στρατός, αστυνομία, διοίκηση, δικαιοσύνη) πάνω στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, χαρακτηριστικό κάθε μορφής καπιταλιστικού κράτους (Πουλαντζάς). Τα στοιχεία που προσδίδουν τον ιδιόμορφο χαρακτήρα είναι: α) η κεντρική θέση και ο αυτόνομος πολιτικός ρόλος που αναλαμβάνει ο στρατός μέσα στη δομή του μετεμφυλιακού κράτους, θέση που θα οδηγήσει στη δικτατορία του 1967· β) ο ουσιαστικός περιορισμός της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών (εκπαίδευση, μέσα μαζικής ενημέρωσης, κ.λπ.), αυτονομίας που αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό της «κανονικής κοινοβουλευτικής μορφής». Τα ιδεολογικά καθήκοντα, οι λειτουργίες αναπαραγωγής και διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας που «κανονικά» επιτελούνται κατά κύριο λόγο από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς, αναλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό από τον στενό πυρήνα του κράτους μηχανισμού και μάλιστα από τον κατασταλτικό. Εξαιρέση αποτελεί η *Εκκλησία* και, κυρίως, οι *μαζικές παραεκκλησιαστικές οργανώσεις* («Ζωή», «Σωτήρ», κ.ά.), που θα αναπτύξουν, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και μετά, σημαντική ιδεολογική «εκστρατεία» σκοταδιστικού χαρακτήρα, μέσω ενός πανεθνικού οργανωτικού («κομματικού») δικτύου.³ γ) η ουσιαστική απορρόφηση της νομοθετικής εξου-

μέρος δεύτερο του 1ου και 2ου βιβλίου // Ομοίως Χαραλάμπης 1985.

3 Τα σχετικά στοιχεία είναι εντυπωσιακά: Το 1959, ένα χρόνο πριν τη διάσπαση του «κινήματος» της «Ζωής», η οργάνωση διηύθυνε 2.355 Κατηχητικά Σχολεία με συνολικό αριθμό μαθητών 155.487 και 672 «Χριστιανικές Μαθητικές Ομάδες» με 10.235 μέλη. Στους «Φιλικούς κύκλους» μελέτης της «Ζωής» είχαν οργανωθεί 80.000 ανδρών και γυναικών, από τους οποίους 9.000 αποτελούσαν ενεργά μέλη της «Πανελληνίου Ενώσεως Γονέων, η Χριστιανική Αγωγή». Η «Χριστιανική Φοιτητική Ένωση» αριθμούσε 2.500 μέλη, η «Χριστιανική Ένωση Επισημόνων» 1.450 μέλη, μεταξύ των οποίων και αρκετοί καθηγητές ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και η «Χριστιανική Ένωση Εργαζομένης Νεολαίας» 2.500 μέλη και 6.000 ακροατές. Η εφημερίδα *Ζωή* είχε φτάσει το 1959, τον αριθμό των 165-170.000 συνδρομητών. Το περιοδικό *Η Ζωή του Παιδιού* κυκλοφορούσε σε 130.000 αντίτυπα, το («θεωρητικό») περιοδικό *Ακτίνες* σε 15.000, ο *Κόσμος της Ελληνίδος* σε 10.000 και η *Ελληνοχριστιανική Αγωγή* σε 9.500 αντίτυπα. Τέλος, μόνο η έκδοση «τέσης» της *Καινής Διαθήκης της Ζωής* πραγματοποιήσε 32 εκδόσεις με συνολικό αριθμό 650.000 πωληθέντων αντιτύπων. Τα στοιχεία αυτά πα-

σίας από την εκτελεστική με συντακτικές πράξεις, αναγκαστικούς νόμους και διατάγματα (Αλιβιζάτος 1983)· δ) η ύπαρξη εκτάκτων εξουσιών («Το παρασύνταγμα»)⁴. Θα πρέπει να φθάσουμε στη μεταπολίτευση του 1974 για να ανατραπεί η συγκεκριμένη δομή της πολιτικής εξουσίας.

Η ιδιόρρυθμη συγκρότηση του αστικού κράτους αποδίδεται νομίζουμε επακριβώς με τον όρο «αντικομμουνιστικό κράτος». Όπως παρατηρεί σωστά ο Γ. Κατηφόρης, δεν πρόκειται για κάποια αντιεπιστημονική σύζευξη όρων που παραπέμπει σε μια πλευρά του εποικοδομήματος, την αντικομμουνιστική ιδεολογία, για να χαρακτηρίσει μιαν άλλη πλευρά, το Κράτος (Κατηφόρης 1975, σελ. 19). Αντίθετα, περιγράφει δυο πράγματα. Πρώτον, τη συγκρότηση του αστικού κρατικού μηχανισμού ως αντίπαλου της λαϊκής εξουσίας στην ελεύθερη Ελλάδα,⁵ και δεύτερον, όπως ήδη ειπώθηκε, την υπαγωγή των ιδεολογικών μηχανισμών στο στενό πυρήνα του κράτους και ιδιαίτερα στον κατασταλτικό.⁶ Τα ιδε-

ραθέτει ο Χ. Γιανναράς στο βιβλίο του: *Ορθοδοξία και Δύση. Η θεολογία στην Ελλάδα σήμερα* (1979, σσ. 100-101), και προέρχονται από τις μελέτες των C. Maczewski (Zoi-Bewegung Griechenlands) και J. Meyendorff (Die orthodoxe Kirche gestern und heute).

4 «Στο τυπικό επίπεδο, ο αντικομμουνισμός αντικατοπίστηκε στο νομικό καθεστώς των ελευθεριών, κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου καθώς και οι ελευθερίες των “εθνικοφρόνων” ρυθμίστηκαν από το τυπικό σύνταγμα, ενώ εκείνες των “μη εθνικοφρόνων” από το ετερογενές εκείνο συνονθύλευμα κανόνων που θα χαρακτηρίσουμε “παρασύνταγμα”, και το οποίο έχοντας διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940, παρέμεινε σε ισχύ ως την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, παρά την προφανή αντίθεσή του προς τους κανόνες του τυπικού συντάγματος» (Αλιβιζάτος 1983, σελ. 448) // Μάνεσης 1986, σελ. 24.

5 «Το αντικομμουνιστικό κράτος χρονολογείται από την εποχή της συμφωνίας της Βάρκιζας (12 του Φλεβάρη, 1945). Η συμφωνία αυτή [...] ουσιαστικά αποτελεί την πρώτη τυπική πράξη εγκατάστασης του μεταπολεμικού αντικομμουνιστικού κράτους. Ταυτόχρονα, είναι το πρώτο ντοκουμέντο που επισημοποιεί τη διάλυση του κομμουνιστικού [...] κράτους» (Κατηφόρης 1975, σελ. 32).

6 «Αλλά στους αντιπάλους του ΕΑΜ δεν αρκούσε η διάλυση των δυναμικών (οργανωτικών ή ένοπλων) στηριγμάτων του αριστερού κινήματος, για να μπορέσουν να στήσουν εκείνοι το δικό τους καθεστώς [...] Τους χρειαζόταν κάτι περισσότερο. Τους χρειαζόταν ένα κράτος που θα είχε κύρια αποστολή του δυο πράγματα: α) να κρατήσει την Αριστερά μόνιμα έξω από την εξουσία και β) να μεταβάλει βαθμιαία το φρόνημα

ολογικά καθήκοντα του κράτους, δεν ήταν άλλα από την «αναμόρφωση» με τη βία, την τρομοκρατία και τη διαστρέβλωση της ΕΑΜικής εμπειρίας. Αυτό που εύστοχα ο Κ. Τσουκαλάς αποκαλεί «αποΕΑΜοποίηση του πληθυσμού».⁷ Αυτή η μορφή «πειθούς» είναι αποτέλεσμα της κρίσης της κυρίαρχης ιδεολογίας, της ανυπαρξίας ηγεμονικού ιδεολογικού οράματος ικανού να αντιπαρατεθεί στη βιωμένη εμπειρία των μαζών. Όπως είδαμε, το ρόλο των ιδεολογικών μηχανισμών θα αναλάβει σε μεγάλο βαθμό ο στρατός. Μάλιστα, κατάλοιπα του ενισχυμένου ιδεολογικού του ρόλου θα διατηρηθούν και στη μεταπολίτευση.⁸

Η διάρθρωση της δομής του κράτους, που θα αποκρυσταλλωθεί σ' ολόκληρη τη μετεμφυλιακή περίοδο, έχει αποφασιστική σημασία και για τη θέση των πολιτικών κομμάτων μέσα σ' αυτό, όπως και για το πρόβλημα του *μαζικού αστικού κόμματος*. Αν και αυτό το ζήτημα θα αναλυθεί στη συνέχεια, μπορούμε να

της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού που, λίγο ή πολύ, τον είχαν κερδίσει οι αριστερές ιδέες. Η μόνη δυνατότητα που απόμεινε ήταν το κράτος, έχοντας σταθεί στα πόδια του χάρις στην επέμβαση του αγγλικού στρατού, να αρχίσει μια τεράστια, πανεθνική εκστρατεία πλύσης εγκεφάλου των Ελλήνων. Και αυτό έκανε» (Κατηφόρης 1975, σελ. 33) // Αλιβιζάτος 1983, όλο το κεφ. «Πρώτο» του 2ου μέρους του 3ου βιβλίου.

7 «Ο κυριότερος φορέας διαμέσου του οποίου εφαρμόστηκε αυτή η διεργασία, ήταν το ίδιο το κράτος [...] Η διαδικασία της απο-ΕΑΜοποίησης του πληθυσμού, που ήταν και η πιο σπουδαία πλευρά της μακροχρόνιας ιδεολογικής επίθεσης μπορούσε να μεθοδευτεί μόνο υπό την αιγίδα του κράτους. Το κυριότερο πρόβλημα ήταν πως να δυσφημιστούν όχι μόνο τα πολιτικά σχέδια του ΕΑΜ, αλλά ακόμη και η καθημερινή του δράση και πρακτική [...]» (Τσουκαλάς 1986, σελ. 30).

8 «[...] μπροστά στην αποσύνθεση, τη διάλυση, του πολιτικού κόσμου που προκάλεσε η δικτατορία του Μεταξά, ο πόλεμος και η απουσία από την Αντίσταση, για ένα μεγάλο διάστημα ο αντικομμουνιστικός στρατός βρίσκεται δίχως την κάλυψη ενός αξιόλογου πολιτικού εποικοδομήματος μέσα στον ελληνικό χώρο. Έτσι, παίρνει την υπόθεση του αντικομμουνισμού στα χέρια του. Αποκτά αυτοδύναμη ιδεολογική υπόσταση και διαμορφώνει ταυτόχρονα μέσα στις τάξεις του ένα πολιτικό όργανο που την εκφράζει» (Κατηφόρης 1975, σελ. 35) // Επίσης, «Από τον εμφύλιο πόλεμο αρχίζουν ή μετά τον εμφύλιο πόλεμο ενισχύονται τα εξής: η μόνιμη λειτουργία των στρατοπέδων συγκέντρωσης, [...], η οργάνωση της προπαγάνδας υπό την αιγίδα των ενόπλων δυνάμεων (που μέχρι σήμερα διαθέτουν έναν από τους δύο εθνικούς ραδιοσταθμούς [XB-ΓΜ:YENEΔ] [...])» (Τσουκαλάς 1986, σελ. 32) // Για τη νομοθεσία των εκτοπίσεων και τη λειτουργία των στρατοπέδων συγκέντρωσης, Αλιβιζάτος 1983, σσ. 465-473.

πούμε προκαταβολικά, ότι η ανυπαρξία μαζικών αστικών κομμάτων στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τη μεταπολίτευση, αντίστοιχων με εκείνα που διαμορφώθηκαν στις χώρες της Ευρώπης, δεν οφείλεται στην «καθυστέρηση», ή την «εξάρτηση» (που δήθεν είχαν ως αποτέλεσμα τη διατήρηση των πελατειακών σχέσεων), αλλά στις συγκεκριμένες μορφές που ενδόθηκε η πάλη των τάξεων στη χώρα και στις αντανάκλασεις τους στη μορφή του κράτους. Η όξυνση που έλαβαν οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί μετά την Απελευθέρωση και η συγκεκριμένη κατάσταση διάλυσης του μπλοκ των κυρίαρχων τάξεων δεν μπορούσαν να επιτρέψουν την «πολυτέλεια» συγκρότησης *μαζικού αστικού κόμματος*, ως πρωτοβάθμιου μηχανισμού νομιμοποίησης της εξουσίας. Η προτεραιότητα, ζωτικής σημασίας για την ελληνική αστική τάξη, εδραζόταν στην οργάνωση του κράτους και στην (επανα)λειτουργία των μηχανισμών του.⁹

4.1.2. Διαμόρφωση και κοινωνική σύνθεση του μπλοκ της «Δεξιάς»

Η διαμόρφωση του κοινωνικού μπλοκ εξουσίας θα στηριχθεί στην τρομοκράτηση των εαμικών μαζών (φυσική καταστολή, αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών της υπαίθρου, «αποεμποποίηση»),¹⁰ στην αμερικανική βοήθεια,¹¹ και αργότερα, από

9 Ας σημειώσουμε ακόμα ότι αυτή η δομή του κράτους θα αποτελέσει την υλική βάση για τον αντικρατισμό των λαϊκών μαζών στη μετεμφυλιακή περίοδο («όχι στο κράτος της Δεξιάς»): «[...] στη μεταπολεμική περίοδο, χάρη στις άμεσες και στις έμμεσες συνέπειες της χειραφέτησης των μαζών, πολιτική και κοινωνική κρίση έτειναν να συγχωνευτούν σε μια ενιαία διαπάλη το επίκεντρο της οποίας ήταν ο εκδημοκρατισμός του κράτους, της κοινωνίας και της δημόσιας ζωής της χώρας» (Αλιβιζάτος 1983, σελ. 135).

10 Μόνο μέσα στο 1948 μετακινήθηκαν με τη βία, 700.000 κάτοικοι των περιοχών όπου διεξάγονταν η στρατιωτική σύγκρουση, για να αποκοπεί το αντάρτικο από τη λαϊκή υποστήριξη (Ιατρίδης 1984, σελ. 364) // Τσουκαλάς 1986, σελ. 23 // Η εξαντλητικότερη πραγμάτευση του θέματος στο Laiou: «Population Movements in the Greek Countryside During the Civil War», στο συλλογικό έργο *Studies in the history of the greek civil war 1945-1949*, Baerentzen-Iatrides-Smith (eds), 1987.

11 Σ' ένα πρώιμο έργο του «νεαρού» Α. Παπανδρέου, διαβάζουμε: «Η

τη δεκαετία του 1950, στην «ανοικοδόμηση». Αυτή η ταξική συμμαχία, ο αρχικός πυρήνας της οποίας συγκροτείται κατά τη διάρκεια του αντιεαμικού αγώνα, θα στηρίξει αποτελεσματικά τη μετεμφυλιακή εξουσία για μια, τουλάχιστον, δεκαετία. Σχηματικά, μπορούμε να πούμε, ότι από την αρχή της περιόδου που εξετάζουμε, την κοινωνική της βάση αποτέλεσαν:

α) αγρότες καθυστερημένων οικονομικά και κοινωνικά περιοχών, με ιδιαίτερα σκληρές τις επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου, ή πληθυσμοί των παραμεθωρίων περιοχών, που κρατήθηκαν παντελώς αποκομμένοι από την πολιτική ζωή του τόπου με το πρόσχημα της «ασφάλειας»·¹² β) όσοι προσδέθηκαν από τα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας και κυρίως στην περίοδο της κατοχής και του εμφυλίου πολέμου, στις δυνάμεις της καταπίεσης, ανεξάρτητα από ταξική προέλευση: δοσίλογοι, ταγματασφαλίτες, τεατζήδες, παρακρατικοί αλλά και επίσημα Σώματα Ασφαλείας. Ο συρφετός αυτός –που ο αριθμός του δεν είναι ευκαταφρόνητος– στρατολογημένος και μέσα από τα εξαθλιωμένα στρώματα, τον παρασιτικά υποαπασχολούμενο και άνεργο πληθυσμό, προσδέθηκε στην εξουσία με δεσμούς αίματος, γιατί είχε αποτελέσει το εκτελεστικό όργανο της καταπίεσης (Ζητήματα 1974)·¹³ γ) σημαντική μερίδα των παραδοσιακών μικροαστικών μερίδων της πόλης της υπαίθρου και του εκκαθαρισμένου κρατικού μηχανισμού. Ο σημαντικός ρόλος των μικροαστικών στρωμάτων μέσα σ' αυτήν την κοινωνική συμμαχία αντανακλάται άμεσα στον πολιτικό και ιδεολο-

μέχρι του 1950 πραγματοποιηθείσα οικονομική ανασυγκρότηση απέβλεπεν εις την ενίσχυσιν της στρατιωτικής προσπάθειας της χώρας. Η σημαντική αμερικανική βοήθεια εχρειάσθη να διοχετευθή κυρίως προς άμεσον ανακούφισιν του πληθυσμού, παρά εις την χρηματοδότησιν της ανασυγκροτήσεως και αναπτύξεως της οικονομίας. Χαρακτηριστικόν της καταστάσεως είναι ότι το 1949, περίπου 700.000 άτομα, ή σχεδόν 10% του ελληνικού πληθυσμού, ανέμεναν να επαναπαρισθούν εις τα καταστραφέντα χωριά των. Το έργον τούτον συνεπληρώθη μόλις το 1951. Συνέπεια του συμμοριτοπολέμου το 1/3 του πληθυσμού εξηρτάτο ολικώς ή μερικώς εκ της κρατικής οικονομικής ενισχύσεως» (Α. Παπανδρέου 1962, σελ. 17).

12 Ο Η. Νικολακόπουλος (1985, σελ. 77) αποδεικνύει ότι ο αγροτικός πληθυσμός θα αποτελεί, για ολόκληρη την επόμενη περίοδο, το κύριο μαζικό στήριγμα της Δεξιάς.

13 Ο Κ. Τσουκαλάς υπολογίζει αυτήν την κατηγορία περίπου σε 60.000 (μέχρι το 1962), όπ.π., σελ. 32.

γικό χαρακτήρα του Ελληνικού Συναγερμού. «Του προσέδιδε μια όψη λαϊκισμού με ορισμένα μάλιστα φασιστικά χαρακτηριστικά (για “κοινοβουλευτικό φρανκισμό” μιλούσε το Κέντρο)» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 80)· δ) οι παλιές και οι νέες μερίδες της αστικής τάξης, «οι επιχειρηματίες, τα παλιά τζάκια και οι νεόπλουτοι της ανοικοδόμησης, οι υψηλοί αξιωματούχοι του κρατικού μηχανισμού, η πλειοψηφία των πνευματικών “ταγών”, επιστημονικών ιδρυμάτων, κ.λπ.» (Ζητήματα 1974). Η συγκρότηση της αστικής τάξης, μεταπολεμικά, θα βασιστεί, αρχικά, στα στρώματα που πλούτισαν κατά τη δεκαετία του '40 χάρη στο κατοχικό εμπόριο και τη συνεργασία με τους κατακτητές.¹⁴ ε) σ' αυτό το κοινωνικό μπλοκ θα ενταχθεί, οργανικά και μόνιμα, το σύνολο, σχεδόν, της κοινωνικής κατηγορίας των αξιωματικών, σε αντίθεση με την προπολεμική και κατοχική περίοδο, όπου ένα σημαντικό τμήμα είχε ριζοσπαστικοποιηθεί. Η δικτατορία (1967-1974) θα ενισχύσει περισσότερο την κοινωνική τους θέση. Όπως φαίνεται και σήμερα (βλέπε π.χ. τα εκλογικά αποτελέσματα στην περιοχή Παπάγου ή στις στρατιωτικές σχολές), η ένταξη αυτή διατηρείται, χωρίς θεαματικές μεταβολές. Οι αξιωματικοί δεν παύουν να αποτελούν οργανικό στήριγμα του καθεστώτος.

Όπως γίνεται φανερό από την κοινωνική σύνθεση του συνασπισμού, ο ρόλος του μετεμφυλιακού κράτους (κράτους μόνον των «εθνοκοφρόνων») στην οργάνωση και στην κοινωνική αναπαραγωγή του είναι καθοριστικός: «Στην περίοδο 1948-1949, οι δημόσιοι υπάλληλοι ανέρχονται σε 144.000

14 «Κινητήρια όμως δύναμη της ευρύτατης κοινωνικής συμμαχίας την οποία συνέθετε ο Ε.Σ. (και η ΕΡΕ) ήταν τα νέα μεσαία αστικά στρώματα, που αναδείχθηκαν πλουτίζοντας στη δεκαετία του “40” και τα οποία επιζητούσαν να διαχειριστούν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά την “ανασυγκρότηση”, βασικό κινητοποιητικό πρόγραμμα της δεκαετίας του “50”» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 77) // Παρομοίως «[...] μέσα από τις ειδικές συνθήκες της κατοχής, καινούργιες ομάδες ανθρώπων είχαν διαμορφωθεί και πλουτίσει χάρη στο κατοχικό εμπόριο και στις αποφασιστικές διευκολύνσεις της εξουσίας. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν οι πρώτοι που αντιτάχθηκαν στον “ΕΑΜικό κίνδυνο”, ο οποίος θεωρήθηκε ότι αυτούς ακριβώς απειλούσε πρωτίστως» (Βεργόπουλος 1977, σελ. 14) // Επίσης Τσουκαλάς, όπ.π., σελ. 31 // Γρ. Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, βιογραφία, Αθήνα 1970, σελ. 517, στο Νικολακόπουλος, όπ.π., σελ. 78 // Μαργαρίτη 1984, σελ. 176 // Αποστόλου 1945, σσ. 42-43.

(69% περισσότεροι από ότι στο 1938-1939), ενώ το μόνιμο στρατιωτικό προσωπικό αριθμεί 65.000. Αν προστεθούν και οι 40.000 περίπου συνταξιούχοι, οι δεκάδες χιλιάδες υπάλληλοι της ασφάλειας που καταχωρούνται σε μυστικές καταστάσεις και ένας πολύ μεγάλος αριθμός ατόμων που απασχολούνται σε ελεγχόμενους από το κράτος οργανισμούς (Κεντρική Τράπεζα, Εθνική Τράπεζα, Οργανισμοί δημοσίας ωφελείας, σιδηρόδρομοι, τηλεπικοινωνίες, πανεπιστήμια, δήμοι, κ.λπ.), ο αριθμός, αν και ακαθόριστος, φαίνεται να είναι τεράστιος συγκρινόμενος με τα στοιχεία που προέκυψαν από την απογραφή του 1951, σύμφωνα με την οποία ο μη αγροτικός ενεργός πληθυσμός ανέρχεται σε 1.414.000 άτομα (περιλαμβανομένων και των ανέργων), από τους οποίους 1.039.000 εμφανίζονται ως μισθωτοί. Πιο συγκεκριμένα, τον ίδιο χρόνο, υπάλληλοι και εργάτες με ημερήσιες και μηνιαίες αποδοχές που δεν ανήκαν στον αγροτικό τομέα, περιλαμβανομένων και των ανέργων και των ενόπλων δυνάμεων, ανέρχονται μόνο σε 885.000. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, με βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι πολύ πάνω από το 20% του μη αγροτικού ενεργού πληθυσμού, και ίσως πάνω από το ένα τρίτο των μισθωτών των αστικών κέντρων, εξαρτιόταν άμεσα ή έμμεσα από το κράτος» (Τσουκαλάς 1986, σελ. 22).

4.1.3. Η πολιτική εκπροσώπηση του αστικού μπλοκ: Ελληνικός Συναγερμός (Ε.Σ.) και Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)

Επισημάναμε, προηγουμένως, την αδυναμία ανασυγκρότησης του κυρίαρχου μπλοκ και την ανυπαρξία πολιτικού προσωπικού, ικανού να αναλάβει αυτήν την πρωτοβουλία στην περίοδο 1945-1952. Το γεγονός αυτό, όπως έχει τονισθεί, συνδέεται με το φαινόμενο της μη-ανανέωσης του αστικού πολιτικού προσωπικού. Είναι ενδεικτικό, ότι από τους 345 βουλευτές της Βουλής του 1946, οι 183 (ποσοστό 51,7%) είχαν διατελέσει βουλευτές και προπολεμικά (Νικολακόπουλος 1985). Εντούτοις, στη Βουλή του 1946, θα εκλεγεί, για πρώτη φορά, ολόκληρος σχεδόν ο βασικός πυρήνας του μεταπολεμικού πολιτικού προσωπικού που θα παραμείνει στην ενεργό πολιτική και

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

Εκλέγονται για πρώτη φορά στη Βουλή του 1946

Π. Κανελλόπουλος	
Κ. Τσάτσος	
Κ. Καλλίας	Εθνικό Ενωτικό Κόμμα-ΕΕΚ
Π. Παπαληγούρας	(αρχηγός Π. Κανελλόπουλος)
Π. Κατσώτας	
Γρ. Κασιμάτης	
Γ. Θεμελής	
Ευ. Αβέρωφ	Κόμμα Φιλελευθέρων-ΚΦ
Γεωργ. Μαύρος	(αρχηγός Θ. Σοφούλης)
Κ. Παπακωνσταντίνου	Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων-ΗΠΕ
Γ. Βογιατζής	(με κορμό το Λαϊκό Κόμμα)
Κ. Μητσοτάκης	
Εμ. Κοθρής	Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων-ΚΒΦ
Γ. Μπακατσέλος	(αρχηγός Σοφ. Βενιζέλος)
Γ. Σταμάτης	Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα-ΔΣΚ
	(αρχηγός Γ. Παπανδρέου)

Πηγή: Νικολακόπουλος 1985, σελ. 146.

θα καθοδηγήσει ακόμη και το εγχείρημα της μεταπολίτευσης του 1974 (πίνακας 39). Η συνέχεια και η σταθερότητά του συμβολίζει τη συνέχεια και σταθερότητα του αστικού κοινωνικού μπλοκ μετεμφυλιακά, για 40 σχεδόν χρόνια. Δεν υποδηλώνει, όμως, μια ευθύγραμμη «συνέχεια» των κομματικών σχηματισμών, ανάμεσα στον Ε.Σ. και στην ΕΡΕ από τη μια, και τη Ν.Δ. από την άλλη. Η Ν.Δ. χαρακτηρίζεται, αφ' ενός, από ριζική ανανέωση, τη μεγαλύτερη πολιτικού κόμματος μεταπολεμικά (πίνακας 40), αφ' ετέρου, από διαφορετικό πρόγραμμα και οργανωτική δομή. Η πολιτική εκπροσώπηση των νικητών του εμφυλίου θα σταθεροποιηθεί με τη συγκρότηση του Ελληνικού Συναγερμού. Η νίκη στις εκλογές του 1952, όπως επισημάναμε αλλού, αποκρυσταλλώνει τη διαμόρφωση της κοινωνικής συμμαχίας που αποκλήθηκε «Δεξιά». Αυτήν την εκπροσώπηση θα κληρονομήσει η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (βλέπε πέμπτο κεφάλαιο).

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

Πολιτεύονται για πρώτη φορά (% υποψηφίων)
Σύγκριση μετεμφυλιακής – πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου

ΗΠΕ ¹ (1946) 40,4%	ΕΣ (1951) 26,4%	ΕΠΕΚ (1950) 62,2%	ΕΡΕ (1956) 19,4%
ΕΡΕ (1961) 16,3%	ΕΚ (1963) 22,7%	ΝΔ (1974) 62,8%	ΠΑΣΟΚ (1977) 79,6%

Πηγή: K. Legg: Politics in modern Greece, σελ. 148, στο: Η. Καράς 1976 // Μεταξάς 1981.

1. Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων.

4.2. Το φαινόμενο του «Κέντρου». Η εκπροσώπηση του ΕΑΜογενούς λαϊκού μπλοκ μετεμφυλιακά

4.2.1. Η πολιτική εκπροσώπηση του «ΕΑΜογενούς» λαϊκού κοινωνικού μπλοκ: Κέντρο - Αριστερά - Κέντρο...

Ενώ η εκπροσώπηση του αστικού μπλοκ επιδεικνύει σημαντική σταθερότητα, αντίθετα η πολιτική εκπροσώπηση του ηττημένου ΕΑΜικού (και στη συνέχεια ΕΑΜογενούς) λαϊκού εμφανίζεται «ασταθής». Η «αστάθεια» αυτή έχει γίνει αιτία για μια σειρά λανθασμένες, κατά τη γνώμη μας, αναλύσεις της προδικτατορικής περιόδου. Οι μετατοπίσεις των λαϊκών μαζών εκλαμβάνονται ως «υψηλή κινητικότητα εκλογέων», η οποία, με τη σειρά της, αποδίδεται στο ιδεολογικό σχήμα των «πελατειακών σχέσεων». Προφανώς, ως «κινητικότητα των εκλογέων», οι απόψεις αυτές εκλαμβάνουν τη λαϊκή μετατόπιση προς τα κόμματα του «Κέντρου», η οποία αποδίδεται στην ανάγκη εξυπηρέτησης ίδιων, συντεχνιακών, κ.λπ., συμφερόντων («πελατειακές σχέσεις»).¹⁵ Οι αναλύσεις αυτές δεν μπορούν να

¹⁵ «Οι αρνήσεις [XB-ΓΜ: των κυριαρχούμενων τάξεων], όλες οι αντιθέσεις προς τα μονοπώλια, τα πλεονεκτήματα, τα προνόμια, είναι εκφράσεις της ιδεολογικής ενσωμάτωσης, γιατί ο στόχος τους είναι όχι η καταδίκη τους, αλλά η εκμετάλλευσή τους προς το ίδιο συμφέρον. Άλλωστε εκεί βρίσκεται και η αιτία της υψηλής κινητικότητας των εκλογέων

συνεισφέρουν στην επιστημονική ανάλυση του «κεντρώου φαινομένου».

Η ήττα του ΕΑΜικού μπλοκ και η διάσπαση του προγράμματος του ΕΑΜ, η ιστορική υπονόμηση καθώς και η διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης του ΚΚΕ με τις κοινωνικές δυνάμεις που εξέφρασε στη δεκαετία του '40, είναι οι υλικές προϋποθέσεις για την ανάδυση του ιδιόμορφου πολιτικού χώρου του «Κέντρου», στη μετεμφυλιακή περίοδο. Το «Κέντρο», εντούτοις, δεν υπάρχει με ευθύγραμμη συνέχεια στην προδικτατορική περίοδο. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 11, υπάρχουν δυο ουσιαστικές περιόδους κυριαρχίας του «Κέντρου»: α) 1950-1952, β) 1961-1967, που ταυτίζονται, κατά βάση, με τη συγκρότηση της ΕΠΕΚ και της Ένωσης Κέντρου (Ε.Κ.).¹⁶ Η περίοδος

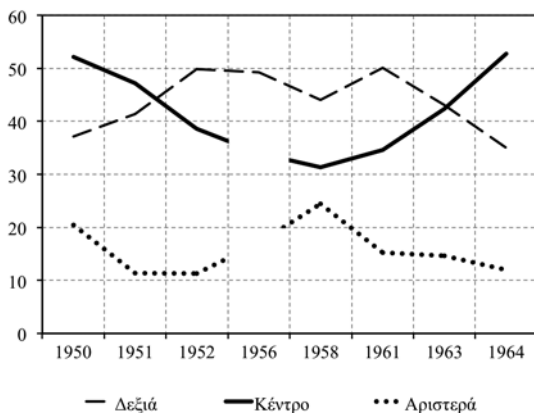
στην Ελλάδα. Κομματικοποιημένοι συνήθως και όχι πολιτικοποιημένοι αναζητούν μέσω της εκλογικής υποστήριξης άμεσα οικονομικά προσωπικά ή συντεχνιακά πλεονεκτήματα μέσα σε πλαίσια πελατειακών σχέσεων» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 186).

16 Δεν θα περιλάβουμε στην ανάλυσή μας το Κόμμα των Φιλελευθέρων (ΚΦ) για τους εξής λόγους: α) δεν αποτελεί τη δυναμική του «κεντρώου» πειράματος της περιόδου '50-'52, που αντίθετα αποτελεί η ΕΠΕΚ, β) στο επίπεδο του πολιτικού προσωπικού ακολουθεί πορεία αποσύνθεσης. Ένα μεγάλο μέρος θα απορροφηθεί από τη Δεξιά (Συναγερμός, ΕΡΕ) ενώ το υπόλοιπο θα αποτελέσει τη δεξιά-φιλοβασιλική πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου στη δεκαετία του '60. Τέλος, γ) στο επίπεδο της κοινωνικής βάσης, λόγω της ΕΑΜικής τομής, εμφανίζει φθίνουσα πορεία σε σχέση με τη μεσοπολεμική του δύναμη και δυναμική. Σ' ολόκληρη την περίοδο της δεκαετίας του '50 (όταν εμφανίζεται αυτόνομα) κυμαίνεται μεταξύ 15% και 20%· 1946: 14,4%, 1950: 17,2%, 1951: 19%, 1958: 20,7%.

Το κυριώτερο όμως είναι ότι δεν πρόκειται για δυναμικά κοινωνικά ερείσματα. Όπως επισημαίνει ο Η. Νικολακόπουλος, οι ελάχιστες εστίες δύναμης που διαθέτει (όπως και το Λαϊκό Κόμμα) οφείλονται σε τοπικούς και ιδιαίτερους ιδεολογικούς λόγους που μπορούν να θεωρηθούν ως περιθωρικά μάλλον φαινόμενα και ως προέκταση μιας παράδοσης που δεν είχε ακόμα φθαρεί» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 162). Τα περιορισμένα ερείσματά του εντοπίζονται γεωγραφικά στην Κρήτη, στα Δωδεκάνησα (λόγω του εθνικού ζητήματος) και στους Μουσουλμάνους της Θράκης (ό.π., 163). Πρόκειται μάλλον για φτωχά και μεσαία αγροτικά στρώματα όπως και για μικροαστικά, με τα οποία το ΚΦ διατηρούσε μια ιδιαίτερη σχέση εκπροσώπησης. Αυτήν την υπόθεση ενισχύει και μια παλαιότερη παρατήρηση του Ν. Πουλιαντζά: «Ήταν όντως φανερό ότι η φτώχη και μέσω αγροτιά και η μικροαστική τάξη “αντιπροσωπεύονται” με την πολύπλοκη έννοια του όρου, από κόμματα (των φιλελευθέρων συγκεκρι-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11

Διαχρονική εξέλιξη της εκλογικής δύναμης των τριών κύριων πολιτικών τάσεων, 1950-1964

Πηγή: Νικολακόπουλος, 1985, σελ. 81

που παρεμβάλλεται, 1952-1961, είναι, στην πραγματικότητα, περίοδος κρίσης, διάλυσης και ανυπαρξίας «Κέντρου». ¹⁷ Αυτός ο πολιτικός χώρος χαρακτηρίζεται λοιπόν από ασυνέχεια.

Το «Κέντρο», και της πρώτης και της δεύτερης περιόδου, παρά τις σημαντικές διαφορές, αποτελεί το ίδιο πολιτικό πείραμα: απόπειρα να διαμορφωθεί η εναλλακτική αστική λύση απέναντι στο μπλοκ της «Δεξιάς», στηριγμένη σε παρεμφερείς, κάθε φορά, κοινωνικές δυνάμεις. Το σημείο σύγκλισης της ΕΠΕΚ και της Ε.Κ. είναι ότι αναλαμβάνουν, συγκυριακά («στιγμιαία» και όχι μακροπρόθεσμα), την πολιτική εκπροσώπηση του ηττημένου ΕΑΜικού μπλοκ (και ΕΑΜογενούς), το οποίο παραμένει χωρίς εκπροσώπηση (εμφανίζει «αστάθεια») μετά τον εμφύλιο,

μένα) που εξυπηρετούν στην ουσία αστικά συμφέροντα» (Πουλιαντζής 1979). Ιδιαίτερα για τα αγροτικά στρώματα, το φαινόμενο της εκπροσώπησης τους μετεμφυλιακά από αστικά «αγροτικά» (π.χ. ΠΑΔΕ) κόμματα δεν είναι άσχετο με τη διάρρηξη της σχέσης εκπροσώπησης των αγροτών με το ΚΚΕ.

¹⁷ Για την κρίση του Κέντρου στην περίοδο αυτή, Λιναρδάτος 1978α, 1978β.

για τους λόγους που εξηγήσαμε. Διαφέρουν όμως ριζικά σε δύο σημεία: α) στην πολιτική συγκυρία μέσα στην οποία δοκιμάζονται και β) στο πολιτικό προσωπικό που αναλαμβάνει, κάθε φορά, το εγχείρημα.

Η ΕΠΕΚ θα εμφανιστεί σε μια περίοδο, κυριολεκτικά, αντεπαναστατική, περίοδο πλήρους εξουθένωσης του λαϊκού συνασπισμού και ανασύνταξης του αστικού. Η επιβολή, τελικά, της συγκεκριμένης μορφής του κράτους, λόγω της έκβασης της κοινωνικής σύγκρουσης, δεν αφήνει καθόλου έδαφος για την ανάπτυξη τέτοιων λύσεων.¹⁸ Η Ε.Κ., αντίθετα, συγκροτείται σε μια περίοδο όπου το εαμογενές μπλοκ έχει ανασυνταχθεί (έστω κοινοβουλευτικά διά μέσου της ΕΔΑ), σαν απάντηση ακριβώς σ' αυτήν την ανασύνταξη. Στη συνέχεια, η Ε.Κ. θα συμπέσει με την ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων της δεκαετίας του '60, την ανοδική πορεία των οποίων βρέθηκε να εκφράζει, πέρα και έξω από τις αρχικές προθέσεις και τη συνείδηση των «δρώντων φορέων» της. Τέτοια παραδείγματα πολιτικών κομμάτων συναντώνται συχνά στην παγκόσμια ιστορία.¹⁹ Η δεύτερη διαφορά ΕΠΕΚ-Ε.Κ. αφορά στο πολιτικό προσωπικό. Ενώ το πολιτικό προσωπικό της ΕΠΕΚ είναι εαμογενές, το πολιτικό προσωπικό της Ε.Κ. είναι σαφώς αστικό.

Το «Κέντρο» και η Αριστερά αποτελούν στη μετεμφυλιακή περίοδο την πολιτική έκφραση του ίδιου κοινωνικού χώρου. Η ενότητα δηλαδή «Κέντρου - Αριστεράς», που διόλου τυχαία

18 «[...] Οι συνθήκες δεν θα επιτρέψουν στον στρατηγό να εφαρμόσει πραγματικά τις ιδέες του» (Meynaud 1966, σελ. 86).

19 Το 1912, μελετώντας τις διαφορές των ρωσικών πολιτικών κομμάτων, ο Λένιν παρατηρεί ότι αυτό που έχει σημασία είναι: «[...] προς ποια τάξη σπρώχνει η πορεία των γεγονότων το ένα ή το άλλο κόμμα παρά τη θέλησή του και κάποτε παρά τη συνείδηση ορισμένων μελών του» (*Άπαντα*, τόμος 21, εκδ. Σ.Ε., σελ. 255). Είναι χαρακτηριστική από την άποψη αυτή η επιτυχία του Γ. Παπανδρέου. Όπως επισημαίνει ο Ζ. Μεϋνώ: «η επιτυχία του Παπανδρέου οφείλεται στο γεγονός, ότι σε μια αποφασιστική στιγμή εξεπροσώπησε το σύνολο των ομάδων που ήθελαν την Αλλαγή και των δυνάμεων που επρόκειτο να την καταστήσουν δυνατή» (Meynaud 1966, σελ. 288) // Επίσης: «Δεν είναι ούτε η ικανότητα του Παπανδρέου, ούτε η δύναμη των συνθημάτων του αυτή που συγκίνησε τις μάζες και δημιούργησε αυτό το μεγάλο ρεύμα μετά το 1961 [...]». [XB-ΓΜ: ο Παπανδρέου] εξέφρασε εκείνη τη στιγμή το άμεσο πρόβλημα που συγκινούσε τις μάζες» (Νίκος Καράς, 1973, σελ. XXI).

περιγράφεται συνήθως ενιαία (Κεντροαριστερά, Δημοκρατική Παράταξη, Αντιδεξιά, Δημοκρατικές δυνάμεις ή όπως αλλιώς ονομάστηκε), είναι, πριν απ' όλα, μια ιστορικά διαμορφωμένη κοινωνική πραγματικότητα. Μόνο οι δέσμιμοι του πολιτικισμού αναζητούν τις διαφορές των πολιτικών κομμάτων στις «κορυφές» τους και αγνοούν τις κοινωνικές δυνάμεις που αναγνωρίζονται σ' αυτά.

Η ενότητα αυτή εκφράζεται κοινοβουλευτικά ήδη από τις πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές του 1950. Στη δεκαετία του '60 θα βρει την έκφρασή της στην ανάπτυξη και τη δυναμική των κοινωνικών αγώνων, του «Ανένδοτου» και των «Ιουλιανών». Ο Λευτέρης Αποστόλου, μάλιστα, ένας από τους ιστορικούς ηγέτες της κομμουνιστικού κινήματος και πρώτος γραμματέας του ΕΑΜ, παραθέτει στο βιβλίο του για την προδικτατορική Αριστερά, αποκαλυπτικό πίνακα για την αυθόρμητη συνείδηση αυτού του γεγονότος (1985, σελ. 85):

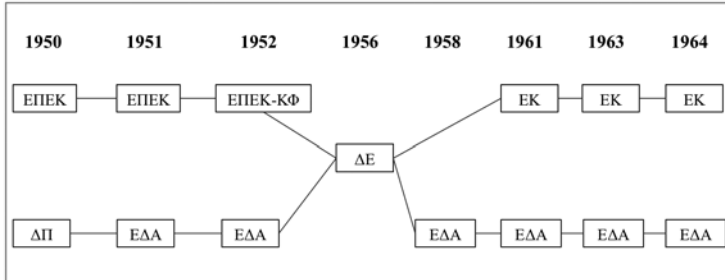
<i>Εκλογές</i>	<i>Σύνολο «Δημοκρατικών ψηφοφόρων»</i>	<i>Ποσοστό που συγκέντρωσε η Ε.Κ.</i>	<i>Ποσοστό που συγκέντρωσε η ΕΑΑ</i>
1958	100%	46%	54%
1961	100%	64%	36%
1963	100%	75%	25%
1964	100%	80%	20%

Το «Κέντρο» και η Αριστερά όμως, δεν κατανέμουν «ισόρροπα» την εκπροσώπηση του λαϊκού μπλοκ. Μέσα σ' αυτήν την πολιτική και κοινωνική ενότητα, το «Κέντρο» θα κατακτήσει και θα διατηρήσει σταθερά την πρωτεύουσα θέση. Αντίθετα, η Αριστερά θα παραμείνει ηγεμονεύομενη, δευτερεύουσα πλευρά αυτής της εκπροσώπησης. Πρόκειται σαφώς για ένα ιστορικό αποτέλεσμα που η σημασία του θα φανεί καθαρά στη μεταπολίτευση, στη σχέση του ΠΑΣΟΚ με την κομμουνιστική αριστερά. Βέβαια, η πολιτική εκπροσώπηση του ΕΑΜικού συνασπισμού, μετεμφυλιακά, ακολουθεί ακριβέστερα το σχήμα Κέντρο - Αριστερά - Κέντρο (διάγραμμα 12).

Στην πρώτη περίοδο 1950-52 του «κεντρώου διαλείμματος» (όπως την ονομάζει πετυχημένα ο Η. Νικολακόπουλος), την πολιτική εκπροσώπηση αναλαμβάνει κατά βάση η ΕΠΕΚ και δευ-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12

Η βασική πολιτική εκπροσώπηση του ΕΑΜογενούς κοινωνικού μπλοκ,
1950-1964

τερευόντως η Δημοκρατική Παράταξη (Δ.Π.). Η αποτυχία της ΕΠΕΚ (1952) θα ανοίξει το δρόμο στην Αριστερά και θα διευκολύνει την ανάδυσή της στην πολιτική σκηνή.²⁰ Η ΕΔΑ θα κατορθώσει στην περίοδο 1952-1961 να αναδειχθεί στον πρωτεύοντα και ηγεμονικό εκφραστή του ΕΑΜογενούς λαϊκού μπλοκ, αποσπώντας την εκπροσώπησή του από το «Κέντρο» (λόγω της αποτυχίας του πειράματος της ΕΠΕΚ). Το γεγονός αυτό πιστοποιείται στο συγκυριακό («στιγμιαίο») αλλά καθόλου τυχαίο

20 «Η εμπέδωση του κράτους της Δεξιάς και η διάλυση της ΕΠΕΚ είχαν επίσης άμεσες επιπτώσεις και στη δόμηση του χώρου της Αριστεράς. Μετά την ήττα της ΕΠΕΚ (και τον θάνατο του Ν. Πλαστήρα) κανένας βιώσιμος κομματικός σχηματισμός δεν θα προέλθει από τους κόλπους της για να εκφράσει σε αυτόνομη βάση, τα στρώματα που είχε μπορέσει να συσπειρώσει. Η δυναμική της ΕΠΕΚ είχε στηριχθεί, σε μεγάλο βαθμό, στο ότι μπορούσε να προσφέρει άμεση διέξοδο σε σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος που, εκ των πραγμάτων, βρισκόταν στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Από τη στιγμή όμως που η ΕΠΕΚ ηττήθηκε, και απομακρύνθηκε επομένως κάθε προοπτική εξουσίας, το εγχείρημά της έχασε αυτόματα και τη δύναμη της πειστικότητάς του. Διανοιγόταν έτσι για την ΕΔΑ (σε συνεργασία ενδεχομένως με διάφορα κεντροαριστερά σχήματα και πολιτευτές) η δυνατότητα να επεκταθεί και να καλύψει, με άξονα συσπείρωσης την κοινή παραταξιακή ταυτότητα που είχε διαμορφωθεί μέσα από το εαμικό κίνημα ολόκληρο σχεδόν τον πολιτικό χώρο που καθόριζε η διαιρετική τομή της αντίστασης και του εμφύλιου» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 80-82).

εκλογικό αποτέλεσμα του 25%, στις εκλογές του 1958. Η εκπροσώπηση όμως είναι, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια, υπονομευμένη.

Η συγκρότηση της Ε.Κ. το 1961, ένα μήνα μόλις πριν τις εκλογές, θα αφαιρέσει ταχύτατα την πολιτική εκπροσώπηση του ΕΑΜογενούς λαϊκού μπλοκ από την ΕΔΑ. Στις εκλογές του 1961, η Ε.Κ., με ένα μήνα ζωής, θα λάβει, μαζί με το μικρό Κόμμα των Προοδευτικών, 33,65%, ποσοστό που αντιπροσωπεύει περισσότερους από 1.500.000 ψήφους (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 504). Τέτοιο γενικευμένο κοινωνικό-εκλογικό ρεύμα (εκλογική μετατόπιση) είναι φανερό ότι δημιουργεί άλυτα ερωτηματικά στους πολιτικούς επιστήμονες, που αναζητούν στις ίδιες τις εκλογές την αιτία. Γι' αυτό άλλωστε και πολλοί προσπαθούν να λύσουν αυτό το μυστήριο μιλώντας για «αστάθεια» των εκλογών στην Ελλάδα. Δεν πρόκειται όμως παρά για μια απλή ταυτολογία, που εμφανίζει το αποτέλεσμα (αναπάντεχη μετατόπιση ψήφων) ως αιτία. Η τρομοκρατία («βία και νοθεία»), με την οποία η ηγεσία του «Κέντρου» ήταν σύμφωνη, προσμένοντας εκλογικά κέρδη σε βάρος της ΕΔΑ, δεν μπορεί προφανώς να είναι ούτε η μοναδική, ούτε και η βασική ερμηνεία για παρόμοιου μεγέθους κοινωνική κίνηση.

Οι βασικοί όροι, για τον υπερκερασμό της Αριστεράς από την Ένωση Κέντρου, είναι οι ιδεολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις που έχουμε περιγράψει. Από τη στιγμή που: 1) το «πρόγραμμα» του ΕΑΜ έχει διασπαστεί και το άμεσο αιτούμενο είναι η (Εθνική Δημοκρατική) «Αλλαγή» και 2) οι σχέσεις εκπροσώπησης του ΚΚΕ με το λαϊκό συνασπισμό έχουν διαρρηχθεί σε σημαντικό βαθμό, έχει ανοίξει ο δρόμος για το πολιτικό υποκείμενο που θα προβάλλει αυτό το άμεσο πρόγραμμα, συναρθρώνοντάς το όμως σε άλλη κατεύθυνση: εκείνη της αστικής εναλλακτικής λύσης, που θα αποπειραθεί να αποτελέσει η Ε.Κ. Εφόσον το πρόβλημα είναι πλέον το «εφικτό», η Ε.Κ., ένας άφθαρτος «νεοσύστατος πολιτικός οργανισμός», εύκολα θα κατορθώσει να εμφανιστεί, στα μάτια των ηττημένων εαμογενών μαζών, περισσότερο φερέγγυος διαχειριστής αυτής της προοπτικής από ότι η ιστορικά υπονομευμένη Αριστερά. Την τάση αυτή θα εμπεδώσει η σαφώς αγωνιστικότερη πολιτική γραμμή που θα ακολουθήσει το «Κέντρο» σε σχέση με την Αριστερά. Με βάση αυτήν τη γραμμή θα της αποσπάσει την ηγεμονία και καθο-

δήγηση του αντιδεξιού αγώνα («Ανένδοτος»).²¹ Από την άλλη, η ΕΔΑ, όντας ιστορικά και πολιτικά ναρκοθετημένη και ακολουθώντας αμυντική πολιτική γραμμή σταδιακά περιθωριοποιείται. Αδυνατεί να εκμεταλλευτεί τη βασική αντίφαση της Ε.Κ. (αστικό κόμμα με λαϊκές κοινωνικές προσβάσεις). Γι' αυτούς τους λόγους, μετά τη συγκρότηση της Ε.Κ., σ' ολόκληρη την περίοδο 1961-1967, την πολιτική εκπροσώπηση του εαμογενούς λαϊκού μπλοκ και της ανασύνθεσής του αναλαμβάνει πρωτευτόντως το «Κέντρο» και δευτερευόντως η Αριστερά.

Η Αριστερά ουδέποτε κατόρθωσε να συλλάβει τον ιδίομορφο χαρακτήρα του «Κέντρου». Ερμήνευσε, πάντοτε, αυτό το πολιτικό φαινόμενο μηχανιστικά, διαστρεβλωμένα, μέσα από τους παραμορφωτικούς φακούς του εκλογικισμού. Αντί να εκλάβει το «Κέντρο» σαν αυτό που ήταν στην πραγματικότητα, το κατανόησε μόνο ως εκλογικό κίνδυνο (διαρροή ψήφων) και ανάλογα το αντιμετώπισε πολιτικά. Πρόκειται για το περίφημο «σταυρικό ζήτημα», όπως το είχε ονομάσει ο Η. Ηλιού. Η εκλογική τακτική της Αριστεράς απέναντι στο Κέντρο, απόρροια της συνολικής στρατηγικής της, από το 1950 ως το 1967, ιδιαίτερα οι εκλογικοί «ελγμοί» του '63 και '64, αλλά και η τακτική της κομμουνιστικής αριστεράς (ΚΚΕ-ΚΚΕε.σ.) απέναντι στο ΠΑΣΟΚ στη μεταπολίτευση (π.χ. 1981, 1985), διαπερνώνται εμφανώς από το ίδιο κόκκινο νήμα, αν και πρόκειται για δυο (Ε.Κ.-ΠΑΣΟΚ) τελείως διαφορετικά κομματικά σχήματα. Η κριτική σ' αυτήν την ενιαία ιστορικά τακτική, απόρροια του πολιτικισμού-κοινοβουλευτισμού, αλλά και των επιπτώσεων της ήττας στην ελληνική μετεμφυλιακή αριστερά είναι μια άλλη υπόθεση. Στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης, ενδιαφέρει το πρόβλημα από μian άλλη οπτική γωνία: της πολιτικής εκπροσώπησης του ΕΑΜογενούς κοινωνικού μπλοκ μετεμφυλιακά και της στρεβλής-αντεστραμμένης κατανόησης του φαινομένου

21 Ο Γ. Καραμπελιάς σημειώνει: «Η ΕΔΑ, κουβαλώντας και το κόμπλεξ του ηττημένου, δεν κατορθώνει να μπει μπροστά στην αντιπαράθεση της ελληνικής κοινωνίας, αλλά μεταβάλλεται σύντομα σε ουρά του Παπανδρέου και του Κέντρου [...] Τον αγώνα ενάντια στη Δεξιά θα τον αναλάβει πολιτικά το Κέντρο και ο “Γέρος”, ενώ οι αριστεροί θα είναι νεροκουβαλητές και τα θύματα. Από τότε, τουλάχιστον οι μισοί αριστεροί και εαμογενείς ψηφοφόροι μεταναστεύουν μόνιμα πια στο Κέντρο και αργότερα στο ΠΑΣΟΚ» (Λιβιεράτος-Καραμπελιάς 1985, σελ. 102).

του «Κέντρου» από την Αριστερά. Ο Η. Ηλιού είχε διατυπώσει πολύ καθαρά αυτό το πρόβλημα (το «σταυρικό ζήτημα»), αν και από το εσωτερικό της κοινοβουλευτικής λογικής: «Είχα χαρακτηρίσει έτσι το μόνιμο ζήτημα, που ανατάραζε και διασπούσε τις γραμμές μας σε κάθε εκλογές, ήδη από το 1952, με το “τι Παπάγος, τι Πλαστήρας”, και ύστερα, το 1958, με το σπάσιμο του μετώπου με το Μαρκεζίνη. Και τότε, αν και τελικά πήραμε 79 βουλευτές, πάλι μεγάλος σάλος είχε δημιουργηθεί μέσα στην Αριστερά για την εκλογική μας γραμμή.

Η ίδια διχογνωμία και ταλάντευση, με την ιδιομορφία της κάθε φορά, εμφανίστηκε και στις εκλογές του 1961, του 1963... και του 1964. Είχε επίσης εμφανιστεί, σε μικρότερη έκταση, και στις αναπληρωματικές εκλογές της Βουλής του 1952-1955 (Εβρου, Δράμας, Θεσσαλονίκης, κ.λπ.). Το σταυρικό, όπως το χαρακτήριζα, ζήτημα ξεκινούσε από τις ακόλουθες καταστάσεις και διαπιστώσεις. Η Αριστερά δεινοπαθούσε από τις πιέσεις της Δεξιάς και των παρακρατικών. Σε κάθε εκλογική αναμέτρηση παρουσιάζονταν η ευκαιρία να απαλλαγεί ενδεχομένως από τον βαχνά αυτόν, αν βρισκόταν τρόπος να προστεθούν, κάτω από τη μια μορφή ή την άλλη, οι ψήφοι του Κέντρου και της Αριστεράς, οπότε περνούσαν, ή πιστεύονταν ότι θα μπορούσαν να περάσουν, τους ψήφους της Δεξιάς και να τη φέρουν μειοψηφία. Αυτή ήταν η μια τάση. Η άλλη τάση ήταν ν' αναδειχθεί ισχυρή η Αριστερά, έστω κι αν μ' αυτό τον τρόπο ο αντικειμενικός σκοπός να φύγει η Δεξιά από την εξουσία, απομακρύνονταν ή διακινδύνευε. Έτσι, καθώς παρουσιάζονταν το ίδιο ζήτημα, της εκλογικής τακτικής, σε κάθε εκλογές, και προκαλούσε μεγάλη διαταραχή και διασπάσεις στο Κόμμα, ήταν πράγματι το μόνιμο σταυρικό ζήτημα της Αριστεράς [...]» (γράμμα Η. Ηλιού προς το ΚΚΕ, *Αυγή* 16.2.75, στο Δημητρίου 1975α, σελ. 165).

Αλλά και στις αναλύσεις των ΕΔΑ-ΚΚΕ, σχετικά με τις κοινωνικές δυνάμεις που εκφράζει το «Κέντρο», είναι φανερή η απόσταση από την πραγματικότητα. Η ανάγκη πολιτικής οριοθέτησης οδηγεί σε χονδροειδείς και σχηματικές «θεωρητικοποιήσεις», σύμφωνα με τις οποίες το «Κέντρο» εκφράζει την «εθνική αστική τάξη», «τα μεσαία στρώματα», κ.λπ.²² Βέβαια

22 Σταχυολογούμε ενδεικτικά: «Εγώ δεν έβαλα σαν σκοπό μου να αναλύσω την κοινωνική διάρθρωση του πολιτικού συγκροτήματος που λέγε-

οι διατυπώσεις αυτές δεν επέχουν θέση θεωρητικής ανάλυσης για το «Κέντρο». Είναι αναλύσεις που πρωτίστως υποδηλώνουν το άγχος εξορκισμού του «Κέντρου», της βολικής κατασκευής ορίων μεταξύ ΕΔΑ-Ε.Κ. Σύμφωνα με αυτά τα σχήματα, η ΕΔΑ-ΚΚΕ είναι το «κόμμα της εργατικής τάξης» και η Ε.Κ. οτιδήποτε άλλο. Δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε σ' αυτές τις διατυπώσεις τη μηχανιστική θέση, σύμφωνα με την οποία, «κάθε τάξη γεννιέται μ' ένα κόμμα κολλημένο στην πλάτη της, σαν ταυτότητά της, που σε κάθε περίπτωση αντιπροσωπεύει “συνειδητά” τα αποκλειστικά της συμφέροντα» (Πουλαντζάς 1979β). Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι αντίστοιχες κριτικές θα απευθύνουν στο ΠΑΣΟΚ μεταπολιτευτικά οι πιο διαφορετικές πλευρές της Αριστεράς (επίσημης και ανεπίσημης).²³

4.2.2. Κριτική των βασικών προσεγγίσεων του «Κεντρώου» φαινομένου

Αναλύοντας το «κεντρώο φαινόμενο» και τις συγκεκριμένες

τα Κέντρο [...] Όμως η λεγόμενη εθνική μπουρζουαζία στο μεγαλύτερο της μέρος πιθανόν κατοικοεδρεύει σ' αυτό το Κέντρο (Μάρκος Βαφειάδης 1958, στο Δημητρίου 1975, τόμος Α' σελ. 196) // «[...] Κάτω από τις κινήσεις των κομμάτων του Κέντρου πρέπει να δούμε τις ζυμώσεις, αλλαγές και ανακατατάξεις που συντελούνται μέσα στα μεσαία στρώματα και την εθνική αστική τάξη, που πολιτικός τους εκπρόσωπος είναι τα κόμματα αυτά» (Λεωνίδας Στρίγκος, Δεκέμβρης 1960, *Νέος Κόσμος*, στο Δημητρίου 1975, σελ. 495) // «[...] πρέπει πριν απ' όλα να αναζητηθούν οι κοινωνικές δυνάμεις που κυρίως την στηρίζουν. Και όλα δείχνουν ότι τέτοιες δυνάμεις είναι η μεσαία αστική τάξη και ορισμένα από τα πιο εύπορα μικροαστικά στρώματα [...] Αυτή είναι η μόνιμη και σταθερή κοινωνική βάση, το κοινωνικό στήριγμα του Κέντρου στην Ελλάδα (Γράμμα του Σταύρου Καραύη προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ 30.3.1966, στο Δημητρίου 1975α, σελ. 353).

²³ Μόνη εξαίρεση, ίσως, αποτελεί ο Ηλίας Ηλιού, το πολιτικό «ένστικτο» του οποίου του επιτρέπει να συλλαμβάνει σωστά αν και μερικά αυτό το πρόβλημα: «Δημιουργούμε με τη στενοκεφαλιά το δογματισμό και την ακηδία μια σοσιαλδημοκρατία από τις σάρκες μας. Κόσμος που μας ανήκε και έπρεπε να είναι δικός μας αποξενώνεται συναισθηματικά. Μην έχουμε αυταπάτες. Το φαινόμενο Σοφιανόπουλου, Γρηγοριάδη, κ.λπ. που μόλις ξέκοπαν βούλιαξαν, δεν επαληθεύεται από την πρόσφατη πείρα. Το 1964 δεν είναι 1951. Ο Τσιριμώκος μας έκανε πελώρια ζημιά. Δεν βούλιαξε. Μας ρήμαξε» (Η. Ηλιού 1964, στο Δημητρίου 1975α, σελ. 196).

κομματικές μορφές του «Κέντρου», θα σταθούμε κριτικά στις τρεις βασικότερες –κατά τη γνώμη μας– απόπειρες ερμηνείας του κεντρώου φαινομένου (Meynaud 1966, Χαραλάμπης 1985, Νικολακόπουλος 1985).

Η «κεντρώα» ιδιομορφία πριν απ' όλα διαφαίνεται στο γεγονός ότι αυτός ο πολιτικός χώρος έχει εκλείψει από την πολιτική σκηνή όλων, σχεδόν, των ευρωπαϊκών (και όχι μόνο) χωρών (πίνακας 49 στο υποκεφάλαιο 5.9.). Ας παρακολουθήσουμε στο σημείο αυτό την άποψη του Ζαν Μεϋνώ: «Το φαινόμενο του Κέντρου ερμηνεύεται δυσκολότερα από τη Δεξιά. Εκείνο που προκαλεί κατάπληξη είναι λιγώτερο η ύπαρξη από τη σημασία του. Επί πολλά χρόνια η αντίθεση Συντηρητικοί-Φιλελεύθεροι εδέσποζε την ελληνική πολιτική διαμάχη και οι δεύτεροι αποτελούσαν εξ ορισμού την Αριστερά της πολιτικής ζωής. Είναι μια κατάσταση, της οποίας το αντίστοιχο υπάρχει σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και κατά πρώτο λόγο στην Αγγλία. Όμως στις περισσότερες περιπτώσεις, οι Φιλελεύθεροι υποχρεώθηκαν να παραχωρήσουν λίγο ως πολύ τη θέση των, σαν μια από τις βασικές πολιτικές δυνάμεις, στην Αριστερά που εγέννησε η βιομηχανική επανάσταση. Συμπερασματικά, η κίνηση που τους ωθούσε προς το Κέντρο τους αφαιρούσε μέρος της σημασίας των (και ορισμένες φορές, σχεδόν κάθε σημασία). Στην Ελλάδα, αντίθετα, σήμερα το Κέντρο διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία» (Meynaud 1966, σσ. 136-137). Την ίδια ακριβώς επισήμανση τονίζει κι ένας άλλος πολιτικός επιστήμονας, ο Μωρίς Ντυβερζέ, όταν υποστηρίζει ότι η έννοια του «Κέντρου» είναι ανύπαρκτη στην πολιτική σκηνή.²⁴

Πού οφείλεται, λοιπόν, η ελληνική προδικτατορική ιδιομορφία; Ο Μεϋνώ παρακάμπτει το ερώτημα που θέτει ο ίδιος,

24 «[...] το Κέντρο δεν υπάρχει πολιτικά: μπορεί να υπάρχει ένα κόμμα του Κέντρου [XB-ΓΜ: με την έννοια του «γεωμετρικού χώρου» – όρος του Ντυβερζέ] αλλά όχι μια κεντρώα τάση, μια κεντρώα ιδεολογία» (Duverger 1976, σελ. 303) // Δεν είναι τυχαίος ο τρόπος, με τον οποίον αντιλαμβάνεται το «Κέντρο» στην Ελλάδα, ένας από τους πιο γνωστούς πολιτικούς αναλυτές, ο Γάλλος Αντρέ Φονταίν. Στο βιβλίο του, *Ιστορία της ύφεσης 1962-1981*, αναφερόμενος στους λόγους του απριλιανού πραξικοπήματος, γράφει: «Όλος ο κόσμος περίμενε τη νίκη της Ένωσης Κέντρου, δηλαδή της αριστεράς που είχε σαν ηγέτη τον Γεώργιο Παπανδρέου [...]»! (Φονταίν 1984, σελ. 102).

συγχέοντας το πολιτικό προσωπικό του κόμματος με την κοινωνική εκπροσώπηση που αναλαμβάνει: «Η νεόκοπη Δεξιά θ' απορροφήσει όλα τα παλαιά στελέχη που δέχονται να υποταχθούν στα συνθήματα και την κυβερνητική της μεθοδολογία. Όσο για τα στελέχη που δεν θέλουν να ενδώσουν σ' αυτές τις μεταβολές, η Ριζοσπαστική Ένωση θα προσπαθήσει, και συχνά μ' επιτυχία, να υποκλέψει τους οπαδούς τους. Έτσι ορισμένοι απ' αυτούς δεν θα κατορθώσουν να εξασφαλίσουν την πολιτική τους επιβίωση παρά μόνο αφού δέχθηκαν να προσχωρήσουν στο Κέντρο, υπό την ηγεσία ενός αρχηγού που κι εκείνος, καθώς θα δούμε, δεν edίσταζε να δείξει αυταρχικότητα» (Meynaud 1966, σελ. 135). Καθώς φαίνεται, αντιλαμβάνεται ότι δεν υπάρχουν οι κοινωνικές προϋποθέσεις που θα εξηγούν την αυθύπαρκτη σημασία του «Κέντρου». Πράγματι, ενώ δεν υπάρχει «κεντρώο κοινωνικό μπλοκ», «κεντρώες» –κοινωνικά και ταξικά– μάζες, «κεντρώα» ιδεολογία, σε αντιπαράθεση με τη φιλελεύθερη, τη σοσιαλιστική, τη σοσιαλδημοκρατική, την κομμουνιστική, κ.λπ., ο Μεϋνώ δεν συνεχίζει το συλλογισμό του, για να ανακαλύψει πού έγκειται τελικά αυτή η ιδιομορφία, αλλά παρακάμπτει το πρόβλημα αναλύοντας (σωστά) το πολιτικό προσωπικό.

Ας παρακολουθήσουμε όμως μια άλλη ανάλυση του «κεντρώου» φαινομένου, που δεν ξεφεύγει, κατά τη γνώμη μας, από τον πολιτικισμό. Ο Δ. Χαραλάμπης (1985) διαβλέπει τη λαϊκή δυναμική που εκδηλώνεται με τον «Ανένδοτο» δυναμική, που, όπως έχει αναλύσει, εδράζεται στην αντίφαση της Ένωσης Κέντρου, να αποτελεί αστική εναλλακτική λύση και, συγχρόνως, έκφραση λαϊκών στρωμάτων: «Οι λαϊκές δυνάμεις που εκφράστηκαν με τον “ανένδοτο” ήταν οι δυνάμεις έναντι των οποίων στρεφόταν η στρατηγική του Καραμανλή, την πολιτικοποίηση των οποίων προσπάθησε να εμποδίσει με θεσμικά και οικονομικοπολιτικά μέτρα (προτάσεις αναπροσαρμογής Συντάγματος, προσέλκυση ξένου κεφαλαίου, σύνδεση με Κοινή Αγορά, κ.λπ.). Η Ε.Κ. ήταν τουλάχιστον στο επίπεδο της ηγεσίας της, αποτέλεσμα της εφαρμογής μιας –διαφορετικής από τη λύση Καραμανλή– επίσης προληπτικής στρατηγικής (ρόλος ΗΠΑ και Μοναρχίας στη δημιουργία της Ε.Κ., ταξική τοποθέτηση των βουλευτών και της ηγεσίας του Κέντρου, κ.λπ.), άσχετα αν η έκφραση των λαϊκών δυνάμεων ξεπέρασε

τα όρια στα οποία ήθελε να κρατηθεί η Ε.Κ. και τα όρια μέσα στα οποία ήθελαν να την περιορίσουν η Μοναρχία και τα αστικά συμφέροντα» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 136). Οι ίδιες όμως αυτές λαϊκές δυνάμεις που ξεπέρασαν κάποια στιγμή την Ένωση Κέντρου και τις οποίες η τελευταία είχε αποσπάσει κυρίως από την ΕΔΑ και φυσικά τον εαμογενή χώρο χαρακτηρίζονται, ανεξήγητα, από τον Χαραλάμπη αντικομμουνιστικές: «Ένα ακόμη ιδεολογικό στοιχείο του νέου λαϊκισμού [Σ.Σ.: εννοεί της Ε.Κ.] τον καθιστούσε ιδιαίτερα επικίνδυνο. Το γεγονός, ότι ο αντικομμουνισμός –παρ' όλο που και η ηγεσία και η Ε.Κ. σαν σύνολο παραγόντων, και οι μάζες που την υποστήριζαν ήταν αντικομμουνιστικές– δεν αποτελούσε τον ποιοτικό, ιδεολογικό συνδετικό κρίκο αυτής της νέας, ακόμα αυθόρμητης κοινωνικής συμμαχίας» (ό.π., σελ. 147).

Λίγο αργότερα, στην κριτική του για την πολιτική της Ε.Κ., ως κυβέρνησης, θα διατυπωθεί ο εξής συλλογισμός: «Και βέβαια δεν έγινε κανένας λόγος για νομιμοποίηση του ΚΚΕ [...] Το ίδιο ίσχυε και για το ΕΑΜ, η αναγνώριση του οποίου ήταν πολιτικά περισσότερο ακόμη επικίνδυνη, μια και που μπορούσε να οδηγήσει σε βαθύτερη πολιτικοποίηση των λαϊκών μαζών, δημιουργώντας μια ιδεολογική συνέχεια στην κοινωνική βάση μεταξύ ΕΑΜ και “ανένδοτου”, πράγμα τελείως αντίθετο με την πολιτική στρατηγική που ήθελε να εφαρμόσει η Ε.Κ.» (ό.π., σελ. 162). Είναι όντως περίεργο το πώς «αντικομμουνιστικές» μάζες μπορούν να πολιτικοποιηθούν, αναγνωρίζοντας τον εαυτό τους στην εαμική ιδεολογία, αλλά και στη «συνέχειά» της (εκτός βέβαια κι αν αυτή η «συνέχεια» είναι πραγματική). Η απουσία της έννοιας του «κοινωνικού μπλοκ» και της «σχέσης εκπροσώπησης» οδηγεί το Χαραλάμπη στην ίδια με τον Μεϊνών υπέρβαση: να συγγέει, πολλές φορές στην ανάλυσή του για το Κέντρο, το πολιτικό προσωπικό του με την κοινωνική εκπροσώπηση, που αντικειμενικά έχει αναλάβει το κόμμα αυτό, τις κοινωνικές προσδοκίες και την ιδεολογία των λαϊκών μαζών που τη στηρίζουν.

Μια διαφορετική θέση για την ερμηνεία του φαινομένου του «Κέντρου» υποστηρίζει ο Η. Νικολακόπουλος (1985). Εξηγεί το Κέντρο ως αποτέλεσμα μιας διπλής οριοθέτησης: ως προς τη Δεξιά, το Κέντρο οριοθετείται με βάση την προπολεμική σύγκρουση Βενιζελισμού (αντιμοναρχισμού)-Μοναρχίας.

Ως προς την Αριστερά, οριοθετείται με βάση την αντίθεσή του στη σύγκρουση του Εμφυλίου.²⁵ Η θέση αυτή είναι απόρροια της αποδοχής του σχήματος των διαιρετικών τομών (Εθνική Επανάσταση-Βιομηχανική επανάσταση) των Lipset-Rokkan (1967). Το σχήμα αυτό αποτελεί κατά τη γνώμη μας μια, μάλλον, δομικιστική προσέγγιση της κοινωνικής κίνησης (Βερναρδάκης & Μαυρής 1987α). Θα σταθούμε όμως συγκεκριμένα σε δύο ζητήματα: αν οι δυο βασικές διαιρετικές τομές, που ενστερνίζεται και ο Η.Ν., είναι θεμελιακές για τη διαμόρφωση των πολιτικών κομμάτων, γιατί το φαινόμενο του «Κέντρου» αποτελεί ελληνική ιδιομορφία και όχι μια γενικευμένη τάση σ' όλη την Ευρώπη; Το δεύτερο ζήτημα αφορά στη διατήρηση των παλαιών προπολεμικών διαιρέσεων (κυρίως την οριοθέτηση σε σχέση με τη Μοναρχία) που ο Η.Ν. θεωρεί καθοριστική για την εξήγηση του «Κέντρου». Έχουμε εξηγήσει γιατί θεωρούμε την ΕΑΜική Επανάσταση 1941-44 και την επόμενη περίοδο 1945-49, ως τη βασική τομή της ελληνικής κοινωνίας, που κατάργησε, ιδεολογικά και πολιτικά, κάθε προπολεμική διαίρεση. Ας δούμε, όμως, σχετικά με το ίδιο ζήτημα, την άποψη ενός πολιτικού επιστήμονα, όπως ο Ζαν Μεϋνώ: «[...] ο πόλεμος και η κομμουνιστική ανταρσία είχαν σαν αποτέλεσμα την προσέγγιση προς τη Μοναρχία –προσέγγιση που, ανάλογα με τις περιπτώσεις, υπήρξε λιγότερο ή περισσότερο στενή– πολλών πολιτικών ανδρών, οι οποίοι διεπνέοντο άλλοτε από αντιμοναρχικά φρονήματα, πολιτικών τόσο διαφορετικών, όσο ο Π. Κανελλόπουλος και ο Γ. Παπανδρέου.

Μπορούμε να δεχθούμε ότι αυτό συνέβη με τους περισσό-

25 «Κεντρικό σημείο για τη διαμόρφωση ενός τριπαρταξιακού συστήματος αποτέλεσε φυσικά η συγκρότηση ενός συγκεκριμένου παραταξιακού χώρου που πήρε την ονομασία “Κέντρο” και ο οποίος οροθετείται με κάποια σχετική σαφήνεια –αν και με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό επίπεδο– από τα δύο “άκρα”. Για την οροθέτησή του από την Αριστερά χρησιμοποιείται η διαχωριστική τομή του εμφυλίου, ενώ για τη διαφοροποίησή του από τη Δεξιά καθοριστικό ρόλο εξακολουθεί να παίζει η αναφορά στον Εθνικό Διχασμό [...] Το Κέντρο στήριξε αρχικά τη ζωτικότητα του στο γεγονός ότι ο εμφύλιος πόλεμος δεν μπορούσε να εξαλείψει ούτε να υποκαταστήσει ολοκληρωτικά τις διαιρέσεις και τα σύμβολα του Εθνικού Διχασμού – ενός διχασμού που και χρονικά δεν ήταν απομακρυσμένος αλλά και είχε συναρθρωθεί, στο επίπεδο της λαϊκής βάσης, με άλλες καθοριστικές διαιρετικές τομές» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 73).

τερους αντιμοναρχικούς οι οποίοι στα κοινωνικά θέματα είχαν συντηρητικές τάσεις. Με άλλα λόγια ο φόβος του κομμουνισμού ενίσχυσε την υπόθεση της Μοναρχίας που εθεωρήθη και δίκαια, δεδομένης της σημερινής αφοσιώσεως του στρατού προς το Στέμμα, θεμέλιο της καθεστηκυίας τάξεως. Έκτοτε οι αντιμοναρχικοί που ευνοούν την κρατούσα κοινωνική κατάσταση δεν φαίνεται ν' αποτελούν αυτόνομο και εξειδικευμένο τόμα του ελληνικού πολιτικού κόσμου. Προσεχώρησαν σε ένα από τα δύο συντηρητικά κόμματα, το φιλελεύθερο κόμμα κυρίως, και δέχονται προς το παρόν τον μοναρχικό θεσμό, καίτοι δεν τρέφουν κανένα μυστικιστικό θαυμασμό για τη δυναστική αρχή και κανένα θρησκευτικό σεβασμό προς το σημερινό φορέα του Στεμματός. Υπενθυμίζουμε ότι τη στιγμή που τα Ανάκτορα έδειχναν ανοικτά την εύνοια των προς την ΕΡΕ, ο ίδιος ο Παπανδρέου, ενώ επέκρινε τη στάση αυτής της Μοναρχίας, έδηλωνε ότι ανέμενε εκ μέρους της την αποκατάσταση της ομαλότητας» (Meynaud 1966, σελ. 321).²⁶

Η διάλυση του ιστορικού «Κέντρου» της προπολεμικής περιόδου, που είναι προφανώς ταυτόσημη διαδικασία με την

26 Τη νέα αυτή πραγματικότητα αναγνωρίζουν οι πιο σημαντικοί εκπρόσωποι των δύο «άκρων» της εποχής: «Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ξεκαθάρισε κάπως τις τάσεις και κατευθύνσεις των Ελλήνων. Η κατοχή ήταν ένα φοβερό σχολείο, μεγάλο σχολείο αλλά φοβερό και τραγικό, που έκανε άλλους να τραβήξουν αριστερότερα και άλλους, που θα είχαν όμως τη διάθεση να είναι προοδευτικοί, από αντίδραση προς το ΕΑΜ, προς το ΚΚ, τους έκανε να τραβήξουν δεξιά. Και πάλι όμως, δεν μπορούμε να πούμε ότι όλοι αυτοί που δεν συμμερίστηκαν το καθοδηγημένο από το ΚΚ, ΕΑΜ [...] ήταν δεξιοί. Υπήρχαν κάθε λογής αποχρώσεις κεντρώων και δεξιών» (Παναγιώτης Κανελλόπουλος 1988) // «Προπολεμικά το ιστορικό κόμμα των φιλελευθέρων εκπροσωπούσε στην Ελλάδα τις κορυφές της χρηματιστικής ολιγαρχίας. Με τις κοινωνικές όμως ανακατατάξεις που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα της 4ης Αυγούστου και πριν απ' αυτή και στο διάστημα της κατοχής και μέσα στο Δεκέμβρη, οι κύριοι παράγοντες της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας, βλέποντας την απειλή, που φούντωνε από το σήκωμα του λαϊκού κινήματος, τράβηξαν δεξιά, κάτω από το πολιτικό επιστέγασμα της Μοναρχίας, για να μπορέσουν με ενωμένες δυνάμεις ν' αντιμετωπίσουν καλύτερα τη λαϊκή απειλή. Αυτό το δείχνει το γεγονός, ότι ο Γονατάς, Παπανδρέου, Αλεξανδρής, Χατζηκυριάκος, δηλαδή παράγοντες πολιτικοί-οικονομικοί, που πριν ανήκανε στους φιλελεύθερους είτε στον αστερισμό τους, τράβηξαν δεξιά, επιδιώκοντας ένα συνασπισμό των δυνάμεων της αντίδρασης» (Ζαχαριάδης 1945, σσ. 67-68).

υπέρβαση της διαιρετικής τομής του διχασμού, επιτυγχάνεται και με την συγκρότηση των πολιτικών εκφράσεων του αστικού κοινωνικού μπλοκ, του Ελληνικού Συναγερμού και της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης.

Η συγκρότηση του Ε.Σ., πολιτική έκφραση της διαμόρφωσης, στο κοινωνικό επίπεδο, της ταξικής συμμαχίας της «Δεξιάς», υπήρξε σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο: «[...] η πρώτη συνειδητή, συστηματική και με ευρεία απήχηση προσπάθεια για να υποταχθεί ο Εθνικός Διχασμός στις διαιρέσεις που προέκυψαν από τον εμφύλιο πόλεμο [...] Ο Ε.Σ. κατόρθωσε να συγκεντρώσει σημαντικό τμήμα της λαϊκής βάσης που εκφραζόταν παραδοσιακά από την βενιζελική παράταξη» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 77). Η διάλυση του «Κέντρου» αντανακλάται και στην πόλωση του αστικού πολιτικού προσωπικού, ως «προσχώρηση στον Ε.Σ. πληθώρας στελεχών με βενιζελική προέλευση» (όπ.π.), αλλά και στην υποστήριξη του Ε.Σ. από παραδοσιακά στηρίγματα της βενιζελικής παράταξης όπως το *Βήμα*, τα *Νέα*, ο *Ελληνικός Βορράς*.²⁷ Η τάση αυτή θα ολοκληρωθεί με τη δημιουργία της ΕΡΕ (4.1.1956). Για πρώτη φορά η υπέρβαση του

27 «[...] σημαντικότατο ήταν το γεγονός ότι όταν σχηματίστηκε ο “Ελληνικός Συναγερμός” υπό τον Παπάγο, νικητή του εμφυλίου, τάχθηκε υπέρ του Στρατάρχου το Συγκρότημα του *Βήματος* (Δ. Λαμπράκης) και αγωνίσθηκε για την επικράτησή του. Το παράδειγμα αυτό ακολούθησαν τα περισσότερα στελέχη του “Κέντρου”. Προσχώρησαν στο “Συναγερμό” ο Τσουδερός, ο Γ. Παπανδρέου, ο Γονατάς, ο Ζερβός, ο Αλεξανδρής, ο Αβέρωφ, ο Ξηνητάρης, ο Κ. Τσάτσος. Έτσι ο “Συναγερμός” μεταμορφώθηκε σε “Συνασπισμό” των κυρίων πολιτικών δυνάμεων της χώρας και άρχισε η κοπιώδης, μακριά, και δύσκολη αναστύλωση του Έθνους από τα ερείπια που είχε αφήσει πίσω του ο εμφύλιος σπαραγμός» (Βλάχος 1986, τόμος Γ', σσ. 15-17) // Όπως φάνηκε στις εκλογές του 1952: «[...] Το κυριώτερο στοιχείο που προσέδωσε νέα όψη στον Ε.Σ. ήταν οι ομαδικές προσχωρήσεις, αμέσως μετά την προκήρυξη των εκλογών, ενός μεγάλου αριθμού πολιτευτών της κεντρίας παράταξης – από τους οποίους 40 περίπου συμπεριλήφθησαν στους εκλογικούς συνδυασμούς του – με επικεφαλής τον Εμμ. Τσουδερό» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 196) // Από τους 300 υποψηφίους του Ε.Σ. το 1952, 171 είχαν πολιτευτεί με τον Ε.Σ. το 1951, 34 πολιτεύονταν για πρώτη φορά, 26 προέρχονταν από το Λαϊκό Κόμμα και γενικά από την αντιβενιζελική παράταξη, 69 (ποσοστό 23,0%) προέρχονταν από τις διάφορες συνιστώσες του «Κέντρου» (Νικολακόπουλος 1985, υποσημείωση 12) // Βλέπε επίσης τις «7 συνιστώσες» του Ε.Σ. που διακρίνει ο Γρ. Δαφνής (όπ.π., σελ. 197).

Εθνικού Διχασμού τίθεται και στο επίπεδο των διακηρυγμένων στόχων του κόμματος.²⁸ Η εμφανής κατάργηση της αντίθεσης του Εθνικού Διχασμού επισημαίνεται και από μια σημαντική προσωπικότητα της μετεμφυλιακής Δεξιάς, τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Ο «φιλόσοφος» του αντικομμουνισμού έγραφε το 1952: «το Κέντρον ως τμήμα της αντικομμουνιστικής παράταξης, όχι ως αυτελής παράταξη, ανάμεσα στην κομμουνιστική και στην αντικομμουνιστική, αποκτά μian ιδιαίτερη σημασία. Κύριος σκοπός του είναι και δεν μπορεί να είναι άλλος από την καταπολέμηση του κομμουνισμού. Ο βασικός λοιπόν σκοπός του θα είναι κοινός με όλα τα κόμματα της αντικομμουνιστικής παράταξης. Οι διαφωνίες δημιουργούνται πέρα από αυτόν τον κοινό βασικό σκοπό, κατά πρώτο λόγο στη μέθοδο για την επίτευξη του κοινού αυτού βασικού σκοπού και κατά δεύτερο λόγο σε άλλους πολιτικούς σκοπούς που δεν αποτελούν σήμερα το πρώτο θέμα [...] Το Κέντρο, είτε θέλει, είτε δεν θέλει, για να μείνει πιστό στην επιδίωξη του σήμερα πρωταρχικού σκοπού, που είναι η καταπολέμηση του κομμουνισμού, δεν είναι δυνατόν να αποτελεί πια μια τρίτη παράταξη. Αποτελεί μια μερίδα, την πιο προοδευτική, την πιο συγχρονισμένη μέσα στο πλαίσιο της εθνικής παράταξης. Μέσα στην οξύτητα του σημερινού αντικομμουνιστικού αγώνα μόνο δύο παρατάξεις χωρούν. Το Κέντρον μπορεί και πρέπει να υπάρχει ως τμήμα της μιας παράταξης, της αντικομμουνιστικής» (Τσάτσος 1952, σσ. 182-183).²⁹ Αλλά και ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου, λίγο πριν ιδρύσει την Ε.Κ. (το 1960-61), διαπραγματευόταν την ένταξή του στην ΕΡΕ και, όπως αναφέρει ο Σ. Λιναρδάτος, δήλωνε: «Θα κάνω μεν πολιτικήν και εκλογικήν συνεργασίαν με τον Καραμανλή. Τα στρατόπεδα θα είναι δύο: από το ένα μέρος θα είμεθα οι εθνικόφρονες, από το άλλο μέρος οι κομμουνισταί. Θα

28 Στις προγραμματικές δηλώσεις του ο Κ. Καραμανλής αναφέρει: «Αι δύο μεγάλαι πολιτικάι παρατάξεις, αίτινες προέκυψαν από τον διχασμόν του 1915, *ετερμάτισαν ιστορικάς από μακρού χρόνου την αποστολήν των* (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Λιναρδάτος 1978β, σελ. 48) // Βλέπε επίσης Νικολακόπουλος 1985, σελ. 77 και 196-197.

29 Την ίδια αντίληψη για το ρόλο του «Κέντρου», το οποίο και υποστηρίζει εκείνη την περίοδο (μετά τις εκλογές του 1958), αναπτύσσει και ο Γ. Ράλλης (1958) στην προσούρα του: «Οι δυο δρόμοι: δημοκρατία-κομμουνισμός».

κάνωμε τας εκλογάς με τους χωροφύλακες και με το πιστόλι στο χέρι» (Λιναρδάτος 1986α).

Οι παλιές αντιθέσεις έχουν, λοιπόν, αρθεί. Η διάκριση μοναρχικών-αντιμοναρχικών της προπολεμικής περιόδου δεν αποτελεί θεμελιακή διαφορά για τη δικαιολόγηση του πολιτικού χώρου του «Κέντρου». *Το διατακτικό σχήμα Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά της προδικτατορικής περιόδου δεν είναι παρά μια τοπογραφική αναπαράσταση της κοινωνικής πόλωσης στην πολιτική σκηνή.*³⁰ Ο πολιτικός χώρος του «Κέντρου» δεν είναι, ούτε η συμπύκνωση του αντιμοναρχισμού (άλλωστε υπάρχει και η φιλοβασιλική πτέρυγα της Ε.Κ. υπό τον Σ. Βενιζέλο), ούτε, όμως, και μια περίεργη πολιτική έκφραση μιας «κεντρώας» κοινωνικής συμμαχίας με αντικομμουνιστικό μάλιστα χαρακτήρα. Η ερμηνεία που έχουμε δώσει για το «Κέντρο», νομίζουμε ότι ενισχύεται από την ανάλυση των συγκεκριμένων βασικών κομματικών του μορφών, τόσο της ΕΠΕΚ όσο και της Ε.Κ.

4.2.3. Οι συγκεκριμένες βασικές κομματικές μορφές του «Κέντρου»: Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) και Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.)

Η ΕΠΕΚ ιδρύθηκε από τον Ν. Πλαστήρα, τον Ιανουάριο του 1950, ελάχιστους μήνες μετά τη λήξη του εμφύλιου.³¹ Η ίδια η ΕΠΕΚ, δηλαδή το «Κέντρο» της περιόδου 1950-1952,³² ερ-

30 Είναι ενδεικτική νομίζουμε, για τη δυσκολία να οριστεί επιστημονικά η έννοια «κέντρο», η παρακάτω διατύπωση: «[...] Η διάταξη Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά έπαιρνε έτσι τη μορφή μιας προφανούς και παγιωμένης πραγματικότητας, παρ' όλο που περιείχε πολλά διαφορούμενα και αμφισημίες, ιδιαίτερα ως προς τα ακριβή όρια ανάμεσα στις πολιτικές παρατάξεις δηλαδή ουσιαστικά ως προς τα όρια του Κέντρου. Αυτή όμως η ασάφεια των ορίων δημιουργούσε την αίσθηση του συνεχούς, παγίωνε τη γραμμική διάταξη Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά και έτεινε να μεταβάλλει τις παραταξιακές ταυτίσεις σε ιδεολογικές τοποθετήσεις» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 73) // Βλέπε επίσης την αδημοσίευτη μέχρι τον θάνατό του συνέντευξη του Π. Κανελλόπουλου (1988).

31 Για την ίδρυση της ΕΠΕΚ και το πολιτικό παρασκήνιο, βλέπε Λιναρδάτος 1977, σσ. 25-34, 72-78, 84-87 // Νικολακόπουλος 1985, σελ. 161.

32 «Αν και από πολλές απόψεις το πρόγραμμα του στρατηγού Πλαστήρα είναι κεντρο-αριστεράς εμπνεύσεως, εκρίναμε προτιμότερο, με το

μηνεύει την εμφάνισή της ως εξής, στη δεύτερη παράγραφο των προγραμματικών της κατευθύνσεων: «Ο *Εμφύλιος Πόλεμος*. Η ΕΠΕΚ ανεπήδησε μέσα από τας φλόγας και τας συμφοράς, τους στεναγμούς και τα δάκρυα, μακροχρόνιου και σκληρού εμφυλίου πολέμου, τον οποίον επέβαλεν εις τον Λαόν το ΚΚΕ. Ο πόλεμος αυτός ημπορούσεν ασφαλώς, ύστερα μάλιστα από τας απεράντους θυσίας του Έθνους, κατά τον παγκόσμιον πόλεμον και κατά την περίοδον της κατοχής και της δουλείας, να οδηγήσει την Ελλάδα εις τον τάφον, χωρίς την ακατάβλητον αντοχήν του λαού μας και το πνεύμα της θυσίας που ανέκαθεν τον διέκρινε και εξακολουθεί να τον διακρίνει [...]».

Καθαρά προϊόν του εμφυλίου, η ΕΠΕΚ αποτελεί υπέρβαση των προπολεμικών διαιρέσεων, στη βάση της εαμικής τομής. Προσπαθεί, στο έδαφος της ήττας του εαμικού κοινωνικού μπλοκ, της διάλυσης του ΚΚΕ, αλλά και της χρεωκοπίας και πλόωσης του παλιού αστικού πολιτικού προσωπικού, να εκφράσει την εαμική βάση.³³ Οι υποψηφίοι που θα πολιτευτούν με την ΕΠΕΚ το 1950, για πρώτη φορά, αποτελούν το 62,2% των υποψηφίων της (πίνακας 40). Αυτό αποτελεί το μεγαλύτερο ποσοστό ανανέωσης πολιτικού προσωπικού προδικτατορικού κόμματος.³⁴

Από τη μια πλευρά, οριοθετείται ριζικά από τον χρεωκοπη-

δεδομένο της συνήθους πελατείας του, να ταξινομήσουμε το κόμμα αυτό μεταξύ των σχηματισμών του Κέντρου [...]» (Meynaud 1966, σελ. 86).

33 «Στον κόσμο των δημοκρατικών, που είχαν κουραστεί από τους αιματηρούς αγώνες και τους κατατρεγμούς, που σκέφτονταν ότι η εξτρεμιστική πολιτική της ηγεσίας του ΚΚΕ είχε οδηγήσει στην καταστροφή και το ξεκλήρισμα χωρίς αποτέλεσμα, στους γονείς και συγγενείς των φυλακισμένων, εξόριστων, εκπατρισμένων, που μοναδικός τους πόθος ήταν να ξαναδούν κοντά τους τα παιδιά τους, ακόμα και σε κομμουνιστές που διαφωνούσαν με την τακτική του κόμματός τους, σ' όλους αυτούς, που, διατηρώντας το όραμα της Αλλαγής, δεν είχαν εμπιστοσύνη στα παλιά κόμματα, απευθύνονταν ο Πλαστήρας» και αλλού, για τις εκλογές του 1952: «Ένα σημαντικό μέρος, από απογοήτευση για την πολιτική της ηγεσίας του ΚΚΕ και τις ήττες ή εξαιτίας τοπικών συνθηκών, ή από την πεποίθηση ότι αυτή είναι τώρα η καλύτερη τακτική, ψηφίζει σταθερά, από το 1950, την ΕΠΕΚ» (Λιναρδάτος 1977, σελ. 29 και 527).

34 «Η ΕΠΕΚ συγκροτήθηκε ως ανανεωτικός κομματικός φορέας, με νέο πολιτικό προσωπικό, σε μεγάλο βαθμό διαμορφωμένο από το ΕΑΜ ή τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις (ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ)» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 75).

μένο «παλαιοκομματισμό»: «[...] οι αγώνες και οι θυσίες του Λαού έγιναν [...] αντικείμενον ευρύτατης εκμεταλλεύσεως και καπηλείας από μέρους του φαύλου παλαιοκομματισμού και γενικότερα των αντιδραστικών και αντιλαϊκών δυνάμεων, τας οποίας έφεραν εις την επιφάνειαν από του βάθους της αβύσσου, εις την οποίαν τας είχε κατακλύσει ο Λαός, η έξαλλος τακτική του ΚΚΕ. Πραγματικά ο παλαιοκομματισμός, η πλουτοκρατική ολιγαρχία μαζί με τα υπολείμματα της φασιστικής δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και τους συνεργάτας των κατακτητών, κατά τους ζοφερούς χρόνους της κατοχής και της δουλείας, ευρήκαν την ευκαιρίαν, μέσα εις την σύγχυσιν και την έξαψιν που είχαν δημιουργηθεί και που αυτά σκοπίμως ετροφοδότησαν και υπέθαλπαν, να εξαπολύσουν σκληρόν και εξοντωτικόν διωγμόν εναντίον των ζωντανών δυνάμεων του Λαού, τας οποίας, μαζί με την βαθειάν προσήλωσίν των εις τα εθνικά ιδανικά, εθέρμαινεν ο πόθος της δημοκρατικής αναπλάσεως της χώρας, της συντριψής των δεσμών της οικονομικής δουλείας και της αποκαταστάσεως κοινωνικής δικαιοσύνης. Διότι αυτά οι λαϊκές δυνάμεις ευρέθησαν πάντοτε πρόσκομμα εις την άνοδο του παλαιοκομματισμού. Αυτά διεξήγαγον τον αγώνα κατά της φασιστικής μεταξικής δικτατορίας. Αυτά κυρίως συνέτριψαν την φασιστικήν επιβολήν κατά της Πατρίδος. Αυτά επολέμησαν εις την Αίγυπτον και κατά την μεγαλειώδη Εθνικήν αντίστασιν, την οποίαν απεθαύμασαν όλοι οι Λαοί. Ενώ, αντιθέτως, οι αντιλαϊκές δυνάμεις, τας οποίας απηριθμήσαμεν ανωτέρω, μόνον συμφοράς απειργάσθησαν κατά της Πατρίδος, κατά δε την περίοδον των τιτανείων αγώνων του Λαού κατά των επιδρομέων και κατακτητών ή απουσίασαν εντελώς από δειλίαν είτε και συνειργάσθησαν αμέσως ή εμμέσως μαζί των. Αυτά οι αντιλαϊκαί δυνάμεις, ανελαμβάνοντο ότι η άνοδος των δημοκρατικών και προοδευτικών δυνάμεων του Λαού θα αποτελεί την πλέον θανάσιμον κατά της υπάρξεως των απειλήν, ενώ αντιθέτως η απώθησίς των, και ακόμη περισσότερον η συντριβή των, θα ήνοιγε ευρείαν την λεωφόρον της επικρατήσεώς των» (Προγραμματικές κατευθύνσεις).

Οριοθετείται, όμως, και από τη Μοναρχία.³⁵ Η βασιλική

35 Για την έντονη αντίθεση της Μοναρχίας απέναντι στον Πλαστήρα: *Λιναρδάτος 1977, «Βασιλιάς κατά Πλαστήρα», σσ. 84-87.*

υστερία απέναντι στον Πλαστήρα είχε ακόμη μεγαλύτερες συνέπειες ακριβώς επειδή η Μοναρχία συσπειρώνε το σύνολο των αστικών δυνάμεων. Η ΕΠΕΚ ετίθετο εκτός «εθνικών» πλαισίων. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, πως ένας άλλος κεντρώος, ο Γ. Παπανδρέου, χαρακτήριζε την ΕΠΕΚ «εθνικών ΕΑΜ»!³⁶

Η ΕΠΕΚ προβάλλει το σύνθημα της «Αλλαγής» και της ειρήνευσης, ενώ, παράλληλα, υιοθετεί ανοιχτά ένα μεγάλο μέρος του ΕΑΜικού προγράμματος (της «Λαοκρατίας»), αφαιρώντας όμως κάθε στοιχείο επαναστατικής ρήξης, συναρθρώνοντάς το σε μια προοπτική εναλλακτικής λύσης, που θα βασιστεί στην ενσωμάτωση λαϊκών μαζών που εμπνέονται ακόμα από το ΕΑΜ.³⁷ Διαβάζουμε σχετικά: «η ΕΠΕΚ αποτελεί το κίνημα των γησίως δημοκρατικών και ριζοσπαστικών προοδευτικών δυνάμεων της χώρας, τας οποίας συγκλονίζει ο τριπλούς πόθος: α) της διασφάλισης και κατοχυρώσεως των συμφερόντων του Έθνους, β) της στερεώσεως, διευρύνσεως και προαγωγής των δημοκρατικών μας θεσμών, γ) της καταλύσεως των δεσμών της οικονομικής δουλείας, της οικονομικής απελευθερώσεως των εργαζομένων, της εξαλείψεως της εκμεταλλεύσεως ανθρώπου από άνθρωπον. Κατά την έννοια των ανωτέρω, η ΕΠΕΚ είναι κόμμα βαθύτατα εθνικών, γησίως δημοκρατικών και από οικονομικής και κοινωνικής απόψεως ριζοσπαστικώς προοδευτικόν, με δύο λέξεις η ΕΠΕΚ είναι το κατ' εξοχήν κόμμα του συνόλου του εργαζόμενου Λαού» (υπ. ΧΒ-ΓΜ).

Το πρόγραμμα της ΕΠΕΚ είναι ένα πρόγραμμα «πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δημοκρατίας». Βασικοί στόχοι είναι η αποκατάσταση του κράτους Δικαίου (κατάργηση του παρακράτους, αποκατάσταση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, αμνηστία, κ.λπ.), η επέκταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης, η αποκέντρωση του κράτους. Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις που προτείνει η ΕΠΕΚ είναι εντυπωσιακές: εθνικοποιήσεις μεγάλων βιομηχανιών, τραπεζών, επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, εργατική συμμετοχή (βλέπε παράρτημα 1). Το πρόγραμμα ολοκληρώνει η εξαγγελία του κράτους Πρόνοιας με εντυπωσιακά διευρυμένες κοινωνικές παροχές. Ορισμένες πλευρές

³⁶ Το αναφέρει ο Η. Νικολακόπουλος (1985, σελ. 76).

³⁷ Επειδή το θεωρούμε εξαιρετικά σημαντικό, παραθέτουμε στο παράρτημα 1 τις σχετικές περικοπές.

του προγράμματος αυτού, μόνο στο κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ θα επαναδιατυπωθούν... Με αυτήν την έννοια, η ΕΠΕΚ, αποτελεί ένα ιδιότυπο σοσιαλδημοκρατικό πείραμα, αντίστοιχα με ό,τι συμβαίνει την ίδια περίοδο στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες. Το εγχείρημα βρίσκει, διόλου τυχαία, την έκφρασή του στο πρόσωπο του Νικολάου Πλαστήρα. Όπως εξηγεί ο Σ. Λιναρδάτος: «[...] παρέμεινε, για ευρύτατες μάζες το σύμβολο του αντιμοναρχισμού και της δημοκρατίας [ΣΣ: ο περιφήμος «Μαύρος Καβαλλάρης»] [...]. Ο αγνός πατριωτισμός του, η λαϊκότητα και ο αυθορμητισμός του τον έφεραν κοντά στο λαϊκό αίσθημα και ιδιαίτερα στον προσφυγικό κόσμο» (Λιναρδάτος 1977, σελ. 25).³⁸

Για τους λόγους που αναπτύξαμε προηγουμένως, οι εαμικές μάζες θα αναγνωριστούν συγκυριακά (1950-52) στην ΕΠΕΚ. Ο ίδιος ο Πλαστήρας φαίνεται πως είχε συνείδηση του γεγονότος.³⁹ Το «κεντρώο διάλειμμα» των εκλογών του 1950-1951-1952 δεν είναι λοιπόν παρά μια «στιγμιαία εκπροσώπηση» του εαμικού μπλοκ, που αποκρυσταλλώνεται, πρωτευόντως, στην ΕΠΕΚ. Η συγκρότηση, όμως, της ΕΠΕΚ εμπεριέχει μιαν εκρηκτική αντίφαση. Η απόπειρα να διαμορφωθεί εναλλακτική λύση, σαφώς σοσιαλδημοκρατικού τύπου, ήταν άκαιρη για τις ελληνικές μετεμφυλιακές συνθήκες. Η συντριβή της ΕΑΜικής επανάστασης με την ανοιχτή βία και η εγκαθίδρυση της συγκεκριμένης μορφής του αστικού κράτους, η ανυπαρξία ηγεμονικής αστικής ιδεολογίας ικανής να ενσωματώσει τις λαϊκές τάξεις, μετά την ΕΑΜική εμπειρία, αλλά και η βαθειά οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '50, δεν επέτρεψαν στο εγχείρημα να ευ-

38 Στο πρόγραμμα της ΕΠΕΚ διαβάζουμε: «[...] Ο Στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας [...] συνέλαβε τον παλμό των διωκομένων αυτών λαϊκών στρωμάτων, [...] ησθάνθη σαν ιδικούς του τους πόθους των [...] διέγνωσεν οποίον μέγαν ανοσιούργημα διεπράττετο κατά του Έθνους και του Λαού [...]. εις μιαν δεδομένη ιστορική στιγμήν συνέλαβε τον παλμόν και τον πόθον του Λαού, τον ξεπροσώπησε, τον διεκήρυξε και τελικά τον επέβαλε».

39 Στις 30 Δεκεμβρίου του 1949 έγραφε στον Κομνηνό Πυρομάγλου: «Πρέπει να ξέρεις ότι ετάραξεν όλους η εμφάνισις του κόμματός μου. Παρατηρείται δε ιδίως εις τας λαϊκάς τάξεις και εις ολόκληρον την Ελλάδα πολύ μεγάλο ρεύμα και δεν αποκλείονται εκπλήξεις απρόβλεπτοι» (Στο Λιναρδάτος 1977, σελ. 27).

δοκιμήσει. Η σοσιαλδημοκρατία δεν μπορούσε να συμβαδίσει με εκτελέσεις (Μπελογιάννης, Μπάτσης, κ.λπ.)!⁴⁰

Έτσι, με την ήττα της ΕΠΕΚ, την επικράτηση του Ελληνικού Συναγερμού και τον θάνατο του Πλαστήρα λίγο αργότερα, το «κεντρώο» εγχείρημα ενταφιάζεται. Μετά την ΕΠΕΚ, το «Κέντρο» μπαίνει σε κρίση και διαλύεται. Σε ολόκληρη τη δεκαετία 1952-1961, μέχρι τη δημιουργία της Ένωσης Κέντρου, το «Κέντρο» θα παραμείνει περιθωριακή πολιτική δύναμη.⁴¹ Η υπόθεση του «Κέντρου» θα ξαναθεθεί με τη συγκρότηση της Ε.Κ., σε διαφορετικές πλέον συνθήκες.⁴² Στο επίπεδο κατ' αρχήν του πολιτικού προσωπικού, πρόκειται για συνεργασία καθεστωτικών προσωπικοτήτων, ή τοπικών παραγόντων «ορισμένοι από τους οποίους εντάσσονται στο Κέντρο γιατί δεν βρίσκουν θέση, ή ίσως δεν τους προσφέρεται η θέση που τους αρμόζει στη Δεξιά (Meynaud 1966, σελ. 276).⁴³ Η τάση αυ-

40 «Η ΕΠΕΚ ήταν η χαμένη ελπίδα για μια γνήσια προοδευτική σοσιαλδημοκρατική λύση. Είχε απήχηση στους εργαζόμενους, τους αγρότες και γενικά τα λαϊκά στρώματα, όπως επίσης και σε όλο το προσφυγικό στοιχείο (λόγω ιστορικού ρόλου Πλαστήρα) [...] Δεν μπορούμε να το εντάξουμε στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα. Θα λέγαμε ότι συγκέντρωσε τις μη κομμουνιστικές δυνάμεις του ΕΑΜ, σε εποχή όπου στην Ευρώπη εκτός της Ελλάδας, οι αντίστοιχες δυνάμεις είχαν αναενώσει όλο το φάσμα της πολιτικής ζωής, ενώ αντίθετα στην Ελλάδα, λόγω των γεγονότων του εμφύλιου πολέμου μεταπολεμικά, έχουμε το εξαιρετικό φαινόμενο της αναβίωσης του παλαιού πολιτικού κόσμου» (Λαμπρούλιας 1987, σελ. 56).

41 «Η εκλογική ήττα της ΕΠΕΚ το 1952 [...] σήμανε και το οριστικό τέλος του γενικότερου πολιτικού διαβήματος που αντιπροσώπευε. Την ήττα της ΕΠΕΚ την προκάλεσε η συγκρότηση και επέκταση του Ελληνικού Συναγερμού (Ε.Σ.) ο οποίος αποτελεί τον σημαντικότερο σταθμό στη μεταπολεμική αναδιοργάνωση του συστήματος των κομμάτων. Ο Ε.Σ., συνιστούσε, από πολλές απόψεις, το αντίστροφο ακριβώς εγχείρημα από αυτό της ΕΠΕΚ: και ως προς τα κοινωνικά στρώματα που συσπείρωνε, και ως προς τις πολιτικές επιλογές που προωθούσε αλλά ακόμη και στο συμβολικό-ιδεολογικό επίπεδο» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 77) // του ίδιου 1988.

42 Για την ίδρυση της Ε.Κ. (παρασκήνιο, ρόλο των Αμερικανών, κ.λπ.) ενδεικτικά: Meynaud 1966 // Παπανδρέου 1974 // Λιναρδάτος 1986α // Χαραλάμπης 1985 // Νικολακόπουλος 1985 // Λαμπρούλιας 1987 // Ρουμπάτης 1987.

43 «Στην κορυφή το νέο κόμμα ήταν μια συνάθροιση πολιτικών από τους πιο συντηρητικούς, φιλοανακτορικούς, ακόμα και ολιγαρχικούς φιλελεύθερους ως κεντροαριστερούς, που τους συνένωσε η κοινή επιθυμία

τή αποτελεί τη συντριπτική πλειοψηφία της Ένωσης Κέντρου. Η ηγεσία, αλλά και το πολιτικό της προσωπικό συνολικά, είναι αστικής καταγωγής, με δεδομένες υλικές διαπλοκές με τη δομή της μετεμφυλιακής εξουσίας (Σ. Βενιζέλος, Στ. Στεφανόπουλος, Γαρουφαλιάς, κ.λπ.).⁴⁴ Διαπνέεται από τη λογική της εναλλακτικής λύσης απέναντι στην ΕΡΕ, μέσα στα πλαίσια του μετεμφυλιακού Κράτους. Και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δημιουργείται μετά την επιτυχία της ΕΔΑ το '58, επιτυχία που εγκυμονούσε εκ νέου τον κίνδυνο κάθετης πόλωσης στο πολιτικό πεδίο. Μετά τις εκλογές του 1958, ο Γ. Ράλλης αισθάνεται υποχρεωμένος, εθνικά, να τονίσει: «Το καθήκον της ανακτίσεως υπέρ του Έθνους των ψηφοφόρων, που οδηγήθηκαν στην ΕΔΑ από το εκλογικό σύστημα και της οριστικής αναστολής του φαινομένου αυτού βαρύνει [...] και τους υπόλοιπους εθνικόφρονες πολιτικούς –πρόσωπα και οργανισμούς– που αντιτίθεται προς την ΕΡΕ [...] Εθνική, λοιπόν, ανάγκη επιβάλλει ν' αναδιοργανωθεί σ' ένα πολιτικό οργανισμό η εθνικόφρων αντιπολίτευση. Το 30% του συνόλου των εκλογέων της 11 Μαΐου που ακολούθησαν το Κόμμα των Φιλελευθέρων και την ΠΑΔΕ διατρέχουν τον κίνδυνο, εάν δε δημιουργήθη ένας υγιής και ενιαίος πολιτικός οργανισμός, που θα τους εκπροσωπεί να διολι-

για την εξουσία» (Λιναρδάτος 1986α, σελ. 52) // Επίσης: «Στην αφετηρία η Ε.Κ. εμφανίζεται σαν ένας ετερόκλητος σνασπισμός προσωπικοτήτων των οποίων οι πολιτικές τάσεις αρχίζουν απ' τη Δεξιά και φτάνουν μέχρι την Αριστερά – απ' τον πατροπαράδοτο συντηρητισμό μέχρι αριστερίζουσες θέσεις» (Meynaud 1966, σελ. 276) // Για το πρόγραμμα της Ε.Κ., που συνιστά –ως εγχείρημα– ένα πρόγραμμα αστικού εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού («πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας») βλ. ενδεικτικά: Meynaud 1966, σελ. 292 // Meynaud 1974, σσ. 21-30 // Χαραλάμπης 1985: «Διστακτικός κενσινανισμός. Το πρόβλημα της συναίνεσης», σσ. 153-167 // Ομοίως Λιναρδάτος 1986α, σελ. 411 // Για το πείραμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Παπανούτσος 1982.

44 Γ. Μαύρος Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, «εύπορος άνθρωπος (γαμβρός εφοπλιστού)», Σ. Κωστόπουλος «τραπεζίτης και γνωστός για τους δεσμούς τους με τον κόσμο των επιχειρήσεων», Π. Γαρουφαλιάς «Οι δεσμοί με την επιχείρηση ΦΙΞ είναι πασίγνωστοι», Α. Κανελλόπουλος «συνδέεται στενά με το δημοσιογραφικό συγκρότημα Λαμπράκη και είχε επιλεγεί απ' τα Ανάκτορα υπουργός υπηρεσιακής κυβερνήσεως (Meynaud 1966, σσ. 290-291), Α. Μπαλιτζής γνωστός για τις «επεμβάσεις στην αγορά αγροτικών προϊόντων με αγροτική βιομηχανία» (Meynaud 1974, σελ. 173).

σθήσουν κατά μέγα ποσοστό προς τα αριστερά, ενώ το υπόλοιπο θα ενταχθεί στις τάξεις της ΕΡΕ. Τούτο όμως θα επιφέρει την πόλωση, που επιδιώκει η αριστερά, οπότε αργά ή γρήγορα η Ελλάς θα παύση να είναι χώρα ελευθέρα, διότι θα βρεθεί πίσω από το σιδηρούν παραπέτασμα» (Γ. Ράλλης, «Οι δυο δρόμοι: δημοκρατία-κομμουνισμός», 1958).

Από την άλλη πλευρά, βέβαια, ένα πολιτικό κόμμα δεν είναι, ούτε μόνον η ηγεσία του, ούτε το σύνολο των παραγόντων του. Αν η «συνεργασία» διαφόρων προσωπικοτήτων υπό τον τίτλο της Ε.Κ. υπήρξε τελικά επιτυχής, είναι διότι υπήρξαν κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες στοιχήθηκαν πίσω από αυτήν τη συνεργασία. Η διαρκής κρίση πολιτικής εκπροσώπησης του λαϊκού συνασπισμού θα επιλυθεί –πλην όμως συγκυριακά– στις εκλογές '61, '63 και '64 με την Ε.Κ., και με μονιμότερο τρόπο στη μεταπολίτευση. Όπως καταδειχνεται από τη διαρκή κοινωνική (και εκλογική) πόλωση, που χαρακτηρίζει όλη την μετεμφυλιακή περίοδο, πρόκειται για εκπροσώπηση λαϊκών δυνάμεων που προσέβλεπαν στην «Αλλαγή» και στον εκδημοκρατισμό, μια έστω και οριακή απαλλαγή από την ΕΡΕ και τη Δεξιά.

Η αποτυχία του «κεντρώου πειράματος στην προδικτατορική περίοδο πρέπει να αποδοθεί στην εκρηκτική αντίφαση που χαρακτήριζε το «Κέντρο»: ένα αστικό (και αντικομμουνιστικό) πολιτικό επιτελείο αναλάμβανε να υλοποιήσει την εναλλακτική λύση στην (φθαρμένη πολιτικά) ΕΡΕ στηριζόμενο σε λαϊκά στρώματα που οι προσδοκίες τους ξεπερνούσαν αυτήν την πολιτική. Αυτά τα κοινωνικά στηρίγματα έθεταν σε κίνδυνο τη μετεμφυλιακή δομή της εξουσίας.

Η ελληνική αστική τάξη εμφανίζει την εξής ιδιαιτερότητα σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές: είναι η μόνη που κινδύνευσε σοβαρά να χάσει την εξουσία. Αυτό ερμηνεύει νομίζουμε την υστερική φοβία απέναντι σε οποιαδήποτε μεταρρύθμιση. «Η μεγαλοαστική τάξη στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης εσυνήθισε με τον καιρό στην σκέψη μιας ειρηνικής συνυπάρξεως με τα κόμματα της μετριοπαθούς Αριστεράς που ζητούσαν μεταρρυθμίσεις και επίσης –πράγμα αρκετά εκπληκτικό– με όλα τα μαρξιστικής εμπνεύσεως σοσιαλιστικά κόμματα. Γνωρίζει πλέον και η ιστορική εμπειρία το απέδειξε, ότι η άνοδος σοσιαλδημοκρατικών κυβερνήσεων στην εξουσία δεν συνεπάγεται για τα συμφέροντά της πάρα πολύ μικρούς κινδύνους, κινδύνους

που συνήθως που εύκολα μπορούν να εξουδετερωθούν [...] Για τους Ευρωπαίους μεγαλοαστούς έχουν λοιπόν περάσει ανεπιστρεπτά τα χρόνια που ένα μετριοπαθές μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα σαν τα σχέδια της ελληνικής κυβερνήσεως του Γ. Παπανδρέου θα μπορούσε να προκαλέσει ανησυχίες, διαθέσεις αντιδράσεως και αναταραχή. [...] Όμως, στην Ελλάδα, όπου η οικονομική ολιγαρχία έμεινε καρφωμένη πεισματικά στο στάδιο της άκαμπτης, χωρίς καμιά παραχώρηση, προασπίσεως της ασφυκτικής κυριαρχίας της και όλων των προνομίων, δεν παρατηρείται αντίθετα καμιά ανάλογη εξέλιξη. Ο εμφύλιος πόλεμος θα έπρεπε κανονικά να είχε ξυπνήσει τους προνομιούχους αυτής της χώρας για την ανάγκη μιας πιο ευλύγιστης και πιο εκσυγχρονισμένης αντιλήψεως των κοινωνικών σχέσεων. Φαίνεται όμως ότι, αντί να τους διδάξει το μάθημα εκείνο, αντίθετα επαγίωσε την συστηματική τους εχθρότητα σε οποιαδήποτε μεταβολή των κοινωνικών πλαισίων που είχαν κληρονομηθεί από το παρελθόν [...] Ο φόβος της ιδέας μιας οποιασδήποτε αλλαγής μας φαίνεται ότι αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση τόσο του πραξικοπήματος των στρατιωτικών όσο και της εκτροπής των Ανακτόρων κατά του Κοινοβουλευτισμού με την αποπομπή της λαοπρόβλητης κυβερνήσεως Παπανδρέου» (Meynaud 1966, σελ. 176).

Η ιδέα οποιασδήποτε μεταρρύθμισης προκαλούσε τον πανικό και αναζωπύρρωνε τη φοβία για την απώλεια της εξουσίας. Οι μεταρρυθμίσεις οδηγούσαν, αναπόφευκτα, σε ενίσχυση των κοινωνικών δυνάμεων που τις υποστήριζαν, γεγονός που η δομή της εξουσίας δεν μπορούσε να ανεχθεί, ή να ενσωματώσει.⁴⁵

45 «[...] ύστερα από μια συντομότατη ανάπαυλα ανοχής για το πείραμα του “ανοίγματος προς το Κέντρο”, ο Γ. Παπανδρέου και το κόμμα του αντιμετώπισαν μια ολομέτωπη επίθεση απ’ όλους ανεξαιρέτως τους κύκλους της τάξεως των Ελλήνων μεγαλοαστών και ότι όλοι αυτοί οι νεόπλουτοι έδειξαν απέναντί του γενικά αβυσσαλέο μίσος. Το μίσος αυτό μας φαίνεται ακόμη και τώρα λογικά ανεξήγητο αν κρίνουμε με βάση την ευνοϊκή των μεταχείριση από την Κυβέρνηση του Κέντρου. Σε ύστατη ανάλυση, την κυβέρνηση Παπανδρέου υπεστήριζαν πραγματικά και μέχρι τέλους μόνον οι μάζες των εργαζομένων, στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο, όπως επίσης ορισμένες κατηγορίες των δημοσίων υπαλλήλων (π.χ. οι εκπαιδευτικοί με εξαίρεση πάντως των αρκετών καθηγητών των Ανωτάτων Σχολών, που είχαν αναδειχθεί από τη Δεξιά και έδειξαν απέναντι στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις επιφυλακτική και σ’ ορισμένες περι-

Ας τονίσουμε, τέλος, ένα βασικό χαρακτηριστικό του «Κέντρου»: οι «σχέσεις εκπροσώπησης» με το μεγαλύτερο μέρος του λαϊκού συνασπισμού, που κατέγραψε, δεν ξεπέρασαν ποτέ τον εκλογικό ορίζοντα. Ήταν σχέσεις «ιδιόμορφες», με την έννοια ότι δεν διαμεσολαβούνταν ούτε οργανώνονταν από ένα κόμμα οργανωμένο και δομημένο στους κοινωνικούς χώρους, με «εσωτερική» κομματική ιδεολογία, κομματική ζωή, κ.λπ. Η Ε.Κ. δεν υπήρξε ποτέ κόμμα σε σύγχρονη οργάνωση. Η εσωτερική του αντίφαση, λοιπόν, εύκολα μπορούσε να εκδηλωθεί και να πυροδοτήσει εξελίξεις. Το παράδειγμα των Ιουλιανών είναι χαρακτηριστικό.⁴⁶

πτώσεις ανοικτά εχθρική στάση)) (Meynaud 1966, σελ. 177).

46 «Η Ένωση, ακόμη και σήμερα, προσφέρει το θέαμα ενός κόμματος του οποίου η εσωτερική οργάνωση, τόσο στο κεντρικό όσο και στο τοπικό επίπεδο, δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί. Καίτοι παρουσίασε κατά τις σφυγμομετρήσεις του 1963 και του 1964 ευρύτατη εκλογική απήχηση, ο σχηματισμός αυτός δεν αποτελεί ένα μαζικό κόμμα με γραφειοκρατική δομή» (Meynaud 1966, σελ. 276) // Στο ίδιο σελ. 149 και 281.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΔΙΑΡΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΟΛΩΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ (1950-1964)

5.1. Η πραγματική διάσταση του «κεντρώου» φαινομένου

Συνοψίζοντας, το «Κέντρο» δε συνιστά «επιστημονική» έννοια, που θα μας επέτρεπε να κατανοήσουμε την κοινωνική υπόσταση των κεντρώων κομμάτων. Είναι η εμπειριστική αναπαράσταση ενός πραγματικού κοινωνικού φαινομένου της μετεμφυλιακής Ελλάδας, της διατήρησης, σ' ολόκληρη την προδικτατορική περίοδο, της κοινωνικής-ταξικής πόλωσης, που κυοφορήθηκε στην ελληνική κοινωνία κατά τη δεκαετία 1940-1950.

Η διατήρηση της κοινωνικής έντασης έχει ως αποτέλεσμα, η πολιτική σκηνή της περιόδου 1950-1967 να παραμένει διαρκώς διχασμένη. Η κοινωνική πόλωση στην πολιτική σκηνή, εμφανίζεται έκδηλα στην εκλογική κοινωνιολογία των κομμάτων της περιόδου. Η αντίθεση αστικού/εαμογενούς μπλοκ, παρά την πολιτική συντριβή του τελευταίου στον εμφύλιο, παραμένει η βασική διαχωριστική γραμμή. Ερμηνεύεται, έτσι, η εμφάνιση δύο βασικών πόλων –ο περίφημος δικομματισμός– στην πολιτική σκηνή («Δεξιά/Δημοκρατική Παράταξη») και στο ιδεολογικό επίπεδο («εθνικόφρονες/μη-εθνικόφρονες») (πίνακας 41, διάγραμμα 13).

Η πόλωση, λοιπόν, της πολιτικής σκηνής στη μεταπολίτευση, ιδιαίτερα μετά το '77, σε Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, δεν προέκυψε με παρθενογέννηση. Χωρίς φυσικά να υποστηρίζουμε την ευ-

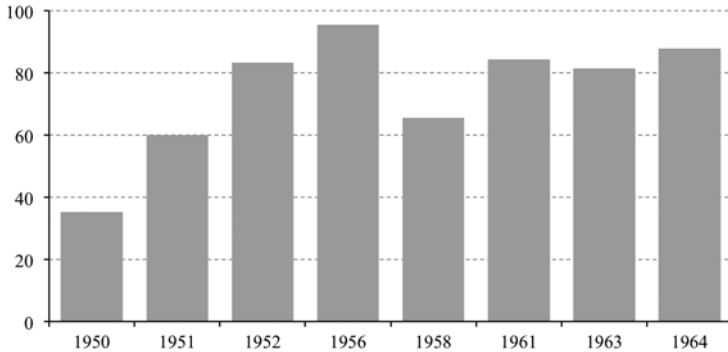
ΠΙΝΑΚΑΣ 41
Ποσοστά (%) των δύο πρώτων κομμάτων-συνασπισμών στην Ελλάδα 1950-1964

	1950	1951	1952	1956	1958	1961	1963	1964							
Λ.Κ.	18,80	ΕΣ	36,53	ΕΣ	49,22	ΕΡΕ	41,16	ΕΡΕ	50,81	ΕΡΕ	39,37	ΕΡΕ-ΚΠ	35,26		
ΕΠΕΚ	16,44	ΕΠΕΚ	23,49	ΕΠΕΚ-ΚΦ	34,22	ΔΕ	48,15	ΕΔΑ	24,42	ΕΚ-ΚΠ	33,65	ΕΚ	42,4	ΕΚ	52,72
ΣΥΝ.	35,24		60,02		83,44	95,53	65,58	84,46	81,41	87,98					

Λ.Κ.: Λαϊκόν Κόμμα, ΕΠΕΚ: Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρο, ΕΣ: Ελληνικός Συναγερμός, Κ.Φ.: Κόμμα Φιλελευθέρων, ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις, ΔΕ: Δημοκρατική Ένωσις, ΕΔΑ: Ενωσία Δημοκρατική Αριστερά, ΚΠ: Κόμμα Προοδευτικών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13

Ο Δικομματισμός στην Ελλάδα. Ποσοστό % των δυο πρώτων κομμάτων – συνασπισμών στις εκλογές, 1950-1964

Πηγή: Πίνακας 41

θύγραμμη ή μηχανιστική συνέχεια, σίγουρα η προδικτατορική πόλωση εγγράφεται –ως ιστορικό αποτέλεσμα της κοινωνικής κίνησης– στις προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης.

Θα εξετάσουμε τώρα την κοινωνική σύνθεση της εκλογικής επιρροής των βασικών κομμάτων της περιόδου. Πρόκειται ουσιαστικά για εμπειρική τεκμηρίωση, καθότι η κοινωνική έρευνα της προδικτατορικής περιόδου, σ’ αυτό το πεδίο, είναι σχεδόν ανύπαρκτη (για τις εξαιρέσεις: Δαμιανάκος 1981, Κομνηνού 1981, Νικολακόπουλος 1985). Ακόμη, θα βασιστούμε στη μελέτη της εκλογικής γεωγραφίας του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας και όχι, εξ ίσου αναλυτικά, της υπαίθρου, διότι μόνο γι’ αυτό διαθέτουμε –χάρη στο Δαμιανάκο (1981)– μian ικανοποιητική προσέγγιση της ταξικής του διάρθρωσης, που μας επιτρέπει ασφαλείς παρατηρήσεις σχετικά με τον ταξικό χαρακτήρα της ψήφου. Η ίδια η μορφή των κομμάτων και του κράτους, δηλαδή η ανυπαρξία θεσμών αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και μαζικών κομμάτων με τη σημερινή τους μορφή, που θα επέτρεπε την αποτύπωση των «εκλογικών προτιμήσεων» και σε χαμηλότερες βαθμίδες εκλογικής συμμετοχής (συνδικάτα, ομοσπονδίες, κ.λπ.), δημιουργεί ένα ανυπέ-

βλητο εμπόδιο. Έτσι, το μόνο πεδίο όπου μπορεί να εκδηλωθεί η εκλογική κοινωνική γεωγραφία των κομμάτων είναι, αναγκαστικά, οι γενικές εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου.

5.2. Κοινωνική και εκλογική επιρροή του Ελληνικού Συναγερμού και της ΕΡΕ

Η κοινωνική σύνθεση της ταξικής συμμαχίας της Δεξιάς αντανακλάται έκδηλα στην εκλογική επιρροή του Ελληνικού Συναγερμού και, μετέπειτα, της ΕΡΕ. Πράγματι, το 1951, ο Ελληνικός Συναγερμός, εκτός από τη μεγάλη εκλογική επιρροή στις αγροτικές περιοχές (35,8%), απορρόφησε και το μεγαλύτερο ποσοστό των αστικών και μεσαίων αστικών στρωμάτων της περιοχής της πρωτεύουσας, που στις εκλογές του 1950 είχαν ψηφίσει το κόμμα του Γ. Παπανδρέου (ΔΣΚ). Αυτό συνέβη στην κατεξοχήν «νεόπλουτη» περιοχή της Φωκίωνος Νέγρη, στη Φιλοθέη, στο Ψυχικό, στο Κολωνάκι, στο Κέντρο της Αθήνας, στο Παγκράτι, αλλά και στην αστική προσφυγική συνοικία της Νέας Σμύρνης (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 170 και 183). Η άνοδος του Ε.Σ. ήταν, αντίστροφα, εξαιρετικά χαμηλή στις λαϊκές συνοικίες του Δήμου της Αθήνας, περιορισμένη στην περιφέρεια της Αθήνας και στο δήμο του Πειραιά και σχεδόν αμελητέα στους κατ' εξοχήν εργατικούς δήμους της Β' Πειραιά (όπ.π., σελ. 183· Επίσης, πίνακας 42). Στις εκλογές του 1952, οι οποίες κλείνουν την περίοδο της πολιτικής κρίσης (1945-1952) και σηματοδοτούν τη διαμόρφωση της ταξικής συμμαχίας που αποκλήθηκε «Δεξιά», ο Ε.Σ. θα εμπεδώσει την ηγεμονία του στην ύπαιθρο, συγκεντρώνοντας στις αγροτικές περιοχές το 52,7% (όπ.π., σελ. 204). Οι αγρότες θα αποτελέσουν το μαζικό στήριγμα της Δεξιάς για μια ολόκληρη δεκαετία.

Η εκλογική επιρροή της ΕΡΕ, διάδοχου σχήματος του Ε.Σ., το 1956, θα διατηρήσει αναλλοίωτο το βασικό κοινωνικό χαρακτηριστικό του Ε.Σ.: «Το χάσμα δηλαδή μεταξύ αγροτικών περιοχών και αστικών κέντρων: στις αγροτικές περιοχές η Δεξιά διαθέτετε άνετη πλειοψηφία (52,8%) στην οποία βασίστηκε και η τελική επικράτησή της, ενώ στα αστικά κέντρα μειοψηφούσε (42,0%)» (όπ.π., σελ. 224). Αλλά και η ανάλυση της ταξικής σύνθεσης της ψήφου στην πρωτεύουσα, δείχνει ακριβώς την

ΠΙΝΑΚΑΣ 42
 Εκλογική επιρροή των βασικών κοιμητικών σχηματισμών στην περιοχή του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, 1950-1952 (ζώνες ποσοστών %)

ΕΚΛΟΓΕΣ	1950					1951					1952			
	ΛΚ	ΚΦ	ΕΠΕΚ	ΔΠ	ΕΣ	ΚΦ	ΕΠΕΚ	ΕΔΑ	ΕΣ	ΕΠΕΚ+ΚΦ	ΕΔΑ	ΕΣ	ΕΠΕΚ+ΚΦ	ΕΔΑ
Κόμμα	15-19,9	5-9,9	10-14,9	20-24,9	37,5-44,9	10-14,9	20-24,9	15-19,9	45-52,4	30-37,4	10-14,9	45-52,4	30-37,4	10-14,9
Δήμος Αθηνών	15-19,9	10-14,9	15-19,9	20-24,9	37,5-44,9	5-9,9	25-29,9	15-19,9	45-52,4	30-37,4	20-24,9	45-52,4	30-37,4	20-24,9
Δήμος Πειραιά	10-14,9	10-14,9	20-24,9	25-29,9	0-29,9	10-14,9	>30	15-19,9	37,5-44,9	37,5-44,9	15-19,9	37,5-44,9	37,5-44,9	15-19,9
Περιφέρεια Αθηνών	5-9,9	5-9,9	25-29,9	>30	0-29,9	5-9,9	>30	25-29,9	0-29,9	37,5-44,9	>30	0-29,9	37,5-44,9	>30
Περιφέρεια Πειραιά	18,8	17,24	16,44	9,70	36,53	19,04	23,49	10,57	49,22	34,22	9,55	49,22	34,22	9,55
Σύνολο Χώρας														

Πηγή: Επεξεργασία χαρτών και πινάκων συνολικών αποτελεσμάτων από Νικολακόπουλος 1985.

ΛΚ: Λαϊκόν Κόμμα. ΚΦ: Κόμμα Φιλελευθέρων. ΕΠΕΚ: Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου. ΔΠ: Δημοκρατική Παράταξη. ΕΣ: Ελληνικός Συναγερμός. ΕΔΑ: Ενωτά Δημοκρατική Αριστερά.

αντίστροφη εικόνα στην επιρροή Δεξιάς και Κέντρου-Αριστεράς (πίνακες 43 και 44). Όπως έδειξε ο Δαμιανάκος (1981) για τις εκλογές του 1956 και 1958, η ΕΡΕ συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά της στις κατεξοχήν αστικές περιοχές. Στις αστικές συνοικίες του Δήμου της Αθήνας (Κέντρο, Κολωνάκι, Πλάκα, κ.λπ.) 50-69% το 1956, 40-49% το 1958, στους κατ' εξοχήν αστικούς δήμους Εκάλης και Ψυχικού 60-89% το 1956 και 40-69% το 1958. Συγκεντρώνει δηλαδή ποσοστά, σχεδόν, διπλάσια του εθνικού μέσου όρου της ΕΡΕ (πίνακας 44). Αντίθετα, όσο αυξάνεται η παρουσία των λαϊκών τάξεων, και αυτό συμβαίνει όσο απομακρυνόμαστε από το κέντρο (Δήμος Αθήνας, Δήμος Πειραιά) προς τους περιφερειακούς δήμους της Β' Αθήνας και Β' Πειραιά, τόσο περιορίζεται η επιρροή της (πίνακες 43 και 44). Έτσι, στην κατ' εξοχήν εργατική περιοχή της Β' Πειραιά, η ΕΡΕ συγκεντρώνει 22% το 1956 και 20% το 1958, ποσοστά δηλαδή που προσεγγίζουν μόλις το 50% του εθνικού μέσου όρου της (πίνακας 44).

Γενικά, στις εκλογές του 1958, στην «περιφέρεια της πρωτεύουσας η ΕΡΕ γνώρισε τη μεγαλύτερη, συγκριτικά, πτώση της, υποχωρώντας από το 40,5%, που είχε συγκεντρώσει στις προηγούμενες εκλογές, στο 32% (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 237). Η πτώση της ΕΡΕ, με εξαίρεση τις εκλογές του '61 (βίας και νοθείας), θα είναι εντυπωσιακή στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις του 1963 και 1964 (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω).

5.3. ΕΠΕΚ και Δημοκρατική Παράταξη (Δ.Π.)

Στην περίοδο του «κεντρώου διαλείμματος» 1950-52, την εκπροσώπηση του ΕΑΜικού μπλοκ αναλαμβάνει η ΕΠΕΚ και, δευτερευόντως, η Δημοκρατική Παράταξη (Δ.Π.) και η ΕΔΑ (ιδρύεται το 1951). Πρόκειται όμως για μια εντελώς πρόσκαιρη εκπροσώπηση («στιγμιαία»). Μετά την ήττα στις βουλευτικές εκλογές του 1952 και το θάνατο του Ν. Πλαστήρα, το «Κέντρο» μπαίνει σε κρίση. Δεν κατόρθωσε να αποτελέσει την εναλλακτική σοσιαλδημοκρατική λύση.

Οι εκλογές του Μαρτίου 1950 νομιμοποιούν και επισφραγίζουν εκλογικά το αποτέλεσμα του εμφυλίου. Το ηττημένο

ΠΙΝΑΚΑΣ 43

Εκλογική κοινωνική γεωγραφία του Πολεοδομικού Συγκροτήματος
της Πρωτεύουσας, 1956-1958 (ποσοστά %)

1. Δήμος Αθηναίων	1956		1958	
	ΔΕ	ΕΡΕ	ΕΑΑ	ΕΡΕ
αστικές συνοικίες ¹	30-39%	50-69%	10-19%	40-49%
λαϊκές συνοικίες ²	50-59%	40-49%	30-39%	30-39%
μικρο-μεσο αστικές ³	40-49%	50-59%	20-29%	
λαϊκές προφυγικές ⁴	60-69%	30-39%	30-49%	30-39%
2. Β' Αθήνας				
αστικές συνοικίες ⁵				
Εκάλη		10-19%	80-89%	10-19%
Ψυχικό		30-39%	60-69%	
λαϊκές-εργατικές συνοικίες ⁶	70-89%	10-29%	40-69%	10-29%
3. Δήμος Πειραιά				
μικρο-μεσοαστικές συνοικίες ⁷	50-59%	40-49%	20-39%	40-49%
λαϊκές-εργατικές συνοικίες	>60%	<40%	30-59%	20-39%
4. Β' Πειραιά				
λαϊκές-εργατικές συνοικίες ⁹	60-89%	10-39%	40-69%	10-39%

Πηγή: Παρουσίαση στοιχείων που παραθέτει ο Δαμιανάκος (1981).

1. Μητρόπολη, Κολωνάκι, Καρύτσης, κ.α.

2. Θησείο, Ψυρρή, Μοναστηράκι, κ.α.

3. Αγ. Ζώνη Πατησίων, Αχαρνών, Κυψέλη, Φωκίωνος Νέγρη, Αμπελόκηποι, Παγκράτι, κ.α.

4. Γούβα, Δουργούτι, Πετράλωνα (Ασύρματος), Αγ. Δημήτριος Αμπελοκήπων, κ.α.

5. Εκάλη, Ψυχικό, Φιλοθέη, Χαλάνδρι, Π. Φάληρο, κ.α.

6. Το μεγαλύτερο μέρος των δυτικών και νοτιο-δυτικών δήμων: Ταύρος, Αιγάλεω, Αγ. Βαρβάρα, Ν. Ιωνία, Μαγκουφάνα, Καισαριανή, Αγ. Ανάργυροι, Πετρούπολη, Ν. Φιλαδέλφεια, κ.α.

7. Πρόκειται για το κεντρικό-νότιο τμήμα του Δήμου Πειραιά.

8. Πρόκειται ουσιαστικά για το βόρειο τμήμα του Δήμου Πειραιά.

9. Το σύνολο των δήμων και κοινοτήτων της Β' Πειραιά: Κερατσίνι, Δραπετσώνα, Νίκαια, Πέραμα, Κορυδαλλός.

ΠΙΝΑΚΑΣ 44

Η εκλογική επιρροή Δεξιάς (ΕΡΕ) - Αντιδεξιάς (ΔΕ, ΕΚ, ΕΔΑ) στο Πολυεδρικό Σηκρότημα της Προτεινόμενης, 1956-1964 (ποσοστά %)

ΕΚΛΟΓΕΣ	1956 ¹		1958 ¹		1961		1963		1964	
	ΔΕ	ΕΔΕ	ΕΔΑ	ΕΡΕ	ΕΚ	ΕΔΑ	ΕΡΕ	ΕΚ	ΕΔΑ	ΕΡΕ
Κόμμα	49,0	48,0	34,0	37,0	35,0	23,2	41,6	39,45	18,7	38,01
Δήμος Αθηνών	57,0	41,0	40,0	35,0	31,7	23,1	45,0	36,65	18,9	39,0
Δήμος Πειραιά	63,0	36,0	46,0	29,0	32,5	31,9	35,41	40,4	27,4	29,65
Περιφέρεια Αθηνών	76,0	22,0	61,0	20,0	27,7	44,5	27,65	39,25	37,4	21,2
Περιφέρεια Πειραιά	57,0	40,0	42,0	32,0	*	*	*	39,4	24,19	33,01
Σύνολο ΠΣΠ	48,15	47,38	24,42	41,16	33,65	14,62	50,81	42,04	14,34	39,37
Σύνολο Χώρας								52,72	11,8	35,6

Πηγή: Διαμαντάκος 1981, ΕΚΛΟΓΕΣ 1981, ΕΛΛΑΒΟΝ 1977.

1. Δεν υπολογίζονται από το Διαμαντάκο οι επαρχίες Αγίνης, Κυθήρων, Τριζιχνιάς, Υόρας και ο Δήμος Σπετσών.

λαϊκό ΕΑΜικό μπλοκ θα εκφραστεί σε δυο πολιτικούς σχηματισμούς, την ΕΠΕΚ και τη Δ.Π.¹ (Το γεγονός επιβεβαιώνεται και από τα εκλογικά αποτελέσματα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης).² Όπως έχει αποδείξει ο Η. Νικολακόπουλος: «ο κύριος κορμός της εκλογικής βάσης της ΕΠΕΚ προέρχονταν αναμφί-

1 «Αμέσως μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, δύο πολιτικές κινήσεις εκφράζουν, με τις διακηρύξεις τους, τον πόθο ευρύτερων στρωμάτων του λαού για εθνική συμφιλίωση, ισοτιμία, αποκατάσταση και λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, κατάργηση των εκτάκτων νόμων, των στρατοπέδων, των εκτελέσεων για πολιτικούς λόγους, ειρήνευση, οικονομική ανασυγκρότηση, με δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος: η ΕΠΕΚ του Ν. Πλαστήρα, στην οποία συγκεντρώνονται προσωπικότητες, που επεζήτησαν στη διάρκεια του Εμφύλιου Πολέμου τη συννενοήση των δυο αντιμαχόμενων παρατάξεων και το συμβιβασμό, και εαμική προέλευσης στελέχη, και σύνθημά της είχε την “Αλλαγή” και η “Δημοκρατική Παράταξις” των Ι. Σοφιανόπουλου, Αλ. Σβώλου και Ηλία Τσιριμώκου, και άλλων μη κομμουνιστικών ηγετών του ΕΑΜ, την οποία πλαισιώνουν και τα υπολείμματα των παρανόμων οργανώσεων του ΚΚΕ» (Λιναρδάτος 1978β, σελ. 12) // Για την ίδρυση της «Δημοκρατικής Παράταξης», Λιναρδάτος 1977, σσ. 83-84 // Ομοίως Νικολακόπουλος 1985, σελ. 162 κ.ε.

2 «[...] Ψήφισαν και οι χιλιάδες κρατούμενοι και στρατιώτες της Μακρονήσου, όπου την ημέρα των εκλογών εγκατεστάθηκαν εκλογικά τμήματα και έφτασαν οι εφορευτικές επιτροπές και οι αντιπρόσωποι όλων των κομμάτων. Το αποτέλεσμα μάλιστα ήταν απογοητευτικό για τους “αναμορφωτές”: οι περισσότεροι “ανανήψαντες” ενήψισαν ΕΠΕΚ και Δ.Π.» (Λιναρδάτος 1977, σελ. 88) // Πλουσιο υλικό για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έγιναν οι εκλογές του '50 στη Μακρόνησο και για ό,τι επακολούθησε, λόγω των αποτελεσμάτων, υπάρχει στην ιστορία του Ν. Μάργαρη, τόμος Β', κεφάλαιο 34: «Βουλευτικές εκλογές, 5 Μαρτίου 1950», 1982, σσ. 628-637. Ο ίδιος συγγραφέας χαρακτηρίζει ως εξής τις εκλογές του '50 στη Μακρόνησο: «Σεισμική δόνηση έγινε στη Μακρόνησο. Το “υπέρλαμπρο εθνικό αναμορφωτικό έργο και οι οραματισμοί” καταποντίστηκαν μπροστά στα μάτια των αναμορφωτών του με τα απροσδόκητα αποτελέσματα των εκλογικών τμημάτων. Οι “ανανήψαντες”, όλοι δηλαδή εκείνοι που “αυθορμητώς” είχαν βρει το... φως τους, που κάτω από τα ροπάλα των “δασκάλων” “τραγουδούσαν” “στη Μακρόνησο αναγεννάται η Ελλάδα περισσότερο από κάθε άλλη φορά”, καταδίκασαν με την ψήφο τους, την “εθνική αγωγή”, τα “αναμορφωτήρια”, τους “ιδρυτές” τους, τους “οραματιστές” και όλο το ματωμένο “πολιτισμό” της Μακρονήσου. Η ΕΠΕΚ και η Δημοκρατική Παράταξη που εκείνη τη στιγμή ενσάρκωσαν και διερμήνευαν τη λαχτάρα του βασανισμένου λαού μας για Ειρήνη και Δημοκρατία, συγκέντρωσαν στο περιλάλητο “χωνευτήρι των εθνικών ιδεών” το 70% των ψήφων» (όπ.π.). Το μεγαλύτερο ποσοστό της Δ.Π. εμφανίστηκε στο Γ' τάγμα, ενώ οι κρατούμενοι στο «σύρμα» (απομόνωση) αρνήθηκαν να ψηφίσουν.

βολα από το τμήμα του εκλογικού σώματος που το 1946 είχε επιλέξει την αποχή. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στις περισσότερες περιοχές, όπου το άθροισμα των ψήφων της ΕΠΕΚ και της Δ.Π. ταυτίζεται σχεδόν με το αντίστοιχο ποσοστό της “πολιτικής αποχής”» (1985, σελ. 170). Ενώ το πανελλαδικό ποσοστό της ΕΠΕΚ είναι 16,4%, στην περιφέρεια της Αθήνας η ΕΠΕΚ συγκεντρώνει το 20-24,9%, ενώ στην κατεξοχήν εργατική περιφέρεια της Β΄ Πειραιά 25-29,9% (πίνακας 42).

Όσον αφορά στη Δ.Π., «ήρθε πρώτο το κόμμα στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη και κατέλαβε την πρώτη ή τη δεύτερη θέση σ’ όλα σχεδόν τα μεσαία αστικά κέντρα όπου παρουσίασε υποψηφίους. Στις περισσότερες μάλιστα από τις περιπτώσεις αυτές, η Δ.Π. μπόρεσε να συσπειρώσει το σύνολο ή τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος από την “πολιτική αποχή” του 1946» (ό.π., σελ. 171). Στις εργατικές-λαϊκές περιφέρειες της Β΄ Αθήνας και της Β΄ Πειραιά, η Δ.Π. θα συγκεντρώσει αντίστοιχα το 25-29,9% και πάνω από 30% (πίνακας 42). Συνολικά δηλαδή η ΕΠΕΚ με τη Δ.Π. συγκεντρώνουν στην περιφέρεια της πρωτεύουσας 45-55% ενώ στη Β΄ Πειραιά 55-60% τουλάχιστον (πίνακας 42), *εννέα, μόλις, μήνες μετά τον επίσημο τερματισμό της ένοπλης σύγκρουσης! Αντίθετα, στην ύπαιθρο, εξαιτίας της συντριβής και της τρομοκρατίας, η Δ.Π. θα καταποντιστεί.*³

Η ταξική πόλωση της εκλογικής βάσης των κομμάτων που θα αποτυπωθεί στις εκλογές του 1950 πιστοποιεί την τομή στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό που συντελέστηκε την προηγούμενη δεκαετία.⁴

3 Η Δ.Π. συγκέντρωσε 4% (!) στις αγροτικές περιοχές ενώ το Λαϊκό Κόμμα 20,4%, και συνολικά η Δεξιά έφτασε το 40,2% (Νικολακόπουλος 1985, πίνακας 1, σελ. 164).

4 «[...] το κυριώτερο ίσως στοιχείο που ανέδειξαν οι εκλογές ήταν η ύπαρξη ενός τμήματος του εκλογικού σώματος, το οποίο (επιλέγοντας είτε τη Δ.Π. είτε την ΕΠΕΚ) αποδοκίμασε καθαρά την πολιτική που ακολουθήθηκε την προηγούμενη τετραετία αποδοκίμασε δηλαδή τους νικητές του εμφύλιου. Το τμήμα αυτό του εκλογικού σώματος ήταν ιδιαίτερα σημαντικό στα αστικά κέντρα, όπου ξεπερνούσε το 40%, και αποτελούσε ασφαλώς τον νέο καθοριστικό παράγοντα που διαφοροποιούσε ριζικά το εκλογικό πλαίσιο, σε σχέση με την προπολεμική περίοδο» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 173).

5.4. Η πόλωση στο εσωτερικό του «Κέντρου»

Η κοινωνική και πολιτική πόλωση που παρήγαγε η εαμική τομή, αναπαράγεται, «εξ επαγωγής», στο εσωτερικό της «κεντρώας» (παλιάς «Βενιζελικής») παράταξης, ως ιδεολογική, πολιτική και κοινωνική πόλωση, ανάμεσα στην ΕΠΕΚ και στο Κόμμα των Φιλελευθέρων (Κ.Φ.). Οι διαχωριστικές γραμμές, στην εκλογική κοινωνική βάση των δύο κομμάτων, εμφανίζονται και το 1950, αλλά εμπεδώνονται στις εκλογές του 1951. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις τέτοιες διαχωριστικές γραμμές. 1) *Τη γεωγραφική διαφοροποίηση*. Η ΕΠΕΚ συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη δύναμή της στις Νέες Χώρες (Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη). Αντίθετα, το Κ.Φ. υπερίσχυσε στην Παλαιά Ελλάδα και στην Κρήτη. 2) Η ΕΠΕΚ κέρδισε τη λαϊκή υποστήριξη στα *αστικά κέντρα*, ενώ το Κ.Φ. διατήρησε τους δεσμούς του «Κέντρου» με τον *αγροτικό πληθυσμό* (Βλ. υποσημείωση 15 στο τέταρτο κεφάλαιο). 3) Η πιο σημαντική, όμως, διαφοροποίηση βρίσκεται στην επιρροή των δύο κομμάτων στο (*εργατικό*) *προσφυγικό στοιχείο*: «Στις προσφυγικές περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά π.χ. η δύναμη της ΕΠΕΚ ήταν της τάξης του 40%, ενώ του Κ.Φ. περίπου 7% [...] Στους τρεις κατεξοχήν προσφυγικούς [ΧΒ-ΓΜ: και εργατικούς] δήμους της περιφέρειας του Πειραιά (Δραπετσώνα, Νίκαια, Κερατσίνι) η ΕΠΕΚ συγκέντρωσε συνολικά το 47,7% του συνόλου των ψήφων και το Κ.Φ. μόλις το 5,1%» (όπ.π., σελ. 187, πίνακας 42). Η αναπαραγωγή της κοινωνικής πόλωσης, στο εσωτερικό του παλιού «Κέντρου», εντείνονταν και από την τοποθέτηση απέναντι στη Μοναρχία. Ενώ η ΕΠΕΚ βρίσκεται *σε ρήξη* με τη Μοναρχία, αντίθετα, το Κ.Φ. βρίσκεται *πολωμένο προς* τη Μοναρχία, συσπειρώνει συντηρητικό πολιτικό προσωπικό, που λόγω της εαμικής τομής και μπροστά τον κίνδυνο απώλειας της εξουσίας, θα υποκλιθεί στο σύμβολο της «αντεπανάστασης» (τη μοναρχία). Αυτό το γεγονός, της ιδεολογικής και ταξικής διαφοροποίησης στο επίπεδο του πολιτικού προσωπικού, πιστοποιείται λίγο αργότερα, με τη συγκρότηση του Ελληνικού Συναγερμού. Όταν το 1952 ένα σημαντικό ποσοστό πολιτευτών του «Κέντρου» προσχωρούν στο κόμμα του Παπάγου –στους 300 υποψήφιους του Ε.Σ. το 1952, 69, δηλαδή, ποσοστό 23% προέρχεται από «κεντρώα» κόμματα– θα

φανερί ότι το μεγαλύτερο μέρος προέρχεται από το Κ.Φ. Από το σύνολο των 69 προσχωρήσεων, ενώ από το Κ.Φ. προέρχονται οι 24 (35%) από την ΕΠΕΚ προέρχονται μόνο οι 6 (8,7%), (όπ.π., σελ. 197). Δεν είναι λοιπόν ακατανόητο το γεγονός, ότι η εκλογική γεωγραφία του Κ.Φ. «παρακολουθεί» αυτήν της Δεξιάς, ενώ, αντίθετα της ΕΠΕΚ την αντίστοιχη της Αριστεράς: «[...] κατά κανόνα και με κυριότερη εξαίρεση την Κρήτη, οι περιοχές που χαρακτηρίζονταν από ισχυρή εκλογική απήχηση της Δεξιάς χαρακτηρίζονταν επίσης από την υπεροχή, στο εσωτερικό της κεντρώας παράταξης του Κ.Φ. ενώ αντίθετα, η ισχυρή απήχηση της ΕΠΕΚ συμβάδιζε (πάλι κατά κανόνα) με αξιόλογη επιρροή της Αριστεράς [...]. Οι διαφοροποιήσεις αυτές βάραιναν ακόμα περισσότερο τις διαφορές οπτικής που υπήρχαν ανάμεσα στην εκλογική βάση της ΕΠΕΚ και σ' αυτήν του Κ.Φ. ευνοώντας αντικειμενικά τις μετωπικές συμπράξεις και αντιπαραθέσεις μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς» (όπ.π., σελ. 188).

5.5. 1952-1956: Η κοινοβουλευτική επανεγγραφή της πώλωσης

Στις εκλογές του 1952, «η υιοθέτηση του πλειοψηφικού επέτεινε το χαρακτήρα παραταξιακής σύγκρουσης που είχαν προσλάβει οι εκλογές. Καθοριστικό –και σχεδόν αποκλειστικό– αντικείμενό τους ήταν η επιλογή μεταξύ των δυο πολιτικών σχηματισμών που, ουσιαστικά, διεκδικούσαν την εξουσία, του Ε.Σ. και της συμμαχίας των κεντρώων κομμάτων (ΕΠΕΚ-Κ.Φ.). Η επιλογή αυτή εμφανιζόταν ως η οριστική λύση της πολιτικής και κυβερνητικής αστάθειας που χαρακτήριζε την περίοδο 1950-52 [...] Τις δυο αντιτιθέμενες πολιτικές επιλογές προσωποποιούσαν οι επικεφαλής των δυο εκλογικών σχηματισμών, δυο χαρακτηριστικοί ηγέτες-σύμβολα, γεγονός που προσέθεσε στις εκλογές δημοψηφισματικό χαρακτήρα επιλογής προσώπων» (όπ.π., σελ. 195). Η ΕΔΑ, δευτερεύουσα πλευρά της πολιτικής εκπροσώπησης του εαμογενούς μπλοκ, εδραιώνεται στην πολιτική σκηνή (9,55%). Η χρεωκοπία των κομμάτων του «Κέντρου», ως εναλλακτικής λύσης, θα της ανοίξει προς

στιγμήν το δρόμο...⁵ Με την αποτυχία του ιδιότυπου σοσιαλδημοκρατικού πειράματος της ΕΠΕΚ και την αλλαγή φάσης, μετά την πρώτη αποπνικτική περίοδο 1949-1956, η στροφή του ΚΚΕ στο ζήτημα των συμμαχιών με τα «κεντρώα» κόμματα, θα καταλήξει στην ίδρυση ενός πλατιού πολιτικού συνασπισμού, της Δημοκρατικής Ένωσης (17.1.1956).

Έτσι, οι εκλογές του 1956 αποτελούν τομή στη μετεμφυλιακή πολιτική σκηνή, καταγράφοντας, περισσότερο από τις προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις (1950, 1951, 1952), την πόλωση. Η ΕΡΕ και η Δ.Ε. θα συγκεντρώσουν 95,5% των ψήφων! (πίνακας 41, διάγραμμα 13). Η αντίθεση Δεξιιάς-Αντιδεξιιάς («Δημοκρατικής Παράταξης») έχει διαμορφωθεί. Το αποτέλεσμα των επόμενων εκλογών του 1958 δεν είναι, σύμφωνα με τα προηγούμενα, καθόλου τυχαίο ή παράδοξο. «Παρ' όλο που, όπως είχε ρητά συμφωνηθεί και δηλωθεί, η συνεργασία των κομμάτων του Κέντρου με την ΕΔΑ ήταν αυστηρά και μόνον εκλογική και αποκλειόταν οποιαδήποτε κυβερνητική συνεργασία, ο σχηματισμός εξήμισι μόλις χρόνια μετά το τέλος του εμφύλιου, ενός Λαϊκού Μετώπου, έστω και με στενά εκλογικό χαρακτήρα, αποτελούσε πολιτικό γεγονός καθοριστικής σημασίας. Με τη δημιουργία της Δ.Ε. οι εκλογές απέκτησαν τη μορφή πολωτικής και μετωπικής αναμέτρησης ανάμεσα στο άρχον συγκρότημα εξουσίας και στο σύνολο των πολιτικών δυνάμεων που είχαν παραμείνει εκτός εξουσίας ή είχαν αποκλειστεί απ' αυτήν. Επρόκειτο δηλαδή για την παγίωση ή ανατροπή μιας συνολικής πολιτικής επιλογής που είχε επιβληθεί το 1952 και της οποίας φάνηκε προς στιγμήν ότι διακυβεύονταν

5 «[...] η ΕΔΑ απέδειξε ότι διατηρούσε τον πλήρη έλεγχο ενός σημαντικού τμήματος του εκλογικού σώματος, που ήταν έτοιμο να την ακολουθήσει, οποιοδήποτε κι αν επρόκειτο να είναι το τίμημα αυτής της επιλογής. Με δεδομένο λοιπόν το νέο συσχετισμό δυνάμεων που διαμόρφωσαν οι εκλογές, η ΕΔΑ εμφανιζόταν πλέον ως η απαραίτητη συνιστώσα οποιασδήποτε “αντιδεξιιάς” συσπείρωσης. Επιπλέον, με την ήττα της ΕΠΕΚ και των ιδεών που εκπροσωπούσε, κλονιζόταν ριζικά η ηγεμόνευσή της στον κεντροαριστερό χώρο. Άνοιγε έτσι ο δρόμος για μια εντυπωσιακή επέκταση της ΕΔΑ. Γι' αυτό και το αποτέλεσμα των εκλογών έγινε δεκτό την επόμενη από την *Αυγή* με τον μάλλον μακάβριο τίτλο: “Ο τάφος του διασπαστή Πλαστήρα ανοίγει το δρόμο στη δημιουργία δημοκρατικού μετώπου”» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 209).

η συνέχιση, χωρίς βέβαια να διακρίνεται καθαρά σε τι θα συνίστατο μια εναλλακτική πολιτική λύση. Η συμμαχία των κομμάτων του Κέντρου με την ΕΔΑ οροθετούσε πάντως την έξοδο της Αριστεράς από την πολιτική απομόνωση και κυρίως έτεινε να εμπεδώσει μια νέα διαχωριστική τομή – ανάμεσα στη Δεξιά (όπως είχε διαμορφωθεί από τον Ε.Σ.) και το σύνολο των αντιδεξιών δυνάμεων» (όπ.π., σελ. 214). Οι εκλογές του 1956 θα αποκτήσουν παράλληλα αντιμοναρχικό χαρακτήρα. Ο αντιμοναρχισμός άλλωστε αποτελεί ένα από τα συστατικά στοιχεία της «λαϊκο-δημοκρατικής» ιδεολογικής παράδοσης της προδικτατορικής περιόδου.⁶

5.6. Οι εκλογές του 1958

Το κύριο χαρακτηριστικό των εκλογών του '58 είναι η «πόλωση» ανάμεσα στην ΕΡΕ και στην ΕΔΑ. Πόλωση όχι μόνον πολιτική, αλλά και κοινωνική (πίνακας 45).⁷ Το κλίμα και τον χαρακτήρα της αναμέτρησης αποδίδει καλύτερα από οτιδήποτε άλλο ένα από τα κεντρικά συνθήματα της προεκλογικής εκστρατείας της ΕΡΕ: «Στο ΕΑΜ απάντησε ΕΡΕ» (!).⁸ Το 1958,

6 Η ανοικτή βασιλική παρέμβαση «είχε προσδώσει στις εκλογές και λανθάνοντα αντιμοναρχικό χαρακτήρα. [υπ. 9: Ο λανθάνων αντιμοναρχικός χαρακτήρας ενυπήρχε εκ των πραγμάτων παρ' όλο που τα κόμματα της αντιπολίτευσης –ιδιαίτερα μάλιστα η ΕΔΑ και το ΔΚΕΛ– διακήρυσσαν με έμφαση ότι γι' αυτά δεν τίθεται “πολιτειακό ζήτημα”]. Ο θρόνος, ως συσπειρωτικό σύμβολο των αστικών πολιτικών δυνάμεων, και η “εθνικοφροσύνη”, ως επίσημη κρατική ιδεολογία και καθημερινή πρακτική, έτειναν να βρεθούν στο επίκεντρο της εκλογικής αναμέτρησης, παρ' όλο που τα κόμματα της αντιπολίτευσης και ιδιαίτερα η ηγεσία της Δ.Ε. κατά κανέναν τρόπο δεν αμφισβητούσαν ούτε το ένα ούτε το άλλο» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 215) // Επίσης Λιναρδάτος 1978β, σσ. 59-82.

7 «Οι εκλογές του 1958, με την εντυπωσιακή άνοδο της ΕΔΑ και με την πτώση του Κ.Φ., διαμόρφωσαν ένα ριζικά νέο πολιτικό πλαίσιο με κυρίαρχο στοιχείο την “πόλωση” μεταξύ της ΕΡΕ και της ΕΔΑ» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 255) // Ομοίως πίνακας 45.

8 Η προεκλογική αφίσα της ΕΡΕ που το περιέχει είναι χωρισμένη στα δύο. Στο ένα τμήμα απεικονίζονται τα δεινά που προκάλεσε στη χώρα το ΕΑΜ: ρημαγμένες κατοικίες, φωτιά, καπνοί και τερατόμορφοι κομμουνιστές. Στο άλλο τμήμα, τα αγαθά της εθνικής διακυβέρνησης: έργα, εξηλεκτρισμός, κ.λπ. (Περιέχεται στο άρθρο του Χ. Ρίχτερ, «Προβλήματα της

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

Εκλογική επιρροή της ΕΡΕ και της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958,
(αγροτικές περιοχές και αστικά κέντρα)

	ΕΡΕ	ΕΔΑ
Αγροτικές περιοχές	45,1	16,9
Θεσσαλονίκη	34,3	43,3
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	32,0	42,0
Σύνολο Χώρας	41,2	24,4

Πηγή: Νικολακόπουλος 1985, Πίνακας 1, σελ. 236.

είναι το κομβικό σημείο (κοινοβουλευτικής) ανασύνταξης, του ιστορικά πλέον ηττημένου λαϊκού συνασπισμού, που θα εκφραστεί κυρίως στην ΕΔΑ. Το εκλογικό αποτέλεσμα είναι αντανάκλαση αυτής της κοινωνικής διεργασίας στο επίπεδο της πολιτικής σκηνής. Είναι επακόλουθο: α) των κοινωνικών αγώνων που έχουν αναπτυχθεί. β) της αποτυχίας της ΕΠΕΚ και της διάλυσης του «Κέντρου». Εν τούτοις, οι σχέσεις εκπροσώπησης που αποκαθίστανται με την Αριστερά είναι, όπως δείξαμε, χαλαρές και υπονομευμένες, γεγονός που θα διαφανεί στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις 1961-1963-1964. Οι λαϊκές μάζες, όπως άλλωστε δείχνει και το φαινόμενο της ΕΠΕΚ, μπορούν εύκολα να μετακινηθούν. Αν όμως η πολιτική τους εκπροσώπηση επιδεικνύει «αστάθεια», η ιδεολογική-πολιτική και κοινωνική τους υπόσταση παραμένει σταθερότατη. Γι' αυτό και τα εκλογικά αποτελέσματα του 1958 συμπίπτουν ουσιαστικά με τα αντίστοιχα της αποχής του 1946. Η απόδειξη οφείλεται και πάλι στον Η. Νικολακόπουλο: «Η ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στον εκλογικό χάρτη της ΕΔΑ το 1958 και στον χάρτη της πολιτικής αποχής του 1946, δείχνει καθαρά ότι η “έκπληξη” του 1958 δεν ήταν παρά η εκ νέου συσπείρωση μιας μεγάλης μερίδας του εαμικού κινήματος, γι' αυτό και άφηνε στην ΕΔΑ σημαντικά περιθώρια για περαιτέρω ανάπτυξη (όπ.π., σελ. 83).⁹

σύγχρονης Ιστορίας», *Αντί*, τεύχος 40, σελ. 32, 1976).

⁹ «Οι ομοιότητες που παρουσιάζει [ΧΒ-ΓΜ: ο χάρτης της πολιτικής αποχής του 1946] με τον εκλογικό χάρτη της ΕΔΑ του 1958 ενισχύουν την υπόθεση ότι το τμήμα του εκλογικού σώματος που ακολούθησε τη

Η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ το 1958 δεν είναι ανεξήγητη.¹⁰ Η ΕΔΑ θα κατορθώσει να απορροφήσει συγκυριακά, την πολιτική εκπροσώπηση εκείνου του τμήματος του ΕΑΜικού μπλοκ, ιδιαίτερα του «σκληρού πυρήνα του», που είχε εναποθέσει τις ελπίδες του στην ΕΠΕΚ. «Τα συγκριτικά υψηλότερα ποσοστά της στα προσφυγικά προάστια εξηγούνται επίσης από τη μεγάλη επιρροή που διέθετε, ειδικά σ' αυτά, η (πρώην) ΕΠΕΚ και την οποία ως ένα βαθμό μπόρεσε να κερδίσει η ΕΔΑ. Η ευρύτατη επικάλυψη της εκλογικής βάσης της ΕΠΕΚ στάθηκε εξάλλου, γενικότερα, η βασική αιτία για τη μεγάλη εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, ενώ το αντίστοιχο φαινόμενο υπήρξε αισθητά πιο περιορισμένο στην υπόλοιπη χώρα. Όπως φαίνεται [XB-ΓΜ: βλέπε πίνακα 46], στην περιφέρεια της πρωτεύουσας η ΕΔΑ μπόρεσε να απορροφήσει, κατά προσέγγιση, περίπου 4/5 της εκλογικής επιρροής που διέθετε η ΕΠΕΚ το 1951» (όπ.π., σελ. 245, πίνακες 43 και 44).

Η ΕΔΑ εμφανίζει τη μεγαλύτερη εκλογική της δύναμη στο εργατικό-λαϊκό συγκρότημα του λεκανοπεδίου, τις δυτικές και

γραμμή της αποχής το 1946 αποτέλεσε τη βάση από την οποία η Αριστερά άντλησε, κυρίως αν όχι αποκλειστικά, την εκλογική της δύναμη κατά τη μεταπολεμική περίοδο» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 144) // Επίσης στο ίδιο σελ. 247 // Ζητήματα 1974, σελ. 15) // Για τις εκλογές του 1958 βλέπε αναλυτικά Νικολακόπουλος 1985, «Οι βουλευτικές εκλογές της 11ης Μαΐου 1958: η έκπληξη», σσ. 230-254 // Για το εκλογικό αποτέλεσμα των Β58 βλέπε ακόμα Meynaud 1974, σελ. 182 // Λιναρδάτος 1978β // Μάξιμος 1977 // Ρουμπάτης 1987, σσ. 178-183.

10 «Ασφαλώς όμως η άνοδος της ΕΔΑ δεν είναι τόσο ξαφνική όσο δείχνουν οι αριθμοί. Ως ένα βαθμό υπήρχε και το 1956, αλλά δεν μπόρεσε να εκφραστεί επειδή αναμείχθηκαν οι ψήφοι της Αριστεράς με των άλλων κομμάτων της "Δημοκρατικής Ενώσεως". Η συνεργασία του 1956, οι συνθήκες των εκλογών και η διεθνής συγκυρία έπεισαν μέρος των επηρεαζομένων από την Αριστερά ψηφοφόρων, που ψήφισαν κεντρώα κόμματα, ότι η ΕΔΑ θα μπορούσε να παίξει σοβαρό ρόλο ακόμα και σαν κόμμα κυβερνητικής πλειοψηφίας. Η προσχώρηση στους συνδυασμούς της προσωπικοτήτων, που ως μονάδες δεν είχαν σοβαρή κομματική δύναμη, αλλά δρούσαν σαν καταλύτες και η ταυτόχρονη διάσπαση του Κέντρου ενίσχυσαν το ρεύμα. Η ΕΔΑ, από το 1954 με τις δημοτικές εκλογές, έχει αρχίσει να γίνεται ο πόλος του αντιδεξιού μετώπου» (Λιναρδάτος 1978β, σελ. 323) // Ο Νικολακόπουλος υπολογίζει την αυτόνομη δύναμη της ΕΔΑ στις εκλογές του 1956 σε 18% περίπου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 46

Αύξηση της εκλογικής δύναμης της ΕΔΑ μεταξύ 1951 και 1958, στην περιφέρεια της πρωτεύουσας και η σχέση της με την εκλογική επιρροή της ΕΠΕΚ

(1)	(2)	(3)	(4)	(3):(4)
ΕΔΑ	ΕΔΑ	Αύξηση ΕΔΑ	ΕΠΕΚ	Επικάλυψη από την ΕΔΑ της εκλογικής βάσης της ΕΠΕΚ
1958	1951	1951-1958	1951	
%	%	%	%	
42,0	19,5	22,5	28,3	0,80

Πηγή: Νικολακόπουλος 1985, Πίνακας 7, σελ. 246.

νοτιοδυτικές συνοικίες (Δραπετσώνα, Κερατσίνι, Νίκαια, Κορυδαλλός, Αγία Βαρβάρα, Αιγάλεω, Ταύρος, Περιστέρι, Πετρούπολη), όπου ξεπερνάει παντού το 50%, «για να φτάσει στη Νίκαια το 65%, κορυφαίο ποσοστό της στην περιφέρεια της πρωτεύουσας» (ό.π., σελ. 244).¹¹ Στη Β΄ Πειραιά συγκεντρώνει τριπλάσιο ποσοστό από την ΕΡΕ (πίνακες 43 και 44). Αντίθετα στις κατεξοχήν μικροαστικές συνοικίες της Αθήνας συγκεντρώνει ποσοστά περίπου 30%: Εξάρχεια (29,2%), Παγκράτι (29%), Κυψέλη (27,6%), ενώ στις καθεαυτό αστικές συνοικίες, κάτω από 20% (Πλάκα, Κέντρο, Κολωνάκι, Φωκίωνος Νέγρη, Ψυχικό, Φιλοθέη, Εκάλη) (πίνακας 43). Η ταξική πώλωση της εκλογικής βάσης της ΕΔΑ, στις εκλογές του 1958, είναι ορατή διά γυμνού οφθαλμού. Όπως παρατηρεί ο ίδιος συγγραφέας: «Διαγράφεται ανάγλυφα ο έντονα ταξικός προσδιορισμός της αριστερής ψήφου, με κύρια χαρακτηριστικά της την απόλυτη υπεροχή στα εργατικά και γενικότερα στα λαϊκά στρώματα και μια διόλου ευκαταφρόνητη παρουσία στα μεσαία στρώματα» (ό.π. σελ. 244).

Ένα επιπλέον στοιχείο, που αποδεικνύεται με τη μελέτη των εκλογικών αποτελεσμάτων των εκλογών του 1958, είναι η διαφοροποίηση ανάμεσα στην προπολεμική και στη μετεμφυλιακή εκλογική συμπεριφορά του προσφυγικού πληθυσμού. Η διαφοροποίηση βρίσκεται ανάμεσα στη διαταξική υπερψήφιση του

11 Επίσης στην Καισαριανή έφτασε το 61,2% (ό.π.).

Κόμματος Φιλελευθέρων, προπολεμικά, και την ταξική πόλωση των προσφύγων, μετά την εαμική εμπειρία.¹²

5.7. Η περίοδος 1961-1963

Για τις ανάγκες της ανάλυσής μας δεν είναι σκόπιμο να επεκταθούμε στις εκλογές της «βίας και νοθείας» του 1961.¹³ Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι ότι η Ε.Κ., που ιδρύεται τον Σεπτέμβριο του 1961, με ζωή ενός μόνο μήνα, θα πάρει στις εκλογές του Οκτωβρίου 33,64%. Η αναβίωση του «Κέντρου» μετά από μια δεκαετία κρίσης δεν μπορεί να εξηγηθεί αν σταθούμε αποκλειστικά στο επίπεδο της εκλογικής «στιγμής».

Εξαρχής, η Ε.Κ. αποσπά ένα κομμάτι του εαμογενούς μπλοκ, που μέχρι τότε είχε εκπροσωπηθεί στην ΕΔΑ. Η τάση μετατόπισης από την ΕΔΑ προς την Ε.Κ. έγινε άμεσα ορατή στα μεγάλα αστικά κέντρα, στη Θεσσαλία, κ.α.: «Η κυριότερη επιτυχία της Ε.Κ. –ιδιαιτέρα βαρύνουσα από πολιτική άποψη– ήταν η

12 Είναι βέβαια γνωστή η ισχυρή επιρροή της Αριστεράς στον προσφυγικό κόσμο από τον μεσοπόλεμο. Η επιρροή αυτή ενισχύθηκε και στην κατοχή και διατηρήθηκε ως ιστορικό αποτέλεσμα σ' ολόκληρη τη μετεμφυλιακή περίοδο. Όπως παρατηρεί ο Η. Νικολακόπουλος: «Στις αμιγώς προσφυγικές περιοχές η δύναμη της ΕΔΑ ήταν κατά κανόνα περίπου 5% έως 10% μεγαλύτερη απ' ό,τι στις μη προσφυγικές περιοχές με αντίστοιχη κοινωνική διαστρωμάτωση. Έτσι τα λαϊκά προσφυγικά προάστια (π.χ. Καισαριανή, Νέα Ιωνία, Νίκαια, Κερατσίνι, Δραπετσώνα) ήταν τα μόνα όπου ξεπέρασε το 60%, ενώ στις αντίστοιχες περιοχές εσωτερικής μετανάστευσης το ποσοστό της κυμάνθηκε περί το 50%. Το ίδιο παρατηρήθηκε και στα μεσοαστικά προσφυγικά προάστια (Νέα Σμύρνη, Νέα Φιλαδέλφεια), όπου η δύναμή της κυμάνθηκε περί το 40%, ήταν δηλαδή κάπως μεγαλύτερη απ' ό,τι στα αντίστοιχα μη-προσφυγικά μεσοαστικά προάστια» (σελ. 245). Αυτό ακριβώς το στοιχείο αποδεικνύει τη σημασία της εαμικής τομής: «Από τη σύγκριση αυτή φαίνεται και η σημαντική διαφοροποίηση που υπήρχε ανάμεσα στις δύο κατηγορίες προσφυγικών προαστείων, διαφοροποίηση που υποδηλώνει ότι ενώ προπολεμικά η εκλογική ταύτιση των προσφύγων με το Κ.Φ. ήταν ανεξάρτητη από ταξική θέση, η μεταπολεμική μαζική ένταξή τους στην Αριστερά υπήρξε άμεσα συναρτημένη με την κοινωνική τους θέση (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (στο ίδιο, σελ. 245).

13 Σχετικά με τις εκλογές του Οκτωβρίου 1961, Νικολακόπουλος 1985, όπου υπάρχει και μια στατιστική προσέγγιση της νοθείας // Επίσης ΕΔΑ [3].

σημαντική άνοδος της στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπου απέσπασε από την ΕΔΑ περίπου 1/4 της δύναμής της (σε απόλυτα μεγέθη περίπου το 10%)» (όπ.π. 1985, σελ. 278, πίνακας 44).

Οι εκλογές του '61, όπως προείπαμε, πέτυχαν το αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που επεδίωκαν. Αντί να αποτελέσουν απάντηση στην (κοινοβουλευτική) ανασύνταξη του εαμικού μπλοκ στην ΕΔΑ, απονομιμοποίησαν τη Δεξιά και το κράτος.¹⁴ Έγιναν το σημείο πυροδότησης των κοινωνικών αγώνων στη δεκαετία του '60 και της όξυνσης της ταξικής πάλης (περίοδος 1962-1967). Η ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων οδηγεί στην ανατροπή της Δεξιάς και στην άνοδο της Ε.Κ. στην κυβέρνηση με τις εκλογές του '63 και '64. Η πόλωση της πολιτικής σκηνής, ανάμεσα στην ΕΡΕ από τη μια και στην Ε.Κ. και την ΕΔΑ από την άλλη, είναι πρωτοφανής. Ο «δικομματισμός» φτάνει στο απόγειό του. Η ΕΡΕ και η Ε.Κ. συγκεντρώνουν το 1963 81,4% των ψήφων ενώ το 1964 το 88,0%! (πίνακας 41 και διάγραμμα 13). Εκείνο, όμως, που συχνά παραγνωρίζεται είναι ότι η πόλωση είναι κοινωνική. Όπως δείξαμε, αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Από την άποψη της ταξικής πόλωσης στην εκλογική βάση των κομμάτων, οι εκλογές του Φεβρουαρίου 1964 είναι οι σημαντικότερες της προδικτατορικής περιόδου, παρουσιάζουν δε μεγάλες ομοιότητες με αυτές του Ιουνίου 1985.

Αν και τα αποτελέσματα των εκλογών '63 και '64 δεν έχουν μελετηθεί πλήρως, μπορούν εντούτοις να διατυπωθούν ορισμένα συμπεράσματα: 1) Οι αγώνες που αναπτύσσονται στην ύπαιθρο και το σπάσιμο της τρομοκρατίας, οδηγούν σε διάρρηξη των σχέσεων εκπροσώπησης που είχε διαμορφώσει η Δεξιά με τους αγρότες. Μεγάλες μάζες της υπαίθρου αποδεσμεύονται από την ΕΡΕ και στρέφονται προς την Ε.Κ. Πρόκειται για τα αγροτικά στρώματα των πεδινών και οικονομικά αναπτυσσομένων περιοχών, που ενσωματώνονται στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης, όπως η Θεσσαλία και η βόρεια και δυτική Πελοπόννησος, όπου η Ε.Κ. συγκέντρωσε (στα πε-

14 Αμέσως μετά τις εκλογές του 1961, ο Γ. Παπανδρέου θα δηλώσει: «[...] Η κυβέρνηση της ΕΡΕ έχει μεταβληθεί εις εσωτερική κατοχή ενώ η Ένωση Κέντρου εκπροσωπεί την Εθνική Αντίσταση» (Κάτρης 1974).

δινά) το 54% των ψήφων, σε αντίθεση με τους ορεινούς απομονωμένους ή καθυστερημένους αγροτικούς πληθυσμούς, όπου η δύναμη της ΕΡΕ ξεπέρασε σχεδόν παντού το 50% (Νικολακόπουλος 1985, σσ. 289-292). Η τάση αυτή θα διευρυνθεί και θα εμπεδωθεί με τις εκλογές του '64. 2) Αν και η εκλογική βάση της Ε.Κ. αποτελείται εξαρχής (1961) από ένα σημαντικό τμήμα του εαμικού μπλοκ και της ανασύνθεσής του στη μεταπολεμική περίοδο, εντούτοις από τις εκλογές του 1961 ως τις εκλογές του 1964 παρατηρείται μια εμβάθυνση της ταξικής-εκλογικής της φυσιογνωμίας. Αυτή η διεργασία είναι εμφανής στα εκλογικά αποτελέσματα του 1961 στη Β' Πειραιά, την κατ' εξοχήν (και σήμερα [1991]) εργατική περιοχή του λεκανοπεδίου, όπου συγκεντρώνεται ο βασικός κορμός της ιστορικής εργατικής τάξης της πρωτεύουσας (και κορμός του ΕΑΜ της Αθήνας στην κατοχή). Όπως φαίνεται στον πίνακα 44, η εαμογενής εργατική τάξη έχει εκφραστεί μέχρι την εμφάνιση της Ε.Κ., σχεδόν αποκλειστικά στην ΕΔΑ (61,0% το 1958). Το 1961, η ΕΔΑ κατορθώνει να συγκρατήσει, παρά τη «βία και νοθεία», το μεγαλύτερο μέρος (44,5%). Βέβαια, η Ε.Κ., παρά το γεγονός ότι έχει έναν μόνο μήνα ζωής, θα κατορθώσει να αποσπάσει ένα ποσοστό από την ΕΔΑ. Δεν θα συμβεί όμως το ίδιο και στις εκλογές του '63 και του '64. Αν και οι εκλογές του '63 ήταν, κατά γενική ομολογία, οι πλέον ελεύθερες της μετεμφυλιακής περιόδου, η ΕΔΑ δεν θα κατορθώσει να διατηρήσει την εκλογική της επιρροή στο ιστορικό της μπλοκ και μάλιστα στον πυρήνα του. Το «Κέντρο» θα αμφισβητήσει την παρουσία της και θα αποφανίσει την εκλογική της βάση στον περισσότερο προνομιακό –για αυτήν– χώρο.¹⁵

Μέσα σε δύο χρόνια (1961-1963) η ΕΔΑ θα χάσει στην Β' Πειραιά 7%, δηλαδή 16% της δύναμής της σε σχέση με τις εκλογές της «βίας και νοθείας» και η Ε.Κ. θα αυξήσει την επιρ-

15 «[XB-ΓΜ: το 1963] σε σύγκριση με το 1958 η ΕΔΑ χάνει, συνολικά το 41% της δύναμής της, η πτώση της είναι αισθητά μεγαλύτερη σε όλες τις αστικές και μικροαστικές συνοικίες και προάστια (περί το 50%), ενώ αντίθετα είναι αισθητά μικρότερη στις λαϊκές (μεταξύ 35-40%) και ειδικότερα στις προσφυγικές συνοικίες (μεταξύ 30% και 35% [...] η κάμψη της δύναμής της και στα λαϊκά στρώματα, αν και ελαφρώς μικρότερη, υπήρξε οπωσδήποτε ιδιαίτερα έντονη και σημαντική» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 299).

ροή της κατά 11,5%. Πρόκειται δηλαδή καθαρά για «ιδεολογική ήττα». Παρά το γεγονός της μετακίνησης εργατικών στρωμάτων προς την Ε.Κ., η ενίσχυση του «Κέντρου» στις εκλογές του 1963, εμφανίζεται μεγαλύτερη, μάλλον στα μικροαστικά στρώματα του εαμογενοῦς λαϊκού μπλοκ, που μετακινούνται προς αυτήν, με αποτέλεσμα η κοινωνική σύνθεση της εκλογικής της βάσης να εμφανίζεται περισσότερο διαταξική: «Στην εκλογική επιρροή της [XB-ΓΜ: 1963] στην περιφέρεια της πρωτεύουσας αποτυπώνονται καθαρά και ορισμένες καίριες ιδιαιτερότητες της κοινωνικής της σύνθεσης: τα υψηλότερα συγκριτικά ποσοστά (μεταξύ 40% και 45% κατά κανόνα) τα συγκέντρωσε στα βόρεια και ανατολικά προάστεια (περιοχές με σημαντική παρουσία μικροαστικών στρωμάτων), ενώ αντίθετα στην (εργατική και λαϊκή) δυτική ζώνη η δύναμή της κυμάνθηκε από 35% έως 40%. Αντίστοιχη ήταν και η κατανομή της επιρροής της στο εσωτερικό του δήμου Αθηναίων: τα κορυφαία ποσοστά της τα παρουσίασε σε καθαρά μικροαστικές συνοικίες και μάλιστα ὕστερου σχετικά εποικισμού (Κάτω Πατήσια 43,5%, Αμπελόκηποι 41,3%) και τα χαμηλότερα στις παλιές συνοικίες της Αθήνας – είτε λαϊκής (Πετράλωνα 37%) είτε μικροαστικής (Πλάκα, Θησείο, Μοναστηράκι 37%), είτε αστικής (Κέντρο 36%, Κολωνάκι 31,1%) σύνθεσης» (όπ.π., σελ. 289).

5.8. Οι εκλογές του 1964: Το απόγειο της εκλογικής-ταξικής πόλωσης

«Ντεμπρέ: Δεν περίμεναν τη λαϊκή επιτυχία;

Αλλιέντε: Όχι. Ποτέ.

Ντεμπρέ: Ίσως θα έπρεπε να εφεύρουμε ένα νέο ιστορικό νόμο, ή έναν αντι-νόμο, το νόμο των εκπλήξεων: όταν κάποιο σημαντικό γεγονός συμβαίνει στην ιστορία, παρουσιάζεται πάντοτε με μορφή έκπληξης».

(Από τις συνομιλίες του Ρεζί Ντεμπρέ με τον Αλλιέντε, στο Ντεμπρέ 1971)

Οι εκλογές του '64 αποτελούν, κατά γενική ομολογία, τη σημαντικότερη εκλογική αναμέτρηση της προδικτατορικής περιόδου. Η πολιτική και κοινωνική πόλωση που ενυπάρχει στην

ελληνική κοινωνία, ως ιστορικό αποτέλεσμα της δεκαετίας του '40, θα εκφραστεί ανοιχτά και σε εκλογικό επίπεδο, ως αντίθεση ΕΡΕ-Ε.Κ. Τα δύο κόμματα θα συγκεντρώσουν το 88,0% των ψήφων! Η κυβέρνηση της Ε.Κ. που εξελέγη τον Νοέμβριο του 1963 προχώρησε άμεσα: 1) στην απόλυση των πολιτικών κρατουμένων, 2) στην υλοποίηση μιας πολιτικής παροχών προς τις λαϊκές τάξεις, με βασικά στοιχεία την καθιέρωση της δωρεάν παιδείας (πολιτικό αποτέλεσμα των οξυτάτων αγώνων για την εκπαίδευση στη μετεμφυλιακή περίοδο) και τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών (Λιναρδάτος 1986α, σελ. 339 κ.ε.). Με μοχλό την κυβερνητική πολιτική, η Ε.Κ. προχώρησε στην ενίσχυση και διεύρυνση της λαϊκής κοινωνικής συμμαχίας που την ανέδειξε. Ταυτόχρονα, το νέο πολιτικό κλίμα¹⁶ και οι παροχές αποκάλυψαν στα μάτια των μαζών την απότομη μεταβολή του ταξικού συσχετισμού που συντελέστηκε, και εμπέδωσαν την ευφορία αυτής της πρώιμης «προδικτατορικής Αλλαγής». Αυτοί οι παράγοντες αποτελούν την υλική κοινωνική βάση για το τεράστιο και γενικευμένο εκλογικό ρεύμα (10% περίπου) που θα καταγραφεί στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964 (Β64).

Το εκλογικό ρεύμα θα ανεβάσει την Ε.Κ., μέσα σε τρεις μόνο μήνες, από το 42,04% των ψήφων στο 52,72%. «Επρόκειτο για τη μαζικότερη εκλογική μεταστροφή που παρατηρήθηκε κατά την μεταπολεμική περίοδο, σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα και χωρίς κανενός είδους παράλληλη μετατόπιση πολιτευτών (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 303). Υπολογίζεται ότι 300.000 περίπου άτομα μετατοπίστηκαν από τη Δεξιά (!).¹⁷ Μια αντίστοιχη εμπειρία για το ρόλο που μπορεί να παί-

16 «Το νέο πολιτικό κλίμα γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στην ύπαιθρο, όπου τα προηγούμενα από το 1963 χρόνια της μετεμφυλιακής περιόδου ήταν δύσκολο να διαβάσεις ακόμα και μετριοπαθείς εφημερίδες του Κέντρου και της Δεξιάς. Η απελευθέρωση αυτή από την πίεση του αστυνομικού κράτους καθώς και οι παροχές προς τους αγρότες που έκανε η πρώτη κυβέρνηση Παπανδρέου εξηγούν τη μεγάλη μετατόπιση ψήφων από τη Δεξιά προς το Κέντρο που θα παρουσιαστεί ιδιαίτερα στις επαρχίες». Και αλλού: «[...] ανάμεσα στο Νοέμβριο του 1963 και το Φλεβάρη του 1964 υποχώρησε ακόμη περισσότερο η φοβία και η αστυνομοκρατία στην ύπαιθρο [...]» (Λιναρδάτος 1986α, σελ. 369 και 390).

17 «Η πτώση της Δεξιάς υπήρξε γενική, χωρίς να σημειωθεί καμιά απολύτως εξαίρεση και, το κυριότερο, η ένταση του εκλογικού ρεύματος παρουσίασε μικρές μόνο αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή. Χαρα-

ζει η κυβερνητική πολιτική ως μοχλός ενίσχυσης μιας κοινωνικής συμμαχίας αποτελεί το παράδειγμα της Χιλής του Αλλιέντε, σε μια κατεύθυνση όμως σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Τον Σεπτέμβριο του 1970, ο Σ. Αλλιέντε κέρδισε τις προεδρικές εκλογές στη Χιλή με 36,2% των ψήφων. Η κυβέρνηση της Λαϊκής Ενότητας θα εφαρμόσει ένα πρόγραμμα σοσιαλιστικού χαρακτήρα: πάγωμα τιμών, αυξήσεις μισθών, κοινωνικές παροχές, προώθηση της αγροτικής μεταρρύθμισης, μέτρα ενίσχυσης του εργατικού ελέγχου, κ.λπ. (Φονταίν 1984). Η ευφορία και ο ενθουσιασμός που δημιουργούν στις λαϊκές τάξεις διαμορφώνουν ένα αντίστοιχο εκλογικό ρεύμα προς τη Λαϊκή Ενότητα, η οποία στις δημοτικές εκλογές, τον Μάιο του 1971 παίρνει 51% (άνοδος 15% περίπου μέσα σε 8 μήνες).

Η πολιτική έκβαση θα αφήσει έκπληκτους τους αστούς πολιτικούς, και τον ίδιο τον Καραμανλή, ο οποίος σε γράμμα του προς τον Π. Κανελλόπουλο δηλώνει αμήχανα ότι «απλούστατα δεν εξηγείται λογικώς».¹⁸ Το σημαντικότερο όμως χαρακτηριστικό των Β64 είναι ότι *εντείνεται η ταξική πόλωση στην εκλογική βάση των κομμάτων*. Στην περιφέρεια της Β΄ Πειραιά, η Δεξιά θα πάρει το χαμηλότερο ποσοστό (17,2%) σε ολόκληρη τη μεταπολεμική ιστορία -προδικτατορική και μεταπολιτευτική-, που αποτελεί μόνο το 48% του εθνικού της ποσοστού στις εκλογές του 1964 (35,26%¹⁹ - πίνακας 44). Αντίθετα, οι «αντιδεξιές δυνάμεις» (Ε.Κ. και ΕΔΑ) θα καρπωθούν αθροιστικά το 82,4% των ψήφων της εκλογικής περιφέρειας. Η κοινωνική διαφοροποίηση, όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται στην εκλογική βάση, υποδεικνύεται στους πίνακες 47 και 48. Στις αμιγώς εργατικές περιοχές του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρω-

κτηριστικό στοιχείο αυτής της ομοιομορφίας είναι ότι στις περισσότερες πόλεις, καθώς και στις αγροτικές περιοχές των περισσότερων επαρχιών, η πτώση της Δεξιάς ελάχιστα διέφερε από τη γενική κάμψη της στο σύνολο της χώρας - κυμάνθηκε δηλαδή μεταξύ 15% και 25% σε σχέση με τη δύναμή της στις προηγούμενες εκλογές» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 303).

18 Γουντχάουζ 1982, σελ. 223, αναφέρεται στο Νικολακόπουλος 1985, σελ. 303.

19 Το 1956: 22%, το 1958: 20,0%, το 1961: (λόγω βίας και νοθείας) 27,65%, το 1963: 21,2%, το 1964: 17,2%, το 1974: 37,67% (το μεγαλύτερο), το 1977: 31,92%, το 1981: 20,75% (το χαμηλότερο στη μεταπολίτευση) και το 1985: 27,72%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 47

Εκλογική-κοινωνική γεωγραφία του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, 1964-Ι: Περιοχές Δήμου Αθηναίων και Δήμου Πειραιά (επιλεγμένες περιοχές)

<i>A. ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΣ</i>				
<i>(1)</i>	<i>(2)</i>	<i>(3)</i>		
<i>Συνοικία με κοινωνική σύνθεση</i>	<i>Ενορία</i>	<i>ΕΚ</i>	<i>Κόμμα ΕΡΕ-ΚΠ</i>	<i>ΕΔΑ</i>
1. αστική				
Κέντρο	Αγ. Γεωργ. Καρύτση	42,8	49,5	7,6
Κέντρο	Ευαγ. Θεοτ. Μητροπόλεως	40,2	49,0	10,8
Κολωνάκι	Αγ. Διον. Αρεοπαγίτης	43,4	47,4	8,8
2. μικροαστική				
Πλάκα	Αγ. Αικατ. Πλάκας	40,7	47,6	9,6
Φοκίωνος Νέγρη	Αγ. Ζώνης Πατησίων	43,9	46,8	9,4
Πατήσια	Αγ. Λουκά Πατησίων	45,6	42,4	12,0
Κυψέλη	Αγ. Γεωργ. Κυψέλης	45,4	43,4	11,1
3. εργατική/λαϊκή				
Πετράλωνα	Αγ. Αικατ. Πετραλώνων	48,1	24,8	26,6
Βοτανικός	Αγ. Μαρκέλλης Βοτανικού	47,7	32,3	20,0
Βοτανικός	Προφ. Δανιήλ Βοτανικού	46,6	31,4	21,9
Ριζούπολη	Προφ. Ηλιού Ριζουπόλεως	40,7	30,3	27,9
Δουργούτι	Αγ. Γεωργίου Δουργούτιου	47,4	25,9	26,3
<i>B. ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΑ</i>				
<i>(1)</i>	<i>(2)</i>	<i>(3)</i>		
<i>Συνοικία με κοινωνική σύνθεση</i>	<i>Ενορία</i>	<i>ΕΚ</i>	<i>Κόμμα ΕΡΕ-ΚΠ</i>	<i>ΕΔΑ</i>
1. μικροαστική/μεσοαστική				
Καστέλα	Μυρτιδιωτίσσης	52,4	29,6	17,7
Κέντρο	Αγ. Βασιλείου	48,9	38,0	13,0
2. εργατική				
Π. Κοκκινιά	Αγ. Αναργύρων Καραβά	48,0	25,0	26,5
Καμίνια	Αγ. Ελεuth. Καμινίων	51,6	22,0	26,3

Πηγή: Επεξεργασία αποτελεσμάτων βουλευτικών εκλογών 1964, στο πηγές [5].

ΠΙΝΑΚΑΣ 48

Εκλογική-κοινωνική γεωγραφία του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, 1964-Π: Περιφέρεια Δήμου Αθηναίων και Δήμου Πειραιά (επιλεγμένες περιοχές)

Γ. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΘΗΝΑΣ

<i>(1)</i> Δήμος/Κοινότητα με κοινωνική σύνθεση	<i>(2)</i> Κόμμα		
	<i>ΕΚ</i>	<i>ΕΡΕ-ΚΠ</i>	<i>ΕΔΑ</i>
1. αστική			
Εκάλη	37,7	57,9	4,4
Φιλοθέη	51,4	42,0	6,5
Ψυχικό	43,8	47,7	8,4
2. εργατική			
Αιγάλεω	48,3	22,9	28,7
Περιστέρι	47,2	23,7	29,0
Ταύρος	50,0	21,1	28,9
Αγ. Δημήτριος (Μπραχάμι)	48,0	27,2	25,9

Δ. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΕΙΡΑΙΑ

<i>(1)</i> Δήμος/Κοινότητα με κοινωνική σύνθεση	<i>(2)</i> Κόμμα		
	<i>ΕΚ</i>	<i>ΕΡΕ-ΚΠ</i>	<i>ΕΔΑ</i>
1. εργατική			
Δραπετσώνα	55,5	12,7	31,6
Κερατσίνι	49,1	16,4	33,8

Πηγή: Επεξεργασία αποτελεσμάτων βουλευτικών εκλογών 1964, στο πηγές [5].

τεύουσας (ΠΣΠ), η Ε.Κ. θα συγκεντρώσει ποσοστά 45-55% και η ΕΔΑ 20-40% (ποσοστά έως και τέσσερις φορές πάνω από τον εθνικό μέσο όρο), ενώ η Δεξιά (ΕΡΕ-Κ.Π.), θα κυμανθεί μεταξύ 15-30%.

Η ψήφος της ΕΔΑ παρουσιάζει εντονότερα ταξικά χαρακτηριστικά, σε σχέση με την ψήφο της Ε.Κ. Η τελευταία, μπορεί να υπερψηφίσθηκε, πλειοψηφικά, από τα λαϊκά και κυρίως εργατικά στρώματα, παρουσιάζει, όμως, σημαντικές προσβάσεις τόσο σε μικροαστικά όσο και αστικά στρώματα (πίνακες 47 και 48).

Η κοινωνική αποψίλωση της ΕΡΕ υπήρξε σημαντική. Όπως παρατηρεί ο Η. Νικολακόπουλος: «Είναι [...] χαρακτηριστι-

κό ότι η πτώση αυτή υπήρξε αισθητά μικρότερη στις αστικές συνοικίες και στα αστικά προάστεια (μόλις 10% της δύναμής της στο Κολωνάκι, στη Φωκίωνος Νέγρη, στη Φιλοθέη, κ.λπ. ενώ αντίθετα πήρε ευρύτερες διαστάσεις στις λαϊκές συνοικίες της πρωτεύουσας (παντού πάνω από 15% της δύναμής της και στους περιφερειακούς δήμους του Πειραιά πάνω από 25%) [...] μόνο τα αστικά στρώματα παρέμειναν σχετικά ανεπηρέαστα από το εκλογικό ρεύμα [...]» Και παρακάτω: «Η αδιαφοροποιήτη πτώση της Δεξιάς σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, με μόνη αξιοσημείωτη εξαίρεση την καθεαυτό αστική τάξη, είχε και μια άλλη σημαντική συνέπεια. Αποτελούσε σαφή ένδειξη ότι η Δεξιά έχανε την εκλογική ελκτικότητα που διέθετε ως προς τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα, χάνοντας ταυτόχρονα και τα λαϊκίστικα χαρακτηριστικά της. Εντεινόταν έτσι η ταξική διάσταση που χαρακτήριζε την εκλογική της βάση και την έκανε να μοιάζει με την εκλογική βάση ενός συντηρητικού κόμματος. Το γεγονός αυτό υποδήλωνε μάλλον την απαρχή μιας διαδικασίας ανακατάταξης των εκλογικών ταυτίσεων προς την κατεύθυνση της αντιστοίχισής τους με ταξικές διαφοροποιήσεις» (1985, σσ. 305-307).

5.9. Δικομματισμός: Πολιτική έκφραση της κοινωνικής πόλωσης

Το ιστορικό αποτέλεσμα, που ενέγραψε η εαμική τομή στην ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, είναι η πόλωση σε δύο κοινωνικά μπλοκ, που για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία συντελείται, ανοικτά, σε ταξική βάση. Η πόλωση αυτή θα χαρακτηρίζει όλη την ελληνική μεταπολεμική πολιτική σκηνή. Όμως, λόγω της συντριβής του κινήματος της αντίστασης και όχι απλώς μιας ήττας, όπως ήταν η περίπτωση της Δ. Ευρώπης (π.χ. Γαλλία, Ιταλία), η πολιτική εκπροσώπηση του λαϊκού μπλοκ πήρε, κατά την προδικτατορική περίοδο, τη μορφή του «Κέντρου» και όχι της σοσιαλδημοκρατικής, ή της κομμουνιστικής Αριστεράς. Με αυτήν την έννοια, το διατακτικό (τοπογραφικό) σχήμα «Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά» που προτείνεται συνήθως για την ερμηνεία της προδικτατορικής περιόδου, αποτελεί μια επιφανειακή ερμηνεία της προδικτατορικής

κοινωνικής πραγματικότητας. Αν θέλαμε να μιλήσουμε με τέτοιους όρους, για τους δύο πόλους της πόλωσης, θα ήταν ορθότερο να μιλήσουμε για «Δεξιά» και «Κέντρο-Αριστερά». Το «Κέντρο» είναι ένα ελληνικό φαινόμενο, ένα αποτέλεσμα δηλαδή της πάλης των τάξεων του συγκεκριμένου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η κοινωνική πόλωση εμφανίζεται βέβαια στην πολιτική σκηνή, μέσα όμως από αλληπάλληλες ιδεολογικές-πολιτικές διαθλάσεις, καθότι δεν υπάρχει ευθεία αντανάκλαση («με καθρέπτη») των κοινωνικών τάξεων στην πολιτική σκηνή («κάθε τάξη και το κόμμα της»). Η πόλωση εμφανίζεται συνήθως με τη μορφή του δικομματισμού, αλλά και με τη μορφή δύο αντιτιθεμένων παραταξιακών συνασπισμών (π.χ. στη Γαλλία η ιστορική πόλωση σε Δεξιά-Αριστερά). Αντίθετα με ό,τι συχνά υπονοείται όταν ασκείται κριτική στο δικομματισμό, η (δικομματική) πόλωση στην πολιτική σκηνή δεν είναι ούτε μια τεχνητή, ούτε όμως και μια βουλησιαρχική, «από τα πάνω», κατασκευή των επιτελείων (π.χ. με το μέσον του εκλογικού νόμου). Συνιστά την πολιτική αντανάκλαση μιας κοινωνικής κίνησης που χαρακτηρίζεται από σταθερότητα, τόσο της κοινωνικής συμμαχίας όσο και της πολιτικής εκπροσώπησης των δύο βασικών ταξικών συνασπισμών. Ο δικομματισμός αποτελεί το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται αβίαστα από ολόκληρη τη μεταπολεμική πολιτική ιστορία της δυτικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (πίνακας 49 και διάγραμμα 14).

Βέβαια, ο δικομματισμός, αν και διατηρεί πάντοτε το βασικό χαρακτηριστικό της πόλωσης σ' ένα «συντηρητικό» και σ' ένα «προοδευτικό» κόμμα, εμφανίζεται σε κάθε χώρα με διαφορετικές μορφές, ή, και με διαφορετικά κόμματα. Π.χ. το λαϊκό μπλοκ, αλλού έχει ως κύρια εκπροσώπηση ένα Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, αλλού ένα Κομμουνιστικό, αλλού ίσως ένα Εργατικό, ή Σοσιαλιστικό Κόμμα.

Ο δικομματισμός είναι πάντοτε έκφραση, στην πολιτική σκηνή, της συγκεκριμένης πάλης των τάξεων που διεξάγεται στη χώρα και της βασικής διαχωριστικής γραμμής που τη διαπερνά. Μια μελέτη, λοιπόν, του δικομματισμού, και του ελληνικού, προϋποθέτει τη συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης. Αυτήν, τη συγκεκριμένη ανάλυση έχουμε επιχειρήσει αναλύοντας την ειδική μορφή της ταξικής πόλωσης στον

ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, τα κοινωνικά μπλοκ που εγγράφηκαν με την ΕΑΜική επανάσταση (και τη συντριβή της) καθώς και την ανασύνθεσή τους στην μετεμφυλιακή περίοδο. Η διατήρηση της κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης, σ' ολόκληρη την προδικτατορική περίοδο, εγγράφεται, ως ιστορικό αποτέλεσμα, όχι βέβαια ευθύγραμμα, στις προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 49

Ο Δικομματισμός στις βασικές καπιταλιστικές χώρες
κατά τη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1983
Ποσοστά (%) των 2 πρώτων κομματικών σχηματισμών

<i>ΓΑΛΛΙΑ</i>				
1945	51,7	Κ.Κ.Γ.	+	Χριστιανοδημοκράτες
1946 I	54,6	»	+	»
1946 II	55,1	»	+	»
1951	47,7	»	+	Γκωλλιστές
1956	42,6	»	+	Ανεξάρτητοι μετριοπαθείς
1958	43,1	»	+	Γκωλλιστές
1962	57,4	»	+	»
1967	60,8	»	+	Γκωλλιστές-μετριοπαθείς
1968	66,4	»	+	»
1969	59,3	»	+	»
1978	47,4	Σοσιαλιστικό Κόμμα	+	»
1981	58,3	»	+	RPR ^a
1986	54,0	»	+	»

α. Σιράκ

ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ

1945	87,6	Εργατικοί ^α	+	Συντηρητικοί ^β
1950	89,6	»	+	»
1951	96,8	»	+	»
1955	96,1	»	+	»
1959	93,2	»	+	»
1964	87,5	»	+	»
1966	89,8	»	+	»
1970	89,5	»	+	»
1974 I	75,4	»	+	»
1974 II	75,1	»	+	»
1979	80,8	»	+	»
1983	70,0	»	+	»

α. L.P. β. CP.

ΙΤΑΛΙΑ

1946	55,9	Σοσιαλιστικό Κόμμα	+	Χριστιανοδημοκράτες
1948	79,5	ΣΚ + ΚΚΙ	+	»
1953	62,7	ΚΚΙ	+	»
1958	65,1	»	+	»
1963	63,6	»	+	»
1968	66,0	»	+	»
1972	65,8	»	+	»
1976	73,1	»	+	»
1979	68,7	»	+	»
1983	62,8	»	+	»

ΔΥΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

1949	60,2	Σοσιαλδημοκράτες ^α	+	Χριστιανοδημοκράτες ^β
1953	74,0	»	+	»
1957	82,0	»	+	»
1961	81,5	»	+	»
1965	86,9	»	+	»
1969	88,8	»	+	»
1972	90,7	»	+	»
1976	91,2	»	+	»
1980	93,7	»	+	»
1983	87,0	»	+	»

α. SPD β. CDU-CSU

ΗΠΑ^Π

1944	99,3	Δημοκράτες ^α	+	Ρεπουμπλικάνοι ^β
1948	94,6	»	+	»
1952	99,5	»	+	»
1956	99,4	»	+	»
1960	99,2	»	+	»
1964	99,6	»	+	»
1968	86,1	»	+	»
1972	98,2	»	+	»
1976	98,1	»	+	»
1980	91,7	»	+	»
1984	100,0	»	+	»

α. DP β. RP
Π: Προεδρικές

ΙΑΠΩΝΙΑ

1958	90,7	ΣΚ ^α	+	ΔΦΚ ^β
1960	85,2	»	+	»
1963	82,5	»	+	»
1967	76,7	»	+	»
1969	69,0	»	+	»
1972	68,8	»	+	»
1976	65,3	»	+	»
1979	63,8	»	+	»
1980	67,2	»	+	»
1983	65,3	»	+	»

α. Σοσιαλιστικό Κόμμα.

β. Δημοκρατικό Φιλελεύθερο Κόμμα.
(Δεξιά)

ΑΥΣΤΡΙΑ

1945	94,4	Σοσιαλδημοκράτες ^α	+	Ποπουλιστές ^β
1949	82,7	»	+	»
1953	83,7	»	+	»
1956	89,0	»	+	»
1959	89,0	»	+	»
1962	89,4	»	+	»
1966	91,0	»	+	»
1970	93,0	»	+	»
1971	93,1	»	+	»
1975	93,4	»	+	»
1979	92,9	»	+	»
1983	90,7	»	+	»

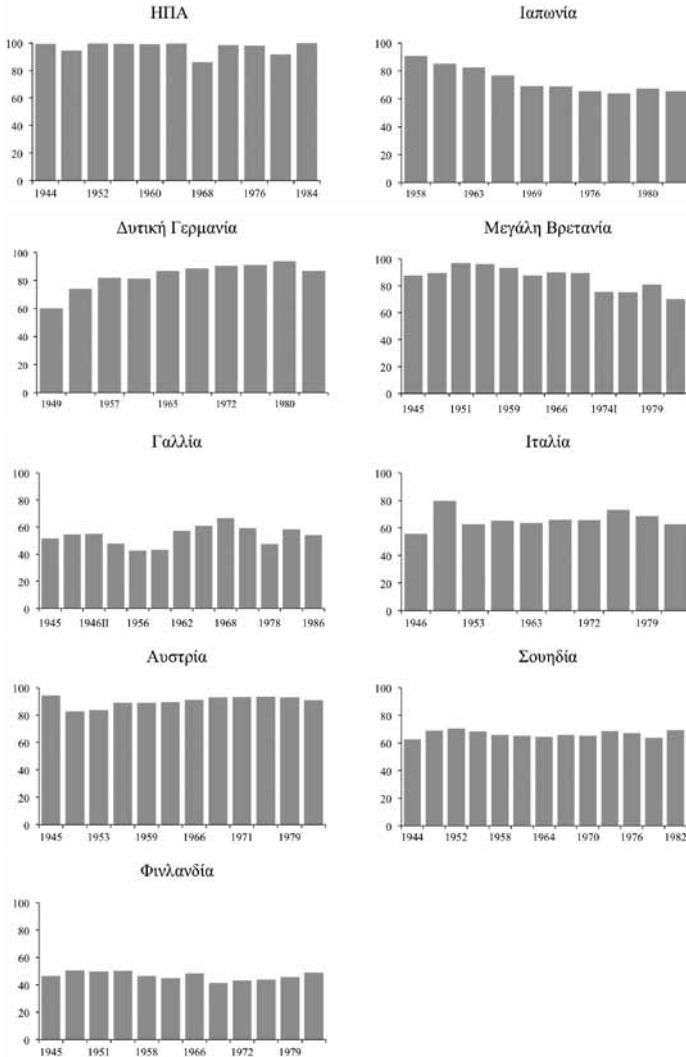
α. SPÖ. β. ÖVP

<i>ΣΟΥΗΔΙΑ</i>				
1944	62,6	Σοσιαλδημοκράτες	+	Συντηρητικοί
1948	68,9	»	+	Φιλελεύθεροι
1952	70,5	»	+	»
1956	68,4	»	+	»
1958	65,7	»	+	Συντηρητικοί
1960	65,3	»	+	Φιλελεύθεροι
1964	64,3	»	+	»
1968	65,8	»	+	«Κέντρο»
1970	65,2	»	+	»
1973	68,7	»	+	»
1976	67,0	»	+	»
1979	63,5	»	+	Συντηρητικοί
1982	69,2	»	+	»
<i>ΦΙΛΑΝΔΙΑ</i>				
1945	46,4	Σοσιαλδημοκράτες	+	Αγροτική Ενότητα
1948	50,5	»	+	»
1951	49,7	»	+	»
1954	50,3	»	+	«Κέντρο»
1958	46,4	»	+	Λαϊκή Δημοκρ, Ένωση (Δεξιά)
1962	45,0	«Κέντρο»	+	»
1966	48,4	Σοσιαλδημοκράτες	+	»
1970	41,5	»	+	Εθνική Ενότητα
1972	43,4	»	+	»
1975	43,8	»	+	Λαϊκή Δημοκρ, Ένωση (Δεξιά)
1979	45,6	»	+	Εθνική Ενότητα
1983	48,8	»	+	»

Πηγή: Beyme 1985 //Borellia 1981 // Lassale 1985.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14

Ο Δικομματισμός σε βασικές καπιταλιστικές χώρες κατά την μεταπολεμική περίοδο 1945-1983. Ποσοστά % των δύο πρώτων κομματικών σχηματισμών

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965. Ο «ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΜΑΗΣ»

6.1. Η σημασία των «Ιουλιανών» για τη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία

Μέχρι τώρα, παρακολουθήσαμε τη νέα κλιμάκωση της κοινωνικής και πολιτικής έντασης που διαμορφώνεται σταδιακά στην Ελλάδα μετά το '60. Το σημείο κορύφωσης αυτής της πορείας βρίσκεται στα «Ιουλιανά».

Τα «Ιουλιανά» αποτελούν τη μεγαλύτερη έκρηξη της ελληνικής κοινωνίας μετά την εαμική τομή. Κορυφαίο ιστορικό γεγονός του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, συνιστούν τη βασική καμπή στη μετεμφυλιακή ιστορία. Οι εξελίξεις που πυροδότησαν, επηρέασαν τις πολιτικές τάσεις, τόσο άμεσα (επιβολή της δικτατορίας), όσο και μακροπρόθεσμα (Μεταπολίτευση, μεταπολιτευτικά πολιτικά κόμματα). Και μόνο γι' αυτό το γεγονός, θα περίμενε κανείς να έχουν αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης. Βέβαια, τίποτε παρόμοιο δεν έχει συμβεί. Αντίθετα, τα «Ιουλιανά» παραμένουν μια ιστορία αγνοημένη, απωθημένη και εντελώς παραχαραγμένη. Η τρέχουσα φιλολογία, άλλοτε φορτίζει ηθικιστικά το γεγονός, περιορίζοντάς το μόνο στην επιφάνεια, δηλαδή την *αφορμή* (που υπήρξε στην πραγματικότητα η αποστασία: «Αποστασία = Προδοσία»), άλλοτε διατηρεί τη σύγχυση αποδεχόμενη το μύθο της «προβοκάτσιας», ή προσωποποιώντας τις αντιθέσεις στα πρόσωπα του «δράματος».

Το σύνολο των καθεστωτικών πολιτικών δυνάμεων έκρινε (και κρίνει) σκοπιμότερη την αποσιώπηση του γεγονότος.

Τα «Ιουλιανά» δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν όπως το «Πολυτεχνείο». Και αυτό, διότι ενώ η κυρίαρχη ιδεολογία μπορεί, σχετικά ευκολότερα, να παραχαράξει το «μήνυμα» του Πολυτεχνείου, να το εμφανίσει ως απλή «φοιτητική» αντιδικτατορική εξέγερση για την «αποκατάσταση» της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τα «Ιουλιανά». Εδώ ακριβώς έγκειται και μια από τις διαφορές των δύο εμπειριών. Τόσο στο Πολυτεχνείο (όπου βέβαια η λαϊκή συμμετοχή, λόγω της ανοιχτής στρατιωτικής καταστολής είναι ασυγκρίτως μικρότερη), όσο και στα Ιουλιανά, το στοιχείο της «βίαιης», άμεσης και αδιαμεσολάβητης επέμβασης των λαϊκών μαζών στην πολιτική σκηνή, που ανατρέπει τα πολιτικά δεδομένα, είναι κοινό. Εντούτοις, ενώ στην περίπτωση του Πολυτεχνείου η «εκτροπή» και το «πεζοδρόμιο», δηλαδή η κοινωνική έκρηξη, συντελείται σε συνθήκες δικτατορίας, στην περίπτωση των Ιουλιανών εμφανίζεται σε συνθήκες κοινοβουλευτισμού, έστω περιορισμένου. Στην πραγματικότητα, τη συγκεκριμένη αυτή μορφή τείνει να αποσταθεροποιήσει. Η διαφορά είναι νομίζουμε πολύ σημαντική και εξηγεί, ως ένα βαθμό, και τη διαφορετική στάση του πολιτικού κόσμου απέναντι στα δυο γεγονότα.

Και η στάση, όμως, των αριστερών πολιτικών δυνάμεων δεν υπήρξε διαφορετική: *λήθη, αποσιώπηση ή υποτίμηση*. Διόλου τυχαία, εφόσον αποτέλεσαν και γι' αυτές μια δυσάρεστη εμπειρία. Η αριστερά απουσίασε πολιτικά από τα γεγονότα, δεν καθοδήγησε τη λαϊκή δυναμική. Δεν έπαιξε δηλαδή τον ιστορικό της ρόλο. Υπάρχουν, αναμφίβολα, ορισμένα επιστημολογικά εμπόδια, που απέτρεπαν, από την πλευρά της, την επιστημονική προσέγγιση των γεγονότων. Πριν απ' όλα, ένα ιστορικό ζήτημα, που ανάγεται στις καταβολές της ελληνικής κομμουνιστικής παράδοσης: η υπανάπτυξη του ελληνικού μαρξισμού. Πρόκειται, επίσης, για την ιστορική κουλτούρα της ήττας, που διαμόρφωσε η Αριστερά στην Ελλάδα μετά τον εμφύλιο (αμυντισμός, κοινοβουλευτισμός, εκλογικισμός, κ.λπ.). Δεν είναι τυχαίο, πως και η μεγαλύτερη επαναστατική εμπειρία στην Ελλάδα, η ΕΑΜική, τυπική περίπτωση επαναστατικής κρίσης, ποτέ δεν αναλύθηκε και αποτιμήθηκε από την αριστερά ως τέτοια. Οι ιδεολογίες του «εμφυλίου πολέμου», του «ξένου παράγοντα», του «λάθους», απώθησαν βαθειά στο αριστερό υποσυνείδητο την προβληματική της κοινωνικής ανατροπής. Στη συνεί-

δηση της Αριστεράς τα Ιουλιανά παρέμειναν κάτι ομιχλώδες, ανάμεσα στην προβοκάτσια («τα κόκκινα πουκάμισα») και στην «πολιτική ανωμαλία». Επιστημολογικό εμπόδιο αποτέλεσαν και οι θεωρίες για την «εξάρτηση», που είχαν ως αποτέλεσμα μια πλασματική παράσταση για τη συγκεκριμένη μορφή του μετεμφυλιακού κράτους («εξαρτημένου») και των συγκεκριμένων ενδοκρατικών αντιθέσεων.

Τα «Ιουλιανά», όπως είδαμε, εντάσσονται οργανικά και συντονίζονται με τον κύκλο ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων που σημειώθηκε, σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, κατά τη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία, αγώνων που συμβολικά έχουν καταγραφεί στο «'68», σημείο κορύφωσης της παγκόσμιας έκρηξης. Κανείς όμως, δεν διανοήθηκε ποτέ να περιλάβει στις αναφορές για το '68 την, ιδιαίτερη βέβαια, έκρηξη της ελληνικής κοινωνίας. Υπάρχει επιφανειακά κάποιος λόγος: η διαφορά των συνθημάτων. Στα Ιουλιανά, δεν θα τεθεί θέμα «σοσιαλισμού», «επανάστασης» ή «εργατικής εξουσίας». Θα τεθεί θέμα «Μοναρχίας και Δημοκρατίας», «αποκατάστασης του κοινοβουλευτισμού». Η διαφορά λοιπόν από το ευρωπαϊκό '68, θα υποστήριζαν πολλοί, είναι σαφής και ο παραλληλισμός ατυχής.

Κατά τη γνώμη μας, τα Ιουλιανά είναι η μοναδική μορφή που θα μπορούσε να πάρει (και πήρε) μια επαναστατική έκρηξη στη μετεμφυλιακή ελληνική κοινωνία. Είναι το χρεωστούμενο μιας ηττημένης επανάστασης και των αντιθέσεων που συσσωρεύτηκαν και οξύνθηκαν –δημιούργησαν δηλαδή εκρηκτική συγχώνευση– επί μια δεκαπενταετία μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Η αναγκαστική διαφορά που εμφανίζεται στη μορφή, συγκριτικά με τις αντίστοιχες κοινωνικές εντάσεις που εκδηλώνονται σ' ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο κατά τη δεκαετία αυτή, δεν οφείλεται σε κάποια δήθεν «υπανάπτυξη» του ελληνικού καπιταλισμού, στην ταξική «ασάφεια» της ελληνικής κοινωνίας, στην «καθυστέρηση» του πολιτικού συστήματος, κ.λπ. Είναι προϊόν και ιστορικό αποτέλεσμα της συγκεκριμένης έκβασης της ταξικής πάλης που διεξάχθηκε στον κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή της νίκης των κυρίαρχων τάξεων-συντριβής του ΕΑΜικού λαϊκού μπλοκ και της επιβολής μιας έκτακτης μορφής αστικού κράτους, «μη-κανονικής».

Ο «κουτσοιυρεμένος» (υπό όρους) μετεμφυλιακός κοινοβουλευτισμός, η ανυπαρξία μαζικών αστικών κομμάτων και θε-

σμών αντιπροσώπευσης (συνδικάτων, κ.λπ.), συμβαδίζει με την κρίση-ανυπαρξία αστικής ηγεμονικής ιδεολογίας, ικανής να ενσωματώσει τις ηττημένες λαϊκές τάξεις μετά από τη στρατιωτική τους συντριβή. Μια δεκαετία, σχεδόν, (1950-1960) θα διαρκέσει η «αντεπαναστατική» περίοδος που ακολούθησε τον εμφύλιο. Η δεκαετία του '60, όμως, θα είναι διαφορετική για την Ελλάδα. Δεκαπέντε, μόλις, χρόνια χρειάστηκαν για να αποδειχθεί εκείνο που ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1985) έχει αναγνωρίσει επιγραμματικά, ότι δηλαδή «η νίκη που συντελείται με τα όπλα δεν σημαίνει κατ' ανάγκην και ηθική νίκη. Και η ήττα που οφείλεται στα όπλα δεν σημαίνει πάντοτε ηθική ήττα. Αυτό είναι ένας γενικός κανόνας».

Η συγκεκριμένη, πολιτικοποιημένη και ανελαστική μορφή του κράτους («Κράτος των εθνικόφρονων»), όχι μόνον δεν θα σταθεί ικανή να αποφύγει την άμεση πολιτικοποίηση των νέων κοινωνικών αγώνων που ξεσπούν, αλλά θα συνεισφέρει καθοριστικά σ' αυτήν. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους δεν θα μπορέσουν να τους απορροφήσουν. Δεν θα καταστεί δυνατό να καναλιζαριστεί η ένταση που κυοφορείται. Επιπρόσθετα, η συγκεκριμένη μορφή του κράτους, ελλείψει μηχανισμών αντιπροσώπευσης-ενσωμάτωσης, αφήνει έδαφος για να εκδηλωθεί *αδιαμεσολάβητη* η έκρηξη των κοινωνικών αντιθέσεων και η δράση των μαζών. Αν μπαίναμε στον πειρασμό να μιλήσουμε με όρους μιας ξεχασμένης συζήτησης, θα λέγαμε ότι αυτό που συνέβη βρίσκεται πλησιέστερα σε πόλεμο κινήσεων, παρά θέσεων.

Η ελληνική ιδιομορφία έγκειται στο εξής: στην Ελλάδα έχει συντελεστεί μια επανάσταση. Με το ΕΑΜ έχει τεθεί ζήτημα εξουσίας. Η συντριβή και η αντεπαναστατική δεκαετία του '50 που θα ακολουθήσει, έχει ακυρώσει αυτήν την προοπτική. Η ταξική κυριαρχία που έχει επιβληθεί, όμως, αποδεικνύει διαρκώς τον αδύναμό της χαρακτήρα. Η αστική ηγεμονία είναι ασταθής και υπονομευμένη.¹ Υπάρχουν δηλαδή ιστορικές προϋποθέσεις

1 «Αντί: Το φαινόμενο της κρίσης εξουσίας στην Ελλάδα είναι μόνιμο ή παροδικό;

Πουλαντζάς: Νομίζω ακριβώς πως μια από τις όψεις (aspects) της κρίσης είναι η *μονιμότητά της* σα φαινόμενου της ελληνικής κοινωνίας. Τους λόγους της μονιμότητας αυτής θα πρέπει να τους αναζητήσουμε στη φύση

για τη δημιουργία επαναστατικής κατάστασης στην Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του '60. Το κοινωνικό υπέδαφος είναι ώριμο. Υπάρχει, αφ' ενός, διατήρηση της εξαθλίωσης. Υπάρχει, αφ' ετέρου, η ιστορική ιδεολογική προϋπόθεση της εαμικής εμπειρίας. Υπάρχει, τέλος και η πολιτική προϋπόθεση: η μορφή του μετεμφυλιακού κράτους, που εξηγεί με τη σειρά της τις ιδιαίτερες μορφές που έλαβε η επαναστατική κατάσταση των Ιουλιανών. Η διαφορά της μορφής του κράτους στην Ελλάδα, από τις δυτικές αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, έχει ως αποτέλεσμα η έκρηξη των Ιουλιανών να προκαλέσει μεγαλύτερους *τριγμούς* και *ρωγμές* στο μετεμφυλιακό κράτος, από ότι ενδεχόμενα θα προκαλούσε μια κρίση της «ίδιας έντασης» –ας μας επιτραπεί η αυθαιρεσία– σε κάποιο άλλο δυτικό πολιτικό σύστημα.

Για τον ερευνητή της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, που έχει υπ' όψη του τις κοινωνικές προϋποθέσεις, τα Ιουλιανά δεν αποτελούν έκπληξη. Είναι το τελευταίο σκαλοπάτι στην πορεία που αρχίζει με την ανασύνταξη του εαμογενούς λαϊκού μπλοκ (1949-1961), οδηγεί στην ανάταση των κοινωνικών αγώνων από τις αρχές της δεκαετίας του '60 και κορυφώνεται με τα Ιουλιανά. Και ταυτόχρονα αποτελεί «αναβίωση» μιας άλλης εποχής. Οι εμπειρίες των περίφημων «70 ημερών» ξανάφεραν στην επιφάνεια όλον τον αγωνιστικό-ενωτικό πλούτο της εαμικής εμπειρίας.

της ελληνικής αστικής τάξης και στη μορφή του κοινωνικού σχηματισμού [...] *Αποτέλεσμα αυτού του χαρακτήρα της ήταν και η αποτυχία της στη δημιουργία αυτού που λέμε “ηγεμονική ιδεολογία”.* Υπήρχε, εν πάσει περιπτώσει, *κυρίαρχη ιδεολογία της αστικής τάξης, αλλά χωρίς τη σταθερότητα που συναντάμε στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Έχουμε δηλαδή το φαινόμενο της ύπαρξης ενός αστικού στρώματος που πιστεύει σε μια σειρά ιδεολογικές αξίες, χωρίς να κατορθώνει ποτέ η άρχουσα αυτή ιδεολογία να διαβρώσει τις λαϊκές τάξεις [...]* (υπ. ΧΒ-ΓΜ) Στην Ελλάδα [...] η άρχουσα τάξη μπορεί να κατάφερε να σιωπήσουν οι αρχόμενοι, αλλά δεν κατάφερε αυτό που έγινε στη Γαλλία, τη Γερμανία, π.χ., κ.λπ., να επιβάλει το λόγο της. Εκείνο που χαρακτηρίζει τις αρχόμενες τάξεις εδώ στην Ελλάδα είναι όχι το ότι εκφράζονται με το λόγο της άρχουσας τάξης, αλλά ότι δεν εκφράζονται καθ' ύλην. Δεν έχουν λόγο. Στη Γαλλία π.χ. υπάρχει ένας λόγος της κυρίαρχης τάξης που γίνεται κατανοητός. Εδώ πέρα είναι τέτοιο το χάσμα, –και αποτελεί και αυτό μία κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας– ώστε δεν κατάφερε ποτέ η ιδεολογία αυτή να γίνει ηγεμονική, διότι δεν κατάφερε να επιβάλει το λόγο της ποτέ» (παρέμβαση του Ν. Πουλαντζά στη συζήτηση για την κρίση εξουσίας στην Ελλάδα, περιοδικό *Αντί*, 1975, τ. 24, σ. 34).

Αυτή η κρίση, λοιπόν, ωριμάζει εδώ και καιρό. Οι εκλογές του 1958 ήταν η απαρχή και ένας σαφής οιωνός, για την πολιτική εξέλιξη που θα ακολουθήσει αργότερα. Ένα γράμμα που απευθύνει, λίγο μετά από αυτές, ο Σεραφείμ Μάξιμος στην ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος (σε μια προσπάθεια να επανασυνδεθεί μαζί της), μέλλει να αποδειχθεί προφητικό: «Οι αποστάσεις που χωρίζουν σήμερα στην Ελλάδα τα καθημερινά πολιτικά αιτήματα από το αίτημα της εξουσίας και οι πιθανότητες που υπάρχουν να τα συνδέσουν όλα αυτά σε ένα ενιαίο όλον είναι τόσο μεγάλες ώστε μπορεί να δημιουργηθεί σύγχυση και μεγάλη μάλιστα. Οι μάζες του Έθνους στέκονται πολύ πέρα από ό,τι το επίσημο κράτος προστάζει και από ό,τι η νομιμότητα παρέχει ως κάτι το δυνατό. Σε μια χώρα όπου ύστερα από 8 χρόνων εμφύλιους πολέμους το επαναστατικό κόμμα συγκεντρώνει το 25% των ψήφων δεν είναι καθόλου φαντασίωση να υποθέσει κανείς ή να προβλέψει ότι με μια ανασύνταξη και διεύρυνση των πλαισίων αυτό το 25% μπορεί να γίνει 40 ή και περισσότερο [...] Αν πάρουμε το τωρινό διεθνές κλίμα όπως πάει να διαμορφωθεί στη βάση της συνυπάρξεως, το αίτημα της εξουσίας πάει σε δεύτερη μοίρα από την πλευρά των αμέσων επιδιώξεων και έρχονται πρώτα τα αιτήματα της συνταγματικής νομιμότητας, της αμερικανοκρατίας και της γερμανοκρατίας [...] Όμως επειδή οι συσχετισμοί των δυνάμεων ταξικά παρμένοι δίνουν άλλες δυνατότητες ημπορεί η ίδια αυτή πολιτική: Για τη συνταγματική νομιμότητα [...] να φέρει στο προσκήνιο δυνάμεις τέτοιας σύνθεσης και τέτοιας ανομοιογένειας ώστε να μας φέρει και πάλι μπροστά στην εξουσία» (Γράμμα προς την ΚΕ του ΚΚΕ, Οκτώβριος (;) 1959, στο Μάξιμος 1977).

6.2. *Ιουλιανά: «Πολιτική κρίση», ή «επαναστατική κατάσταση»;*

6.2.1. *Το πρόβλημα*

Αποτιμώντας την έκρηξη των Ιουλιανών, ο Γιώργος Θεοτοκάς θα γράψει σε ένα άρθρο του (8 Σεπτεμβρίου 1965): «Ο λαός [...] αντέδρασε με μια εξέγερση που πήρε, σε ορισμένες ώρες, ένα χαρακτήρα σχεδόν πάνδημο, σύμφωνα με όλες

τις ενδείξεις. Για να μειωθεί η εντύπωση, ειπώθηκαν λόγια σκληρά και επικίνδυνα. Ο λαός ονομάστηκε «όχλος» κι οι Έλληνες πολίτες –οι φοιτητές, οι εργάτες, οι γεωργοί, οι άνθρωποι των γραφείων, οι τραυματίες των πολέμων– ονομάστηκαν «αλήτες». Οι άρχοντές μας δεν έχουν ζυγίσει καλά τη σημασία των λέξεων όταν εκφράζονται για τους αρχόμενους. Ειπώθηκε ακόμα, σ' όλους τους τόνους, πως γίνεται στην Ελλάδα «Λαϊκό Μέτωπο», επειδή στις εκδηλώσεις έλαβε μέρος κι η Άκρα Αριστερά. Όταν όμως ζεσηκώνονται τα τρία τέταρτα τουλάχιστο του πληθυσμού, αυτό δε λέγεται πια ούτε «Λαϊκό» ούτε άλλου είδους «Μέτωπο». Αυτό λέγεται: το Έθνος. Γιατί αν τα τρία τέταρτα των Ελλήνων δεν είναι το Έθνος, τότε ποιος είναι;» («Πού πάμε;», στο Θεοτοκάς 1966).²

Τα Ιουλιανά δεν ήταν, όπως συχνά υποστηρίζεται, απλώς μια «πολιτική κρίση». Κατά τη γνώμη μας, τα Ιουλιανά υπήρξαν τυπική περίπτωση «επαναστατικής κατάστασης», σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό της έννοιας. Όχι «επαναστατικής κρίσης», ούτε «επανάστασης». Ήταν όμως «επαναστατική κατάσταση με αναχαίτηση («μπλοκάρισμα») του κινήματος των μαζών» και τελικά με «αντεπαναστατική διέξοδο» (δικτατορία).

Οι έννοιες της «επαναστατικής κατάστασης» και της «επαναστατικής κρίσης» είναι κομβικές για τη θεωρητική κατανόηση των Ιουλιανών. Ο ορισμός της επαναστατικής κατάστασης, κυρίως στα κείμενα του Λένιν, αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο της πάλης των τάξεων, που εμφανίζεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις σε κάποιον κοινωνικό σχηματισμό. Προσπαθώντας να αποφύγουμε μια σχηματοποιημένη κατανόηση των εννοιών αυτών, συγκρατούμε, για το πλαίσιο της δικής μας παρέκβασης, τα εξής: 1) Στα κείμενά του, ο συγγραφέας δεν ανήγαγε ποτέ την επαναστατική κατάσταση και την

2 «Η ιστορική [...] πείρα από τα πρόσφατα γεγονότα στην Ελλάδα (1965), μας έδειξε ότι [...] οι εργαζόμενες μάζες μπορούν και να μετατρέψουν το αδιέξοδο [XB-ΓM: Ο Ν.Ψ. εννοεί τα "περιοδικά αδιέξοδα που αντιμετωπίζει νομοτελειακά ο μονοπωλιακός καπιταλισμός"] σε πανεθνική κρίση, δηλαδή σε εκρηκτική επαναστατική κατάσταση. Το γεγονός ότι κάποια χώρα ανήκει στη ζώνη της επαναστατικής ύφεσης, δεν εμποδίζει καθόλου το λαό της –μέσα σε συνθήκες κοινωνικού αδιέξοδου– να κινηθεί και να δράσει επαναστατικά. Αρκεί να υπάρξει τη στιγμή εκείνη ο αναγκαίος καταλυτικός παράγοντας [...]» (Ψυρούκης 1976, σελ. 127).

επαναστατική κρίση σε «μοντέλο». 2) Δεν υπάρχει κάποια «τυπολογία» της επαναστατικής κατάστασης. Αντίθετα, η *πληθώρα των ιστορικών εμπειριών που έχουν εμφανιστεί παγκοσμίως, αλλά και στην Ελλάδα*, δείχνει, ότι η επαναστατική κατάσταση (και η επαναστατική κρίση) παρουσίασε πάντοτε τις δικές της πρωτότυπες και ανεπανάληπτες μορφές. Το ίδιο συνέβη και με τα Ιουλιανά. Είχαν τα δικά τους πρωτότυπα και μοναδικά – ιστορικά χαρακτηριστικά. Ποια είναι όμως, *τα βασικά χαρακτηριστικά, που προσδίδουν σε μια συγκυρία «επαναστατικό» χαρακτήρα*; Ο Λένιν περιέγραψε απλώς τα βασικά, *αντικειμενικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν μια πολιτική συγκυρία, ως «επαναστατική κατάσταση»*. Πριν προχωρήσουμε στον ορισμό της έννοιας επισημαίνουμε δυο κινδύνους: 1) τη μηχανιστική ανάγνωση, προσκολλημένη στον «τύπο» των διατυπώσεων και, κατά συνέπεια, την εξίσου μηχανιστική κωδικοποίηση της έννοιας, τη μετατροπή της σε συνταγή πάσης χρήσεως. 2) την οικονομιστική «ανάγνωση» του λενινιστικού ορισμού – ξένη προς τον ίδιο το συγγραφέα. Σημειώνουμε, τέλος, *παρενθετικά, πως η έννοια συγκροτείται βαθμιαία, ακολουθώντας τη διακύμανση του ρωσικού εργατικού κινήματος και στοιχεία της βρίσκονται διάσπαρτα σε διάφορα κείμενα, που τα χωρίζει όχι μόνο ο χρόνος αλλά και –το σημαντικότερο– η διαφορά της συγκυρίας*. Απαιτείται, δηλαδή, συνθετική και όχι εκλεκτικιστική ανάγνωσή τους.

Σε κάποιο από αυτά τα κείμενα περιέχεται και η εξής γνωστή διατύπωση: «Για ένα μαρξιστή δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επανάσταση είναι αδύνατο να γίνει χωρίς επαναστατική κατάσταση, μα κάθε επαναστατική κατάσταση δεν οδηγεί σε επανάσταση. Ποια είναι, μιλώντας γενικά, τα γνωρίσματα μιας επαναστατικής κατάστασης; Ασφαλώς δεν θα πέσουμε έξω, αν υποδείξουμε τρία βασικά γνωρίσματα, τα παρακάτω: 1) Η αδυναμία των κυρίαρχων τάξεων να διατηρήσουν σε αναλλοίωτη μορφή την κυριαρχία τους· η μια είτε η άλλη κρίση των “κορυφών”, η κρίση της πολιτικής της κυρίαρχης τάξης που δημιουργεί ρωγμή, απ’ όπου εισχωρεί η δυσaréσκεια και ο αναβρασμός των καταπιεζομένων τάξεων. Συνήθως, για να ξεσπάσει η επανάσταση δεν είναι αρκετό “τα κάτω στρώματα να μη θέλουν”, μα χρειάζεται ακόμα και “οι κορυφές να μην μπορούν” να ζήσουν όπως παλιά. 2) Επιδείνωση, μεγαλύτερη από

τη συνθησιμένη, της ανέχειας και της αθλιότητας των καταπιεζόμενων τάξεων. 3) Σημαντικό ανέβασμα για τους παραπάνω λόγους της δραστηριότητας των μαζών, που σε “ειρηνική” εποχή αφήνουν να τις ληστεύουν ήσυχα, ενώ σε καιρούς θύελλας τραβιούνται τόσο απ’ όλες τις συνθήκες της κρίσης, όσο και από τις ίδιες τις “κορυφές”, σε αυτοτελή ιστορική δράση. Χωρίς αυτές τις αντικειμενικές αλλαγές, που δεν εξαρτώνται ούτε από τη θέληση ορισμένων χωριστών ομάδων και κομμάτων, αλλά ούτε και από τη θέληση ορισμένων χωριστών τάξεων, η επανάσταση, κατά γενικό κανόνα, δεν μπορεί να γίνει. Το σύνολο αυτών των αντικειμενικών αλλαγών είναι εκείνο που ονομάζεται επαναστατική κατάσταση. Τέτοια κατάσταση υπήρχε το 1905 στη Ρωσία και σ’ όλες τις εποχές των επαναστάσεων στη Δύση. Τέτοια όμως κατάσταση υπήρχε και στα 1860-1870 στη Γερμανία και στην περίοδο 1859-1861 και 1879-1880 στη Ρωσία, αν και σ’ αυτές τις περιπτώσεις δεν έγινε καμιά επανάσταση. Γιατί; Γιατί δεν γεννά κάθε επαναστατική κατάσταση επανάσταση, αλλά μόνο μία τέτοια κατάσταση, όπου οι αντικειμενικές αλλαγές που απαριθμήσαμε, συνενώνονται με τις υποκειμενικές αλλαγές και συγκεκριμένα: με την ικανότητα της επαναστατικής τάξης να αναλάβει επαναστατική μαζική δράση, αρκετά ισχυρή, ώστε να τσακίσει (ή να εξασθενήσει σημαντικά) την παλιά κυβέρνηση που ποτέ, ακόμη και σε εποχή κρίσεων, δεν “πέφτει” αν δεν τη “ρίξουν» («Η χρεωκοπία της II Διεθνούς», 1915, *Άπαντα*, τόμος 26, σσ. 220-221).

Μπορούμε να πούμε προκαταβολικά, ότι η εμπειρία των Ιουλιανών εμφάνισε και τα τρία βασικά χαρακτηριστικά, με τα οποία προσδιορίστηκε η έννοια, εδώ και 75 χρόνια. Στη συγκυρία Ιουλίου-Αυγούστου 1965 συνυπήρχαν, και το στοιχείο της κοινωνικής εξαθλίωσης, και το στοιχείο της αδυναμίας των κυρίαρχων τάξεων να ασκούν απρόσκοπτα την εξουσία τους, και, τέλος, το στοιχείο της αυτόνομης πολιτικής εμφάνισης των μαζών. Ας αναλύσουμε τώρα, τα τρία βασικά χαρακτηριστικά της επαναστατικής κατάστασης, όπως αυτά εκδηλώθηκαν στα Ιουλιανά.

6.2.2. Η κρίση των «από κάτω»

Ο Δημήτρης Χαραλάμπης (1985) υποστηρίζει ότι τα Ιουλιανά

δεν ήταν επαναστατική κατάσταση, διότι δεν υπήρχε οικονομική κρίση, αντίθετα, η καπιταλιστική ανάπτυξη σημειώνει ραγδαίους ρυθμούς. Λέει χαρακτηριστικά: «Η πολιτική κρίση ούτε προέρχονταν ούτε είχε αντίκτυπο στην οικονομία. Είναι ουσιαστικό στοιχείο για την ανάλυση του χαρακτήρα της κρίσης εκπροσώπησης και της μορφής που πήρε αυτή στην Ελλάδα, το γεγονός ότι η πολιτική κρίση δεν συμβάδισε με οικονομική κρίση» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 216). Είναι σωστή μια παρόμοια διατύπωση; Πιστεύουμε πως όχι. Πρόκειται κατά τη γνώμη μας για ελλιπή κατανόηση της έννοιας «επαναστατική κατάσταση», που οφείλεται σε μια μάλλον μηχανιστική και οικονομιστική αντίληψη, τόσο γι' αυτήν καθεαυτήν την έννοια, όσο και για την έννοια της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Αντίθετα από την ευρύτατα διαδεδομένη άποψη, η επαναστατική κατάσταση δεν συνιστά κάποιο αλγεβρικό άθροισμα [πολιτική κρίση + οικονομική κρίση = επαναστατική κατάσταση].

Η οικονομική κρίση είναι σίγουρα στοιχείο της επαναστατικής κατάστασης, *όταν όμως υπάρχει*. Στις διατυπώσεις των κλασικών, ο παράγοντας της οικονομικής κρίσης δεν τίθεται ποτέ εν είδει προαπαιτούμενου, για τον χαρακτηρισμό κάποιας συγκυρίας ως επαναστατικής κατάστασης. Κανείς δεν αμφισβητεί, λ.χ., ότι ο Μάης του '68 στη Γαλλία ήταν επαναστατική κατάσταση. Και όμως, οικονομική κρίση δεν υπήρχε στη Γαλλία. Ο Λένιν, στα κείμενα στα οποία ορίζει την έννοια και περιγράφει τα βασικά της χαρακτηριστικά, δεν μιλάει για «οικονομική κρίση». Μια περισσότερο προσεκτική ανάγνωση αυτών των διατυπώσεων μπορεί να πείσει. Μιλάει για «επιδείνωση, μεγαλύτερη από τη συνηθισμένη, της ανέχειας και της αθλιότητας των καταπιεζόμενων τάξεων». Το πρώτο λοιπόν που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι, ότι βασικό χαρακτηριστικό της επαναστατικής κατάστασης είναι η εξαθλίωση και όχι η οικονομική κρίση. Στην αντίληψή του, η εξαθλίωση δεν περιορίζεται μόνο στα οικονομικά φαινόμενα. Κατά δεύτερο λόγο, η έννοια της *εξαθλίωσης* των μαζών δεν είναι υπερχρονική, ή αφηρημένη. Αντίθετα, είναι πάντοτε *ιστορικά προσδιορισμένη*, όπως αντίστοιχα και στο Μαρξ η έννοια της αξίας της εργατικής δύναμης. Δεν παραπέμπει σε κάποιο αφηρημένο, *απόλυτο* επίπεδο «στερήσεων και δεινών», ως γνώρισμα της επαναστατικής κατάστασης. *Πρόκειται απλώς για όξυνση, «δηλαδή για*

επιδείνωση ενός συγκεκριμένου επιπέδου διαβίωσης των μαζών, που υπάρχει στις δοσμένες συνθήκες. Το επίπεδο αυτό μπορεί να είναι αρκετά υψηλό σε σύγκριση με άλλες χώρες, ιδιαίτερα με τις αναπτυσσόμενες, όμως μπορεί να υστερεί από τις πραγματικές ανάγκες των μαζών, που διαμορφώνονται στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες [...] η παραπέρα διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στις πραγματικές [XB-ΓΜ: κοινωνικές] ανάγκες των εργαζομένων και στις αντικειμενικές δυνατότητες ικανοποίησής τους, ανάμεσα στο βαθμό ικανοποίησης των αναγκών των εργαζομένων, από τη μία μεριά και της κυρίαρχης τάξης από την άλλη (ένα φαινόμενο που ο καπιταλισμός δεν μπορεί ούτε να εξαλείψει, ούτε να αποτρέψει) μπορούν να προβάλλουν σαν ισχυρός επαναστατικός παράγοντας και μάλιστα πιο ισχυρός απ' ό,τι το σταθερά χαμηλό βιοτικό επίπεδο των λαϊκών μαζών στις χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής (υπ. XB-ΓΜ)» (Μπατάλωφ 1987, σελ. 45).

Στα προβλήματα κατανόησης της έννοιας προστίθεται και εκείνο που δημιουργούν οι ελληνικές μεταφράσεις των κειμένων του Λένιν. Ενδεικτικά αναφέρουμε, ότι στην ισπανική έκδοση των Απάντων, η εν λόγω περικοπή μεταφράζεται διαφορετικά: «Secundo: agudización más allá de lo habitual de los “sufrimienos y de las necesidades de las clases oprimadas.”» Ο συγγραφέας δεν μιλά για αθλιότητα (ισπ. miseria) αλλά για *δεινά-ταλαιπωρίες* [«sufrimientos»] και ανάγκες των καταπιεζόμενων τάξεων [«necesidades»]. Στην πραγματικότητα βλέπουμε ότι χρησιμοποιεί και γενικότερους –από τον όρο «εξαθλίωση»– όρους, π.χ. «δεινά», «ταλαιπωρίες», «ανάγκες», κ.λπ.

Πρόκειται για τις γενικότερες συνθήκες ζωής των μαζών, που δεν είναι προφανώς μόνον «οικονομικές». Πρόκειται και για τη φτώχεια, «δηλαδή για τις οικονομικές συμφορές τις οποίες όμως ο Λένιν δεν τις κατέτασσε ποτέ στην αθλιότητα, όπως ούτε και το σύνολο των δεινών που προβάλλουν σαν γνώρισμα της επαναστατικής κατάστασης το κατατάσσει στα οικονομικά φαινόμενα» (Μπατάλωφ 1987, σελ. 46).

Ο ίδιος ο Λένιν προσφέρει σαφείς διατυπώσεις, που δεν επιτρέπουν παρερμηνείες: «Η Ρωσία ζει μια επαναστατική κατάσταση, γιατί η καταπίεση της τεράστιας πλειοψηφίας του πληθυσμού, όχι μόνο του προλεταριάτου, μα και των εννιά δεκάτων των μικροπαραγωγών, ιδιαίτερα των αγροτών, οξύνθηκε

στον ανώτατο βαθμό, και μάλιστα η οξυμένη αυτή κατάσταση, οι λιμοί, η φτώχεια, η ανομία, ο χλευασμός σε βάρος του λαού (υπ. ΧΒ-ΓΜ) βρίσκονται σε κατάφωρη αναντιστοιχία και με την κατάσταση [...] που υπάρχει σε όλες τις γειτονιές, όχι μόνο τις ευρωπαϊκές, μα και τις ασιατικές χώρες» («Η πρωτομαγιά του επαναστατικού προλεταριάτου», 1913, *Άπαντα*, τόμος 23, σσ. 301-302).

Το πρόβλημα λοιπόν που τίθεται εδώ είναι το εξής: *υπήρχε το 1965 στην ελληνική κοινωνία εξαθλίωση των μαζών – «κρίση των από κάτω»; Και είναι δυνατόν αυτή η κρίση να συνυπάρχει με ραγδαία καπιταλιστική επέκταση;* Κατά τη γνώμη μας η απάντηση είναι θετική και για τα δυο ερωτήματα, όπως δείξαμε και στο δεύτερο κεφάλαιο. Η καπιταλιστική επέκταση της δεκαετίας του '60, όχι μόνον συμβαδίζει, αλλά και οφείλεται στην κοινωνική εξαθλίωση και την πολιτική καταπίεση. Βέβαια, η εξαθλίωση (ή η οικονομική κρίση) δεν μετατρέπεται αυτόματα, ούτε αναγκαία, σε πολιτική κρίση, ή επαναστατική κατάσταση.

Για τη δημιουργία της επαναστατικής κατάστασης δεν αρκεί μόνον η ύπαρξη οικονομικής κρίσης, ή εξαθλίωσης των μαζών. Δεν αρκεί οι «από κάτω» να μην μπορούν να ζήσουν όπως πριν. Απαιτείται ακόμα η κρίση των «κορυφών» (των «από πάνω»), δηλαδή, *κρίση (= παράλυση)* της πολιτικής των κυρίαρχων τάξεων (του συνασπισμού εξουσίας). Αυτό το βασικό χαρακτηριστικό της επαναστατικής κατάστασης *διακρίνεται, αναμφίβολα, στα Ιουλιανά και πιο συγκεκριμένα στο διάστημα 15 Ιουλίου - 20 Αυγούστου 1965.*

6.2.3. Τα συστατικά στοιχεία της κρίσης των «από πάνω» και το πρόβλημα της «πολιτικής κρίσης»

«Ο ιστορικός ερευνητής ή ο επικός μυθιστοριογράφος του μέλλοντος, που θα μελετά τη σημερινή ελληνική κοινωνία, θα εντυφώσει μια μέρα, με την αμεροληψία που θα του δίνει η απόσταση του χρόνου, στα πρακτικά του τελευταίου Συμβουλίου του Στέμματος (σπουδαίο υλικό για ένα Μπαλζάκ). Ψάχνοντας ανάμεσα στις γραμμές, θα δει πως το κύριο θέμα του πολύωρου διαλόγου των μελών του Συμβουλίου, το θέμα που προσδιορίζει όλα τα άλ-

λα είναι τούτο: Έρχονται οι Λαμπράκηδες να μας σκοτώσουν! Τι θα κάνουμε για να σωθούμε;»

Γ. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, 29 Σεπτεμβρίου 1965

Με τα Ιουλιανά, η πόλωση της πολιτικής σκηνής, που έχουμε παρακολουθήσει σε ολόκληρη την προδικτατορική περίοδο, φτάνει στο ανώτατο όριό της. Η περίοδος των δύο χρόνων που ακολουθεί, από τον Ιούλιο του 1965 έως την επιβολή της δικτατορίας τον Απρίλιο του 1967, είναι περίοδος, κυριολεκτικά, διχοτόμησης της πολιτικής σκηνής. Από τη μια πλευρά στέκει η Μοναρχία, που ταυτίζεται με τη δεξιά και επαναφέρει αυθόρμητα στη μνήμη την εμφυλιακή εικόνα του «μοναρχοφασισμού». Από την άλλη, η «δημοκρατική παράταξη» με κυρίαρχη πλευρά το Κέντρο και τον Γ. Παπανδρέου, αναβαπτισμένον και εξαγνισμένον στη λαϊκή συνείδηση, λόγω της σύγκρουσής του με τον βασιλιά. Η πόλωση, αντανάκλαση στην πολιτική σκηνή της ταξικής πόλωσης της ελληνικής κοινωνίας, παίρνει τώρα τα χαρακτηριστικά *αυθεντικής* πολιτικής κρίσης, κρίσης των «από πάνω».

Τα τρέχοντα πολιτικά γεγονότα που προκάλεσαν την έκρηξη των Ιουλιανών είναι γνωστά, γι' αυτό και δεν θα επιμεινουμε.³ Θα δούμε όμως αναλυτικά σε τι ακριβώς συνίσταται η κρί-

3 Σχετικά με την τρέχουσα πολιτική πλευρά των γεγονότων, η σχετική βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Βλέπε: Τις επιστολές Κωνσταντίνου - Γ. Παπανδρέου και τα πρακτικά του Συμβουλίου του Στέμματος [ΣτΣ], 1 και 2 Σεπτεμβρίου 1965, Ιστορικές εκδόσεις, Αθήνα, 1965 // Ομοίως *J. Meynaud 1966*: «Η πολιτική κρίση του καλοκαιριού του 1965», σελ. 482 κ.ε. // Του ίδιου 1974, ιδιαίτερα κεφ. 2, σελ. 54 κ.ε. // *Α. Παπανδρέου* 1974, κεφ. 9: «Το βασιλικό πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου 1965», σσ. 226-272 // *Σ. Λιναρδάτος* 1986β, σσ. 220-238 // *Π. Κανελλόπουλος* 1975, σελ. 76 κ.ε. // Γ. Κάττης 1974, κεφ. 5 «Κωνσταντίνος ο μικρός», σσ. 201-222 // *Δ. Κούσουλας* 1988, μέρος Α', «Η κατολίσθηση» // *Ν. Παπαδημητρίου* 1986, σσ. 309-318 // Σημειώνουμε, παρενθετικά, ότι αν και έχουν μεσολαβήσει 20 και πλέον χρόνια από την έκδοση του βιβλίου του Jean Meynaud, η νεότερη βιβλιογραφία μάλλον λίγα ουσιαστικά έχει να προσθέσει στη διεισδυτικότερη παραγμάτευση της πολιτικής σκηνής που παρουσιάζει αυτό το έργο // Βλέπε επίσης Ηλιού 1966 // Λάδης 1985 // Παρασκευόπουλος 1974 και 1988 // Χονδροκούκης 1974 // Μ. Παπανδρέου 1975 // Σπανίδης 1981 // Κορέσης 1984 // Κασσιμάτης-Πετρίδης-Σιδεράτος 1988 //

Για μια θεωρητική προσέγγιση των γεγονότων: *Κ. Τσουκαλάς* 1974, ειδικότερα το κεφ. 14 «Πραξικόπημα του βασιλιά ή πραξικόπημα των συνταγματαρχών», σσ. 178-193 // *Δ. Χαράλάμπης* 1985, ειδικότερα «Ο κοι-

ση των «από πάνω» στα Ιουλιανά.

Α. Εξαιτίας της απρόσμενης λαϊκής παρέμβασης, η *ρήξη κοινοβουλευτισμού/Μοναρχίας δεν θα επιλυθεί κοινοβουλευτικά*. Θα μετατραπεί (εσωτερικευτεί) σε πραγματική κρίση των πόλων εξουσίας – ενδοκρατική κρίση (Χαραλάμπης 1985), σε *ανοικτή κρίση και απονομιμοποίηση της Μοναρχίας*, ικανή να οδηγήσει στην ανατροπή της. Η ανοικτή αμφισβήτηση του ρόλου και της θέσης της Μοναρχίας μέσα στη δομή του κράτους και η κατά μέτωπο ρήξη των κυριαρχούμενων τάξεων με αυτήν είναι νομίζουμε το ουσιαστικό ζήτημα που τίθεται στα Ιουλιανά και ταυτόχρονα ένα βασικό στοιχείο για τον προσδιορισμό αυτής της συγκυρίας ως επαναστατικής κατάστασης. Το βασιλικό πραξικόπημα είναι η «ρωγή» μέσα από την οποία θα «παρεισφύσει» η συσσωρευμένη λαϊκή αγανάκτηση και η αφορμή για να εκδηλωθεί η ανεξέλεγκτη λαϊκή δυναμική. Πράγματι, με τα Ιουλιανά έρχεται στην επιφάνεια ολοκάθαρα η αδυναμία των κορυφών της αστικής πολιτικής να διατηρήσουν την κυριαρχία τους αναλλοίωτη, κάτι που θα επαληθεύσει και η κατοπινή έκβαση της πολιτική μας ιστορίας: επιβολή δικτατορίας, κατάργηση της Μοναρχίας, μεταπολίτευση. Η μετεμφυλιακή δομή της εξουσίας έχει χρεωκοπήσει.

Β. *Στα Ιουλιανά εκδηλώνεται επίσης ανοικτή κρίση πολιτικής εκπροσώπησης, κρίση δηλαδή των συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων*. Η αστική εξουσία και η εσωτερική της δομή στάθηκε αδύνατο να ενσωματώσουν, ή να περιορίσουν τη λαϊκή δυναμική, που εκφράστηκε μετά το 1961 πολιτικά και εκλογικά στην Ένωση Κέντρου. Η ίδια η Ε.Κ. και ο Γ. Παπανδρέου, από κάποιο σημείο και έπειτα, έδειξαν ανικανότητα να συγκρατήσουν τις λαϊκές πιέσεις μέσα στα δεδομένα για την εποχή όρια της βασιλευομένης δημοκρατίας. Εδώ ακριβώς αρχίζει να διαμορφώνεται ανοικτά η *κρίση εκπροσώπησης*, ως αποτέλεσμα του βασιλικού πραξικοπήματος.

νοβουλευτισμός σε αδιέξοδο», σελ. 181 κ.ε. //

Για την προσέγγιση από την οπτική της επαναστατικής κατάστασης, Ν. Ψυρούκης: *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, τόμος τρίτος 1976, με υπερεκτίμηση όμως της επίδρασης του Κυπριακού // *Ροδάκης* 1975, σσ. 201-214 // *Δαλαβάργας* 1965 // *Λιβιεράτος & Καραμπελιάς* 1985.

Τα Ιουλιανά, ή ορθότερα η περίοδος που ανοίγει με το βασιλικό πραξικόπημα του Ιουλίου '65, είναι μια νέα περίοδος έντασης του ριζοσπαστισμού και παρουσίας του λαϊκού κινήματος. Η κοινωνική συμμαχία που ανέδειξε την Ε.Κ. στην εξουσία μετατοπίζεται, όπως θα δούμε, σε ιδεολογικές-πολιτικές θέσεις που θα τη φέρουν σε αντίθεση με την ηγεσία του κόμματος. Η διάσταση αυτή αποτελεί την ουσία της κρίσης εκπροσώπησης. Δεν πρόλαβε βέβαια να πάρει τη μορφή ενός ριζικού διαχωρισμού της κοινωνικής βάσης του «Κέντρου» από την «πεμπτοφαλλαγγίτικη» ηγεσία του Γέρου (ο όρος ανήκει στον Κ. Τσουκαλά), που θα οδηγούσε σε νέες μορφές εκπροσώπησης του λαϊκού μπλοκ. Κατάφερε, όμως, σ' εκείνην τη συγκυρία, να καταστήσει *αντικειμενικά* τη νίκη της Ε.Κ. και του Γ. Παπανδρέου έναν τεράστιο κίνδυνο για τη Μοναρχία και τη μετεμφυλιακή δομή της εξουσίας.

Η κρίση εκπροσώπησης είναι βασικό πολιτικό αποτέλεσμα και χαρακτηριστικό της κρίσης των «από πάνω». *Είναι πριν απ' όλα κρίση της πολιτικής εκπροσώπησης των λαϊκών στρωμάτων. Αφορά πρωτίστως την Ένωση Κέντρου και την ΕΔΑ, αλλά δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτό.* Η αποδέσμευση και η αυτόνομη παρέμβαση των μαζών πυροδοτούν και την κρίση εκπροσώπησης του αστικού μπλοκ με τις αστικές πολιτικές (κοινοβουλευτικές) δυνάμεις.

Η κρίση εκπροσώπησης εμφανίζεται *ως γενικευμένη κρίση των συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων.* Για κάθε κόμμα όμως λαμβάνει διαφορετικές μορφές (Ψυρούκης 1976, Χαραλάμπης 1985). Για τα κόμματα που εκπροσωπούν το «λαό» (Ε.Κ., ΕΔΑ) παίρνει τη μορφή βαθμιαίας αποστασιοποίησης της κοινωνικής τους βάσης από τους εκπροσώπους της. Για την πολιτική εκπροσώπηση του αστικού μπλοκ (ΕΡΕ) παίρνει τη μορφή της κρίσης πολιτικής γραμμής. Στο εσωτερικό του, εμφανίζονται δυο, κατά βάση, διαφορετικές γραμμές εξόδου από την κρίση του καθεστώτος (Κοινοβούλιο-Δικτατορία).

Η κρίση των «από πάνω» που εμφανίζεται στα Ιουλιανά δεν περιορίζεται όμως μόνο στην κρίση εκπροσώπησης. Είτε ως αποτέλεσμα της είτε παράλληλα, εμφανίζονται και μια σειρά άλλα φαινόμενα που δεν ταυτίζονται ακριβώς με αυτήν. Αναλυτικότερα, τα φαινόμενα αυτά είναι:

1) Η κρίση της διακυβέρνησης, ανυπαρξία δηλαδή κυβέρνησης-

σης με την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου και αδυναμία να συγκροτηθεί νέα βιώσιμη εντός των κοινοβουλευτικών πλαισίων. 2) *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού*, με άλλα λόγια η ανικανότητά του να εξασφαλίσει την αστική κυριαρχία.⁴ 3) *Η χρεωκοπία – πολιτική και ιδεολογική – του επίσημου πολιτικού προσωπικού*.⁵

Έτσι τα «Ιουλιανά» δεν είναι απλώς και μόνον μια «πολιτική κρίση», όπως συχνά υποστηρίζεται. Είναι συνολική κρίση των «από πάνω» – έννοια πολύ ευρύτερη μιας απλής πολιτικής κρίσης – που σε συνάρθρωση (και ως αποτέλεσμα) της κρίσης των «από κάτω», δημιουργούν τις συνθήκες επαναστατικής κατάστασης. Αποτελεί σοβαρή περίπτωση αποσταθεροποίησης του πολιτικού συστήματος κυριαρχίας.

Ως όρος της «πολιτικής επιστήμης», η *πολιτική κρίση* χρησιμοποιήθηκε, είτε για να περιγράψει κάποια μεμονωμένα και επί μέρους στοιχεία που εμφανίζονται στο καθεαυτό πολιτικό επίπεδο, όπως π.χ. μια κρίση διακυβέρνησης, ή μια κρίση ιδιαίτερων κρατικών μηχανισμών, αντιθέσεις ανάμεσα σε κλάδους του κρατικού μηχανισμού, μορφές κρίσης των κομμάτων, κ.λπ., είτε ακόμη και συνολικότερα στοιχεία, τα οποία όμως πάντα εντοπίζει στο πολιτικό επίπεδο. Το βασικό χαρακτηριστικό δηλαδή της πολιτικής κρίσης, όπως χρησιμοποιείται σ' αυτήν την περίπτωση, είναι ότι προσπαθεί να ορίσει κάποια φαινόμενα, αποκόπτοντάς τα από το κοινωνικό και ταξικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο εδράζονται. *Καμιά, όμως, πολιτική κρίση δεν εμφανίζεται «αυτόνομα» στο πολιτικό επίπεδο, καμιά δεν είναι αυθύπαρκτη πολιτικά*. Πάντοτε, ίσως όχι ευθύγραμμο ούτε αυτόματα, είναι αποτέλεσμα σοβαρών κοινωνικών ανακατατάξεων και της αυτόνομης πολιτικής παρέμβασης των κυριαρχούμενων τάξεων. *Μόνον η όξυνση των κοινωνικών/ταξικών ανταγωνισμών (της πάλης των τάξεων) οξύνει τις εσωτερικές αντιθέσεις του Κράτους και του συνασπισμού εξουσίας, δημιουργεί την «πολι-*

4 «Το βασιλικό πραξικόπημα είχε παραλύσει την πολιτική ζωή του τόπου. Δεν υπήρχε διέξοδος πια. Το Κέντρο δεν μπορούσε πια να δώσει κυβέρνηση. Η ΕΡΕ το ίδιο. Ούτε η ΕΡΕ, ούτε το Κέντρο μπορούσαν να στηριχθούν στους ψήφους των αποστατών ή στους ψήφους της αριστεράς» (Ροδάκης 1975, σελ. 205) // Επίσης Ψυρούκης 1976, σελ. 361 // Χαραλάμπης 1985: «Ο κοινοβουλευτισμός σε αδιέξοδο», σελ. 181 κ.ε.

5 «Που πάμε, λοιπόν, με ένα πολίτευμα ραγιασμένο, μ' έναν πολιτικό κόσμο μειωμένο [...]» (Θεοτοκάς 1966, σελ. 23).

τική κρίση» (Πουλαντζάς 1975α, 1975β, 1975γ, 1978). Κάποιοι πολιτικοί επιστήμονες (π.χ. Dogan & Pelassy 1982) αντιλαμβάνονται το ίδιο ζήτημα, από διαφορετική οπτική, ως «υπαρκτή αποσύνδεση ανάμεσα σ' αυτά που το σύστημα είναι ικανό να προσφέρει και σ' αυτά που οι πολίτες περιμένουν να τους προσφέρει».

Μια κρίση διακυβέρνησης, η οποία εκδηλώνεται π.χ. με κυβερνητική αστάθεια, ποτέ δεν αποτελεί ένα φαινόμενο «ενδοπολιτικό», ή «ενδοκρατικό». Παραπέμπει, πάντοτε, στην έλλειψη συμπαγούς ηγεμονικής πολιτικής για το συνασπισμό εξουσίας, έλλειψη που με τη σειρά της έχει την εξήγησή της στην έντονη κινητικότητα των μαζών, την αστάθεια των κοινωνικών συμμαχιών, την κρίση πολιτικής εκπροσώπησης των παραδοσιακών/ιστορικών πολιτικών κομμάτων. Οποιαδήποτε ιστορικά παραδείγματα «πολιτικής κρίσης» –ελληνικά ή ξένα– μπορούν να το επιβεβαιώσουν. Η πολιτική ρευστότητα και η κυβερνητική αστάθεια που εμφανίζει η Ελλάδα στην περίοδο 1945-1952, η μεταπολεμική Γαλλία της 4ης Δημοκρατίας έως το 1958 και η ιταλική πολιτική σκηνή 1968-1976 είναι, απ' αυτήν την άποψη, αρκετά έκδηλα. Όπως είναι ενδεικτικό και το ελληνικό παράδειγμα των πέντε συνεχών κυβερνητικών εναλλαγών κατά την περίοδο 1965-1967 (κυβερνήσεις Αθανασιάδη-Νόβα, Τσιριμάκου, Στεφανόπουλου, Παρασκευόπουλου, Κανελλόπουλου): «[...] στην πραγματικότητα η ελληνική πολιτική κρίση δεν ήταν παρά η έκφραση μιας οξύτατης κοινωνικής κρίσεως που σοβούσε από καιρό και ωφείλετο στην ανικανότητα του καθεστώτος να βρη λύσεις αξιόλογες ή τουλάχιστον αποδεκτές για τα προβλήματα που εγεννήθηκαν με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του διεκδικητικού κινήματος των εργαζομένων» (Meynaud 1974, σελ. 197). Η διευκρίνηση αυτή είναι αναγκαία, διότι υπάρχουν αναλύσεις που αποκόπτουν τις πολιτικές κρίσεις, γενικά, αλλά και συγκεκριμένα τα Ιουλιανά, από το κοινωνικό τους πλαίσιο, τις ξεετάζουν «αυτόνομα», ως «πρόβλημα δομών».⁶

6 Ο Δημήτρης Χαραλάμπης, π.χ., διαπιστώνει ότι: «Μέσα από την απαίτηση για τήρηση, για πραγματοποίηση της αστικής νομιμότητας, εκδηλώθηκε η πολιτική κρίση, κρίση του κοινοβουλευτισμού, κρίση εκπροσώπησης» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 151). Αμέσως παραπάνω όμως έχει

Αν θέλουμε λοιπόν να χρησιμοποιήσουμε με επιστημονική αυστηρότητα την έννοια της «πολιτικής κρίσης» και όχι με τις τρέχουσες «δημοσιογραφικές» ή κινδυνολογικές σηματοδοτήσεις που πολλές φορές λαμβάνει, θα κρατήσουμε τον όρο αυτό ως συνώνυμο της «κρίσης των από πάνω». Κρίση που ουδέποτε εμφανίζεται από μόνη της, αν δεν συντρέξουν οι ειδικοί λόγοι που αφορούν τους «από κάτω».

6.2.4. Η αυτόνομη παρέμβαση του λαϊκού παράγοντα στις πολιτικές εξελίξεις

Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τις μορφές που πήρε η «κρίση των από πάνω» στα Ιουλιανά, αν δεν λάβουμε υπ' όψη μας την παρουσία των λαϊκών μαζών και τη δυναμική του κινήματος που αναπτύχθηκε. Είναι η προϋπόθεση δίχως την οποία δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε ούτε την εξέλιξη της συγκεκριμένης κρίσης.

Το μεγαλύτερο τμήμα, όμως, του ιστοριογραφικού υλικού που διαθέτουμε για τα Ιουλιανά, φαίνεται να αγνοεί, ή να υποβαθμίζει αυτόν τον παράγοντα. Διόλου τυχαία, η αντίληψη «περί πολιτικής» που πρυτανεύει στις περισσότερες απόψεις είναι εκείνη που οι «δρώντες φορείς» της πολιτικής (πολιτικοί, δημοσιογράφοι, κ.λπ.) βιώνουν στην προσωπική τους εμπειρία, στην καθημερινότητά τους. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη (μέσω της οποίας κατανοούν και το δικό τους ρόλο), η *πολιτική* είναι ένα «κλειστό σύστημα» που διαδραματίζεται ανάμεσα σε πολιτικά «πρόσωπα», φανερά ή κρυφά, στο προσκήνιο ή στο παρασκήνιο. Η *πάλη των τάξεων* δεν εμφανίζεται πουθενά, ή, στην καλύτερη περίπτωση, μόνον *συμπωματικά* και βέβαια ως

υποστηρίζει: «Ας πούμε τη γνώμη μας. Δεν πρόκειται για κρίση της ταξικής εξουσίας. Οι μικροαστικές, αγροτικές και εργατικές μάζες που στήριζαν την Ε.Κ. δεν αποτελούσαν έναν αντιεξουσιαστικό συνασπισμό “από τα κάτω” που απειλούσε πραγματικά ή δυνάμει την ταξική εξουσία, τον συνασπισμό στην εξουσία. Δεν είχε δημιουργηθεί η κατάσταση όπου οι από κάτω δεν ανέχονται πια την καταπίεση και οι από πάνω δεν μπορούν πια να την επιβάλουν (Λένιν), γιατί δεν υπήρχε ούτε καν αυτή η ίδια η απειλή» (όπ.π., σελ. 150). Το ερώτημα όμως παραμένει: που οφείλεται τότε και σε τι συνίσταται αυτή η «κρίση»;

«εξωγενής» παράγοντας: «το πεζοδρόμιο», «η οχλοκρατία».⁷ Ο Μεϋνών παρατηρεί ορθά πως: «εν ονόματι του πολιτικού ρεαλισμού οι μακιαβελικοί είναι πάντοτε πρόθυμοι να ειρωνευθούν όσους αποδίδουν μια οποιαδήποτε σημασία στα σκιρτήματα ή τις εκδηλώσεις της κοινής γνώμης. Υπογραμμίζουν, ότι παρά τις εκδηλώσεις αυτές, την τελευταία στιγμή προφέρουν πάντα οι μηχανορράφοι των ολιγαρχικών συνδυασμών. Για τους μακιαβελικούς η απάθεια της κοινής γνώμης, παρά την ύπαρξη ωρισμένων σποραδικών συνήθως σκιρτημάτων, μένει πάντα το βασικό δεδομένο των πολιτικών αγώνων. Όταν ο λαός κουρασθεί να εκφράζει την οργή του, επιστρέφει στα σπίτια του – στην ανάγκη αφού θάψη προηγουμένως τους νεκρούς του– και το γλέντι των προνομιούχων ξαναρχίζει. Αρκεί επομένως να κρατηθή κανείς με κάθε θυσία στην εξουσία, να μην υποχωρήσει ποτέ στον πανικό και είναι βέβαιο ότι, με την βοήθεια της κοπώσεως που θα καταλάβη τα πλήθη, θα μείνη νικητής στο τέλος της διαδρομής. Πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι η παρατήρηση αυτή περιέχει αρκετή δόση αλήθειας και δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι η εξέλιξη της τελευταίας ελληνικής πολιτικής κρίσεως την διαψεύδει απόλυτα. Ωστόσο συμβαίνει συχνά ωρισμένες εκδηλώσεις, που επιφανειακά δεν φέρνουν κανένα αποτέλεσμα, ν' αφήνουν ανεξίτηλα ίχνη στην συνείδηση του λαού και ν' αποτελούν τελικά την αφετηρία ή την υπόσχεση νέων αγώνων. Τίποτε δεν εγγυάται ασφαλώς, εκτός από την

7 Αυτή είναι π.χ. η αντίληψη των Πιτινέλη, Κανελλόπουλου, Γ. Παπανδρέου, Μαρκεζίνη, Γουντζάουζ, Σπανίδη, Κούσουλα, Χρονόπουλου, Παπαδημητρίου καθώς και της μεγαλύτερης αρθρογραφίας του Τύπου. Ο Σπύρος Μαρκεζίνης θα τονίσει στο Συμβούλιο του Στέμματος: «Δεν δίδω τόσην σημασίαν εις τα λεπτομερειακά, αλλά εις εν γεγονός, ότι το πεζοδρόμιον έχει κινηθή. Αυτό δε δια να ηρεμήση θα χρειασθῆ μεγάλη προσπάθεια!» (πρακτικά Συμβουλίου του Στέμματος 1965, σελ. 42) //

Ο Μεϋνών παραμένει φωτεινή εξαίρεση, θεωρώντας την παρουσία των λαϊκών μαζών βασικό παράγοντα της κρίσης των Ιουλιανών. Βλέπε Meynaud (1966): «παρουσία της λαϊκής θελήσεως», σσ. 497-499 // Και Meynaud (1974): «ρόλος της κοινής γνώμης», σσ. 69-73 // Επίσης Θεοτοκάς 1966 //

Για την αριστερή ιστοριογραφία, βλέπε το άρθρο του Ηλία Ηλιού «περί πεζοδρομίου και οχλοκρατίας», στο Ηλιού 1966, σσ. 187-204 // Από ντηση του Μ. Κύρκου στον Αλ. Βαμβέτσο, στο Μ. Κύρκος 1965, σελ. 20 κ.ε. // Επίσης Κάρης 1974, σσ. 228-229 // Λάδης 1985.

τάση που έχουμε να ερμηνεύσουμε το μέλλον με τις εντυπώσεις που συνηθίσαμε να έχουμε από το παρελθόν, ότι οι μακιαβελλικοί θα έχουν πάντοτε δίκιο. Έχουμε ακριβώς την εντύπωση ότι η κρίση του καλοκαιριού του 1965, όσο και αν επίσημα κλείνει με την επιτυχία των σχεδίων του κοινωνικού συντηρητισμού, εδημιούργησε νέα στοιχεία που θα μπορούσαν να του καταφέρουν, σε ένα όχι και απαραίτητα απομακρυσμένο μέλλον, σοβαρότατα πλήγματα» (Meynaud 1966, σελ. 497).

Και όμως, η αυτόνομη παρέμβαση των μαζών που χαρακτηρίζει την επαναστατική κατάσταση του Ιουλίου-Αυγούστου, αυτό που υποτιμούσαν στις μηχανοραφίες τους τα επιτελεία και αποκαλούσαν περιφρονητικά «πεζοδρόμιο» και «οχλοκρατία», είναι ο λόγος για τον οποίον αποτυγχάνουν όλες οι διαφορετικές εκδοχές της αστικής στρατηγικής στη «στιγμή» εκείνη. «Οι διαδηλώσεις παρέλυσαν τα πάντα. Η εξουσία στη διάρκεια της πρωθυπουργίας Νόβα και Τσιριμώκου ήταν στο δρόμο» (Ροδάκης 1975, σελ. 209). Η κίνηση των μαζών και ο ευνοϊκός, υπέρ του λαϊκού παράγοντα, συσχετισμός δυνάμεων στο κοινωνικό επίπεδο, *εσωτερικεύουν* την κρίση στο αντίπαλο στρατόπεδο των κυρίαρχων καθεστωτικών πολιτικών δυνάμεων. Όποια σενάρια, συμφωνίες, ζυμώσεις, απόπειρες συγκλίσεων, υποχωρήσεις, κ.λπ. θα δοκιμασθούν μέσα στα πολιτικά κόμματα και στα κέντρα της κρατικής εξουσίας, δηλαδή όλα τα σενάρια που καταστρώθηκαν για να εγγυηθούν διέξοδο με «ομαλή συνέχεια» της συγκεκριμένης μετεμφυλιακής εξουσίας, θα αποτύχουν.

Για πρώτη φορά μετά τον εμφύλιο και την ήττα του ΕΑΜ, οι μάζες κινούνται εναντίον της (συγκεκριμένης) εξουσίας, με ρυθμούς ανεξέλεγκτους και απρόβλεπτους.⁸ Το λαϊκό κίνημα της χώρας για πρώτη φορά μετά την εποποιΐα της Αντίστασης έγινε ο αποφασιστικός παράγοντας των εξελίξεων, αναδείχθηκε σε *αυτόνομο πόλο της πολιτικής σκηνής*. Για 70 μέρες ολόκληρη η Ελλάδα θα συγκλονιστεί από τις πορείες, τις διαδηλώσεις

8 «Η πολιτική κρίση μετατρέπεται έτσι σε *πανεθνική κρίση*. Οι εξεγερμένες μάζες ζητούσαν αλλαγή του *πολιτικού καθεστώτος*. Διάχυτα και απροσδιόριστα ζητούσαν την κατάργηση της αμερικανοκρατίας, που εκείνη τη στιγμή τη συνταύτιζε ο κόσμος με το *παλάτι*» (Ψυρούκης 1976, σελ. 355).

και τις απεργίες που πραγματοποιεί η εργατική τάξη και γενικότερα οι μισθωτοί εργαζόμενοι, η νεολαία, οι αγρότες, τα μικροαστικά στρώματα, οι γυναίκες, οι δικηγόροι, οι επιστήμονες και οι διανοούμενοι. Για πρώτη φορά, μετά την εαμική εποχή, η χώρα ξαναζούσε ένα τόσο μαζικό και πολύμορφο ενωτικό μέτωπο βάσης.

Το μέγεθος της λαϊκής παρέμβασης είναι εντυπωσιακό. «Στη συνεδρίαση της Βουλής της 25 Αυγούστου (1965) ελέγχθη [...] ότι στο διάστημα των σαράντα ημερών από το μοναρχικό πραξικόπημα είχαν πραγματοποιηθεί τετρακόσιες λαϊκές συγκεντρώσεις σε ανοιχτό χώρο. Δυό απ' αυτές, η κάθοδος του Παπανδρέου από το Καστρί και η κηδεία του δολοφονημένου από την αστυνομία φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα, ήταν της τάξεως των εκατοντάδων χιλιάδων. Ο ρυθμός δέκα μεγάλων λαϊκών κινητοποιήσεων κάθε μέρα δεν νομίζω ότι έχει προηγούμενο στην ελληνική ιστορία (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Κάτρης 1974, σελ. 228).

Η ανάπτυξη της εξέγερσης διατήρησε όλα τα στοιχεία μιας μαζικής, αυθόρμητης κινητοποίησης. Κάτι τέτοιο έχει διευκολυνθεί προφανώς και από την απουσία *μαζικών αστικών κομμάτων* στην προδικτατορική περίοδο, κομμάτων που να διατηρούν ισχυρές ιδεολογικές-οργανωτικές σχέσεις με τις μάζες. Η προηγούμενη παρατήρηση αφορά φυσικά και στην Ε.Κ., η βασική αντίφαση της οποίας θα οξυνθεί «δραματικά». Με δεδομένη τη μορφή, τη λειτουργία και τη συγκεκριμένη (διαμορφωμένη) σχέση με την εκλογική βάση που διέθετε, αδυνατούσε να «φιλτράρει» και να καθοδηγήσει οποιαδήποτε κοινωνική κίνηση ξεπηδούσε αυθόρμητα, έστω και αν προερχόταν από μάζες που την ψήφιζαν. Μετά την αποπομπή του Γ. Παπανδρέου με το βασιλικό πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου, η λαϊκή κινητοποίηση βρέθηκε σε προφανή αντίθεση με την ηγεσία που διαχειριζόταν αυτήν την πολιτική σύγκρουση.

Ποια στοιχεία συνθέτουν την παρέμβαση των μαζών; α) Κύριο χαρακτηριστικό της αποτελεί η *ακαθοδήγητη, αυθόρμητη* και ταυτόχρονα μαχητική και αγωνιστική παρουσία τους. Πράγματι, οι διαδηλώσεις που ξεσπούν από την πρώτη κιόλας στιγμή δεν είναι ούτε προγραμματισμένες, ούτε υπακούουν στην πολιτική γραμμή κάποιου κόμματος (Ε.Κ. ή ΕΔΑ). Αντιθέτως, στο επόμενο διάστημα θα καταβληθεί από μέρους τους η μεγαλύτερη δυνατή προσπάθεια για πολιτικό ή οργανωτικό έλεγ-

χο των συγκεντρώσεων και των πλαισίων τους. β) *Οι μορφές πάλης* που θα υιοθετηθούν (συνεχείς συγκεντρώσεις, πορείες, απεργίες) τοποθετούνται στον αντίποδα της γραμμής τόσο του Κέντρου όσο και της ΕΔΑ, για μια «κεντρική διευθέτηση» του προβλήματος, είτε διαμέσου ενός συμβιβασμού με τη Μοναρχία (Γ. Παπανδρέου) είτε ενός συναινετικού προγράμματος διεξόδου (ΕΔΑ). γ) Πολύ περισσότερο, *η γενική πολιτική απεργία* της 27ης Ιουλίου 1965, παρά την περιορισμένη της επιτυχία, ως κλιμάκωση του αγώνα, επανεγγράφει το στοιχείο της *ρήξης* με τις καθεστωτικές δυνάμεις και πάντως, βρίσκεται και αυτή στον αντίποδα της *κοινοβουλευτικής αναμονής*. Συνοδεύεται από την καθημερινή άμεση παρουσία των μαζών, την άσκηση ασφυκτικής πίεσης πάνω στους εκλεγμένους «Πατέρες του Έθνους» που επιβάλλει τον άμεσο έλεγχο της κοινοβουλευτικής εντολής.⁹

9 «Ένα απρόβλεπτο στοιχείο προστέθηκε στη σειρά των αλυσιδωτών αντιδράσεων: η λαϊκή αγανάκτηση με εκδηλώσεις που ομοιές του, ως προς την έκταση και την ένταση, δεν είχαν υπάρξει ως τότε, δυσκόλευε την εκπλήρωση των βασιλικών επιδιώξεων. Επί πολλές εβδομάδες, εκατοντάδες χιλιάδες λαού διαδήλωναν καθημερινά την οργή τους κατά των αποστατών και των Ανακτόρων [...] Συνεπώς δεν πρέπει να μας εκπλήττει το γεγονός ότι οι επίδοξοι αποστάτες έδειξαν ξαφνικά απροθυμία να εγκαταλείψουν τον πεπτωκότα ηγέτη τους, ο οποίος απολάμβανε τόσα αισθήματα λατρείας εκ μέρους του λαού. Όταν ο Λαμπράκης [...] προσπάθησε ν' αλλάξει γραμμή με σκοπό να πάψει την υποστήριξή του προς τον Παπανδρέου, ένα ορισμένο πλήθος συγκεντρώθηκε έξω από τα γραφεία του συγκροτήματός του και έβαλε φωτιά σε τεράστιους σωρούς εφημερίδων. Ο Λαμπράκης, ο οποίος κέρδιζε τεράστια ποσά από τις πρώτες σε κυκλοφορία εφημερίδες του, ενέδωσε» (Τσουκαλάς 1974, σελ. 180) // Τις λαϊκές πιέσεις στην Κοινοβουλευτική Ομάδα και στους βουλευτές του Κέντρου περιγράφει παραστατικά και ο Δημήτρης Λιβιεράτος: «Είναι τέτοιο το κύμα της προδοσίας και της αποσύνθεσης αυτού του κόμματος [ΣΣ: της Ε.Κ.], που προ πολλού θα είχε πετύχει η Αυλή να το διασπάσει αν δεν υπήρχε αυτή η άμεση πίεση προς τους βουλευτές από τον κόσμο. Οι χωριάτες, οι ψηφοφόροι κυνηγάνε τους βουλευτές στα σπίτια τους, στους δρόμους, στα καφενεία, στα χωριά για να τους εμποδίσουν να προδώσουν. Εκεί στηρίζεται η Ένωση Κέντρου αυτή τη στιγμή και ο Παπανδρέου ειδικά. Στο ότι ο κόσμος από τα κάτω με χίλιους τρόπους κρατάει την πειθαρχία στο κόμμα. Οι συνεδριάσεις της κοινοβουλευτικής ομάδας και το τι γίνεται μέσα στο κόμμα του Κέντρου έχει γίνει πια υπόθεση του κόσμου» (Λιβιεράτος 1985, σελ. 54). Και αλλού: «Η βοή του κόσμου νίκησε αυτές τις μέρες. Αυτός ήταν ο παράγοντας που παρέλειψαν στους

6.3. *Οι ιδιαιτερότητες των «επαναστατικών καταστάσεων». Η συζήτηση για τα «Ιουλιανά»*

Η επαναστατική κατάσταση εμφανίζει κάθε φορά τα δικά της ανεπανάληπτα χαρακτηριστικά που είναι αδύνατο να προβλεφθούν. Ούτε, βέβαια, είναι δυνατό να προβλεφθεί με «μαθηματική ακρίβεια» η στιγμή της έκρηξης των συσσωρευμένων αντιθέσεων και, κυρίως, η αφορμή. «Δεν μπορούμε να ξέρουμε –και κανείς δεν είναι σε θέση να καθορίσει από τα πριν– ποτέ θα φουντώσει εκεί [XB-ΓΜ: αναφέρεται στην Αγγλία] μια πραγματική προλεταριακή επανάσταση και ποια θα είναι η αφορμή που πιο πολύ θα ξυπνήσει, θα ξεσηκώσει, θα σπρώξει στον αγώνα τις πολύ πλατιές μάζες που σήμερα κοιμούνται ακόμη [...] Μπορεί “τον πάγο να τον ραγίσει”, να τον “σπάσει” μια κοινοβουλευτική κρίση (υπ. XB-ΓΜ). Μπορεί μια κρίση που θα προκληθεί από τις αποικιακές και ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις, [...] μπορεί και κάτι άλλο, κ.λπ. [...] Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι λ.χ. στην αστική Γαλλική Δημοκρατία, μέσα σε μια κατάσταση που και από διεθνή και από εσωτερική πλευρά ήταν εκατό φορές λιγότερο επαναστατική από τη σημερινή, ήταν αρκετή μια τόσο “απρόοπτη” και τόσο “μικρή” μια από τις χιλιάδες και χιλιάδες άτιμες πράξεις της αντιδραστικής στρατοκρατίας (υπόθεση Ντρέφους) για να φέρει το λαό στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου!» (Λένιν, Ο Αριστερισμός..., 1920, *Απαντα*, τόμος 41, σσ. 82-83).¹⁰ Στην Ελλάδα του 1965 η αφορμή ήταν, όντως, μια κοινοβουλευτική κρίση. Η κρίση προκλήθη-

υπολογισμούς τους [XB-ΓΜ: οι μάζες] έκλεισαν τα στόματα αντίδρασης στα μαγαζιά, στα καφενεία, στα εργοστάσια, στους δρόμους, παντού. Δεν υπήρχε άνθρωπος που να εκδηλώνεται υπέρ της ΕΡΕ ή να υποστηρίζει τους προδότες και τους εξωμότες. Τους υποχρέωσαν να στέκουν σε μια απομόνωση. Μια καταπληκτική και πρωτοφανής καραντίνα. Οι βουλευτές του Κέντρου κυνηγιόντουσαν από τον κόσμο συνέχεια μήπως και λακίσουν, μήπως και προδώσουν την εντολή που είχαν από το λαό, μήπως και πουληθούν. Από τις ίδιες τις οικογένειες των βουλευτών παρουσιάστηκαν περιπτώσεις τρομερού κυνηγητού και σταματήματος στην τελευταία στιγμή της προδοσίας» (δπ.π., σελ. 72) // Επίσης Κάτρης 1974, σελ. 213 // Meynaud 1974, σελ. 68 // Λάδης 1985, σσ. 32-33 //.

10 Το πρόβλημα αυτό εξετάζει αναλυτικά η Marta Harnecker στο βιβλίο της *La revolución social (Lenin y América Latina)*, editorial Nueva Nicaragua, Managua, 1986.

κε όχι από μια φαινομενικά «μακρυνή» σύγκρουση, αλλά από την πλέον κεντρική και πολιτική που θα μπορούσε να υπάρξει: τη θέση του στρατού στη μετεμφυλιακή δομή της εξουσίας και τον έλεγχο του από τη Μοναρχία ή την κυβέρνηση ταυτόχρονα, τη θέση της ίδιας της Μοναρχίας ως πόλου εξουσίας. «Η αντικατάσταση του υπουργού της Εθνικής Άμυνας δεν ήταν η αιτία της κρίσης, αλλά μια απλή αφορμή που έβγαλε απότομα στο φως τη βαθύτερη κοινωνικοπολιτική μας ανισορροπία» (Θεοτοκάς, 29 Σεπτεμβρίου 1965, στο 1966).

Οι παράγοντες που καθορίζουν τη μορφή της επαναστατικής κατάστασης είναι το σύνολο των κοινωνικών αντιθέσεων –εσωτερικών και εξωτερικών– που συναρθρώνονται σε μια συγκεκριμένη χώρα και συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Αυτή η συσσωρευση και συγχώνευση, σ' ένα μόνον κράτος, όλων των δυνατών ιστορικών αντιφάσεων δημιουργεί ενότητα ρήξης, που καθιστά πιθανή την εκδήλωση της επαναστατικής κρίσης. Το πότε αρχίζει μια επαναστατική κατάσταση δεν αναφέρεται σε κανένα ημερολόγιο, ούτε και χωρίζεται η επαναστατική κατάσταση με σινικά τείχη από την επαναστατική κρίση.

Η συσσωρευση των κοινωνικών αντιθέσεων, οι απότομες στροφές της ιστορίας και της πολιτικής που χαρακτηρίζουν τέτοιες ιστορικές στιγμές, δεν επιτρέπουν καμιά μηχανιστική, ή σχηματική *σταδιολόγηση*, ούτε πάλι κάποια ποσοτική *αποτίμηση*. Ο μετασχηματισμός μιας «μη-επαναστατικής» κατάστασης σε επαναστατική, αποτελεί αντίθετα μια δυναμική διαδικασία, σχεδόν πάντα απροσδόκητη. Κανείς δεν φανταζόταν δυο ή τρεις μήνες πριν τα Ιουλιανά τι επρόκειτο να συμβεί. Το ίδιο συνέβη και με το γαλλικό Μάη, ή, πρόσφατα, στην περίπτωση της Ρουμανίας και γενικά το ίδιο έχει συμβεί με τις περισσότερες επαναστατικές εκρήξεις στην ιστορία.

Από την άλλη, δεν είναι δυνατό ούτε σκόπιμο να καταμετρηθεί κάποιος «βαθμός» επαναστατικότητας. Δεν έχει ουσιαστικό νόημα η σύγκριση μιας εθνικής επαναστατικής κατάστασης, με κάποια αντίστοιχη άλλου κοινωνικού σχηματισμού (π.χ. των Ιουλιανών με το γαλλικό, ή τον ιταλικό Μάη), ή με παλιότερη στον ίδιο κοινωνικό σχηματισμό (π.χ. των Ιουλιανών με την περίοδο της κατοχής). Εκείνο που έχει σημασία για τις πολιτικές δυνάμεις είναι η *κατεύθυνση* της δράσης και οι πολιτικές δυνατότητες που πιθανώς θα εμφανίσει. Η επαναστατική κατά-

σταση είναι μια τάση/κατεύθυνση των κοινωνικών αντιθέσεων.

Μιλήσαμε μέχρι τώρα για τη διάκριση επαναστατικής κατάστασης και επαναστατικής κρίσης (επανάστασης). Η θέση που έχουμε υποστηρίξει είναι ότι τα Ιουλιανά αποτελούν *επαναστατική κατάσταση, όχι επαναστατική κρίση. Πράγματι, στα Ιουλιανά δεν ξέσπασε «επανάσταση», δεν εμφανίστηκαν φαινόμενα δυαδικής εξουσίας, ούτε κατέρρευσε το αστικό κράτος. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες είναι η παρακάτω.*

Στα διάφορα κείμενα, κυρίως στον ορισμό του 1920, ο Λένιν διακρίνει σαφώς ανάμεσα στις υποκειμενικές και αντικειμενικές συνθήκες της επανάστασης. Πρόκειται για δυο διαφορετικές πραγματικότητες που πρέπει να διαφορίζονται ρητά (Harnecker 1986). Και αυτό, γιατί η επαναστατική κατάσταση δεν μετατρέπεται αυτόματα σε επανάσταση. Υιοθετώντας τη διάκριση που κάνει η Marta Harnecker μπορούμε να μιλήσουμε για *επαναστατική κατάσταση και επαναστατική κρίση*, ορίζοντάς τις δύο έννοιες ως εξής:

Επαναστατική κατάσταση, είναι η περίοδος που συγκεντρώνει τις τρεις γενικές αντικειμενικές συνθήκες που περιγράφει ο Λένιν και η οποία υποδηλώνεται και με τον όρο «γενική (πανεθνική) πολιτική κρίση». Υποδηλώνει ότι έχουν συσσωρευτεί όλες οι αντικειμενικές συνθήκες που απαιτούνται για την κοινωνική επανάσταση.

Επαναστατική κρίση (ή επανάσταση), είναι η περίοδος όπου εκτός από τις αντικειμενικές συνθήκες, που αντιστοιχούν στην επαναστατική κατάσταση, εμφανίζεται *ποιοτική* αλλαγή στη δράση της επαναστατικής τάξης, που περνάει από δημοκρατικές μορφές πάλης σε *μορφές εξεγερσιακού χαρακτήρα* (κρίση εξουσίας, κρίση ηγεμονίας, οργανική κρίση, κρίση του κράτους στο σύνολό του – Γκράμσι).

Είναι φανερό ποιοι παράγοντες ορίζονται ως υποκειμενικοί: η ανοιχτή πολιτική δράση και αυτόνομη πολιτική έκφραση των μαζών, το πρόβλημα με άλλα λόγια του επαναστατικού κόμματος. Η ικανότητα και η ετοιμότητα του επαναστατικού υποκειμένου για δράση, η απόφασή του να βαδίσει στον «ουρανό». Η μετατόπιση των μαζών από μορφές *απλά δημοκρατικές* (απεργίες, πορείες, συγκεντρώσεις) σε μορφές *επαναστατικές* και *εξέγερσης* (γενική ενεργητική απεργία, ένοπλες μορφές πάλης, εξέγερση). «Ούτε η καταπίεση των κάτω, ούτε η κρίση των πάνω

δεν θα προκαλέσουν ακόμη την επανάσταση, –θα προκαλέσουν μοναχά το σάπισμα της χώρας– αν δεν υπάρχει σ’ αυτή τη χώρα επαναστατική τάξη ικανή να μετατρέψει την παθητική κατάσταση της καταπίεσης σε δραστήρια κατάσταση αγανάκτησης και εξέγερσης». («Η πρωτομαγιά του επαναστατικού προλεταριάτου», 1913, *Άπαντα*, τόμος 23, σελ. 302). Παρόμοιες υποκειμενικές προϋποθέσεις δεν υπήρχαν στην Ελλάδα του 1965, όταν μάλιστα πριν από δεκαπέντε μόλις χρόνια έχει συντριβεί μια επανάσταση (θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω το πρόβλημα αυτό). Γι’ αυτό και τα Ιουλιανά δεν μετεξελίχθηκαν σε επαναστατική κρίση. Αντίθετα, η κρίση που δημιουργήθηκε θα οδηγηθεί σε αντεπαναστατική διέξοδο – στην επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας. Σχετικά με το τελευταίο, ένας επί πλέον ορισμός που υπάρχει σύμφωνα με τη Harnegger είναι αυτός της *επαναστατικής κατάστασης με αναχαίτηση* («μπλοκάρισμα») του κινήματος των μαζών.¹¹

Όσον αφορά στην ελληνική περίπτωση, θα σταθούμε ιδιαίτερω στην άποψη του Δημήτρη Χαραλάμπη (1985), καθότι αποτελεί τη μοναδική απόπειρα συνολικής θεωρητικής αποτίμησης των Ιουλιανών γεγονότων. Όλη η ανάλυσή του για την προδικτατορική περίοδο παραπέμπει κατά τη γνώμη μας, σε μια δομικιστική οπτική, διακριτικό γνώρισμα της οποίας είναι η προτεραιότητα που αποδίδει στις αντιθέσεις των κρατικών μηχανισμών και δομών εξουσίας, εις βάρος των κοινωνικών. Καταλήγει, έτσι, να πραγματεύεται την πολιτική σκηνή αποκομμένα από την κίνηση των μαζών και την πάλη των τάξεων. Εγκλωβίζεται σε μια οπτική που συλλαμβάνει την «πολιτική κρίση», ή την «κρίση του κράτους», όχι ως εσωτερικευση στο κράτος και στην πολιτική σκηνή των ταξικών συγκρούσεων, αλλά ως «αυτόνομο» ενδογενές (του κράτους) φαινόμενο. Την προβληματική αυτή εξετάσαμε παραπάνω. Εδώ θα επιμείνου-

11 Και αλλού: «η πείρα της ρωσικής επανάστασης, καθώς και η πείρα των άλλων χωρών, μαρτυρεί αδιάψευστα, πως όταν υπάρχουν οι αντικειμενικοί όροι μιας βαθιάς πολιτικής κρίσης, τότε και οι πιο μικρές και οι περισσότερο, θα έλεγε κανείς, απομακρυσμένες από την πραγματική εστία της επανάστασης συγκρούσεις μπορούν να έχουν την πιο σοβαρή σημασία σαν αφορμή, σαν σταγόνα που κάνει να ξεχειλήσει το ποτήρι, σαν αρχή της στροφής στις διαθέσεις, κ.λπ.» (Σχετικά με την εκτίμηση της τρέχουσας στιγμής, 1908, *Άπαντα*, τόμος 17, σελ. 285).

με στην άποψη του Δ.Χ. για ό,τι ονομάζει «επαναστατική κατάσταση». Ο Δ.Χ., όταν αναφέρεται στην «επαναστατική κατάσταση» έχει κατά νου μια συγκεκριμένη ανάλυση, αυτήν του Νίκου Ψυρούκη. Αναφέρει σχετικά: «Βέβαια υπάρχουν πολλοί, όπως ο Ψυρούκης, που βλέπουν στα Ιουλιανά μια επαναστατική κατάσταση που προδόθηκε από την αστική εξουσία της Ε.Κ. και τη ρεβιζιονιστική πολιτική της ηγεσίας της Αριστεράς, αλλά πρόκειται για μια καθαρά ανεδαφική υπόθεση. Όχι μόνο γιατί το αστικό σημερινό κράτος δεν μπορεί να ανατραπεί από αυθόρμητες κινητοποιήσεις που οδηγούνται από “σοφούς και συνεπείς αρχηγούς” αλλά και γιατί δεν υπήρχε καν η στοιχειώδης πολιτική υποδομή υποστήριξης ταξικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων» (όπ.π., σελ. 190).

Τι παρατηρούμε σ' αυτήν τη διατύπωση του Δ.Χ.; α) Υπάρχει, κατ' αρχήν, μια περιέργη απόδοση της έννοιας «επαναστατική κατάσταση», που κάθε άλλο παρά διευκρινίζει το πρόβλημα. Πρόκειται, μάλλον, για σχήμα λόγου παρά για θεωρητική διατύπωση. Ειδικά, όμως, ως προς το δεύτερο σημείο το οποίο θέτει, δηλαδή την ανυπαρξία ταξικών επαναστατικών κομμάτων θέλουμε να επισημάνουμε τα εξής: 1) το στοιχείο αυτό αναφέρεται στους «υποκειμενικούς» παράγοντες που απαιτούνται για να μετασχηματιστεί μια επαναστατική κατάσταση σε επαναστατική κρίση (επανάσταση). Άρα δεν αποδεικνύει αυτό που νομίζει ο Δ.Χ., ότι δηλαδή τα Ιουλιανά δεν ήταν επαναστατική κατάσταση. Αλλά εξηγεί ακριβώς, γιατί η επαναστατική κατάσταση των Ιουλιανών δεν μετεξελίχθηκε σε επανάσταση. 2) Αν παραβλέψουμε αυτήν τη σύγχυση των εννοιών να σταθούμε στη σωστή του διαπίστωση για ανυπαρξία επαναστατικών κομμάτων, τότε γιατί καταλογίζει στον Ν. Ψυρούκη «ανεδαφικότητα», αφού ο τελευταίος το ίδιο ακριβώς με αυτόν (ανυπαρξία επαναστατικών κομμάτων) υποστηρίζει; Πρόκειται για ολοφάνερη αντίφαση. 3) Επιπλέον, χρεώνει στον Ψυρούκη μια ανύπαρκτη αφέλεια, ότι, δήθεν, πιστεύει πως «το αστικό κράτος πέφτει με αυθόρμητες κινητοποιήσεις». Βέβαια, ο Δ.Χ. θεωρεί ότι «αντικρούει», με αυτόν τον τρόπο, την εκτίμηση –σχετικά με τα Ιουλιανά– για επαναστατική κατάσταση. Η άποψη όμως του Ν. Ψυρούκη είναι η ακόλουθη: «Η 16η Ιουλίου θα μπορούσε να ήταν ημέρα ιστορικής κοσμογονίας για τον ελληνικό λαό, αν το ηρωικό προλεταριάτο της Ελλάδας

διάθετε πραγματικά δικιά του οργανωμένη πολιτική επαναστατική πρωτοπορία. Μα τέτοια δεν υπήρχε. Γι' αυτό και η πανεθνική κρίση ακολούθησε τελικά το δρόμο της αντεπαναστατικής διεξόδου (Ψυρούκης 1976, σελ. 356). Και αλλού: «Η παραδοσιακή αριστερά [...] δεν μπορούσε να οδηγήσει την πανεθνική κρίση παρά μονάχα εκεί που την οδήγησε: στο αντεπαναστατικό διέξοδο, δηλαδή στην ήττα του λαού και στη νίκη των δυνάμεων του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού και της αμερικανοκρατίας. Και αυτό που δεν μπορούσε να φτιάξει η παραδοσιακή αριστερά, σίγουρα δεν ήταν δυνατό να το κάνει η “Ένωση Κέντρου” ή οποιαδήποτε άλλη δύναμη του κοινοβουλευτισμού» (όπ.π., σελ. 360. Βλ. και υπ. 2).

Η κριτική του Νίκου Ψυρούκη είναι σωστή. Διαπιστώνει πολύ απλά, όχι ότι τα Ιουλιανά ήταν επανάσταση, αλλά γιατί ακριβώς αυτή η συγκεκριμένη επαναστατική κατάσταση δεν μπόρεσε να μετατραπεί σε επαναστατική κρίση. Είναι μια κριτική από τα «αριστερά» στην ΕΔΑ και στην Ε.Κ. Ο Δ.Χ. στη δική του διατύπωση, που παραθέτει σ' αυτό το σημείο του βιβλίου του, φαίνεται να συμφωνεί με το Ν. Ψυρούκη, όταν μιλάει για έλλειψη της «στοιχειώδους πολιτικής υποδομής υποστήριξης ταξικών συμφερόντων και κυριαρχουμένων τάξεων». Άρα αντιφάσκει, διότι αφ' ενός συμφωνεί στην κριτική αυτή, αφ' ετέρου αυτήν την ίδια κριτική απορρίπτει, στο πρόσωπο του ίδιου συγγραφέα. Λέμε σ' αυτό το σημείο του βιβλίου του, γιατί ο Δ.Χ. σε άλλα μέρη, μιλώντας για την ΕΔΑ, τη χαρακτηρίζει ως το μόνο κόμμα με πλήρη «ρεαλιστική» εκτίμηση της συγκυρίας και των συσχετισμών (βλέπε αναλυτικά παρακάτω). Αλλού πάλι, αναφερόμενος στον Γ. Παπανδρέου φρονεί ότι η πολιτική του όφειλε να είναι ανοιχτά συμβιβαστική. Διατυπώνει δηλαδή αλλού μια κριτική στα κόμματα της αντιπολίτευσης «από τα δεξιά».

Ακόμα και στελέχη του ΚΚΕ, ενός κόμματος που η εκμετάλλευση τέτοιων καταστάσεων βρισκόταν πολύ έξω από τη στρατηγική του σύλληψη, θα αναγκασθούν, έστω διστακτικά, να παραδεχθούν την πραγματικότητα: «Τώρα σύντροφοι θέλω να πω τη γνώμη μου σχετικά με την εκτίμηση της κατάστασης, με το χαρακτηρισμό που δώσαμε στην πολιτική κρίση που ξέσπασε στη χώρα μας. Κι εγώ θεωρώ ότι ακόμα αυτή τη στιγμή δεν έχουμε τέτοια οξύτατη πολιτική κρίση με την έννοια της επα-

ναστατικής κρίσης. Σύμφωνα, αλλά είναι μια τέτοια κρίση “εν δυνάμει” η οποία δεν χωρίζεται με σινικά τείχη, από μian επαναστατική κατάσταση. Γιατί το λέω αυτό το πράγμα, σύντροφοι; Γιατί πιστεύω πως πρέπει να είναι μέσα στις προοπτικές μας, να μην έχουμε πραγματικά αύριο αιφνιδιασμούς. Και αν δεν το πούμε στο δημοσιεύσιμο κείμενο, οπωσδήποτε πρέπει να το πούμε εσωκομματικά, να το πούμε στο Κλιμάκιο, ότι η κατάσταση όπως βαδίζει, μπορεί να έχουμε αύριο –δεν λέω ότι θα έχουμε οπωσδήποτε– αλλά όπως εξελίσσονται τα γεγονότα, το πέρασμα από τη σημερινή κρίση, σε μια κατάσταση που θα έχει όλα τα στοιχεία μιας επαναστατικής κρίσης (Ομιλία Πάνου Δημητρίου στην 9η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, Αύγουστος 1965, στο Δημητρίου 1975α, σελ. 317).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ ΙΟΥΛΙΟΥ-ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1965. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ 1965-1967

7.1. Καθεστωτικό και κρίση της Μοναρχίας

7.1.1. Η ανάδειξη του καθεστωτικού σε κεντρικό πολιτικό ζήτημα

«Δεν ακούσατε τις φανατισμένες μάζες, το βράδυ της 27 Ιουλίου, να αποκρίνονται στο πρόσταγμα του τηλεβόα: Ένα ένα τέσσερα, και να ζητούν την κατάργηση της Μοναρχίας».

ΣΤΡΑΤΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ, *Η χαμένη άνοιξη*

Η κοινωνική έκρηξη του Ιουλίου '65, κορύφωση όπως είδαμε ευρύτερων διεργασιών της ελληνικής κοινωνίας, γίνεται η ευκαιρία να τεθεί ανοικτά στην προδικτατορική Ελλάδα *ζήτημα Μοναρχίας*, να υπονομευθεί η θέση της μέσα στη συγκεκριμένη δομή της μετεμφυλιακής εξουσίας. Η «κρίση» της Μοναρχίας είναι το άμεσο αποτέλεσμα της ανεξάρτητης επέμβασης του λαϊκού παράγοντα στην πολιτική σκηνή. Με αυτόν τον τρόπο, η εσωτερίκευση των κοινωνικών αντιθέσεων στο Κράτος και στον θεσμό της Μοναρχίας ειδικότερα, θέτει στην ημερήσια διάταξη την προοπτική κατάργησής της ως πόλου της μετεμφυλιακής εξουσίας. Εδώ ακριβώς συμπυκνώνεται και κορυφώνεται η διαδικασία της κρίσης των «από πάνω». Το «καθεστωτικό» αποτελεί τον *κεντρικό πολιτικό κριό* για την εκδήλωσή της. Είναι γνωστό βέβαια, ότι τα πολιτικά κόμματα της

«δημοκρατικής παράταξης» (Ε.Κ.-ΕΔΑ) απέφυγαν, για διαφορετικούς λόγους το καθένα, να το θέσουν ανοικτά, προσπάθησαν να παρακάμψουν το σκόπελο. Εκ των υστέρων, το γεγονός θα γίνει αφορμή να συσκοτιστεί αυτή η βασική πλευρά της ιστορίας των Ιουλιανών. Αντίθετα όμως με τις βουλήσεις των ηγεσιών, «καθεστωτικό» ζήτημα τέθηκε *αντικειμενικά* και μάλιστα με όρους μαζικού λαϊκού κινήματος. Το γεγονός δεν πιστοποιείται μόνο ιστορικά, αλλά και πολιτικά. Τα συνθήματα για *κατάργηση της Μοναρχίας* («Κάτω η Μοναρχία-Δημοψήφισμα») τέθηκαν κυρίαρχα, και κυρίως αυθόρμητα, από τον κινητοποιημένο λαό.¹ Όλοι οι πολιτικοί φορείς και τα επιτελεία τους

1 «“Η Αυλή να μαντρωθεί” είναι ένα από τα συνθήματα που θα ακούγεται τώρα συχνά και που, έστω και αν επινοήθηκε από οργανωμένα μέλη κομμάτων, εκφράζει την απέχθεια μεγάλης μερίδα του λαού για τη βασιλική καμαρίλα. Σε λίγο θα συμπληρωθεί από ένα ακραίο σύνθημα, που ξεφεύγει από τους διακηρυγμένους στόχους του αγώνα του Κέντρου και της Αριστεράς, να περιοριστεί ο βασιλιάς στο ρυθμιστικό του ρόλο που καθορίζει το Σύνταγμα της βασιλευομένης δημοκρατίας. Το σύνθημα θα απευθύνεται στον Κωνσταντίνο και θα τον καλεί: “πάρ’ τη μάνα σου και μπρος, δεν σε θέλει ο λαός”», (Λιναρδάτος 1986β, σελ. 245) // «Τα πιο μαχητικά από τα συνθήματα των διαδηλωτών εκείνου του καλοκαιριού ήταν χαρακτηριστικά: “Η Αυλή να μαντρωθεί”, “Πάρ’ τη μάνα σου και μπρος, δεν σε θέλει ο λαός”. “Εξω η Γερμανίδα”, “Εξω η Γκεσταπίτισσα”» (Λάδης 1985, σελ. 8) // Ένα στέλεχος της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, τότε, και ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ στη Μεταπολίτευση, διατυπώνει ζωντανά σε ένα κείμενο της εποχής εκείνης, γραμμένο κατά τη διάρκεια των γεγονότων, τα εξής: «Και κανείς δεν περίμενε περισσότερα από τον Παπανδρέου πάνω σ’ αυτό το ζήτημα [XB-ΓΜ: το καθεστωτικό]. Τουναντίον πολλοί ήσαν εκείνοι που περιμέναμε πολύ περισσότερα από την “αριστερή” ηγεσία της ΕΔΑ, αν και αυτή είχε δηλώσει επανειλημμένα ότι δέχεται σαν πολίτευμα τη βασιλευομένη δημοκρατία, “ερ’ όσον τη δέχεται η πλειοψηφία του λαού”. Και καλά, ας παραδεχτούμε ότι αυτή η θέση είχε κάποια βάση ως τις 15 του Ιούλη. Τώρα όμως ύστερα από το βασιλικό πραξικόπημα, ύστερα από τις αυθαιρεσίες των παλατιανών και των αυλοδούλων, ύστερα από τόσα γεγονότα και τους μεγαλειώδεις μαζικούς αγώνες, η πλειοψηφία του λαού δέχεται το καθεστώ της βασιλείας; Πρέπει να είναι κανείς εντελώς βλάκας για να μην καταλαβαίνει ότι η συντριπτική πλειοψηφία του λαού, διέπεται από αντιμοναρχικά αισθήματα, (ο σοσιαλ-προδότης Τσιριμώκος ανέβασε το ποσοστό σε 80%), θέλει δημοψήφισμα και την ανατροπή της βασιλείας και είναι διατεθειμένη να παλαιψει σκληρά για να επιβάλλει τις απόψεις της και να πετύχει το σκοπό της. Σήμερα και ο τελευταίος αγωνιστής και ο τελευταίος εργάτης και αγρότης, έχουν καταλάβει ότι αν δεν φύγει από τη μέση η σφηκοφωλιά

κατανοούν –και είναι πολύ ουσιαστικό– ότι η ενέργεια του βασιλιά και οι εξελίξεις που ακολούθησαν, έθεσαν καθεστωτικό ζήτημα. Ακράδαντη τεκμηρίωση προσφέρει η απλή ανάγνωση των πολιτικών δηλώσεων και τοποθετήσεων που εκφράζουν οι «δρώντες φορείς» του τότε καθεστώτος.

Στο χώρο του Τύπου, το συγκρότημα Λαμπράκη αντιλαμβάνεται σαφώς τον διαγραφόμενο «κίνδυνο». Ας δούμε για παράδειγμα τι επισημαίνει το *Βήμα* στις 20 Ιουλίου 1965, πέντε μέρες μετά την εκδήλωση της κρίσης: «Κάνουμε έκκληση προς τον *εξαπατηθέντα Βασιλέα* να σπεύσει ΑΜΕΣΩΣ εις απόλυσιν των διορισθέντων υπουργών [XB-ΓΜ: δηλαδή της κυβέρνησης Νόβα] διά να αποκατασταθή τοιουτοτρόπως η *ομαλότης και η γαλήνη και η ψυχική επαφή του Λαού με το Στέμμα* (υπ. XB-ΓΜ)» (παρατίθεται στο Ψυρούκης 1976, σελ. 358).

Τέτοιες επισημάνσεις υπάρχουν ακόμα αρκετές. Μετά την αποτυχία της κυβέρνησης Νόβα (Αύγουστος 1965), τα σενάρια για την αναβολή των εκλογών συνεχίζονται. Είναι γνωστό, ότι μια από τις αυλικές πρωτοβουλίες κατά του Γ. Παπανδρέου, αποτέλεσε εκείνην τη στιγμή το λεγόμενο «πρωτόκολλο τιμής». Το πρωτόκολλο υπογράφηκε την ημέρα της καταψήφισης της κυβέρνησης Νόβα (5 Αυγούστου 1965), από τους εκδότες *Χρ. Λαμπράκη (Το Βήμα, Τα Νέα), Ιωάν. Βελλίδη (Μακεδονία, Θεσσαλονίκη)* και *Ιωάν. Παπαγεωργίου (Αθηναϊκή)*, σε συνεργασία με στελέχη της Ε.Κ.² Ήταν μια δέσμευση, όσων το υπέγραφαν, να υποστηρίξουν τη «λύση Στεφανόπουλου». (Πρόκειται για την πρώτη διερευνητική εντολή που είχε λάβει από τον Μονάρχη ο Σ. Στεφανόπουλος και την οποία αποποιήθηκε, όταν η Κοινοβουλευτική Ομάδα της Ε.Κ. απέρριψε την υποστήριξή της). Το ενδιαφέρον στην πρωτοβουλία είναι η αιτιολόγησή της. Γιατί οι εκδότες τάσσονταν υπέρ της «λύσης Στεφανόπουλου»; Σημειώνει σχετικά ο δημοσιογράφος Ν. Παπαδημητρίου στο βιβλίο του (1986, σελ. 335): «Το “πρωτόκολλο” χαρακτήριζε τη διακήρυξη του Γ. Παπανδρέου για τη διενέργεια νέων εκλογών “απόσφορον” και ικανή “[...] να οδηγήσει τον τόπον εις νέον Εθνικόν διχασμόν λόγω του αφευκτώς τεθησομένου

που λέγεται παλάτι, δεν γίνεται τίποτα» (Δαλαβάρης 1965, σελ. 28) // Συνέντευξη με Δ. Λιβιεράτο // Ομοίως με Κ. Μπακιρτζή.

2 Παπαδημητρίου 1986, σσ. 333-335 // Λιναρδάτος 1986β, σελ. 254.

εκ των κάτω πλέον καθεστωτικού ζητήματος με ολεθρίας διά το Έθνος συνεπειάς [...]» [υπ. ΧΒ-ΓΜ] και ψήφισε να δεχθεί ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου “[...] να σχηματίσει Κυβέρνησιν ο δεύτερος τη τάξει εις το κόμμα μας κ. Στεφ. Στεφανόπουλος”³.

Αρχές Σεπτεμβρίου 1965, ύστερα από τη διαφαινόμενη αποτυχία και της δεύτερης κυβέρνησης των Αποστατών (Τσιριμώκου), αλλά και όταν έχει πλέον καμφθεί η επαναστατική κατάσταση, οι δυνάμεις του καθεστώτος δείχνουν να ανασυντάσσονται. Ο νεαρός Μονάρχης θα συγκαλέσει τότε το διαβόητο Συμβούλιο του Στέμματος.³ Χωρίς πολλές περιστροφές, το βασικό πρόβλημα γύρω από το οποίο αξονίζονται όλες οι ομιλίες είναι ένα: πως θα εκτονωθεί το καθεστωτικό ζήτημα που έχει τεθεί. Πώς θα αποφευχθούν εκλογές τη στιγμή εκείνη. Με εξαίρεση τον Γ. Παπανδρέου και τις ταλαντεύσεις του Π. Κανελλόπουλου ολόκληρος σχεδόν ο «ανθός» του πολιτικού προσωπικού συγκλίνει σε μια διαπίστωση: κάτω από τις συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, *οι εκλογές είναι αδιανόητες*, διότι θα έχουν καθεστωτικό χαρακτήρα. Το φάντασμα του «καθεστωτικού» πλανιέται, κυριολεκτικά, πάνω από τα κεφάλια των ανακτοσυμβούλων. Μπορεί το πολιτικό προσωπικό της εποχής εκείνης να χαρακτηρίζεται από χαμηλό ιδεολογικό επίπεδο, ήταν όμως πολύ δύσκολο να μην διαβλέψει έναν τόσο οφθαλμοφανή κίνδυνο που περιέκλειε η πολιτική συγκυρία. Μπορεί ο Γ. Παπανδρέου να κατέβαλε προσπάθειες να πείσει τα Ανάκτορα πως δεν κινδύνευαν από τον ίδιο και το κόμμα του, ή ακόμα μπορεί και ο ίδιος να το πίστευε. Σίγουρα όμως δεν έπεισε τους ενδιαφερόμενους.⁴ Η τοποθέτηση του Πιπινέλη, ενός από τους περισσότε-

3 Στο Συμβούλιο, τη σύνθεση του οποίου καθόριζε αυθαίρετα ο Κωνσταντίνος, πήραν μέρος από τον ίδιο οι: Γ. Παπανδρέου, Π. Κανελλόπουλος, Σπ. Μαρκεζίνης, Η. Τσιριμώκος, Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Κ. Τσαλδάρης, Στ. Γονατάς, Π. Παρασκευόπουλος, Κ. Δόβας και Δ. Κιουσόπουλος // «Το Συμβούλιον του Στέμματος γενικώς είναι θεσμός άγνωστος εις τα πολιτεύματα της βασιλευομένης δημοκρατίας, είναι θεσμός Ανακτοβούλιου αρμόζων εις απολύτους μοναρχίας» (Ηλιού 1966, σελ. 265).

4 Ο Γεώργιος Παπανδρέου, που θα μιλήσει πρώτος, θα τονίσει τα εξής: «Εδώ έχει δημιουργηθεί εν είδος αγωνίας εναντίον των εκλογών, ως εάν αι εκλογαί πρόκειται να είναι εισβολή του εχθρού. Και αναγιγνώσκω τας επικεφαλίδας εις τας εφημερίδας τας αντιθέτους. Εκλογές δεν θα γίνουν. Δηλαδή η Χώρα δεν παραδίδεται! Περίπου ως ένα αίσθημα ασφάλειας του Έθνους το οποίον προστατεύεται από τον κίνδυνον των εκλο-

ρο διορατικούς αλλά και αντιδραστικούς Έλληνες πολιτικούς,⁵ είναι ιδιαίτερα σημαντική όσο και τεκμηριωμένη. Θα συμπυκνώνει τελικά τη σκέψη όλων των παρευρισκομένων.⁶ Αυτό

γών, εις τας οποίας ο Ελληνικός Λαός θα εξέφραζε την θέλησίν του! Ποια είναι τα επιχειρήματα εναντίον της διενέργειας των εκλογών; Είναι πρώτον το επιχειρήμα, ότι θα ετίθετο αυτομάτως καθεστωτικών. Το επιχειρήμα κατά την γνώμη μου είναι απολύτως ασύστατον. *Διότι τα θέματα των εκλογών τα θέτουν υπεύθυνα τα κόμματα. Δόξα τω Θεώ, υπάρχουν μεγάλα υπεύθυνα κόμματα και το ιδιόν μου της ΕΚ και της ΕΡΕ του κ. Κανελλόπουλου, τα οποία είναι βέβαιοι ότι εκφράζουν την βούλησιν της μεγίστης πλειοψηφίας του Ελληνικού Λαού αθροιζόμενα. Και εφ' όσον τα δύο μεγάλα κόμματα δεν θέτουν καθεστωτικών, είναι φανερόν ότι θέμα δεν υπάρχει και όχι ότι απλώς δεν το θέτουν [...] όχι απλώς δεν θέτωμεν καθεστωτικόν αλλά το θεωρούμεν ως καταστροφήν διά τον τόπον [...]* Επομένως θέμα κινδύνου καθεστωτικού ζητήματος, ότι αυτομάτως θα ετίθετο, ότι θα ήτο ένα κύμα 70-80% και ουδείς θα ηδύνατο να αντισταθί, δεν υπάρχει και είναι φανταστικόν. Διότι όταν τα υπεύθυνα κόμματα έχουν τα συγκεκριμένα προγράμματα των και οιαδήποτε εάν είναι η έκβασις των εκλογών δεν πρόκειται να αποστούν αυτών, δεν υπάρχει κανένα αντίθετον ρεύμα το οποίον θα ηδύνατο να υπαγορεύη άλλην λύσιν (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Πλήρη Πρακτικά του Συμβουλίου του Στέμματος 1ης και 2ης Σεπτεμβρίου 1965, Ιστορικές Εκδόσεις 1965, σσ. 25-26).

5 Η «σκληρή» τάση της ΕΡΕ (Πιπινέλης, Ροδόπουλος, κ.λπ.) εκπροσωπείται και αυτή στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου. Πράγματι, ο Κανελλόπουλος, αν και ο νόμιμος αρχηγός της ΕΡΕ, δεν είναι και ο μόνος εκπρόσωπός της στο Συμβούλιο του Στέμματος (τη σύνθεσή του οποίου καθόριζε αυθαίρετα ο Μονάρχης). Συμμετέχει ακόμα ο Π. Πιπινέλης, βασικότερος ίσως εκπρόσωπος των «σκληρών» και τοποτηρητής των Ανακτόρων μέσα στο κόμμα της Δεξιάς. Η τάση αυτή αντιτάχθηκε και ηγεμόνυσε τελικά πάνω στις πρωτοβουλίες που προώθησε τη στιγμή εκείνη ο Κανελλόπουλος (Σεπτέμβριος 1965) προτείνοντας διεξαγωγή εκλογών με κυβέρνηση της ΕΡΕ. Οι σκληροί τάχθηκαν εναντίον της πρωτοβουλίας του Αρχηγού της ΕΡΕ για τη διεξαγωγή εκλογών, κατανοώντας, περισσότερο ίσω απ' αυτόν, τον καθεστωτικό τους χαρακτήρα.

6 Αξίζει να παρακολουθήσει κανείς αναλυτικά την εκπληκτική και μνημειώδη αυτή συζήτηση. Ο Σπ. Μαρκεζίνης, αρχηγός τότε του μικρού δεξιού Κόμματος Προοδευτικών, ενώ *αναγνωρίζει ρητά* ότι οι εκλογές είναι η μοναδική *συνταγματική* διέξοδος από την κρίση, εντούτοις τάσσεται κατά: «Αφ' ης στιγμής διεπιστώθη διαφωνία του Στέμματος με τον Αρχηγόν της πλειοψηφίας η ορθόδοξος συνταγματική λύσις ήτο η διενέργεια των εκλογών εντός της τακτής συνταγματικής προθεσμίας [...] συνταγματικώς αι εκλογαί όχι μόνον δεν απεκλείοντο, αλλά και θα ενεδεικνύοντο. Πολιτικώς αντεδεικνύονται [...] Είναι απόλυτος ανάγκη να ευρεθί τρόπος να λησμονήσωμεν προς στιγμίν τας εκλογάς» (όπ.π., σσ. 39-41). Ο λόγος είναι ο εξής: «[...] το Στέμμα δεν είναι νοητόν να οδηγήται εις εκλογάς υπό πίεσιν [...]

που φοβόταν ο Πιπινέλης ήταν ολοφάνερα οι λαϊκές κινητοποιήσεις, το πλατύ ενωτικό κοινωνικό μέτωπο που είχε διαμορφωθεί μέσα από τους αγώνες των 70 ημερών, έξω και πέρα από τις προθέσεις των ηγεσιών της «δημοκρατικής αντιπολίτευσης». Οι εκλογές έπρεπε πάσει θυσία να αποτραπούν γιατί σ' αυτές, παρά τις καθυστερητικές διαβεβαιώσεις του Γ. Παπανδρέου, θα καταγραφόταν το «Λαϊκό Μέτωπο»: «[...] Το χειρότερον είναι ότι έχει συντελεσθή εις την μάζαν, εις την βάση του κρατικού οικοδόμηματος, εκείνο το οποίον λέγομεν “Λαϊκόν μέτωπον” [...] μια εκλογική αναμέτρησης ενέχει τον κίνδυνον ενός “Λαϊκού Μετώπου” [...] ο κίνδυνος αυτός έχει συντελεστή, [...] το “Λαϊκόν Μέτωπον” εν τη πράξει έχει δημιουργηθή εις τας μάζας εκ της συμπτώσεως των συνθημάτων και των ενεργειών της κομμουνιστικής οργανώσεως από την μιαν μεριά και ωρισμένων μαζών τελουσών υπό την αιγίδα της Ε.Κ. από την άλλην. Αυτήν την σύμπτωσιν την επιδιώκει ως θέμα στρατηγικής τακτικής το Κομμουνιστικόν Κόμμα εις όλα τα μέρη του κόσμου. Από το 1936 έχει γίνει δόγμα εις όλον τον κόσμον η επιδίωξις

Δι' ἐμέ δεν είναι νοητόν. Ο πολίτης θα πιστεύει ότι οιοσδήποτε ή το πεζοδρόμιον, επέβαλε την γνώμην έναντι του Στέμματος (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (όπ.π., σελ. 40). Με την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία θα συγκλίνουν τόσο ο παλιός ηγέτης του Λαϊκού Κόμματος Κ. Τσαλδάρης όσο και ο «αποστάτης» πρωθυπουργός Γ. Αθανασιάδης-Νόβας. Ο πρώτος θα υποστηρίξει ότι «η περίπτωση του να πάμε εις εκλογάς σήμερον, κατ' ἐμέ τουλάχιστον αποτελεί εθνικήν αυτοκτονίαν» (όπ.π., σελ. 46), ενώ ο δεύτερος ότι «η γνώμη μου η προσωπική είναι, ότι δεν συμφέρει επ' ουδενί λόγω την χώραν αυτήν την στιγμήν, ενώ ευρίσκονται εν επικίνδυνω εκκρεμότητι τόσον σοβαρά ζητήματα, να ορίσωμεν χρόνον εκλογών [...] δεν είναι δυνατόν, υπό τας συνθήκας να αποτραπή το καθεστωτικόν και να περιορισθή ο εκλογικός αγών εις απλήν συνταγματολογίαν επί της λειτουργίας του πολιτεύματος» (όπ.π., σελ. 50). Θα προσθέσει μάλιστα ένα δραματικό τόνο λέγοντας «[...] προβλέπω εθνικόν διχασμόν ολέθριον διά το έθνος» (!) Τέλος, ο αρχηγός της ΕΡΕ, μέσα σε ένα κρεσέντο αντικομμουνιστικής υστερίας κατά των Λαμπράκηδων που τρομοκρατούν την ύπαιθρο και των κομμουνιστών που εξοπλίζονται (σσ. 32-35), θα αναφέρει και τα εξής: «[...] είπε και απόψε ο κ. αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου [...] ότι δεν θα θέσει θέμα καθεστωτικόν, αλλά θέμα κανονικής λειτουργίας του πολιτεύματος. Άρα εμμέσως θα υπάρχη [...] Να μου επιτραπή να είπω Μεγαλειότατε [...] ότι αυτό εμμέσως σημαίνει ανακίνησιν καθεστωτικού. Διότι δεν είναι δυνατόν οι πολλοί, και ιδίως η νεολαία, να γνωρίζουν περισσότερα από δύο άρθρα του Συντάγματος και το 114 [...]» (πρακτικά, όπ.π., σελ. 53).

“Λαϊκού Μετώπου” εις τας μάζας οσάκις δεν γίνεται να επιτευχθή τούτο εις την κορυφήν [...] [X-ΓΜ: Ο κομμουνισμός] επιδιώκει τας εκλογάς διότι ακριβώς επιδιώκει το “Λαϊκόν Μέτωπον”. Και τας θέλει διότι γνωρίζει ότι είναι αρίστη ευκαιρία, υπό τας σημερινάς συνθήκας διά να δημιουργηθή το “Λαϊκόν Μέτωπον” [...] Αι εκλογαί [...] Θα ολοκληρώσουν εκείνο το οποίον ακριβώς θέλωμεν να αποφυγώμεν όλοι μας και ο αρχηγός της Ε.Κ., το “Λαϊκόν Μέτωπον”».⁷

Όσο για το «καθεστωτικό», το αισθητήριο της πολιτικής, που κατά γενική ομολογία διέθετε και η ιστορική πολιτική του εμπειρία δεν του επέτρεπαν κανένα δισταγμό. Η απάντησή του στο Γ. Παπανδρέου, απάντηση που κατά κάποιον τρόπο αποτελούσε και τη «θεωρητικοποίηση» για λογαριασμό του «άπειρου» νεαρού Κωνσταντίνου, συνίσταται κατά κύριο λόγο σε μια ιστορική αναδρομή στις προηγούμενες περιπτώσεις της ελληνικής πολιτικής ιστορίας, όπου είχε τεθεί καθεστωτικό. Από την άποψη αυτή αποκτάει για το πρόβλημα που διευρενούμε εδώ μεγάλη σημασία: «[...] εάν η πλειοψηφία [XB-ΓΜ: σε περίπτωση που γίνουν οι εκλογές] ευρεθή και πάλιν εις την Ε.Κ., θα έχωμεν εν τη πραγματικότητι μιαν Συντακτικὴν Συνέλευσιν και όχι μιαν Βουλήν, η οποία υπό το Κράτος της Αριστεράς, αυτομάτως θα θέση όλα τα ζητήματα τα οποία έχει να ξεκαθαρίση με τον αστικόν κόσμον. Ο Αξιώτιμος κ. Αρχηγός της Ε.Κ., ετόνισεν χθες, το είπεν άλλωστε επανειλημένως και δημόσια και εις την Βουλήν, ότι ουδαμώς προτίθεται να θέση καθεστωτικόν ζήτημα εις τας εκλογάς, ότι αυτό απέχει πολύ της σκέψεώς του, ουδέποτε το εισηγήθη και βεβαίως δεν θα το εισηγηθή και εις τας προσεχείς εκλογάς. Είμαι βέβαιος ότι εν πάση ειλικρινεία προέβη εις την δήλωσιν αυτήν. *Αλλά ατυχώς, τα καθεστωτικά ζητήματα δεν τίθενται διά δηλώσεως ενώπιον του Προέδρου Πρωτοδικών, αλλά τίθενται αφ' εαυτών, εν συσχετισμῷ με διάφορα άλλα ζητήματα συναφή προς το καθεστωτικόν και κατ' αυτόν τον τρόπον οδηγούν αναποτρέπτως εις αυτό.* Και την επιβεβαίωσιν τούτου προσφέρει ο ίδιος ο αρχηγός της Ε.Κ. όταν μας λέγη ότι δεν θέτει μεν καθεστωτικόν ζήτημα, αλλά θέτει ζήτημα κρίσεως των προνομίων του Ανωτάτου Άρχοντος, θέτει δηλα-

⁷ Πρακτικά Συμβουλίου του Στέμματος 1965, σσ. 61-63 // Ομοίως Κούσουλας 1988, σελ. 137.

δή ζήτημα αν καλώς ή κακώς χειρίσθη η Μεγαλειότης Σας τας προνομίας της. Και τι θα συνέβαιναν εάν ο Λαός απεφάσιζεν ότι κακώς εχρησιμοποιήσατε τας προνομίας σας; δεν θα εσήμαινε θέσι ενός θέματος Πολιτειακού; Και πότε άλλοτε τα πολιτειακά θέματα ετέθησαν υπό μορφήν δογματικήν; Πάντοτε ετέθησαν εν συναρτήσει συναφών θεμάτων. Το 1915 ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν έθεσε ζήτημα προτιμήσεως της Αβασιλεύτου Δημοκρατίας έναντι της Βασιλευομένης, έθεσε ζήτημα κακής χρήσεως των προνομίων του Ανωτάτου Άρχοντος, διά των οποίων ισχυρίσθη ότι δεν είχε δικαίωμα να διαλύση εκ δευτέρου την Βουλήν και να ακολουθήση πολιτικήν αντίθετον προς την πλειοψηφίαν του λαού. Το 1924, [...] το Πολιτειακόν ζήτημα δεν ετέθη υπό την Πολιτειακήν του μορφήν, αλλά υπό το πρόσχημα του ότι ο Ανώτατος Άρχων, ο Αείμνηστος Βασιλεύς Γεώργιος Β΄, είχε δήθεν συμμετάσχει εις την αντεπανάστασιν του 1923. Είναι γνωστόν ότι ο Βασιλεύς ουδαμώς είχε τότε συνδεθή προς την αντεπανάστασιν, εν τούτοις υπό την μορφήν αυτήν ετέθη το ζήτημα και αυτό ήγαγεν εις την απομάκρυνσιν του Βασιλέως και την ανατροπήν της Βασιλευομένης Δημοκρατίας. Το 1942, 1943, 1944 το θέμα το Πολιτειακόν ετέθη πάλιν υπό την αυτήν μορφήν δηλαδή ότι ο αείμνηστος Βασιλεύς Γεώργιος είχεν ανεχθή την Δικτατορίαν του Ιωάν. Μεταξά. Επομένως δεν νομίζω ότι είναι ισχυρά η διαβεβαίωσις του αξιολόγου Αρχηγού της Ενώσεως Κέντρου ότι δεν θα θέση Πολιτειακόν ζήτημα. Την δεχόμεθα μεν, ως πρόθεσίν του, αλλά είμαι βέβαιος ότι παρά την διαβεβαίωσίν του και την επιθυμίαν του, το Πολιτειακόν ζήτημα αυτομάτως θα τεθή κατά τας εκλογάς» (Πρακτικά ΣτΣ. 1965, σσ. 63-64).

Η αναλυτική παρακολούθησις των πρακτικών αποκαλύπτει ποια ήταν πράγματι η υποκειμενική συνείδησις της Μοναχίας για το καθεστωτικό. Άλλη μια «έγκυρη» πηγή επιβεβαιώνει την ίδια εκτίμησι: ένας από τους θεωρητικούς της Μοναρχίας και του δικτατορικού καθεστώτος, ο Ελληνοαμερικανός καθηγητής Δ. Κούσουλας. Απηχώντας άμεσα τη γνώμη του Κωνσταντίνου έγραφε τότε: «[...] Ο νεαρός Βασιλεύς [...] αντιλαμβάνεται ότι εκλογαί διεξαγόμεναι υπό τας παρούσας συνθήκας θα έθεταν, αναποτρέπτως, το θρόνον εις ψηφοφορίαν, δεδομένου ότι μια νίκη της Ε.Κ. —που φαίνεται άκρως πιθανή— θα ερμηνεύετο ως λαϊκή καταδίκη των ενεργειών του Βασιλέως του Ιουλίου του 1965» (*Το Βήμα*, 20 Οκτωβρίου 1966, στο Κού-

σουλας 1988, σελ. 320. Ύστερα από 20 χρόνια, αποτιμώντας νηφάλια πια τα γεγονότα, άρα περισσότερο πολιτικά και στρατηγικά, θα υποστηρίξει ακριβώς το ίδιο: «Εκλογές λίγο μετά τα γεγονότα της 15ης Ιουλίου 1965 θα σήμαιναν ουσιαστικά καθεστωτικό δημοψήφισμα. Γιατί μια νίκη της Ε.Κ. θα ισοδυναμούσε με καταδίκη των ενεργειών του Κωνσταντίνου. Δεν θα ήταν μια συνηθισμένη εκλογική αναμέτρηση ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα, την Ένωση Κέντρου και την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση» (Κούσουλας 1988, σελ. 68).

Εκλογές λοιπόν δεν γίνονται το φθινόπωρο του '65 και η Μοναρχία προκρίνει τελικά τη λύση Στεφανόπουλου, την τρίτη κατά σειρά βασιλική κυβέρνηση. Ο «μεγάλος κίνδυνος» έχει αποσοβηθεί. Η έκβαση αυτή θα απομακρύνει προσωρινά το σκόπελο των εκλογών, αλλά ενάμιση χρόνο μετά (Απρίλιος 1967), όταν πλέον τα σενάρια του συμβιβασμού έχουν αποτύχει, η κατάσταση παραμένει αμετάβλητη. Η χώρα βαδίζει επιτέλους προς τις εκλογές (που είχαν προγραμματιστεί για το Μάιο του 1967), το «καθεστωτικό» όμως διατηρείται ως το κεντρικό πολιτικό πρόβλημα. Υπάρχει πληθώρα μαρτυριών που επιβεβαιώνουν ότι *και τώρα* ο ίδιος ο βασιλιάς συνειδητοποιεί καθαρά τον κίνδυνο της προσεχούς εκλογικής αναμέτρησης. Κατά τον Κούσουλα, «ο Κωνσταντίνος αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι οι επερχόμενες εκλογές θα φέρουν το Θρόνο αντιμέτωπο με την Ε.Κ. Μια εκλογική νίκη της Ε.Κ. θα ισοδυναμούσε με λαϊκή αποδοκιμασία του θεσμού» (Κούσουλας, *όπ.π.*, σελ. 181). Στην ίδια εκτίμηση συγκλίνει ακόμα η Φρειδερίκη, αλλά και η «σκληρή» φιλοδικτατορική τάση της ΕΡΕ. «[ΧΒ-ΓΜ: Η Φρειδερίκη] σε στενή επαφή με τον Πιπινέλη, πιστεύει ότι οι εκλογές πρέπει να αναβληθούν γιατί όπως έχουν διαμορφωθεί τα πράγματα έχουν πάρει καθεστωτικό χαρακτήρα. Ο Πιπινέλης δεν συμμερίζεται τις αισιόδοξες προβλέψεις του Κανελλόπουλου για το εκλογικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, θεωρεί σχεδόν αναπόφευκτη την εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου. Θεωρεί επίσης ως δεδομένο ότι επάνοδος της Ε.Κ. στην εξουσία σημαίνει ουσιαστικά την επικράτηση του Ανδρέα Παπανδρέου και του “Λαϊκού Μετώπου”. Για τη Φρειδερίκη, ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα αποτελούσε τη χαριστική βολή κατά του θρόνου (*όπ.π.*, σελ. 189).

Όπως εξηγεί πολιτικά ο συγγραφέας, για να νομιμοποιήσει βέβαια τη δικτατορία, «η ταύτιση [...] του Βασιλέως με την

ΕΡΕ ισοδυναμούσε με διακήρυξη ότι οι εκλογές θα είχαν αναπόφευκτα καθεστωτικό χαρακτήρα. Και την εποχή εκείνη ήταν αδιανόητη η διεξαγωγή εκλογών με καθεστωτικές επιπτώσεις (Κούσουλας, όπ.π., σελ. 187). Και αλλού: «Δεν χρειαζόταν μεγάλη προσπάθεια για να μεταφραστούν αυτά [XB-ΓΜ: εννοεί τις προκλητικές δηλώσεις των Ανδρέα και Γ. Παπανδρέου] ως απειλή κατά του Θρόνου. Η χώρα αντιμετώπιζε το ίδιο ακριβώς δίλημμα που είχε εμποδίσει τη διενέργεια εκλογών αμέσως μετά την κρίση της 15ης Ιουλίου 1965» (όπ.π., σελ. 192).

Τέλος, οι *Times* της Νέας Υόρκης, ανεπίσημο έντυπο της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, έγραφαν στο κύριο άρθρο τους που αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Έθνος*, δυο μέρες πριν τη δικτατορία: «Οι πολιτικοί χειρισμοί του νεαρού Βασιλέως Κωνσταντίνου προεκάλεσαν εν Ελλάδα την κατάστασιν εκείνην ακριβώς την οποίαν περισσότερο από κάθε τι άλλο ήθελεν ούτος να αποφύγη: Εκλογάς υπό συνθήκας που τείνουν να επιταχύνουν μιαν επικίνδυνον πλόωσιν των πολιτικών δυνάμεων η οποία θα ευνοήση τους μη υποστηρίζοντας θερμώς την μοναρχίαν, και τους προσωπικώς διακειμένους εχθρικός προς αυτόν [...]. Ο Βασιλεύς πάντως, είναι εκείνος ο οποίος έφερεν εαυτόν εις μιαν πολιτικήν γωνίαν όπου η μόνη δυνατότης διά να αποτραπή η επιστροφή του Παπανδρέου εις την εξουσίαν είναι μια υπό του Στρατού υποστηριζόμενη δικτατορία» (*Έθνος*, 19 Απριλίου 1967).

Αυτή είναι λοιπόν η σημασία που θα είχε σε τελική ανάλυση η εκλογική αναμέτρηση του Μαΐου '67 και την οποία ματαιώσε η επιβολή της δικτατορίας. Οι εκλογές του '67 θα επικύρωναν και θα επιστέγαζαν όλη την προηγούμενη περίοδο. Η νίκη της Ε.Κ. ήταν κάτι παραπάνω από σίγουρη και εδώ συμφωνούν οι πάντες χωρίς καμία αμφιβολία. Εκτός από τη νίκη της Ε.Κ., οι εκλογές αυτές θα αποτελούσαν και την οριστική ήττα της Μοναρχίας. Ο δημοψηφισματικός χαρακτήρας τους, πρέπει να το ξαναπούμε, είχε de facto προσδιοριστεί. Θα αποτελούσαν αντικειμενικά δημοψήφισμα κατά της Μοναρχίας, όσο κι αν όλες οι κομματικές ηγεσίες (ΕΡΕ, Ε.Κ., ΕΔΑ) είχαν συμφωνήσει να υποβαθμιστεί η αντίθεση του «καθεστωτικού» στην προεκλογική περίοδο. Η δυναμική του εκλογικού αποτελέσματος υπερέβαλε σημαντικά τις διαβουλεύσεις των επιτελείων.

Στην πραγματικότητα, το καθεστωτικό είχε τεθεί αντικει-

μενικά, ανεξάρτητα από τις προθέσεις των προσώπων και των ηγεσιών που δεν τολμούσαν καν να το ομολογήσουν. Έχει τεθεί από τη δυναμική της πολιτικής σύγκρουσης. Αυτή είναι και η εξήγηση στο γιατί ακριβώς δεν γίνονται εκλογές αμέσως μετά την κρίση του Ιουλίου '65, αίτημα όχι μόνο της Ε.Κ. και της ΕΔΑ αλλά και του Π. Κανελλόπουλου. Όλοι διαισθάνονται στο έπακρο την απειλή και πριν απ' όλους ο ίδιος ο Μονάρχης. Οι εκλογές αν πραγματοποιούνταν, και το πρόβλημα τέθηκε για όλη την περίοδο 1965-1967, θα είχαν καθεστωτικό χαρακτήρα.⁸

7.1.2. Προϋπόθεση: η ιστορική απονομομοποίηση της Μοναρχίας

Η ανάδειξη του «καθεστωτικού» προβλήματος σε κεντρικό πολιτικό ζήτημα, δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία. Όποιος διατηρεί ελάχιστη σχέση με τη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία γνωρίζει ασφαλώς, ότι η σύγκρουση των κυριαρχούμενων τάξεων με τη μοναρχία έχει βαθύτατες ιστορικές (πολιτικές-ιδεολογικές) ρίζες. Στη διάρκεια του 20ού αιώνα πολλές φορές τέθηκε καθεστωτικό ζήτημα: το 1915, το 1924, το 1942-44, το 1945-46.

Ο Ζαν Μεϋνώ, μελετώντας τις συνέπειες του Ιουλιανού πραξικοπήματος, πολύ σωστά παρατηρεί σχετικά: «[...] δεν πρέπει να μας προκαλεί κατάπληξη το γεγονός ότι, με λιγοστές εξαιρέσεις στον πολυκύμαντο βίο της, η δυναστεία των Γλύκσμπουργκ δεν κατόρθωσε ποτέ ν' αποκτήσει ευρύ λαϊκό έρεισμα και δεν

8 «[...] το γόητρο του Στέμματος δεν θα έμενε ανέπαφο αν από τις μελλοντικές εκλογές η ΕΚ ανεδεικνύετο και πάλι με μια νέα απόλυτη πλειοψηφία στις ψήφους του Λαού και στις έδρες του Κοινοβουλίου» (Meynaud 1974, σελ. 130. // Του ίδιου σελ. 81 // Μπουλούκος 1989, σσ. 397-398 // Για το δημοψηφισματικό χαρακτήρα των εκλογών του '67, που τελικά δεν έγιναν, δανειζόμαστε από τον Η. Νικολακόπουλο μια διατύπωση, που αναφέρεται βέβαια στις εκλογές του '56, ισχύει όμως, κατά τη γνώμη μας, ακέραια και για τις εκλογές του '67: «Ο λανθάνων αντιμοναρχικός χαρακτήρας ενυπήρχε εκ των πραγμάτων παρ' όλο που τα κόμματα της αντιπολίτευσης –ιδιαίτερα μάλιστα η ΕΔΑ [...]– διακήρυσσαν με έμφαση ότι γι' αυτά δεν τίθεται “πολιτειακό ζήτημα”», (Νικολακόπουλος 1985, σσ. 214-215).

έπαψε ποτέ να θεωρείται σαν ξένη από μεγάλο τμήμα του ελληνικού Λαού, παρά την ελληνομάθεια και την, υποχρεωτική για το αξίωμα που κατείχαν, προσχώρηση των εκπροσώπων της στο ορθόδοξο θρήσκευμα» (Meynaud 1974, σελ. 188).⁹

Με άλλα λόγια, αν και τα Ιουλιανά θα ξαναθέσουν αντικειμενικά το θέμα της Μοναρχίας στο επίκεντρο της πολιτικής διαμάχης, το πρόβλημα *απονομιμοποίησης* της Μοναρχίας είναι ευρύτερο των Ιουλιανών.

Το '65, με αιχμή τη Μοναρχία, οξύνεται σημαντικά το γενικότερο πρόβλημα «νομιμοποίησης» και συναινετικής αναπαραγωγής του μετεμφυλιακού Κράτους και της δομής του. Πρόβλημα που έχει αρχίσει να αναδύεται εκ νέου ήδη από το 1961. Όπως έχουμε δει αλλού, οι εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961 έχουν λειτουργήσει *απονομιμοποιητικά* για το μετεμφυλιακό Κράτος και τους πολιτικούς φορείς, τη Δεξιά και τη Μοναρχία. Η κρίση του ελληνικού μετεμφυλιακού κοινοβουλευτισμού έχει ανοίξει με εκείνες τις εκλογές και, κυρίως, με τις μαζικές λαϊκές κινητοποιήσεις του «Ανένδοτου» που θα ακολουθήσουν.

Το φαινόμενο της απονομιμοποίησης δεν είναι φυσικά προϊόν μιας στιγμής, αλλά ολόκληρης ιστορικής περιόδου. Κανένα στοιχείο δεν υπάρχει που να δείχνει, ότι η Μοναρχία ήταν αποδεκτή από την πλειοψηφία του ελληνικού λαού και άρα *νομιμοποιημένη* ως θεσμός στην προηγούμενη περίοδο 1946-1965. Αντίθετα, η παλινόρθωση του '46 γίνεται μέσα στις συνθήκες του εμφυλίου, μετά την τεράστια εαμική εμπειρία. Η Μοναρχία επικυρώνει συμβολικά την ενότητα όλων των αστικών δυνάμεων (του μπλοκ της «αντεπανάστασης»), απέναντι στο ΕΑΜικό λαϊκό μπλοκ και αναλαμβάνει το ρόλο πολιτικού καθοδηγητή της Δεξιάς. Για το δημοψήφισμα του '46 και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε το τελικό αποτέλεσμα, ο Η. Νικολακόπουλος αναφέρει: «Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε τελικά το δημοψήφισμα ανέτρεψε όλα τα φυσιολογικά προγνωστικά, δημιουργώντας μια πλασματική πλειοψηφία της τάξης του 70%. Παραμένει έτσι τελειώς αβέβαιο ποια

9 «[...] μια δυναστεία που δεν μπόρεσε να ρίξει ποτέ βαθιές ρίζες στο ελληνικό χόμα (Φονταίν 1984, σελ. 103) // Για το καθεστωτικό ιστορικά, βλέπε Λαμπρινός 1945 // Ειδικότερα για το καθεστωτικό στην κατοχή, βλέπε Φλάισερ, σσ. 155-165, ιδιαίτερος σελ. 159-160, 179-192.

θα ήταν η ενδεχόμενη έκβασή του αν είχε γίνει με διαφορετικές συνθήκες και κυρίως αν είχε προηγηθεί των εκλογών, όπως προβλεπόταν στη συμφωνία της Βάρκιζας. Γιατί ακόμα και με συνθήκες αντίστοιχες μ' εκείνες των εκλογών του Μαρτίου [XB-ΓΜ: 1946], το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος φαίνεται ότι θα ήταν εξαιρετικά αμφίροπο. Ενώ δεν υπάρχει φυσικά καμιά αμφιβολία για την έκβασή του αν είχε πραγματοποιηθεί με σχετικά ομαλές συνθήκες και με εχέγγυα εγκυρότητας» (Νικολακόπουλος 1985, σελ. 153). Η απονομιμοποίηση της Μονορχίας είναι ορατή ακόμα και στον «ξένο παράγοντα», δηλαδή τη βρετανική διπλωματία, η οποία διαδραματίζεται σπουδαίο ρόλο στις πολιτικές ζυμώσεις της εποχής. Όπως μαρτυρεί ο Γιώργος Σεφέρης στο «Πολιτικό Ημερολόγιό του», ο βρετανικός παράγοντας πιέζει για αναβολή του Δημοψηφίσματος του 1946, βέβαιος ότι η πραξικοπηματική επιβολή του Θρόνου με δήθεν λαϊκή συγκατάθεση, θα δημιουργούσε περισσότερα προβλήματα στο εσωτερικό της χώρας παρά θα εξομάλυνε την κοινωνική και πολιτική κατάσταση (Σεφέρης 1985, σσ. 81-112, 142-154).

Το πρόβλημα της απονομιμοποίησης θα τεθεί, εκ νέου, στα μέσα της δεκαετίας του '50. Οι βουλευτικές εκλογές του 1956 είχαν προσλάβει επίσης δημοψηφισματικό χαρακτήρα: «Επιπλέον, η ανοιχτή βασιλική παρέμβαση που μεσολάβησε και την οποία καλείτο να την επικυρώσει το εκλογικό σώμα, ενώ την κατήγγειλαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης, είχε προσδώσει στις εκλογές και λανθάνοντα αντιμοναρχικό χαρακτήρα. Ο θρόνος, ως συσπειρωτικό σύμβολο των αστικών πολιτικών δυνάμεων, και η “εθνικοφροσύνη”, ως επίσημη κρατική ιδεολογία και καθημερινή πρακτική, έτειναν να βρεθούν στο επίκεντρο της εκλογικής αναμέτρησης, παρ' όλο που τα κόμματα της αντιπολίτευσης και ιδιαίτερα η ηγεσία της Δ.Ε. [XB-ΓΜ: Δημοκρατικής Ένωσης] κατά κανένα τρόπο δεν αμφισβητούσαν ούτε το ένα ούτε το άλλο» (Νικολακόπουλος 1985, σσ. 214-215).¹⁰ Η παρατήρηση αυτή εί-

10 Γίνεται αναφορά επίσης, τόσο από το συγγραφέα όσο και από το Σπ. Λιναρδάτο, σε επιστολή της βασίλισσας Φρειδερίκης προς τον στρατηγό Μάρσαλ, λίγες μέρες μετά τις εκλογές, όπου αναφερόταν ότι: «φτάσαμε ως το χείλος της αβύσσου, κοιτάζαμε μέσα, αισθανθήκαμε ύλιγγο και αποτραβηχτήκαμε την τελευταία στιγμή» (Λιναρδάτος 1978β, σσ. 81-82 // Νικολακόπουλος 1985, σελ. 215).

και χρήσιμη για να εκτιμήσουμε τον χαρακτήρα της ματαιωθείσας εκλογικής αναμέτρησης σχεδόν 10 χρόνια μετά (Μάιος 1967).

7.1.3. Παρέκβαση: Βασικές ενδείξεις για την κοινωνική βάση της Μοναρχίας στο δημοψήφισμα του 1974

Εκτός από τις ιδιαιτερότητες της εκλογικής γεωγραφίας της Μοναρχίας, που μπορούμε να διακρίνουμε και οι οποίες ανάγονται στη διαφορετική ιστορική πολιτική παράδοση των περιοχών (π.χ. η ενισχυμένη παρουσία στην Πελοπόννησο και γενικότερα η διαφορά «παλαιών/νέων χωρών»), το δημοψήφισμα του '74 μας επιτρέπει μια κατ' αρχήν εκτίμηση και για τον κοινωνικό χαρακτήρα της εκλογικής της βάσης. Η ανάλυση του ποσοστού που έλαβε, 30,8%, δείχνει, ότι η Μοναρχία αντλούσε την κοινωνική της προϋπόθεση, κατά κύριο λόγο, στην ύπαιθρο και –*αρκετές φορές*– σε περισσότερο καθυστερημένες αγροτικές περιοχές (Λακωνία, Ροδόπη,¹¹ Καστοριά, Άρτα, Έβρος, Φλώρινα, Ευρυτανία, κ.λπ. – πίνακες 50 και 51). Ενώ στις αγροτικές περιοχές συγκεντρώνει 36,5% (ποσοστό υψηλότερο από το εθνικό κατά 6 εκατοστιαίες μονάδες περίπου), στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη συγκεντρώνει ποσοστά που υπολείπονται αισθητά του εθνικού και κυμαίνονται από 20% έως 22% (πίνακας 50). Όλες οι εκλογικές περιφέρειες των μεγάλων αστικών κέντρων (Αθήνας, Πειραιά, Θεσσαλονίκης) περιλαμβάνονται στις χειρότερες περιφέρειες της Μοναρχίας (πίνακας 51).

Εκτός από τη γενική υποαντιπροσώπευση στις πόλεις, προς όφελος της υπαίθρου, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανάλυση των αποτελεσμάτων στο χαμηλότερο επίπεδο, του Δήμου και της ενορίας, που ουσιαστικά υποδηλώνει την ταξική σύνθεση της ψήφου. Έτσι, στην Αθήνα και την περιφέρειά της παρατηρούμε τα εξής: όσον αφορά στους δήμους της περιφέρειας (Β' Αθήνας), η Μοναρχία συγκεντρώνει τα καλύτερα ποσοστά της στις κατ' εξοχήν αστικές περιοχές του λεκανοπεδίου: Παπάγου 40,84% –προφανώς λόγω και της σημαντικής παρουσίας των αξιωματικών–, Εκάλη 34,38%, Ψυχικό 29,79%, Φιλο-

¹¹ Λόγω της μαζικής υπερψήφισης της Μοναρχίας από τη μουσουλμανική μειονότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 50

Δημοψήφισμα 1974: Ψήφοι υπέρ της Μοναρχίας κατά περιοχή

Αγροτικές περιοχές	36,5%
Μικρά και μεσαία αστικά κέντρα	25,7%
Θεσσαλονίκη	20,0%
Αθήνα	21,8%
Παλαιά Ελλάδα (δεν περιλαμβάνεται η Αθήνα)	37,5%
Νέες Χώρες	29,8%
ΣΥΝΟΛΟ	30,8%

Πηγή: Nicolacopoulos 1985.

ΠΙΝΑΚΑΣ 51

Εκλογική γεωγραφία της Μοναρχίας, 1974
Οι 15 καλύτεροι και οι 15 χειρότεροι νομοί-εκλογικές περιφέρειες
(ποσοστά %)

<i>Οι 15 καλύτεροι</i>		<i>Οι 15 χειρότεροι</i>	
1. Λακωνίας	59,52	1. Ρεθύμνης	5,90
2. Ροδόπης	50,54	2. Χανίων	7,30
3. Μεσσηνίας	49,24	3. Ηρακλείου	10,57
4. Ηλείας	46,88	4. Λασιθίου	11,58
5. Αργολίδας	46,67	5. Β' Πειραιά	18,30
6. Ξάνθης	46,25	6. Α' Θεσσαλονίκης	20,01
7. Καστοριάς	44,26	7. Β' Αθήνας	20,41
8. Άρτας	43,01	8. Λέσβου	22,26
9. Αρκαδίας	43,01	9. Α' Αθήνας	24,40
10. Χαλκιδικής	41,84	10. Καβάλας	26,36
11. Κιλκίς	40,29	11. Χίου	27,05
12. Έβρου	39,73	12. Α' Πειραιά	28,05
13. Φλώρινας	39,64	13. Ημαθίας	28,23
14. Ευρυτανίας	39,31	14. Μαγνησίας	28,75
15. Γρεβενών	38,80	15. Λευκάδας	28,78

ΕΘΝΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΥΠΕΡ ΒΑΣΙΛΕΥΜΟΜΕΝΗΣ: 30,82

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων Δημοψηφίσματος.

θέη 28,58% ή σε περιοχές, όπου η παραδοσιακή λαϊκή-μικροαστική σύνθεση τείνει να ανατραπεί (1974) από την είσοδο νέων αστικών και μικροαστικών στρωμάτων (πίνακας 52). Αντίθετα, στους 10 χειρότερους δήμους περιλαμβάνονται 3 αμιγώς εργατικοί: Ν. Ιωνία (14,14%), Ταύρος (15,59%), Περιστέρι (18,72%) και 6 εργατικοί-μικροαστικοί.

Αντίστοιχα για το δήμο της Αθήνας (Α΄ Αθήνας), στις καλύτερες ενορίες της περιλαμβάνονται οι αμιγώς αστικές ενορίες (του ιστορικού Κέντρου και του Κολωνακίου), καθώς και οι παλιές μικροαστικές (Μοναστηράκι, Πλάκα, Ομόνοια). Σε ορισμένες από αυτές, τα αυξημένα ποσοστά της Μοναρχίας οφείλονται κατά ένα μέρος και στους ειδικούς εκλογικούς καταλόγους, στη μαζική, δηλαδή, υπερψήφισή της από τους δημοσίους υπαλλήλους και το προσωπικό των σωμάτων ασφαλείας (στρατός/αστυνομία). Αντίστροφα, στις χειρότερες ενορίες της περιλαμβάνονται οι αμιγώς εργατικές, π.χ. Πετράλωνα, Τουρκοβούνια (6 από τις 10), καθώς και οι εργατικές-μικροαστικές, π.χ. Κ. Πατήσια, Σεπόλια (πίνακας 53).

Από τα στοιχεία, πρώτον, φαίνεται έκδηλα, ότι η κοινωνική βάση της Μοναρχίας αποτελείται από καθοστωμένα αγροτικά και μικροαστικά στρώματα (τον ιστορικό πυρήνα των τάξεων-στηριγμάτων του συνασπισμού εξουσίας), που κάθε άλλο παρά δυναμικά μπορούν να θεωρηθούν. Δεύτερον, επιβεβαιώνεται, σαφώς, η απονομιμοποίησή της από τις κυριαρχούμενες τάξεις.

Ως γενικό συμπέρασμα λοιπόν μπορούμε να επαναλάβουμε συνοπτικά, ότι η Μοναρχία ως πόλος εξουσίας και ως θεσμός του μετεμφυλιακού Κράτους, εμπεδωμένη σε συνθήκες αντεπαναστάσης και καταστολής, ταυτισμένη με μια συγκεκριμένη πολιτική παράταξη, δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από τον ελληνικό λαό, ανεξάρτητα από το αν η πολιτική του ηγεσία (ΕΔΑ-Ε.Κ.) έθεσε θέμα καθεστωτικού. Τελικά η «κρίση νομιμοποίησης» της Μοναρχίας πρέπει να αναζητηθεί περισσότερο στην εαμική τομή, παρά στα γεγονότα των Ιουλιανών, όπου σίγουρα το πρόβλημα εντείνεται κατακόρυφα και τίθεται ως πολιτικό ζήτημα στην ημερήσια διάταξη.

Η «απονομιμοποίηση» της Μοναρχίας και συνολικά η «κρίση νομιμοποίησης» του μετεμφυλιακού κράτους είναι φαινόμενο ευρύτερο των Ιουλιανών. Σωστότερα, πρέπει να περιληφθεί στις ιστορικές (ιδεολογικές-πολιτικές) προϋποθέσεις που εξη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 52

Εκλογική κοινωνιολογία της Μοναρχίας, 1974
Οι 10 καλύτεροι και οι 10 χειρότεροι δήμοι (και κοινότητες)
της Β' Αθήνας (ποσοστά %)

<i>ΔΗΜΟΣ-ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ</i>	<i>% υπέρ βασιλ.</i>	<i>ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ</i>
<i>A. Οι 10 καλύτεροι</i>		
1. Παπάγου ¹	40,84	αστική-μικροαστική
2. Εκάλη	34,38	αστική
3. Ν. Πεντέλη	32,79	εργατική
4. Ψυχικό	29,79	αστική
5. Κηφισιά ²	29,50	μικροαστική-εργατική με αστική νησίδα
6. Καματερό	29,05	εργατική
7. Φιλοθέη	28,58	αστική
8. Μαρούσι ²	28,46	μικροαστική-εργατική με αστική νησίδα
9. Αγία Παρασκευή	25,65	μικροαστική-εργατική με αστική νησίδα
10. Μελίσια	24,61	μικροαστική-εργατική με αστική νησίδα
<i>ΠΟΣΟΣΤΟ ΥΠΕΡ ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗΣ ΣΤΗ Β' ΑΘΗΝΑΣ: 20,41</i>		
<i>B. Οι 10 χειρότεροι</i>		
1. Καισαριανή	12,62	εργατική-μικροαστική
2. Ν. Ιωνία	14,14	εργατική
3. Ταύρος	15,59	εργατική
4. Αργυρούπολη	15,65	εργατική-μικροαστική
5. Ν. Ερυθραία ³	15,94	εργατική-μικροαστική
6. Ν. Φιλαδέλφεια	16,30	εργατική-μικροαστική
7. Ν. Σμόρνη	16,60	μικροαστική-εργατική με αστική νησίδα
8. Υμηττός	18,05	εργατική-μικροαστική
9. Πεύκη	18,60	εργατική-μικροαστική
10. Περιστερί	18,72	εργατική

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων Δημοψηφίσματος.

1. Αξιοσημείωτη παρουσία αξιωματικών.

2. Μικρή αγροτική νησίδα.

3. Μικρή αγροτική και αστική νησίδα.

γούν τη συγκεκριμένη μορφή της επαναστατικής έκρηξης της ελληνικής κοινωνίας στα μέσα της δεκαετίας του '60.

ΠΙΝΑΚΑΣ 53

Εκλογική κοινωνιολογία της Μοναρχίας, 1974
 Οι 10 καλύτερες και οι 10 χειρότερες ενορίες του δήμου Αθηναίων
 (ποσοστά %)

ΕΝΟΡΙΑ	% υπέρ βασιλ.	ΣΥΝΟΙΚΙΑ	ΔΙΑΜΕ- ΡΙΣΜΑ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ
<i>A. Οι 10 καλύτερες</i>				
1. Αγ. Κων. Ομόνοιας	42,83α	Ομόνοια	1ο	μικροαστική
2. Αγ. Γεωργ. Καρύτσης	41,21α	Κέντρο	1ο	αστική
3. Ευαγ. Θ. Μητροπόλεως	34,87α	Κέντρο	1ο	αστική
4. Αγ. Διον. Αρεοπαγίτου	33,12	Κολωνάκι	1ο	αστική
5. Κ.Θ. Μοναστηρακίου	32,76	Μοναστηράκι	1ο	μικροαστική
6. Αγ. Αικατ. Πλάκας	32,13α	Πλάκα	1ο	μικροαστική
7. Κ.Θ. Χρυσοκαστρ.	31,61	Μοναστηράκι	1ο	μικροαστική
8. Μετ. Σωτήρος Πλάκας	29,17	Πλάκα	1ο	μικροαστική
9. Αγ. Αναργύρων Ψυρρή	29,11	Ψυρρή	1ο	μικροαστική-εργατική
10. Αγ. Κων. Κολωνού	28,57	Κολωνός	4ο	εργατική-μικροαστική

ΠΟΣΟΣΤΟ ΥΠΕΡ ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΑΘΗΝΑΣ 24,39

<i>B. Οι 10 χειρότερες</i>				
1. Κ.Θ. Τουρκοβούνιων	14,75	Τουρκοβούνια	7ο	εργατική
2. Ζωοδ. Π. Κ. Πατησίων	16,02	Κ. Πατήσια	5ο	εργατική-μικροαστική
3. Αγ. Ανδρ. Πετραλώνων	16,83	Πετράλωνα	3ο	εργατική
4. Αγ. Τρυφ. Κολωνού	17,67	Ακαδ. Πλάτωνος	4ο	εργατική
5. Αγ. Γεωργ. Κυνοσάρ.	17,93	Κυνοσάργους	2ο	εργατική-μικροαστική
6. Αγ. Αικ. Πετραλώνων	18,13	Κ. Πετράλωνα	3ο	εργατική
7. Τριών Ιερ. Πετραλώνων	18,15	Πετράλωνα	3ο	εργατική
8. Κ.Θ. Ν. Φιλοθέης	19,04	Τουρκοβούνια	7ο	εργατική
9. Αγ. Χαραλ. Πολυγώνου	19,30	Πεδίο Άρεως	6ο	μικροαστική
10. Αγ. Ιωαν. Σεπολίων	19,39	Σεπόλια	4ο	εργατική-μικροαστική

Πηγή: Επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων Δημοψηφίσματος.

α. Συμμετοχή ψηφοφόρων εγγεγραμμένων σε ειδικούς εκλογικούς καταλόγους (Δ.Υ., στρατιωτικοί).

7.2. Η κρίση πολιτικής εκπροσώπησης ως κρίση των συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων και οι διαδοχικές αποτυχίες της αστικής στρατηγικής

Η αυτόνομη παρέμβαση των μαζών στην πολιτική σκηνή σήμανε αποδέσμευση και πολιτική χειραφέτησή τους από τα υπάρχοντα αστικά πολιτικά κόμματα, αλλά και την ΕΔΑ. Η κρίση των κομμάτων στα Ιουλιανά είναι η μορφή με την οποία εκδηλώνεται η «κρίση εκπροσώπησης», διαδικασία που συνεπάγεται έντονες τάσεις αποσύνθεσης, σχισμάτων και διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό τους.¹²

7.2.1. Η Ένωση Κέντρου: επίκεντρο της κρίσης εκπροσώπησης

Η Ένωση Κέντρου αποτελεί τον προνομιακό και βασικό χώρο εκδήλωσης της «κρίσης εκπροσώπησης». Το γεγονός δεν είναι προφανώς τυχαίο. Η Ε.Κ. είναι το κόμμα-επίκεντρο της πολιτικής σκηνης, στο εσωτερικό του οποίου συγχωνεύονται οι αντιθέσεις και τα διλήμματα του μετεμφυλιακού καθεστώτος, το πρώτο σε απήχηση κόμμα την εποχή εκείνη.

Η Ένωση Κέντρου χαρακτηρίζεται από μια θεμελιακή και αξεπέραστη αντίφαση: σε επίπεδο ηγεσίας (αρχηγοί-βουλευτές-πολιτευτές) αποτελείται, όπως έχουμε πει, από ένα αστικό πολιτικό προσωπικό, ιδεολογικά συντηρητικό και αντικομμουνιστικό, ενσωματωμένο άμεσα στη δομή της μετεμφυλιακής εξουσίας και υλικά διαπλεγμένο με το μεγάλο κεφάλαιο. Η συνένωση αυτού του προσωπικού, υπό τον τίτλο της Ε.Κ., υπαγορεύτηκε από την ανάγκη δημιουργίας πολιτικού αναχώμα-

12 «Συνοψίζοντας, η πολιτική κρίση παρουσιάζεται ως εξής: [...] Μετατόπιση του εκλογικού σώματος από τα δεξιά προς το κέντρο, με τάση ριζοσπαστικοποίησής του. *Μετατόπιση, σ' αντίστροφη φορά, τμήματος της κομματικής ηγεσίας της ΕΚ προς τα δεξιά. Και στις δύο περιπτώσεις κρίσης κομματικής εκπροσώπησης* (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Κράνης 1972, σελ. 37) // Βλέπε επίσης για την κρίση των κομμάτων: «Η Αντίσταση και το πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο», *Αγώνας* Παρισιού, τεύχος 2, Φεβρουάριος 1971 // Χαραλάμπης 1985, «Η κατάσταση των κομμάτων», σελ. 192 κ.ε. // Επίσης Παπαδημητρίου 1986.

τος στην επέκταση της επιρροής της ΕΔΑ, μετά το 25% του 1958. Η Ε.Κ. επεδίωξε (και πέτυχε) να καταγραφεί ως δεύτερη εναλλακτική, απέναντι στην ΕΡΕ, πολιτική λύση.¹³ Από την άλλη όμως πλευρά, στηρίχθηκε σε λαϊκές δυνάμεις, κέρδισε την εμπιστοσύνη του μεγαλύτερου τμήματος του λαϊκού κοινωνικού μπλοκ. Έτσι, η κοινωνική βάση της Ε.Κ. βρίσκεται συνεχώς σε βαθύτατη αναντιστοιχία με το ηγετικό πολιτικό προσωπικό της. Η αντίφαση της Ε.Κ. δεν θα αργήσει να γίνει αισθητή μετά τη δεύτερη κατά σειρά εκλογική της νίκη. Σπέρματα της κρίσης εκπροσώπησης εμφανίζονται σχετικά γρήγορα, μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964. Η ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων λίγους μήνες μετά, δείχνει, ότι η συγκατάθεση/συναίνεση των λαϊκών μαζών προς την Ε.Κ. ήταν περιορισμένη και αίρεται όταν η ίδια αποδεικνύεται ανίκανη να προχωρήσει σε ριζικές αλλαγές. Το γεγονός αυτό καταγράφηκε, για πρώτη φορά, με την ενίσχυση της ΕΔΑ στις δημοτικές εκλογές του Ιουνίου 1964. Η λαϊκή δυσαρέσκεια απέναντι στους δισταγμούς και τις υπαναχωρήσεις της κεντρικής κυβέρνησης θα μεγαλώνει προοδευτικά χωρίς όμως να πάρει μέχρι τον Ιούνιο του '65 ανοικτές μορφές.

Η ειδική μορφή που θα πάρει η κρίση εκπροσώπησης στην περίπτωση του συγκεκριμένου κόμματος της Ένωσης Κέντρου δεν είναι άσχετη με την ίδια τη μορφή κόμματος που συνιστούσε, δηλαδή τη χαλαρή σύνδεση πολιτικού προσωπικού/κοινωνικής βάσης. Στην ουσία, η Ε.Κ. ποτέ δεν οργανώθηκε ως σύγχρονο αστικό κόμμα,¹⁴ αν και μια τέτοια τάση είχε αρχίσει να

13 Την προβληματική αυτήν αναπτύσσει εκτενώς ο Δημήτρης Χαραλάμπης. Βλέπε Χαραλάμπης 1985, «Δυο εναλλακτικές λύσεις», σσ. 104-241 // Επιπρόσθετα για την ίδρυση και την προώθηση της Ε.Κ. ως αστικής εναλλακτικής λύσης βλέπε: Meynaud 1966 // Λιναρδάτος 1986α // Α. Παπανδρέου 1974 // Νικολακόπουλος 1985 // Καραμπελιάς 1985 // Παπαδημητρίου 1986 // Λαμπρούλιας 1987 // Ρουμπάτης 1987.

14 «Η Ένωση, ακόμη και σήμερα, προσφέρει το θέαμα ενός κόμματος του οποίου η εσωτερική οργάνωση, τόσο στο κεντρικό όσο και στο τοπικό επίπεδο, δεν έχει ακόμα διαμορφωθεί. Καίτοι παρουσίασε κατά τις σφυγιομετρήσεις του 1963 και του 1964 ευρύτατη εκλογική απήχηση, ο σχηματισμός αυτός δεν αποτελεί ένα μαζικό κόμμα με γραφειοκρατική δομή» (Meynaud 1966, σελ. 276). Ακόμη, ο ίδιος, αποτιμώντας συνολικά την Ε.Κ. σημείωνε: «Όσον αφορά το σχηματισμό ενός μεγάλου κόμματος δημοκρατικής λειτουργίας, το πείραμα της Ε.Κ. μέχρι στιγμής

διαφαίνεται με την παρουσία της στο συνδικαλιστικό κίνημα και κυρίως στη νεολαία με τη συγκρότηση της ΕΔΗΝ.¹⁵

Η έκρηξη των Ιουλιανών θα επιταχύνει αυτήν τη διαδικασία. Θα εσωτερικεύσει βίαια μέσα στην ηγεσία του Κέντρου την αντίφαση του κόμματος που μέχρι τότε είχε μορφή λίγο-πολύ «εξωτερική». Θα την οξύνει σε τέτοιο βαθμό ώστε η διάσπαση του Κέντρου, πολιτικά και ιδεολογικά, να γίνει αναπόφευκτη. Η κοινωνική συμμαχία που εξέφρασε πολιτικά η Ένωση Κέντρου του Γ. Παπανδρέου τίθεται σε κρίση. Αποδείχθηκε ότι στο εσωτερικό της Ε.Κ. (στο πολιτικό προσωπικό της) το στοιχείο της αστικής εναλλακτικής λύσης απέναντι στη Δεξιά κυριαρχούσε σε βάρος του κοινωνικού μπλοκ που την έφερε στην κυβέρνηση. Η πολιτική του Γ. Παπανδρέου αναζήτησε από ένα σημείο και μετά το συμβιβασμό με το Στέμμα και το Στρατό, την ίδια στιγμή που οι παρεμβάσεις από μέρους τους αποδείκνυαν πως μόνο μια συνολική εσωτερική αλλαγή στη δομή της εξουσίας (εκδημοκρατισμός) θα απέμπλεκε στρατηγικά τις πολιτικές αντιθέσεις προς όφελος του λαϊκού παράγοντα. Εκ των υστέρων, και ανεξάρτητα από το πως έχουν καταγραφεί ιδεολογικά τα γεγονότα στη συλλογική μνήμη, γίνεται φανερό ότι

κλείνει με μια αποτυχία. Το κόμμα αποτελεί πάντα, όπως τον πρώτο χρόνο του σχηματισμού του, μια ομάδα που χειραγωγείται εκ των άνω, χωρίς η βάση να έχει τη δυνατότητα να εκφράσει τα αισθήματά της πάνω στην πολιτική που πρέπει να ακολουθηθεί. Μετά την εκλογική επιτυχία η αντιπολίτευση του Παπανδρέου, ειδικότερα η πτέρυγα που εκπροσωπούσε ο Η. Τσιριμώκος, διεξέδικησε την εφαρμογή δημοκρατικής διοικήσεως. Ο Πρωθυπουργός που αρέσκεται στις αυθόρμητες εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης της βάσεως δεν έδωσε μέχρι τώρα συνέχεια στο μέλημα του εκδημοκρατισμού του κόμματος, που σφαλώς θα απέληγε σ' ένα περιορισμό της ελευθερίας ελιγμών που διαθέτει» (Meynaud 1966, σελ. 305).

15 «Για να 'μαστε ειλικρινείς είχαμε υποτιμήσει τις δυνατότητες της Ένωσης Κέντρου να δημιουργήσει, να οργανώσει και ν' αναπτύξει ένα νεολαιϊστικό κίνημα πάνω σε μια πλατειά βάση. Κι όμως αυτό έγινε. Η νεολαία της ΕΔΗΝ είναι η νεολαία που κατεβαίνει με τον πιο οργανωμένο και μαζικό τρόπο στις λαϊκές εκδηλώσεις και μέσα στην πάλη υιοθετεί μαχητικές μορφές εκδήλωσης και ριζοσπαστικά πολλές φορές συνθήματα όπως "Δημογήφισμα" και άλλα αντιμοναρχικά. Αν θέλουμε να κάνουμε μια κοινωνιολογική τοποθέτηση της ΕΔΗΝ, αυτή έχει χαρακτήρα μάλλον μιας μικροαστικής μαζικής νεολαιϊστικής οργάνωσης παρά το χαρακτήρα μιας νεολαιϊστικής οργάνωσης ενός συντηρητικού αστικού κόμματος» (Δαλαβάργας 1965, σελ. 17).

η πολιτική του Γέρου συνέκλινε ουσιαστικά με την πολιτική γραμμή των «αποστατών», δηλαδή το *συμβιβασμό με τη Μοναρχία*. Η διαφορά είναι ότι οι «αποστάτες» φάνηκαν εξ αρχής «συνεπείς» και προσπάθησαν να την υλοποιήσουν άμεσα (Ιούλιος 1965), ενώ ο Γ. Παπανδρέου θα το επιδιώξει ενάμιση χρόνο αργότερα (Δεκέμβριος 1966).

Η ερμηνεία για τη στάση της ηγεσίας του Κέντρου (αλλά και γενικά των αστικών πολιτικών δυνάμεων) μετά το βασιλικό πραξικόπημα δεν είναι δύσκολη. Η ηγεσία αυτή (μια ηγεσία που είχε δώσει μέχρι τότε αρκετά δείγματα οππορτουνισμού και υποκειμενισμού) δεν μπορούσε να διανοηθεί την έκταση που θα έπαιρνε η λαϊκή παρέμβαση. Εγκλωβισμένη στην αστική ιδεολογία της «Πολιτικής», σύμφωνα με την οποία οι αντιθέσεις υπάρχουν και επιλύονται μέσα στα κομματικά επιτελεία κορυφής, πίστευε ότι θα μπορούσε άνετα να ελέγξει και να χρησιμοποίησει τη λαϊκή δυναμική (το «πεζοδρόμιο») ως διαπραγματευτικό ατού απέναντι στη Δεξιά και το Παλάτι. Μνημείο τέτοιας μακιαβελλικής αυταπάτης και, ταυτόχρονα, ένδειξη της βαθιάς περιφρόνησης των μαζών που έτρεφε ο «Γέρος», αποτελεί η ομιλία του στο Συμβούλιο του Στέμματος (1 Σεπτεμβρίου 1965). Προσπαθώντας να διασκεδάσει τους φόβους του Κωνσταντίνου για τη διεξαγωγή των εκλογών, θα υποστηρίξει: «Υπάρχει ένα δεύτερον επιχείρημα εναντίον των εκλογών. Κίνδυνος λαϊκού μετώπου εις τας εκλογάς. Άλλη παρεξήγησις. Θα συμβεί ακριβώς το αντίστροφον. Διότι με τας εκλογάς η Ένωσις Κέντρου θα έχη ιδικούς της συνδυασμούς, η ΕΔΑ θα έχη ιδικούς της συνδυασμούς. Επομένως αι εκλογαί είναι η ιδεώδης ευκαιρία αντιμετώπισεως των μαζών. Όχι συνεργασία. Και είναι το βέβαιον, είναι ο ιδεώδης τρόπος αι εκλογαί, διά να γίνη ο διαχωρισμός των μαζών. Διότι αι μάζαι κατ' ανάγκην διά λόγους κομματικής εντάξεως θα τοποθετηθούν αντιμετώπαι [...] θα έχωμεν με τας εκλογάς διάσπασιν των μαζών, αντιμετώπισιν των μαζών, όχι συνεργασίαν των. Επομένως θα ήσαν αι εκλογαί ιδεώδες βότανον προς διάσπασιν της συνεργασίας της βάσεως, διότι βεβαίως εις την κορυφήν συνεργασία δεν υπάρχει ούτε πρόκειται να υπάρξει [...] είναι καθαρά διαστροφή, εσφαλμένη εντελώς αντίληψις ότι αι εκλογαί θα προκαλέσουν έντασιν της οξύτητος. Αντιθέτως αλλάσσουν μέτωπον αι μάζαι, στρέφονται εναντίον αλλήλων. Δεν δημιουργούν ενιαίον μέτω-

πον εναντίον της ανωμαλίας. Υπό την έννοια αυτήν επομένως είναι καταπραϋντικός, είναι το βότανον της εκτονώσεως» [...] (Πλήρη Πρακτικά του ΣτΣ, όπ.π., σσ. 26-27).

Πολύ περισσότερο, η ηγεσία του Κέντρου δεν κατανοούσε την κρίση των Ιουλιανών ως βαθύτερο πρόβλημα κοινωνικών και ταξικών συσχετισμών, που αγκάλιαζε ολόκληρο το μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας, αλλά το εξελάμβανε «στρεβλά», ως προσωπική αντίθεση του Γ. Παπανδρέου με τον Κωνσταντίνο.¹⁶ Κατανοούσε μόνον τις αφορμές και την επιφάνεια. Τουναντίον, η αστική τάξη διέβλεψε σωστά τον κίνδυνο που «ενσάρκωσε» η Ε.Κ. Το λαϊκό κοινωνικό μπλοκ δηλαδή που στοιχίσθηκε πίσω της («Το Λαϊκό Μέτωπο» του Πιπινέλη). Ο κίνδυνος με άλλα λόγια, που βρέθηκε να αντιπροσωπεύει η Ε.Κ., παρά τη θέλησή της, ήταν κίνδυνος (έστω και μακροπρόθεσμα) ανατροπής της μετεμφυλιακής δομής της εξουσίας. Προερχόταν, άμεσα, από τις διαδικασίες ανασύνθεσης και ανασύνταξης του λαϊκού κοινωνικού μπλοκ, που ανέδειξε τον Γ. Παπανδρέου στην εξουσία. «Ο Γ. Παπανδρέου [...] δεν αντελήφθη προφανώς ότι το πρόβλημα για την αστική τάξη δεν ήταν η κυβέρνησή του, αλλά η μαζικοποίηση που είχε πετύχει ο “ανένδοτος” και η οποία το Φεβρουάριο του ’64 είχε δείξει τη δύναμή της. Ο κίνδυνος για την άρχουσα τάξη προερχόταν από το γεγονός και μόνο, ότι για πρώτη φορά μετά την ανασυγκρότηση της αστικής εξουσίας μετά τον εμφύλιο πόλεμο είχαν δημιουργηθεί οι δυνατότητες λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού, έξω και ανεξέλεγκτα από τους άμεσους μηχανισμούς καταναγκασμού, που είχαν στηρίξει την εξουσία μέχρι τότε και ότι αυτή τη δυνατότητα λειτουργίας την

16 «Το βαρύτερο σφάλμα υπολογισμού του Γ. Παπανδρέου [...] ήταν ασφαλώς το ότι πίστευε ότι θα μπορούσε να επιλύσει το πρόβλημα αποκλειστικά και μόνον με την επιρροή που ήλπιζε ότι θα μπορούσε να ασκήσει στο πρόσωπο του Βασιλέως, ενώ στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια ολόκληρη δομή εξουσίας [...]» (Meynaud 1974, σελ. 41) // Του ίδιου: «Ο γηραιός ηγέτης είχε ίσως κάπως υπερβολικά την τάση να θεωρή την πολιτική σαν μια σειρά τακτικών ελιγμών και να υποτιμά την καταθλιπτική βαρύτητα των κοινωνικών δομών (σελ. 72) // Επίσης: «Φιλελεύθερος πολιτικός ο Γ. Παπανδρέου δεν κατάλαβε ίσως ποτέ ότι, στην πολιτική, οι λαϊκές μάζες μπορούν να διαδραματίσουν έναν πολύ μεγαλύτερο και ισχυρότερο ρόλο από τα χειροκροτήματα και τις επευφημίες σ’ εκείνους που εμπιστεύονται σαν αρχηγούς» (σελ. 73).

είχε πετύχει η πολιτικοποίηση των εργαζομένων και πλατειών μικροαστικών στρωμάτων» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 171).

Στην πραγματικότητα βέβαια δεν υπήρξε «πολιτικοποίηση» εργαζομένων και μικροαστικών στρωμάτων, καθότι τα στρώματα αυτά ουδέποτε υπήρξαν «απολιτικά». Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνουν τόσο οι κοινωνικοί αγώνες μετά τον εμφύλιο όσο και η αντανάκλαση της κίνησής τους στη βαθμίδα της εκλογικής διαδικασίας. Συνιστά λάθος να αποκαλούνται απολιτικές αυτές οι μερίδες του λαϊκού (κατά βάση εαμογενούς) κοινωνικού μπλοκ, για να ερμηνευτεί μια ζοφερή για τις λαϊκές τάξεις περίοδος, η δεκαετία του '50. Περίοδος καθολικής νίκης της «αντεπανάστασης» και επιβολής του μετεμφυλιακού κράτους. Γι' αυτό και σε αντίθεση με το Δ. Χαραλάμπη στο συγκεκριμένο σημείο, μιλάμε για *ανασύνταξη του λαϊκού μπλοκ* και όχι για «πολιτικοποίηση».

7.2.2. Οι διαδοχικές αποτυχίες της αστικής στρατηγικής. Η πολιτική σκηνή κατά την περίοδο 1965-1967

Ύστερα από τα Ιουλιανά, δηλαδή με την υποχώρηση της επαναστατικής κατάστασης, το πολιτικό αποτέλεσμα που έχει εγγραφεί με αυτήν αμετάκλητα στην πολιτική σκηνή, διατηρεί τη δική του ανεξάρτητη δυναμική. Η παρέμβαση των μαζών στην πολιτική και ο τρόπος που εκδηλώθηκε, αποτελούν το στοιχείο χωρίς την αξιολόγηση του οποίου είναι αδύνατο να παρακολουθήσουμε τους ελιγμούς της αστικής πολιτικής ηγεσίας, τις προσπάθειες απάντησης που κατέβαλε και –το σπουδαιότερο– τις διαδοχικές της αποτυχίες. Πράγματι, όλα τα σενάρια που δοκιμάζονται, θα αποτύχουν. «Σε ύστατη ανάλυση στην πολιτική κρίση που ξέσπασε με την εκτροπή της 15 Ιουλίου του 1965 αποτελούν σταθμούς οι τρεις αποτυχίες των διαδοχικών πολιτικών ελιγμών των ανακτόρων. Αποτυχία της Κυβερνήσεως Στεφανόπουλου να επεκτείνει την διάσπαση της Ε.Κ. πέρα από τις αρχικές αποσκιρτήσεις και να καταστρέψει την απήχηση που είχε το κόμμα του Γ. Παπανδρέου στο Λαό. Αποτυχία της Κυβερνήσεως Παρασκευόπουλου να φέρει σε πέρας τις συμφωνίες της συνδιαλλαγής από τις οποίες τα ανάκτορα επερίμεναν την μετεκλογική ανάδειξη μιας Κεντρο-δεξιάς κυβερνήσεως. Αποτυχία της Κυβερνήσεως Κανελλόπουλου να εξασφαλίσει μια πλειοψη-

φία που θα την εστήριζε στην Βουλή ώστε να μπορή να αναβάλλη για μερικούς ακόμη μήνες την διεξαγωγή των εκλογών και να βελτιώση με τον τρόπο αυτό η Δεξιά τις πιθανότητες εκλογικής της επιτυχίας. Συνολικά, όλοι οι ελιγμοί που επιχειρήθηκαν, απέληξαν σε αποτυχία και κάθε μια από τις αποτυχίες αυτές εστένευε ακόμη περισσότερο τα περιθώρια που έμεναν ελεύθερα για να οργανώση η αυλή μια επόμενη φάση στην επιδίωξη των αμετάθετων αρχικών σκοπών της» (Meynaud 1974, σελ. 195). Ας δούμε τώρα αυτές τις προσπάθειες αναλυτικότερα.

Α. Το πρώτο σενάριο, που αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση του Κέντρου και του Γ. Παπανδρέου προσωπικά, υπήρξε ως γνωστόν η «αποστασία». Η γραμμή της συνοψίζεται στο *συμβιβασμό* με τη Μοναρχία (Μητσοτάκης 1976 και 1984). Η «αποστασία» *απέτυχε παταγωδώς*. Όχι κυρίως γιατί δεν στάθηκε δυνατό να εξασφαλίσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία με τις κυβερνήσεις *Αθανασιάδη-Νόβα* (15 Ιουλίου 1965 - 18 Αυγούστου 1965) και *Τσιριμώκου* (18 Αυγούστου 1965 - 17 Σεπτεμβρίου 1965), ή γιατί την κέρδισε, μετά βίας και μόλις για ένα χρόνο, με τις ψήφους της ΕΡΕ - κυβέρνηση *Στεφανόπουλου* (19 Σεπτεμβρίου 1965 - 22 Δεκεμβρίου 1966). Απέτυχε, διότι δεν κατόρθωσε να διασπάσει το κοινωνικό μπλοκ που έφερε την Ένωση Κέντρου στην κυβέρνηση.¹⁷ Υπήρξε μια διάσπαση χωρίς κοινωνικούς όρους, γι' αυτό και το κόμμα των αποστατών αποτέλεσε μια κοινοβουλευτική σφραγίδα χωρίς καμιά λαϊκή απήχηση. Παρά τις «πελατειακές σχέσεις» που οι αποστάτες «κομματάρχες» και «βαρώνιοι»-βουλευτές διέθεταν, οι μάζες δεν τους ακολούθησαν. Οι «πολιτεντές» βρέθηκαν δέσμοι των *ψηφοφόρων* τους και όχι το αντίθετο.

Η κοινωνική συμμαχία που έφερε το Κέντρο στην κυβέρνηση ήταν το ανασυντεταγμένο και ανασυντεθειμένο λαϊκό μπλοκ, η ιδεολογική και κοινωνική συνέχεια του ΕΑΜικού. Η συνολική κίνησή του είναι ακριβώς αντίστροφη από την πολιτική κίνηση των αποστατών. Ενώ οι λαϊκές μάζες κινούνται ριζοσπαστικότερα και αριστερότερα της ηγεσίας του Κέντρου,

17 Βλέπε Meynaud 1974, σσ. 114-118 // Τσουκαλάς 1974, σελ. 181 // Χαράλάμης 1985, σελ. 189 // Πολύ εύστοχα ο Γεώργιος Παπανδρέου θα πει: «Η Ένωση Κέντρου διεσπάρθη εις την κορυφήν, αλλά εγιγαντώθη εις την βάση» (Μουτζούρης 1977, σελ. 58 και 60).

οι αποστάτες επιχειρούν μια διάσπαση από τα δεξιά. Η απομόνωση και η πολιτική τους χρεωκοπία, πολύ περισσότερο αφού ταυτίστηκαν με τη Μοναρχία, είναι φυσιολογική. Στην πραγματικότητα η Ένωση Κέντρου δεν διασπάστηκε με την αποστασία, παρά την αποχώρηση κάποιων βουλευτών. Πολιτικά κόμματα δεν συγκροτούνται εξαιτίας κάποιας τεχνητής κοινοβουλευτικής παρουσίας, όσο μεγάλη και αν είναι αυτή. Οι κυβερνήσεις των αποστατών απέτυχαν έτσι να προετοιμάσουν την κοινοβουλευτική επάνοδο της Δεξιάς, όπως επίσης απέτυχαν να αμβλύνουν την έντονη αντιμοναρχική διάθεση των μαζών. Κατέληξαν γι' αυτούς τους λόγους, από κάποιο σημείο κι ύστερα, να είναι άχρηστες στους πολιτικούς σχεδιασμούς της δεξιάς και της Μοναρχίας. Στο τέλος (Δεκέμβριος 1966), η ΕΡΕ θα αποσύρει την υποστήριξή της προς την κυβέρνηση Στεφανόπουλου για να προωθήσει άλλη, περισσότερο συμφέρουσα γι' αυτήν, λύση.

Αποτέλεσμα της αποτυχίας και της πολιτικής απομόνωσης της «Αποστασίας» είναι η συνεχής αναβολή των εκλογών, αμέσως μετά την κρίση του Ιουλίου 1965, εκλογών που ζητούσαν όχι μόνο η Ε.Κ. και η ΕΔΑ αλλά και ο Π. Κανελλόπουλος (είδαμε προηγουμένως ότι ο Π. Κανελλόπουλος διατύπωσε την πρόταση για διεξαγωγή εκλογών με κυβέρνηση της ΕΡΕ στο Συμβούλιο του Στέμματος, γεγονός που εκμεταλλεύτηκε ο Γ. Παπανδρέου – Meynaud 1974, σελ. 66). Αν και από όλους αναγνωρίζεται ότι οι εκλογές αποτελούσαν τη μόνη διέξοδο στα πλαίσια του Συντάγματος (βλέπε π.χ. Μαρκεζίνης, όπ.π.), εκλογές, εντούτοις, δεν γίνονται για να λυθεί η «εθνική κρίση» κοινοβουλευτικά.¹⁸ Στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν ήταν αδια-

18 «Ο μόνος ανεκτός τρόπος για να διασκεδάσει ο Ανάτολος Άρχων τις επικρίσεις και να αποδείξει ότι περιορίζεται στην άσκηση του συνταγματικού του λειτουργήματος θα ήταν στην περίπτωση αυτή να ζητήσει από τον Πρωθυπουργό αυτόν την διάλυση της Βουλής και με τον τρόπο αυτό να καλέσει το εκλογικό σώμα να αποφασίσει στις κάλπες σαν Κυρίαρχος Λαός για την πολιτική που ακολουθούσε η Κυβέρνηση και είχε δημιουργήσει την αμφιβολία. Είναι βέβαια, πάντοτε δυνατή η υποστήριξη άλλων συνταγματικών απόψεων όμως τότε δεν θα είναι πλέον ούτε λογικά, ούτε νομικά θεμιτό να επικαλούμεθα το κοινοβουλευτικό πολίτευμα ή στην ελληνική περίπτωση, ότι είναι ταυτόσημο –αν σαν κριτήριο θεωρήσουμε την πολιτική παράδοση πάνω στην οποία θεμελιώνεται το Σύνταγμα του 1952– το πολίτευμα της “Βασιλευομένης Δημοκρατίας”» (Meynaud 1974, σελ. 75) // Επίσης Φ. Βεγλερής 1966 // Συζήτηση στο ΣτΣ (πρακτικά, όπ.π.).

νότητες. Ήταν αδύνατο να τις δεχθεί η Μοναρχία, παρά τις ευσυνειδήτες προσπάθειες του Γ. Παπανδρέου για «εκτόνωση των παθών». Με τη σύγκλιση του Συμβουλίου του Στέμματος (1 και 2 Σεπτεμβρίου 1965) και τον σχηματισμό λίγο αργότερα της τρίτης κατά σειρά βασιλικής κυβέρνησης Στεφανόπουλου, το πρόβλημα των εκλογών τη στιγμή εκείνη αίρεται. Αναμφίβολα, η κάμψη της επαναστατικής κατάστασης επιδρά καθοριστικά.

Β. Το δεύτερο σενάριο υπήρξε η συμφωνία Βασιλιά-Παπανδρέου-Κανελλόπουλου, το περιβόητο «μνημόνιο» (Δεκέμβριος 1966).¹⁹ Παρά τις διαφορετικές εκτιμήσεις που υπάρχουν όσον αφορά τους ακριβείς όρους της συμφωνίας, το σίγουρο είναι ότι πρόκειται για συμφωνία που προσβλέπει –στην καλύτερη περίπτωση– σε μια κοινοβουλευτική λύση στα πλαίσια της συνταγματικής μοναρχίας. Για να επιτευχθεί βέβαια μια τέτοια λύση χρειάζονταν συγκεκριμένοι πολιτικοί όροι: να παραμείνει το καθεστώς εκτός του προεκλογικού αγώνα (άλλη μια ρητή παραδοχή ότι τέθηκε τέτοιο ζήτημα) και να υπονομευθούν οι ριζοσπαστικές διαθέσεις τόσο σε κοινωνικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο πολιτικής εκπροσώπησης. Η πρώτη φάση του σεναρίου ξεκίνησε, όπως είχε συμφωνηθεί, με το σχηματισμό της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου (22 Δεκεμβρίου 1966 - 3 Απριλίου 1967), που θα εξασφαλίσει την ψήφο εμπιστοσύνης τόσο της ΕΡΕ όσο και της Ε.Κ.

Η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου κάθε άλλο παρά «υπηρεσιακή» ή «μεταβατική» ήταν. Στην ουσία επρόκειτο καθαρά για πολιτική κυβέρνηση. Άλλωστε, το σενάριο απαιτούσε να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, προϋπόθεση που δεν θα ήταν απαραίτητη

19 Για τη συμφωνία και τους όρους της βλέπε Meynaud 1974, σσ. 118-146 // επίσης Α. Παπανδρέου 1974 // Λιναρδάτος 1986β, σσ. 376-384 και 6ο κεφάλαιο Τσουκαλάς 1974, σσ. 186-187 // Χαραλάμπης 1985, σσ. 206-207 // Τα βασικά σημεία του σχεδίου είχε αποκαλύψει τότε (Ιανουάριος 1967), η εφημερίδα των αποστατών *Ελευθερία*. Ο λόγος ήταν απλός. Η συμφωνία έθετε τους αποστάτες πλέον στη γωνία, αν και πολιτικά δικαίωνα, εκ των υστέρων, τη «γραμμή» τους (συμβιβασμός με τη Μοναρχία). Για τον ίδιο λόγο, οι αποστάτες δεν θα ψηφίσουν την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου // Πρόσφατα κυκλοφόρησε και το βιβλίο του γνωστού Ελληνοαμερικανού καθηγητή Δημητρίου Κούσουλα, «εμπνευστή», κατά τον ίδιο (βλέπε πρόλογο του βιβλίου), της λύσης του συμβιβασμού. Βλέπε Κούσουλας, *Πολιτικές Ευθύνες 1964-1974*, 1988.

αν η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου είχε σκοπό μόνον τη διεξαγωγή εκλογών, εντός 45 ημερών, και όχι την ουσιαστική διακυβέρνηση της χώρας. Ακόμη περισσότερο, επρόκειτο κυριολεκτικά για κυβέρνηση «ανδρικήλων» της Αυλής.²⁰

Ποιοι είναι οι στρατηγικοί στόχοι της Μοναρχίας, που ευελπιστεί να υλοποιήσει μ' αυτό το σενάριο; Ακριβώς οι ίδιοι με τους αρχικούς. α) Η άμβλυνση του καθεστωτικού: η υπερψήφιση της μοναρχικής λύσης από τον Γ. Παπανδρέου θα σήμαινε συμβιβασμό, εκ των υστέρων, με τη Μοναρχία, νομιμοποίηση του βασιλικού πραξικοπήματος του Ιουλίου και των αποστατών, αναπόφευκτη πολιτική φθορά της Ε.Κ. και «λήθη» στο φλέγον «καθεστωτικό». β) Η συρρίκνωση της κοινοβουλευτικής/εκλογικής δύναμης της Ε.Κ., ει δυνατόν η διάσπασή της με απώτερο σκοπό την απομόνωση της κεντροαριστερής της τάσης. Η αποδυνάμωση της κοινοβουλευτικής δύναμης της Ε.Κ. θα προωθείτο με την ψήφιση της απλής αναλογικής, βασικό πολιτικό καθήκον της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου και όρος της συμφωνίας. Επιπλέον, η ψήφιση της απλής αναλογικής εθεωρείτο από τη Μοναρχία οφειλόμενο «ηθικό χρέος» απέναντι στους αποστάτες για τη «συνδρομή» τους, που ελπίζετο ότι θα τους πριμοδοτούσε και εκλογικά.

Ακόμα, η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου άφηνε ολοκληρωτικά την πρωτοβουλία των κινήσεων στη Μοναρχία, όπως επίσης και τη χρήση του κρατικού και παρακρατικού μηχανισμού. Διευκόλυνε έτσι την προετοιμασία «άλλων» λύσεων σε περίπτωση αποτυχίας, π.χ. την επανάληψη εκλογών «βίας και νοθείας». «Στην πράξη τα Ανάκτορα είχαν διαλέξει απλούστατα ανθρώπους αφοσιωμένους στο πρόσωπο του Άνακτος και στα συμφέροντα της Αυλής και μάλιστα ανθρώπους ικανούς να επαναλάβουν —ο ισχυρισμός μας είναι αυταπόδεικτος τουλάχιστον για τους πολλούς— το εκλογικό πραξικόπημα του 1961» (Meynaud 1974, σελ. 125). Τέλος, ένας επιπλέον λόγος ήταν η

20 Αυτόν το χαρακτήρα κατοχύρωνε, όχι μόνο η παρουσία του ίδιου του Παρασκευόπουλου, αλλά και ολόκληρο το κυβερνητικό της επιτελείο: ο Επ. Τσέλιος, ο στρατηγός Τζαννετής, ο μετέπειτα χουντικός καθηγητής Π. Χρήστου, οι βιομήχανοι Επ. Στασινόπουλος (Βιοχάλκο) και Χρ. Στράτος (Πειραιϊκή-Πατραϊκή), ο Δ. Νιάνιαν, ο Ι. Θεοδωρακόπουλος, κ.λπ. Βλέπε αναλυτικά Meynaud 1974, σσ. 120-125.

ανάγκη να ακολουθηθεί μια περισσότερο συμβιβαστική πολιτική στη διαχείριση του Κυπριακού. Οι βαθύτερες προθέσεις της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου θα φανούν λίγο αργότερα με την απαλλαγή των υπευθύνων της δολοφονίας Λαμπράκη, σε αντίθεση με τη σκληρήρυνση που ακολουθήθηκε στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και τις βαριές ποινές που επιβλήθηκαν, την αίτηση άρσης της ασυλίας του Α. Παπανδρέου, την αναβίωση των ΤΕΑ καθώς και την αλλαγή των αρχηγών ΓΕΕΘΑ και χωροφυλακής, πράξεις κάθε άλλο παρά συμβιβάσιμες με τον «υπηρεσιακό» και μετριοπαθή χαρακτήρα μιας προεκλογικής κυβέρνησης.

Η αποδοχή ενός παρόμοιου σεναρίου από τον Γεώργιο Παπανδρέου δεν είναι ακατανόητη, σύμφωνα με όσα έχουμε αναλύσει σχετικά με την αντίληψή του περί πολιτικής. Αναμφίβολα, συνέβαλε στην απόφασή του και η βεβαιότητα που τον διακατείχε για τη νέα εκλογική νίκη της Ε.Κ. Από την άλλη όχθη, ο Π. Κανελλόπουλος είχε έναν επιπρόσθετο λόγο να συμφωνήσει: την εξουδετέρωση των εσωκομματικών του αντιπάλων που πρόσβλεπαν στην επιστροφή Καραμανλή.

Ότι η πρώτη φάση του σεναρίου υλοποιήθηκε, δεν αναιρεί το γεγονός της –μακροπρόθεσμα– υπονόμευσής του. Όπως αποδεκνυόταν καθημερινά, όχι μόνο δεν έλυσε τα στρατηγικά προβλήματα της αστικής εξουσίας, αλλά αντίθετα θα δημιουργούσε εκρηκτικότερες κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις. Ας αρχίσουμε από τη Μοναρχία: το πρόβλημα που προσπάθησε να επιλύσει το Παλάτι με εκείνη την κεντρική συμφωνία ήταν η *μαζική λαϊκή αμφισβήτηση* που ξεσήκωσε το Ιουλιανό πραξικόπημα. Πράγματι, αυτή η παρέμβαση-αποπομπή του Γ. Παπανδρέου συνιστά το *κορυφαίο πολιτικό λάθος της Μοναρχίας* σ' όλη την προδικτατορική περίοδο. Προσπαθώντας να επιλύσει ένα στρατηγικό για την εξουσία αδιέξοδο, το μόνο που κατάφερε ήταν να νομιμοποιήσει τον Γ. Παπανδρέου. Ένας γηραιός αστός πολιτικός, φορτωμένος με πολυάριθμους οππορτουνισμούς και κομματικές περιπλανήσεις στην πολιτική του καριέρα (Νικολακόπουλος 1988), αφού συνέβαλε στον αντικομμουνιστικό αγώνα, αφού ζήτησε από τον Καραμανλή την ένταξή του στην ΕΡΕ το 1960, αφού άρχιζε να αντιμετωπίζει τη λαϊκή δυσαρέσκεια μετά το 1964, βρίσκεται ξαφνικά, λόγω του βασιλικού πραξικοπήματος, να συμβολίζει τις προσδοκίες του ελληνικού λαού απέναντι στο μετεμφυλιακό κράτος και τη Μο-

ναρχία. Γίνεται ο «Γέρος της Δημοκρατίας».²¹

Προσπαθεί λοιπόν η Μοναρχία με έναν κεντρικό συμβιβασμό να ξεπεράσει το πρόβλημα που η ίδια δημιούργησε στον εαυτό της. Το λάθος στην πολιτική της εκτίμηση είναι ότι δεν είναι το Ιουλιανό πραξικόπημα που την απονομιμοποίησε, διότι απλούστατα δεν υπήρξε ποτέ νομιμοποιημένη, αλλά ότι κατάφερε μ' αυτήν την αδέξια κίνησή της να αναδείξει το καθεστωτικό σε πρώτιστο πολιτικό θέμα. Όσο πλησίαζαν οι εκλογές του Μαΐου '67, τόσο το αδιέξοδό της γινόταν φανερό. Ο Γ. Παπανδρέου είχε τηρήσει από την πλευρά του τη συμφωνία, το πρόβλημα όμως ήταν ότι η σίγουρη νίκη της Ε.Κ. ξεπερνούσε τις προσδοκίες του αρχηγού της. *Οι εκλογές, όπως είδαμε παραπάνω, θα αποβαίνουν δημοψήφισμα κατά της Μοναρχίας.* Όσο πιο καθαρά το έβλεπαν τα Ανάκτορα τόσο περισσότερο ενισχυόταν η ιδέα μιας εκτροπής από τον κοινοβουλευτισμό.

Η παρέμβαση όμως των μαζών είχε ακόμα μια μεγάλη συνέπεια. Κρατούσε την Ε.Κ. υπό την «κατοχήν» της, μην αφήνοντας την ηγεσία της σε ανεξέλεγκτους ελιγμούς: «Ανεξάρτητα όμως από τις πραγματικές προθέσεις του Παπανδρέου – που είναι δύσκολο να εξακριβωθούν μέσα από το πολύπλοκο παιχνίδι των ελιγμών και της διπλοπροσωπίας των κυρίων ηθοποιών του δράματος– ο ηλικιωμένος πρώην πρωθυπουργός δεν μπορούσε να παίζει το παιχνίδι με απολύτως ελεύθερα χέρια. Ως ένα βαθμό ήταν και ο ίδιος αιχμάλωτος του ακατανίκητου λαϊκού κινήματος που καθοδηγούσε. Έπρεπε επίσης να αντιμετωπίσει το αυξανόμενο γόητρο του γιου του, ο οποίος απέδειξε ότι εν ανάγκη δεν θα δίσταζε να προχωρήσει μόνος του» (Τσουκαλάς 1974, σελ. 186).

Το πρόβλημα τέθηκε από τη στιγμή που η λαϊκή παρέμβαση

21 «Αν μπορεί να δοθεί επιγραμματικά η θυελλώδης λαϊκή έκρηξη του θέρους του 1965 αδιάστακτα λέμε: Εκμηδένισε τη δημοτικότητα της δυναστείας και θεοποίησε το Γεώργιο Παπανδρέου [...] τόσο η θεοποίηση του Παπανδρέου όσο και η λαϊκή αποστροφή προς τον Κωνσταντίνο φαινομενικά μόνον είχαν στόχους τα δύο πρόσωπα. Στη λαϊκή αντίληψη, που συνηθίζει να υπεραπλουστεύει τις έννοιες οι δυο πρωταγωνιστές αντικατόπτριζαν τους δύο κόσμους – το φως και το σκοτάδι. Και το ένστικτο του λαού διέκρινε όχι δύο πρόσωπα, αλλά δύο σύμβολα της προαιώνιας πάλης των δυνάμεων του καλού και του κακού» (Κάτρης 1974, σελ. 212).

είχε στρέψει αλλού την κρίση και από τη στιγμή που άρχισε να διαμορφώνει όρους πολιτικής εκπροσώπησης και μέσα στην Ε.Κ.: *είναι η στιγμή της πολιτικής ανάδυσης του Ανδρέα Παπανδρέου.*

Γ. Όλοι αναγνωρίζουν ότι ο *Ανδρέας Παπανδρέου* αναδεικνύεται σε ηγετική πολιτική προσωπικότητα, που εκφράζει και συσπειρώνει ένα μεγάλο μέρος της «*Κοινής Γνώμης*», δηλαδή της κοινωνικής συμμαχίας που ανέδειξε την Ε.Κ., ακριβώς σε εκείνη τη συγκυρία. Είναι άλλωστε η περίοδος όπου εντάσσεται αποφασιστικά στην πολιτική. «Μέσα σε λίγους μήνες, οι μαζικές εκείνες συγκεντρώσεις [ΧΒ-ΓΜ: του δεύτερου ανέλδοτου] είχαν μεταβάλει τον Ανδρέα Παπανδρέου από έναν μάλλον άχρωμο πανεπιστημιακό καθηγητή σε ένα φλογερό δημογέφυρα [...] Σε λίγους μήνες όχι μόνο οι οπαδοί αλλά ίσως πολύ περισσότερο οι αντίπαλοί του, τον είχαν προωθήσει στο κέντρο της πολιτικής σκηνής» (Κούσουλας 1988, σελ. 59).²²

Η πόλωση στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου, με τη συγκρότηση μιας ριζοσπαστικής τάσης, είναι η φυσιολογική αντανάκλαση όχι μόνο των κινητοποιήσεων των Ιουλιανών αλλά,

22 Σχετικά με την ανάδειξη του Ανδρέα Παπανδρέου στην πολιτική σκηνή –σημαντική υποθήκη για το ρόλο που θα παίξει αργότερα στη Μεταπολίτευση– βλέπε: Meynaud 1974, «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η πολιτική», σσ. 45-53 // Α. Παπανδρέου 1974, σελ. 206 // Παρασκευόπουλος 1974, σσ. 187-191 // Ροδάκης 1975, σσ. 139-142 // Λιναρδάτος 1986β, σσ. 106-110 // Μπουλούκος 1989, σσ. 167-179, 271 κ.ε. // Ένα αδημοσίετο γκάλλοπ, στις παραμονές των εκλογών του Μαΐου 1967, που έφερε στη δημοσιότητα (μεταπολιτευτικά) το περιοδικό *Αντί*, λίγο μετά τις εκλογές του '77, επιβεβαιώνει την, ευρύτατα διαδεδομένη, πολιτική εκτίμηση, για την ηγεμονική πλέον – παρουσία του Ανδρέα στην πολιτική σκηνή. Έτσι σε ερώτηση: «Ας υποθέσουμε ότι ήταν στο χέρι σας να διαλέξετε να ορίσετε τον πρωθυπουργό, ανεξάρτητα από το ποιο κόμμα θα κερδίσει τις εκλογές και ανεξάρτητα από το ποιον θα ήθελε να διορίσει το κόμμα που τελικά θα κερδίσει. Εσείς ποιον θα θέλατε να δείτε πρωθυπουργό μετά τις εκλογές», οι απαντήσεις ήταν οι εξής: 21% Κ. Καραμανλή, 16% Ανδρέα Παπανδρέου, 13% Γεώργιο Παπανδρέου, 4% Παν. Κανελλόπουλο, 3% Ιωαν. Πασαλιδή, 2% Σπ. Μαρκεζίνη, 36% Δεν γνωρίζω. Δηλαδή ο Ανδρέας έχει, ήδη, υπερκεράσει σε δημοτικότητα τον πατέρα του, έχει εξασφαλίσει τη διαδοχή. Περισσότερο αποκαλυπτικές ήταν οι απαντήσεις στην ακόλουθη ερώτηση: «Ποιος από τους ταρινούς πολιτικούς μας θα λέγατε ότι θα αναδειχθεί, στα χρόνια που έρχονται, και θα κυβερνήσει τη χώρα;» Οι απαντήσεις δίνουν τα εξής ποσοστά: 30% Α. Παπανδρέου, 12% Κ. Καραμανλής, 2% Π. Κανελλόπουλος, 2% Γ. Παπανδρέου, 2% Σπ. Μαρκεζίνης, 2% άλλοι, 50% δεν γνωρίζω ή άρνηση (*Αντί*, τεύχος 87, 3 Δεκέμβρη 1977).

συνολικά, της ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων στη δεκαετία του '60. Η ριζοσπαστική τάση του Κέντρου θα εκφραστεί στο συνδικαλιστικό κίνημα με την ανάδειξη σημαντικών στελεχών, με την ουσιαστική μεταλλαγή της ΕΔΗΝ (νεολαία της Ε.Κ.), σε μαζική νεολαϊστική οργάνωση και τη διαφοροποίηση της στο επίπεδο της κοινοβουλευτικής ομάδας.

Αυτή η πολιτική τάση θα εκφράζεται κεντρικά από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Ο τελευταίος, για όλα τα σενάρια που εκπονούνται από τα διάφορα κέντρα εξουσίας, δεν παύει να συνιστά το *μεγαλύτερο κίνδυνο*. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώθηκε και από τη σκευωρία της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ²³ (υπόθεση που στράφηκε προσωπικά εναντίον του Ανδρέα, κατηγορώντας τον για συνωμοσία στο στρατό) όσο και από την ίδια τη μυστική συμφωνία Κανελλόπουλου-Βασιλιά-Γ. Παπανδρέου. Ο λόγος είναι φανερός: ο Α. Παπανδρέου και η ομάδα βουλευτών που επηρεάζει είναι η μοναδική κεντρική πολιτική συνιστώσα που την εποχή εκείνη επιμένει μέχρι την τελευταία στιγμή να θέτει καθεστωτικό ζήτημα, επιτιθέμενος οξύτερα κατά της Μοναρχίας και της ολιγαρχίας, να ζητά συνολικές κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές.²⁴ Εξασφαλίζει

23 Για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ βλέπε Μπουλούκος 1989, όπου και τα σχετικά ντοκουμέντα // Α. Παπανδρέου 1974 // Meynaud 1974 // Λιναρδάτος 1986β, σσ. 183-192 // Παραλίκας 1982 // Χονδροκούκης 1974.

24 Οι εξαγγελίες του Ανδρέα Παπανδρέου, λίγο πριν τις εκλογές, θέτουν ρητά καθεστωτικό ζήτημα: «[...] Πορεύεται η χώρα μας προς την πιο κρίσιμη καμπή της νεωτέρας πολιτικής της ιστορίας [...] Η σήψη στην κορυφή γιγάντωσε. Τη βάσι όμως την ενοποίησε, την ωδήγησε στο θάυμα των Ιουλιανών μαζών [...] Προτίμησε ο Βασιλεύς να προχωρήσει στον εκμοναρχισμό της χώρας. Προτίμησε να διακηρύξει πως η Ελλάδα είναι φέουδο και οι Έλληνες κολλήγοι. Ταυτίστηκε ο Βασιλεύς με την ΕΡΕ. Έγινε αρχηγός της. Κι ο μέχρι τώρα αρχηγός της έγινε τοποτηρητής του Ψυχικού και δέσμιος της Χούντας [...] Αλλά ας προσέξουν. Αν επιμείνουν τότε κι εμείς θα αποδεχτούμε τη διαίρεσι. Και τότε ο ελληνικός λαός σύσσωμος, αποφασισμένος, έτοιμος γι' αγώνες και θυσίες θα θέσει τέρμα οριστικό στο άτιμο παιχνίδι που παίζεται εις βάρος του. Θα αφανισή τότε την Δεξιά, για να βρη επί τέλους το έθνος τη γαλήνη του και την ενότητά του [...] Στη χώρα μας θα αντιχήση το νέο μεγάλο ΟΧΙ του αδούλωτου λαού μας. Και στην κλιμακωμένη βία θα αντιτάξωμεν την κλιμακωμένη ΑΝΤΙΒΙΑ. Και είναι τέτοιες οι δυνάμεις του γίγαντα Λαού μας, τόσο ψηλά το ηθικό του, τόσο μεγάλο το δίκαιό του, τόσο ξεκάθαρο το πιστεύω του, που η νίκη στο πείσμα της Δεξιάς, στο πείσμα της εύνοιας του Βασιλέως, θα είναι νίκη συντριπτική. Κι ό,τι κι αν κάνουν, η Δεξιά θα συντρι-

τη θέση του στην πολιτική σκηνή οριοθετούμενος από τη συμβιβαστική ηγετική τάση της Ε.Κ., εκφράζοντας ταυτόχρονα έναν έντονο αντιαμερικανισμό και «σκληρή εθνική» στάση στο Κυπριακό. Είναι χαρακτηριστική η στάση των Αμερικανών και της CIA απέναντι στον Α. Παπανδρέου, όπως την εκθέτει ο Ζαν Μεϊνών, με βάση τις αναλύσεις του Σ.Λ. Σουλτσμπέργκερ στους *New York Times*: «Διαβάζοντας τα κείμενα του Σουλτσμπέργκερ μπορούμε να καταρτίσουμε τον κατάλογο των κυριωτέρων αιτιάσεων των Αμερικανών κατά της δραστηριότητας του Α. Παπανδρέου (δραστηριότητας για την αριστερίζουσα απόκλιση της οποίας δυσφορούσε κατά τον Σουλτσμπέργκερ ο Γ. Παπανδρέου). Απεμάκρυνε από την ΚΥΠ ορισμένους ανθρώπους υπέρμετρα πρόθυμους έναντι των αμερικανικών υπηρεσιών. Ενεθάρρυνε τις κυπριακές αρχές ν' αγοράσουν όπλα από τη Ρωσία. Υποχρέωσε την CIA να καταβάλλει εις το εξής διά του υπουργείου Προεδρίας τα ποσά με τα οποία μέχρι τότε, χωρίς τη μεσολάβηση καμιάς ελληνικής κρατικής υπηρεσίας, το Στέιτ Νηπάρτμεντ μισθοδοτούσε κάθε μήνα τους πράκτορες της ελληνικής ΚΥΠ. Απηγόρευσε στους τελευταίους να κοινοποιούν στη CIA τις πληροφορίες των σχετικά με τις προμήθειες όπλων της κυπριακής κυβερνήσεως. Ο Σουλτσμπέργκερ υπογραμμίζει επίσης τις φιλικές σχέσεις που συνδέουν τον Α. Παπανδρέου με ορισμένους ηγέτες της ΕΔΑ, ιδιαίτερα με τον Λ. Κύρκο –σχέσεις που διατείνεται ότι είχαν συναφθεί πριν τον πόλεμο, όταν ο Α. Παπανδρέου ήταν μέλος μιας κινήσεως “μαρξιστικών τάσεων”– και δηλώνει, ότι μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα είχε επαφές με σημαίνοντες κομμουνιστές του εξωτερικού. Οπωσδήποτε, παρατηρεί ο Σουλτσμπέργκερ, ο Α. Παπανδρέου δεν απέκρυψε ποτέ τη γνώμη του ότι αμερικάνικες πιέσεις και επεμβάσεις των Ανακτόρων υπεχρέωναν την Ελλάδα να παλινδρομή στην πολιτική της έναντι της Κύπρου» (Meynaud 1966, σελ. 490).

βή» (*Εθνος*, 12 Απριλίου 1967). Σίγουρα προκαλεί εντύπωση η οξύτητα και ο ριζοσπαστισμός αυτών των δηλώσεων, ο ανατρεπτικός και «εμπρηστικός» χαρακτήρας τους. Η ομαλότατη όμως επιβολή της δικτατορίας θα αποδείξει ότι δεν επρόκειτο παρά για φραστικούς και μόνο λεονταρισμούς. Καμία οργανωτική, πολιτική και ιδεολογική προετοιμασία δεν είχε πραγματοποιηθεί, κανένα σχέδιο δεν είχε καταρτισθεί για τη σύγκρουση με το στρατιωτικό μηχανισμό. Οι λαϊκές μάζες βρέθηκαν εντελώς απροετοίμαστες.

Από την άλλη πλευρά, έχει κατορθώσει να υπερκεράσει και την Αριστερά που η συμβιβαστική της πολιτική την έχει περιθωριοποιήσει.²⁵ Διατυπώσεις όπως οι παρακάτω θα μπορούσαν άνετα να χαρακτηριστούν προφητικές για τη Μεταπολίτευση: «Η ανάπτυξη της κεντροαριστεράς στο εκλογικό επίπεδο δημιούργουσε ασφαλώς για την ΕΔΑ κινδύνους απώλειας ενός τμήματος της μέχρι τότε εκλογικής της πελατείας [...] Οι φόβοι αυτοί εξηγούν γιατί η δραστηριότητα του Ανδρέα Παπανδρέου, που τόσο πρόθυμα εχαρακτηρίζετο σαν φιλοκομμουνιστική από την Δεξιά, την αστυνομία και τους στρατιωτικούς, αντιμετώπισθηκε συχνά από την πλευρά της ΕΔΑ με καχυποψία. Το κόμμα αυτό δεν μπορούσε βέβαια παρά να διαπιστώσει με ανησυχία το ακροατήριο που είχε κατακτήσει ο Α. Παπανδρέου σε κοινωνικές κατηγορίες από τις οποίες η ΕΔΑ κέρδιζε άλλοτε ψήφους και υποστήριξη: σ' αυτή τη διαπίστωση οφείλεται ίσως και η επίκριση που διευπλώνετο συχνά εναντίον του μέσα στους κύκλους αυτού του κόμματος ότι προσέφερε στην Ελλάδα την προοπτική ενός απλού επιχρίσματος φιλελευθερισμού και δημοκρατίας. Όμως η κριτική αυτή πετύχαινε σπάνια τον στόχο της γιατί σε πολλά σημεία, ο Ανδρέας Παπανδρέου έπαιρνε γενναιότερες και σαφέστερες θέσεις από την ΕΔΑ την οποία περιόριζαν σημαντικά αφ' ενός οι επιπτώσεις της πολιτικής της ειρηνικής συνυπόρξεως και αφ' ετέρου η διαρκής της μέριμνα να μην συντελέσει εκείνη στην επίταση της οξύτητος που ευνοούσε την πολιτική της απομόνωσης (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Meynaud 1974, σελ. 51-52). Στην ίδια κατεύθυνση δρα και η έμμεση αλλά έντονη αναφορά του στην ΕΑΜική παράδοση, που σαφέστατα άφησε να εννοηθεί.²⁶ «Για το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο ο Α. Πα-

25 Στην κατάθεσή του (δίκη πρωταιτίων) θα τονίσει: «Και πρέπει να σας πω τα εξής, ότι η ΕΔΑ και το ΚΚ ήσαν οι πλέον επίμονοι –και το λέω υπεύθυνα αυτό– για το ξεπέραςμα της κρίσεως με Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Εκείνοι οι οποίοι δεν απεδέχοντο την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ήμεθα εμείς κ. Πρόεδρε» (Κατάθεση Ανδρέα Παπανδρέου, 5 Αυγούστου 1975, Δίκες της Χούντας, πρακτικά δίκης πρωταιτίων, τόμος 2, σελ. 485).

26 «Προχωρούμε προς την εκλογική αναμέτρηση των δυνάμεων της εσωτερικής κατοχής, των δυνάμεων του πραξικοπήματος της 15ης Ιουλίου, με τις δοκιμασμένες, ώριμες, ασφάλινες λαϊκές δυνάμεις της δημοκρατικής αντίστασης [...]» (Ομιλία Α. Παπανδρέου στον Πειραικό Σύνοδο, 28 Ιανουαρίου 1967). Και σχολιάζει ο Κούσουλας, 20 χρόνια με-

πανδρέου ήταν ο άνθρωπος που θα έφερνε πάνω στους ώμους του στην εξουσία την Άκρα Αριστερά. Το ότι ο άνθρωπος αυτός ζητούσε να κατακτήσει “όλη την εξουσία” ερχόμενος στην κυβέρνηση, ήταν μια ανοιχτή απειλή ότι η Άκρα Αριστερά θα κέρδιζε με τη συνεργασία του Ανδρ. Παπανδρέου την ολοκληρωτική εξουσία που δεν είχε κατακτήσει με τα όπλα στο πεδίο της μάχης» (Κούσουλας 1988, σελ. 141).²⁷

Πρόκειται αναμφίβολα για προσωποποίηση των κοινωνικών αντιθέσεων. Ο Α. Παπανδρέου δεν εκφράζει τίποτε άλλο παρά την κοινωνική πόλωση που εγγράφεται στην πολιτική σκηνή εκρηκτικά μετά τα Ιουλιανά. Αυτόν τον «κίνδυνο» κατανοούν στο πρόσωπό του όλες οι δυνάμεις του καθεστώτος. Ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου είχε απόλυτη συνείδηση του γεγονότος. Στην κατάθεσή του κατά τη δίκη της δικτατορίας (Αύγουστος 1975) θα υποστηρίξει: «[...] κύριος στόχος ήταν να αποφευχθεί η εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου που προεβλέπετο τον Μάιο του 1967, και η δική μου επικράτησις ως κεντροαριστεράς εντός των κόλπων της Ενώσεως Κέντρου. Αυτός ήταν ο μέγας κίνδυνος, κ. Πρόεδρε. Ο μέγας κίνδυνος δεν προήρχετο από τα άλλα κόμματα συμπεριλαμβανομένων και των κομμάτων παραδοσιακής Αριστεράς, δηλαδή του Κομμουνιστικού Κόμματος τότε και της ΕΔΑ. Ο κίνδυνος ήταν η Ένωση Κέντρου, ο Ανδρέας Παπανδρέου εσωτερικά» (Κατάθεση Α. Παπανδρέου,

τά: «Ο χαρακτηρισμός από τη μια πλευρά της ΕΡΕ, των Ανακτόρων και των “Αποστατών” σαν “δυνάμειν της εσωτερικής κατοχής” και από την άλλη η αναφορά στις “ατσάλινες λαϊκές δυνάμεις της δημοκρατικής αντίστασης” είχαν μέσα στο ψυχολογικό πλαίσιο της εποχής εκείνης έναν έντονα επαναστατικό χαρακτήρα που έφερνε σε πολλών τη σκέψη αναμνήσεις και εμπειρίες της δεκαετίας του ’40. Δεν ήταν φρασεολογία που θα συνέβαλε στην προαγωγή και διαφύλαξη ενός ήπιου πολιτικού κλίματος (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Κούσουλας όπ.π., σελ. 140).

27 Και αλλού: «Με τα δεδομένα της εποχής, οι επιδιώξεις αυτές του Α. Παπανδρέου είχαν επαναστατικό χαρακτήρα. Αυτά ακριβώς ήταν τα αιτήματα και της Άκρας Αριστεράς» (σελ. 141 // Του ίδιου: «Μέσα [...] στη φορτισμένη ατμόσφαιρα της εποχής, το σύνθημα “Θα ορκίσουμε την κυβέρνηση μας στην πλατεία Συντάγματος” (υπ. ΧΒ-ΓΜ: που είχε ρίξει ο Α.Π.) είχε επαναστατικές προεκτάσεις» (σελ. 145) // Την ίδια γνώμη είχε και ο Γρ. Δαφνής (1972), ο οποίος χαρακτήριζε, τον Ανδρέα Παπανδρέου, λόγω της δραστηριότητάς του, ως «Εθνικός επικίνδυνος» // Ως γνωστόν, τέλος, άποψη ενός εκ των ηγετών της χούντας, του Ι. Λαδά, ήταν η φυσική εξόντωση του Ανδρέα Παπανδρέου.

5 Αυγούστου 1975, Δίκες της Χούντας, πρακτικά δίκης πρωταγίων, τόμος 2, σσ. 477-492).²⁸

Για να ξαναγυρίσουμε τώρα στο σενάριο του συμβιβασμού («σενάριο Παρασκευόπουλου»), διαφάνηκε, ότι μια σοβαρή πλευρά του «μνημονίου» αποσκοπούσε στην υπονόμηση και στον περιορισμό της πολιτικής επιρροής του Ανδρέα, είτε εξαναγκάζοντάς τον σε αποχώρηση από την Ε.Κ., είτε αν αυτό δεν γινόταν δυνατό σε αριθμητικό περιορισμό των ελεγχόμενων από τον ίδιο βουλευτών.²⁹ Το «μνημόνιο» προέβλεπε ως γνωστόν την παρακάτω φόρμουλα: η ΕΡΕ και η Ε.Κ. θα ψήφιζαν από κοινού τη βασιλική κυβέρνηση Παρασκευόπουλου για να διεξάγει τις εκλογές. Έτσι εκβιαζόταν άμεσα ο Ανδρέας. Ή θα εξαναγκαζόταν σε αποχώρηση από την Ε.Κ., είτε θα παρέμενε, αλλά υπονομευμένος πλέον πολιτικά λόγω του συμβιβασμού του, και επιπλέον ανίσχυρος μπροστά στην ηγεσία της. Εδώ αξίζει να σημειώσουμε μια λεπτομέρεια, επίδραση της οποίας υπάρχει και στη μεταπολίτευση. Όπως αναφέρουν οι Μεϊνών (1974, σελ. 131) και Τσουκαλάς (1974, σελ. 186), ένας από τους βασικότερους υποστηρικτές της πολιτικής εξόντωσης του Ανδρέα και της Κεντροαριστεράς, οπαδός αυτού του σεναρίου και διαμεσολαβητής μαζί με την Ελένη Βλάχου, υπήρξε ο μεγαλοεκδότης Λαμπράκης (*Το Βήμα, Τα Νέα*). Για τον Λαμπράκη, το βασικό ζήτημα ήταν η σταθερότητα της πολιτικής σκηνής *χωρίς καθεστωτικές αλλαγές* και η πραγματική (παρασκηνιακή) καθοδήγηση της Ε.Κ. Αυτό θα γινόταν δυνατό με την προώθηση του προστατευομένου του Γεωργίου Μαύρου, ως διαδόχου του Γ. Παπανδρέου στην ηγεσία της Ε.Κ. μετά τη βέβαιη, κατά το Λαμπράκη, εξαναγκαστική αποχώρηση του Ανδρέα από το κόμμα. Το σχέδιο αυτό θα πραγματοποιηθεί, τελικά, κάτω από νέες συνθήκες στη Μεταπολίτευση. Ο Γ. Μαύρος στη ηγεσία

28 Και αλλού: «Ο κίνδυνος Ανδρέα Παπανδρέου υπήρχε. Σαφώς. Διότι η Ένωση Κέντρου επρόκειτο να επικρατήσει στις εκλογές του '67. Και διότι μέσα στην Ένωση Κέντρου η λεγόμενη Κεντροαριστερά επρόκειτο επίσης να επικρατήσει. Αλλά ποιος ακριβώς ήταν αυτός ο κίνδυνος; Ήταν ο κίνδυνος της επικράτησης της λαϊκής θέλησης. Επιτέλους, έγκριση προγράμματος που προβάλλαμε στον ελληνικό λαό» (Α. Παπανδρέου, συνέντευξη στα *Νέα*, 23 Αυγούστου 1975, στο Α. Παπανδρέου 1976, σελ. 178).

29 Meynaud 1966 και 1974 // Τσουκαλάς 1974 // Α. Παπανδρέου 1974 // Λιναρδάτος 1986β // Ψυρούκης 1976.

της ΕΚ-ΝΔ και κατόπιν της ΕΔΗΚ θα πριμοδοτηθεί από το συγκρότημα Λαμπράκη ως εναλλακτική λύση απέναντι στον Καραμανλή, μέχρι τη συντριβή του στις εκλογές του 1977. Μόνον από το '77 και ύστερα θα μεταβληθεί η θέση του συγκροτήματος απέναντι στον Ανδρέα Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ.

Μια βασική πλευρά του «σεναρίου Παρασκευόπουλου» ήταν η μετεκλογική συνεργασία της ΕΡΕ και της Ε.Κ. σε μια κεντροδεξιά κυβέρνηση υπό τη βασιλική αιγίδα. Κάτι τέτοιο θα επιτυγχανόταν είτε με την αποχώρηση της Κεντροαριστεράς, άρα την εκλογική μείωση του Κέντρου, είτε με την ούτως ή άλλως φθορά της Ε.Κ. λόγω του συμβιβασμού και της κεντρικής της σύγκλισης με τη Δεξιά. Ο Γ. Παπανδρέου προτιμούσε σαφώς μια μείωση της εκλογικής του δύναμης, ακόμη και την απώλεια της αυτοδυναμίας του, μπροστά στον κίνδυνο μιας συνολικότερης ρήξης που εγκυμονούσε νέος «Ανένδοτος».

Η στάση του Ανδρέα Παπανδρέου είναι γνωστή: κατήγγειλε την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου σαν κυβέρνηση ανδρεικέλων. Κατά τη γνώμη του, η υπερψήφισή της από την Ε.Κ. θα σήμαινε νομιμοποίηση του βασιλικού πραξικοπήματος και δικαίωση των αποστατών. Αντιμετώπισε έτσι οξύτατο το δίλημμα της αποχώρησης από την Ε.Κ. Τελικά, όμως, πειθάρχησε στην ηγεσία της ψηφίζοντας την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου.³⁰ Ο ελιγμός αποδείχθηκε πολιτικά σωστός. Ακύρωσε τα σχέδια τόσο για την πολιτική του εξόντωση όσο και για τη διασφάλιση ενός ελεγχόμενου βασιλικού κοινοβουλευτισμού.

Είναι αρκετά πιθανό, μια αποχώρηση του Ανδρέα και της κεντροαριστεράς τη στιγμή εκείνη, να δημιουργούσε όρους για έναν καινούργιο πολιτικό σχηματισμό, με μαζική κοινωνική αναφορά. Το νέο πολιτικό κόμμα –αν προέκυπτε– *θα συμπίκνωνε ουσιαστικά την (επαναστατική) κοινωνική έκρηξη των Ιουλιανών και της προηγούμενης περιόδου*. Επιπλέον, θα γινόταν εξαιρετικά επικίνδυνο για την κοινωνική συνοχή της ΕΔΑ, λόγω της πολιτικής «ουράς» που ακολουθούσε η τελευταία απέναντι στο Κέντρο και της συγκατάθεσής της σε κυβερνήσεις Κεντροδεξιάς. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο, ότι την ίδια στιγμή αναπτύσσεται και στο εσωτερικό της ΕΔΑ ο προβληματισμός για ένα νέο πολιτικό

30 Βλέπε Α. Παπανδρέου 1974, σσ. 273-304 // Meynaud 1974, σελ. 127 κ.ε. // Λιναρδάτος 1986β.

φορέα. Η πρόταση του Μίκη Θεοδωράκη προς τον Ανδρέα για πολιτική σύγκλιση που θα συγχώνευε τη ριζοσπαστικοποιημένη κεντροαριστερά με τις «ταξιαρχίες» των Λαμπράκηδων εντασσόταν στις ζυμώσεις εκείνων των ημερών.³¹

Παρόμοια εξέλιξη θα είχε χωρίς αμφιβολία καταλυτικές/εκρηκτικές συνέπειες μέσα σ' ένα πλέγμα εξουσίας όπως το προδικτατορικό. Κανείς όμως, και βέβαια ο Ανδρέας, δεν φαίνεται να επιδίωκε κάτι αντίστοιχο. Πολύ περισσότερο να ήταν προετοιμασμένος να αναλάβει τις τεράστιες πολιτικές ευθύνες που θα δημιουργούσε το εγχείρημα.³² Ο Α. Παπανδρέου προτίμησε τελικά τη στιγμή εκείνη την πολιτική της «μη-ρήξης» με το Κέντρο. Η στάση αυτή κατάφερε: α) να μην τον αποκόψει από το τμήμα εκείνο του «κεντρώου χώρου» που δεν ήταν διατεθειμένο να τον ακολουθήσει στη γραμμή της ρήξης. Αντίθετα, εδραίωσε ακόμα περισσότερο τη θέση του, προβάλλοντας ως ο μοναδικός διάδοχος στην αρχηγία του Κέντρου· β) δεν τον έβλαψε πολιτικά, γιατί, παράλληλα, δεν ανέστειλε ακόμα και μετά το σχηματισμό της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου τις

31 Σε μια σχετικά πρόσφατη συνέντευξη, ο Μίκης Θεοδωράκης θα πει: «[...] Θυμάμαι ότι την ίδια μέρα της ψηφοφορίας [ΣΣ: εννοεί την ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Παρασκευοπούλου] συναντήθηκα με τον Ανδρέα Παπανδρέου, με δική μου πρωτοβουλία, δηλαδή εν αγνοία της ηγεσίας της ΕΔΑ (υπ. ΧΒ-ΓΜ), λέγοντάς του περίπου τα εξής: νομίζω ότι με τη σημερινή εκλογή στη Βουλή, είναι μια μοναδική ευκαιρία να διαχωρίσεις τη θέση σου από την Ένωση Κέντρου [...] Αν ψηφίσεις με την ΕΔΑ ενάντια στην κυβέρνηση Παρασκευοπούλου [...] μένοντας ανεξάρτητος επικεφαλής ενός κόμματος προοδευτικού με 40-50 βουλευτές δημιουργούμε εξ αντικειμένου τις βάσεις για ένα μέτωπο της Αριστεράς (υπ. ΧΒ-ΓΜ). Έως εκείνη τη στιγμή ο Ανδρέας φαινόταν να ταλαντεύεται» (Συνέντευξη Μίκη Θεοδωράκη στην Κατερίνα Σαιν-Μαρτέν, στο Μαρτέν 1984, παράρτημα, σελ. 240).

32 «[...] η ομάδα Ανδρέα πιέζει προς επαναστατική λύση χωρίς να είναι προετοιμασμένη για κάτι τέτοιο. Πιέζει να τραβηχτεί στα άκρα η σύγκρουση με το παλάτι, αλλά δεν καταλαβαίνει ότι η σύγκρουση αυτή σημαίνει επανάσταση και ότι θα ηγηθεί μιας επανάστασης. Απλά μπορούμε να πούμε ότι η ομάδα του Ανδρέα έπαιζε με τη φωτιά με παιδική αφέλεια χωρίς να υπονιάζεται ότι η φωτιά μπορεί να ανάγει πυρκαγιές. Αν ο Ανδρέας σκέφτονταν ότι η πολιτική του οδηγούσε σε επανάσταση και ήθελε αυτή την επανάσταση, μπορούσε να την πραγματοποιήσει πολύ άνετα μέσα στον Ιούλη δηλαδή πριν από τον σχηματισμό της Κυβέρνησης Στεφανόπουλου. Δεν το τόλμησε. Και δεν ήταν προετοιμασμένος για κάτι τέτοιο» (Ροδάκης 1975, σελ. 208).

επιθέσεις του εναντίον της Μοναρχίας και της οικονομικής ολιγαρχίας. Έκανε έτσι σαφές, ότι η ψήφος του στον Παρασκευόπουλο ήταν ψήφος ελιγμού και τακτικής υποχώρησης· γ) δεν χρεώθηκε προσωπικά τη διάσπαση της Ε.Κ. και άρα την έμμεση πρωμοδότηση μιας βασιλικής κεντροδεξιάς κυβέρνησης συνεργασίας. Η παρουσία του καθιστούσε σίγουρη τη μεγάλη νίκη της Ε.Κ. στις εκλογές του '67 και, επιπλέον, τη σοβαρότατη ενίσχυση της κεντροαριστερής τάσης.³³

Η αντίφαση της Ε.Κ. είχε εκδηλωθεί ανοικτά. Είχε λάβει τη μορφή μιας λανθάνουσας διάσπασης, που ήταν μεν θέμα χρόνου να εκδηλωθεί, αλλά θα περνούσε πρώτα από τη νίκη της στις εκλογές και την ακόμη μεγαλύτερη απονομιμοποίηση της Μοναρχίας και της Δεξιάς. *Η πραγματική, δηλαδή, διάσπαση του Κέντρου δεν υπήρξε η «Αποστασία». Υπήρξε η διάσπαση ανάμεσα στη λαϊκή δυναμική και το φιλοκαθεστωτικό και αντικομμουνιστικό επιτελείο του, όταν η σχέση εκπροσώπησης είχε κλονισθεί.*³⁴

Η μυστική συμφωνία («μνημόνιο»), που υπογράφηκε το Δεκέμβριο του 1966, αποτυχαίνει μόλις δυο μήνες μετά. Στις –μετά τα Ιουλιανά– συνθήκες πόλωσης δεν μπορούσε να υπάρξει συμβιβασμός. Ο βασικός όρος της συμφωνίας, η άμβλυνση δηλαδή του πολιτικού κλίματος και του καθεστωτικού δεν υλοποιήθηκε. Η διάσπαση της Ε.Κ. δεν επιτεύχθηκε. Έτσι, όλα δείχνουν ότι ο Παρασκευόπουλος προσανατολιζόταν σε νέα αναβολή των εκλογών. Πρόσχημα για κάτι τέτοιο πιθανόν να

33 Παπανδρέου 1974, σσ. 291-293 // Επίσης Λιναρδάτος 1986β, σσ. 388-392.

34 «Το αδιέξοδο για την αντίδραση στο οποίο οδηγούσαν οι εκλογές της 29ης Μαΐου 1967 ήταν ολοφάνερο: η ΕΚ θα ήταν η σίγουρη νικήτρια των εκλογών αλλά θα κυβερνούσε μετεκλογικά κάτω από το διπλό βάρος των λαϊκών και των αστικών καταβολών της. Άρα θα ήταν αδύνατο να είναι το κόμμα της “ιθύνουσας τάξεως”. Δεν θα ‘χε τη δύναμη να καθυποτάξει τις λαϊκές δυνάμεις που θα την έφερναν στην εξουσία και γι’ αυτό δεν θα ‘χε καμία φερεγγυότητα απέναντι στα μεγαλοαστικά στρώματα, το τραπεζικό κεφάλαιο και τους Αμερικανούς. *Μια νέα διάσπασή της, αποτέλεσμα των αντιφατικών ταξικών της προσδιορισμών και των πολιτικών αντινομιών της ηγεσίας της, θα επέρχονταν μοιραία. Η διαδικασία αυτή άλλωστε είχε ήδη αρχίσει με τη διαμόρφωση της Κεντροαριστεράς που βασικό εκπρόσωπό της είχε τον Α. Παπανδρέου.* Έτσι την ώρα της μεγαλύτερης όξυνσης της κρίσης η εκλογική νίκη της Ε.Κ. θα ήταν μια λύση που θα διαιώνιζε την κρίση (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Ζητήματα 1974, σελ. 17) // Επίσης Κράνης 1972.

αποτελούσε η σύλληψη του Ανδρέα Παπανδρέου, μετά τη διάλυση της Βουλής, κατά τη διάρκεια δηλαδή της προεκλογικής περιόδου. Οι συγκρούσεις που αναπόφευκτα θα επακολουθούσαν θα ήταν επαρκής λόγος για τη Δεξιά «[...] να αναστείλη την ισχύ του Συντάγματος ή να νοθεύσει την γνησιότητα της λαϊκής ετυμηγορίας» (Meynaud 1974, σελ. 147).

Η νέα κυβερνητική κρίση ξέσπασε όπως είναι γνωστό πάνω στο θέμα άρσης της ασυλίας του Ανδρέα και με αφορμή την προσπάθεια του Γ. Παπανδρέου να εμποδίσει ένα τέτοιο ενδεχόμενο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Με την τροπή των πραγμάτων η Ε.Κ. δεν είχε κανένα λόγο να στηρίζει ακόμη την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Την πρωτοβουλία όμως για την πτώση της δεν πήρε η Ε.Κ. αλλά ο Π. Κανελλόπουλος (τους λόγους γι' αυτό θα εξετάσουμε παρακάτω). Το μέγεθος αποτυχίας του σεναρίου «Παρασκευόπουλου» φαίνεται αν σκεφτούμε ότι η κυβέρνηση έπεσε πριν καν ψηφίσει την απλή αναλογική, το όπλο δηλαδή για να μειωθεί η κοινοβουλευτική δύναμη της Ε.Κ. Χωρίς την ψήφιση της απλής αναλογικής κάθε αμφιβολία για επικράτηση της Ε.Κ. στις εκλογές έπαυε να υπάρχει.

Δ. Πριν αναφερθούμε στην τελευταία λύση που δοκιμάστηκε πριν τη δικτατορία (κυβέρνηση Κανελλόπουλου) θα εξετάσουμε ένα άλλο «σενάριο» που κυκλοφορούσε στο πολιτικό παρασκήνιο. Είναι γνωστό, ότι λίγο πριν τη δικτατορία ο Κανελλόπουλος ζήτησε με επιστολή του από τον Κ. Καραμανλή να επιστρέψει και να αναλάβει την ευθύνη της διακυβέρνησης. Ο Καραμανλής, αν και απουσιάζει από την Ελλάδα ήδη αρκετό χρονικό διάστημα, έχει μάλλον επίγνωση ότι η επαναστατική έκρηξη των Ιουλιανών δεν είναι ένα απλό επεισόδιο της ελληνικής πολιτικής σκηνής, ότι αντίθετα είναι παράγωγο βαθύτατων ιστορικών και κοινωνικών προϋποθέσεων. Την άποψή του αυτή θα εκμυστηρευτεί ένα χρόνο αργότερα στο Παρίσι (Μάιος 1966), σε συνέντευξη που θα παραχωρήσει στο δημοσιογράφο Δ. Χρονόπουλο: «Τα όσα συνέβησαν και όσα συμβαίνουν και σήμερα εις την Ελλάδα δεν αποτελούν απλώς πολιτική κρίση. Η πολιτική κρίσις πρέπει να τοποθετηθή εις το πλαίσιον της γενικότερας ηθικής κρίσεως την οποίαν αντιμετωπίζει ο τόπος και η οποία δεν είναι υπόθεσις χθεσινή. Σχεδόν πέντε χρόνια πριν δημιουργηθούν τα γνωστά γεγονότα είχα προβή εις τας σχετικές διαπιστώσεις και είχα επισημάνει την βαρύτερην νόσον

από την οποίαν υπέφεραν ήδη ολόκληρος ο πολιτικός, ηθικός και κοινωνικός μηχανισμός της χώρας. Κατά την εποχή εκείνη ανέπτυξα τας απόψεις μου εις τον Ανώτατον Άρχοντα, διά να του τονίσω ότι εάν δεν ληφθούν εγκαίρως τα μέτρα που θα επέτρεπον την εξυγίανσιν του εθνικού μας μηχανισμού, θα ήτο αναπότρεπτον να οδηγηθεί η χώρα εις πλήρη ανατροπήν, εις γενικὴν αναστάτωσιν και κυριολεκτικῶς εις καταστροφὴν» (Κ. Καραμανλῆς, συνέντευξη 17 Μαΐου 1966, στο Χρονόπουλος 1982, σσ. 271-279).

Από την άλλη όμως πίστευε, ότι η συνταγματική μεταρρύθμιση που είχε προτείνει για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, γνωστή και ως «βαθεία τομή» (Φεβρουάριος 1963), θα μπορούσε να έχει αποτρέψει την κοινωνική έκρηξη, πράγμα βεβαίως πολύ αμφίβολο. Όταν η κρίση έχει ξεσπάσει και η πολιτική ανεπάρκεια του Κανελλόπουλου έχει ξαναστρέψει τα βλέμματα των περισσότερων ηγετικών στελεχών της ΕΡΕ προς αυτόν, ο Καραμανλῆς θα ζητήσει τώρα να του χορηγηθούν, από τη Βουλή, έκτακτες εξουσίες για να διακυβερνήσει ανεξέλεκτα τη χώρα, σε μια προσπάθεια απομίμησης του Γκωλλικού μοντέλου. Τελικά, θα αρνηθεί να επιστρέψει.³⁵ Κατά τον ίδιο δεν υπήρχαν οι «όροι» για να υλοποιηθεί η πολιτική του. Γράφει σχετικά ο «θεωρητικός» της χουντικής εκτροπής: «Θα πρέπει να δεχθούμε ότι μια τέτοια κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Κων. Καραμανλή θα απέδιδε σημαντικό έργο. Αλλά οι ίδιες οι συνθήκες που συνηγορούσαν για μια τέτοια ανορθόδοξη λύση έκαναν αδύνατη την εφαρμογή της. Θα ήταν αδύνατο να “περάσει” μια τέτοια πρόταση στη Βουλή. Αλλά κι αν έπαιρνε την πλειοψηφία, θα αντιμετώπιζε “το πεζοδρόμιο”, τις ταραχές, τις απεργίες, τις διαδηλώσεις που χωρίς αμφιβολία θα εξαπέλυε η Άκρα Αριστερά και ο Ανδρέας Παπανδρέου. Στις εκδηλώσεις αυτές θα ήταν αδύνατο να αντιταχθεί ο Γεώργιος Παπανδρέου κι αν ακόμη το ήθελε. Μια κυβέρνηση Καραμανλή με έκτακτες εξουσίες προϋπόθετε μια καινούργια “Συμφωνία” πολύ πιο εκτεταμένη από εκείνη του Δεκεμβρίου 1966. Ο Καραμανλῆς απέρριπτε κάθε ιδέα επιστροφής γιατί με το πολιτικό του αισθητήριο έκρινε σωστά ότι οσοδήποτε λογική και να ήταν η πρό-

35 Βλέπε σχετικά: Κανελλόπουλος 1975, σσ. 128-134 // Ζενεβουά 1974, σελ. 256 // Γουντχάουζ 1982, σσ. 241-242.

ταση για μια κυβέρνηση με έκτακτες εξουσίες αποτελούσε ουτοπία μέσα στο κλίμα φανατισμού που επικρατούσε τους μήνες εκείνους» (Κούσουλας 1988, σελ. 154). Για να προσθέσει αμέσως παρακάτω, ωμά και κυνικά, την προσωπική του άποψη για την έξοδο από το καθεστωτικό αδιέξοδο: «ο Καραμανλής δεν μπορούσε να επιστρέψει για να “σώσει την κατάσταση” γιατί η εξάρθρωση του δημοκρατικού πολιτεύματος είχε προχωρήσει πέρα από τα όρια που επέτρεπαν τη σωτηρία του (όπ.π.).

Ενδιαφέρον έχει τέλος και η άποψη του Κ. Καραμανλή για τις εκλογές του Μαΐου, όπως αποκαλύπτεται σε επιστολή του προς τον Κ. Τσάτσο (υπουργό Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Κανελλόπουλου), 10 μόλις μέρες πριν την επιβολή της δικτατορίας.³⁶ Η άποψη αυτή είναι απόρροια της εκτίμησης που είχε για τη συγκυρία και συνεπώς προς την άρνησή του να επιστρέψει και να διακυβερνήσει. Ο Κανελλόπουλος, όπως θα δούμε και παρακάτω, έχει λάβει εντολή να σχηματίσει κυβέρνηση και να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Η επιστολή έχει αποσταλεί στον Τσάτσο λίγο πριν η Βουλή καταψηφίσει την κυβέρνηση Κανελλόπουλου. Ο Καραμανλής τάσσεται και αυτός υπέρ της αναβολής των εκλογών. Λέει χαρακτηριστικά: «Την ανωμαλία τη σημερινή τη δημιουργεί ο φόβος ότι η πλειοψηφία Παπανδρέου - ΕΔΑ θα οδηγήσει στην ανατροπή των πάντων. Αυτό είναι το κρίσιμο σημείο της υποθέσεως. Θα πρέπει συνεπώς πριν απ' όλα να ερευνηθεί αν υπάρχει ο κίνδυνος αυτός ή μήπως οι φόβοι σας είναι υπερβολικοί. Στη δεύτερη περίπτωση θα πρέπει να προχωρήσετε στις εκλογές φροντίζοντας να έχετε το καλλίτερο δυνατό αποτέλεσμα. Αν όμως ο φόβος σας είναι βάσιμος και πρόκειται στις εκλογές να παίζετε κορώνα γράμματα τον τόπο, τότε θα πρέπει καταψηφιζόμενοι [XB-ΓΜ κυβέρνηση Κανελλόπουλου] να μην προχωρήσετε σε διάλυση, αλλά να κάμετε νέα προσπάθεια κυβερνήσεως εκ της Βουλής, η οποία αναβάλλουσα τις εκλογές για το Νοέμβριο θα φροντίσει εν τω μεταξύ για την αλλαγή του πολιτικού κλίματος της χώρας. Δεν

36 Την επιστολή αυτή δημοσίευσε, πρόσφατα, η Κατερίνα Δασκαλάκη στην εφημερίδα *Μεσημβρινή*. Βλέπε σχετικά: Κατερίνα Δασκαλάκη, «Άγνωστη επιστολή Καραμανλή 10 μέρες προ της Δικτατορίας. “Εάν ο τόπος οδηγηθεί σε εκτροπή...”». Την επιστολή επιβεβαιώνει και ο Γουντχάουζ (1982, σελ. 239).

ξέρω εάν υπάρχουν δυνατότητες προς την κατεύθυνση αυτή, διότι όπως μαθαίνω όλοι έχετε τρελαθεί» (υπ. ΧΒ-ΓΜ).

Ε. Η σύγκρουση ΕΡΕ-Ε.Κ. (29 Μαρτίου 1967) για το θέμα της ασυλίας θα οδηγήσει την ΕΡΕ σε άρση της εμπιστοσύνης της προς την κυβέρνηση. Παρά τις εσωκομματικές διαφωνίες, ο Π. Κανελλόπουλος ανατρέπει την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου. Μετά την ανατροπή οι πρωτοβουλίες του βασιλιά για οικουμενική κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» δεν θα αποδώσουν εξαιτίας της άρνησης της Ε.Κ. (2 Απριλίου).³⁷ Τέλος, στις 3 Απριλίου του 1967 ο βασιλιάς αναθέτει στον Π. Κανελλόπουλο την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και ταυτόχρονα τον εξουσιοδοτεί, σε περίπτωση που δεν λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρύξει εκλογές. Το πραξικόπημα του Ιουλίου '65 κλείνει τον κύκλο του. Η ανατροπή της Ε.Κ. που είχε κερδίσει τις εκλογές του '64, τελειώνει με την ανάδειξη στην κυβέρνηση του κόμματος που τις έχασε!

Πριν όμως οδηγηθούν εκεί τα πράγματα, η Μοναρχία και η Δεξιά πίστευαν πως ήταν δυνατή μια αναβίωση του μετώπου ΕΡΕ-αποστατών, ίσως και του Μαρκεζίνη. Κάτι τέτοιο ήταν εντελώς απαραίτητο για να ψηφιστεί η *απλή αναλογική*, αλλά και να καθυστερήσει η διεξαγωγή των εκλογών. Αν αυτό δεν γινόταν κατορθωτό και προκηρύσσονταν τελικά οι εκλογές, οι δυνάμεις του καθεστώτος πίστευαν, ότι η παρουσία της ΕΡΕ στην κυβερνητική εξουσία θα την ενίσχυε εκλογικά, αφού της εξασφάλιζε ανοιχτά πλέον τη χρήση του κρατικού και παρακρατικού μηχανισμού. Από την άλλη πλευρά, ο Κανελλόπουλος πιστεύει ότι μπορεί να ελέγξει την πόλωση επιβαλλόμενος είτε σε νέες εκτροπές του «πεζοδρομίου» είτε σε πιέσεις του στρατού για δικτατορία. Ή ακόμη πιο υπερφίαλα, ότι η ΕΡΕ θα πετύχει εκλογική νίκη. Το σημαντικότερο όμως είναι άλλο. Ότι έτσι *εξασφαλιζόταν* ένα ισχυρό αμυντικό χαρακώμα απέναντι σε πιθανή εκλογική νίκη της Ε.Κ.

Και αυτή η ύστατη προσπάθεια να διασωθεί ο κοινοβουλευ-

37 Βλέπε σχετικά με την τελευταία περίοδο της πολιτικής σκηνής πριν από την επιβολή της δικτατορίας: Meynaud 1974, σσ. 146-158 // Κανελλόπουλος 1975, σελ. 143 κ.ε. // Παπανδρέου 1974, σελ. 305 κ.ε. και κατάθεση όπ.π. // Λιναρδάτος 1986β, σσ. 418-430 // Κούσουλας 1988, σσ. 165-198.

τισμός από τον Κανελλόπουλο θα αποτύχει. Η πολιτική του άποψη δεν μπορούσε να αποτελέσει λύση για το καθεστωτικό αδιέξοδο. Επρόκειτο αναμφίβολα για μεγάλη αυταπάτη. Ούτε οι εκλογές θα κερδίζονταν από την ΕΡΕ, όπως ανεξήγητα πίστευε, ούτε ο δημοψηφισματικός και πολωτικός χαρακτήρας των εκλογών θα αρθεί. Επιπλέον, παρά την ύφεση του μαζικού κινήματος, τίποτα δεν δείχνει ότι η λαϊκή δυναμική έχει απορροφηθεί. Το αποδεικνύουν οι περιορισμένες μεν αλλά αιματηρές συγκρούσεις που ξεσπάνε όταν αναλαμβάνει η νέα κυβέρνηση, με βασικό αίτημα την *ανατροπή* της.³⁸

Η κυβέρνηση Κανελλόπουλου (3-21 Απριλίου) δεν θα λάβει τελικά ψήφο εμπιστοσύνης. Παρά τις πιέσεις της Μοναρχίας και τις παραινήσεις του Καραμανλή (βλ. επιστολή παραπάνω) για μη-διάλυση της Βουλής ο Κανελλόπουλος δεν θα ενδώσει. Δεν παραιτείται προς όφελος μιας νέας βασιλικής κυβέρνησης «εθνικής ενότητας», διαλύει τη Βουλή και προκηρύσσει εκλογές στις 14 Απριλίου.

Μπορεί βέβαια οι λαϊκές μάζες και οι ηγεσίες τους να εφυσυχάζουν, ευελπιστώντας στη νέα δημοκρατική εκλογική νίκη ή ακόμα εναποθέτοντας τις ελπίδες τους για αποτροπή της δικτατορίας σε λεονταρισμούς. Δεν φαίνεται όμως την κοινοβουλευτική εκείνη αυταπάτη να συμμερίζονται τα κέντρα της αστικής εξουσίας, επίσημα ή ανεπίσημα (ηγεσία του στρατού, χούντα Παπαδόπουλου, Μοναρχία, «σκληρός» ηγετικός πυρήνας της ΕΡΕ, ξένος παράγοντας), που συγκλίνουν τώρα στη ματαίωση των εκλογών με περισσότερο δραστικά μέτρα.

7.2.3. Η εκδήλωση της κρίσης εκπροσώπησης στην ΕΡΕ

Ας ξαναγυρίσουμε στην ΕΡΕ. Η ανάπτυξη των λαϊκών αγώνων, ο περιορισμός της τρομοκρατίας και οι φιλολαϊκές πλευρές της κυβερνητικής πολιτικής της Ε.Κ., στέρησαν από την ΕΡΕ ένα εγκλωβισμένο λαϊκό τμήμα της εκλογικής της βάσης. Το πρόβλημα για την ΕΡΕ όμως εντοπίζεται κυρίως στην πάλη των δύο γραμμών που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της, για

³⁸ Meynaud 1974, σελ. 150 // Λιναρδάτος 1986β, σσ. 424-426 // Κούσουλας 1988, σσ. 179-180.

την υπεράσπιση και διασφάλιση του μετεμφυλιακού καθεστώτος και της δομής του. Η «διάσπαση» της ΕΡΕ είναι η άμεση εσωτερικευση των λαϊκών πιέσεων και αγώνων μέσα στο ιστορικό πολιτικό της επιτελείο. Μια τάση του, η πλειοψηφία κατά τα φαινόμενα (Π. Πιπινέλης, Ροδόπουλος, Σπ. Θεοτόκης), προσανατολίζονται μαζί με το Βασιλιά στην κατ' αρχήν αναβολή των εκλογών και στην επιβολή, εν συνεχεία, πραξικοπήματος ανοικτού ή περιορισμένου. Η «σκληρή» αυτή τάση που λειτουργεί και ως πολιτικός σύμβουλος του Παλατιού, αντιλαμβάνεται τη μακροπρόθεσμη υπονόμευση της μετεμφυλιακής κρατικής δομής. Διαμορφώνεται μπροστά στην όξυνση της ταξικής πάλης, την άνοδο των κοινωνικών αγώνων και τη βίαιη εισβολή των κυριαρχούμενων τάξεων στο πολιτικό προσκήνιο με την επαναστατική έκρηξη των Ιουλιανών. Και διαμορφώνεται, λόγω του φόβου που η συγκεκριμένη παρέμβαση δημιουργεί (καθεστωτικό), σαν σκληρότερη απάντηση ακριβώς σ' αυτήν. Η εσωτερικευση της κοινωνικής πόλωσης στα δύο αστικά κόμματα είναι συμμετρική. Ό,τι παράγεται στο Κέντρο ως ριζοσπαστικοποίηση και κεντροαριστερά αντανakλάται στην ΕΡΕ με την ακριβώς αντίθετη φορά. Γι' αυτό και οι εκπρόσωποι της τάσης αναγνωρίζουν στο πρόσωπο του Ανδρέα Παπανδρέου τον «καθεστωτικό» κίνδυνο.

Η άλλη τάση, με επικεφαλής τον Π. Κανελλόπουλο, που έχει διαδεχτεί τον Καραμανλή στην αρχηγία της ΕΡΕ μετά την αποχώρησή του (1963), επιζητεί κοινοβουλευτική διέξοδο. Η δεύτερη ηττήθηκε κατά κράτος με την επιβολή της δικτατορίας. Ο Κανελλόπουλος, ο οποίος πίστευε στον αστικό κοινοβουλευτισμό, αν και δεν απέφυγε πολλές φορές στην πολιτική του καριέρα τα ακροδεξιά-αντικομμουνιστικά ολισθήματα, δεν κατανόησε το πραγματικό εύρος των αντιθέσεων, έχοντας την εκτίμηση περί νίκης της ΕΡΕ. Η άποψή του, πως κοινοβουλευτική λύση με διασφάλιση της διεξαγωγής των εκλογών θα απέδιδε μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, ήταν *ανέφικτη* πολιτικά σε εκείνη τη συγκυρία. Ο Κανελλόπουλος είχε κατά νου ένα μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που έχει πράγματι το πλεονέκτημα να οργανώνει τη συναίνεση και τη νομιμοποίηση του καθεστώτος, να απορροφά τις κοινωνικές εντάσεις ευκολότερα απ' ό,τι το μετεμφυλιακό κράτος. Δεν υπολόγιζε όμως –και εδώ βρίσκεται ο ιδεαλισμός του συντηρητικού πολιτικού και διανοούμε-

νου— ότι μια τέτοια δημοκρατία στην Ελλάδα του '67 απαιτούσε βαθειά αναδιοργάνωση των κέντρων εξουσίας και εξάλειψη της Μοναρχίας. Αίτημα αδύνατον να γίνει δεκτό από την τελευταία, όταν είναι γνωστό, ότι μετά τα Ιουλιανά «στρατηγικός στόχος της Μοναρχίας ήταν να επανασταθεροποιήσει τη θέση της μέσα στη δομή του ελληνικού κράτους. Θέση που είχε αρχίσει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας να δέχεται σοβαρά πλήγματα» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 212). Άλλωστε, το πραξικόπημα των Συνταγματάρχων πρόλαβε χρονικά το βασιλικό πραξικόπημα που είχε τεθεί, με τη μια ή την άλλη εκδοχή, στην ημερήσια διάταξη. Όπως επισημαίνεται από όλους τους αναλυτές, ο νεαρός μονάρχης ταλαντευόταν σοβαρά ανάμεσα σε μια ύστατη απόπειρα διεξόδου εντός των «συνταγματικών πλαισίων» και μια άμεση επιβολή πραξικοπήματος. Από το δισταγμό αυτόν έβγαλε τον Κωνσταντίνο το πραξικόπημα των συνταγματάρχων, το οποίο τελικά αποδέχθηκε και ο ίδιος με απαίτηση της Φρειδερίκης.³⁹

Ο Κανελλόπουλος απέτυχε και να αποτρέψει με τους κοινοβουλευτικούς και ενδοκρατικούς ελιγμούς του τη δικτατορία, αλλά και να συσπειρώσει γύρω από την πολιτική του γραμμή το κόμμα.⁴⁰ Το τελευταίο γεγονός θα συνεχιστεί και μέσα στη δικτατορία όταν ο Κανελλόπουλος θα παραμείνει απομονωμένος από τους δεξιούς και κεντροδεξιούς πολιτικούς στην αντιδικτατορική του δράση. Με την ουσιαστική επικράτηση της φιλοδικτατορικής τάσης στο εσωτερικό της ΕΡΕ, παύει να είναι ηγεμονική η κοινοβουλευτική λύση. Το αστικό κοινοβουλευτικό κόμμα αναιρεί την ίδια του την υπόσταση. Με αυτήν την έννοια υπάρχει κρίση εκπροσώπησης αστικών συμφερόντων/

39 Τις μορφές, που ήταν πιθανό να λάβει μια ενδεχόμενη βασιλική εκτροπή, περιγράφει ο Meynaud (1974, σελ. 154-158) // Επίσης Τσουκαλάς 1974, σελ. 178 // Για την αντίθετη γνώμη: Μπουλούκος 1989, σελ. 410, 415-416, 427.

40 Σύμφωνα με το γκάλλοπ του 1967, 11% των οπαδών της ΕΡΕ θεωρούσαν τον Κ. Καραμανλή, ακόμα και το Μάρτιο του '67 «αληθινό αρχηγό» του κόμματος ενώ τον Π. Κανελλόπουλο εκπρόσωπο ή αντικαταστάτη του. Ακόμη πιο ενδεικτικό για τη διαφορά δημοτικότητας ανάμεσα στους δυο πολιτικούς είναι ότι ενώ μόνο 4% των ερωτηθέντων θα επέλεγε τον Π. Κανελλόπουλο για πρωθυπουργό, τον Καραμανλή θα επέλεγε το 21%. Ακόμα, ενώ μόνο 2% θεωρούσε ότι ο Κανελλόπουλος θα κυβερνήσει στα επόμενα χρόνια, το αντίστοιχο ποσοστό για τον Καραμανλή έφτανε το 12%. (Βλ. *Αντί*, τεύχος 87, 1977).

αστικού κοινοβουλευτικού κόμματος και πολιτικού του προσωπικού.

7.3. *Ιουλιανά και Αριστερά*

7.3.1. *Πολιτική γραμμή και στρατηγική στην περίοδο 1965-1967*

«Η. ΗΛΙΟΥ: Και τότε, στο Παρίσι, στις εκδηλώσεις του 1968, οι οποίες βέβαια με τη σειρά τους παράγιναν, εκούρασαν, επενέβησαν για να καθησυχάσουν τα πράγματα και αι μεγάλοι οργανώσεις της αριστεράς, το κομμουνιστικό κόμμα, το σοσιαλιστικό κόμμα, η γενική συννομοσπονδία εργατών, και τότε υπήρχαν εκείνοι που έλεγαν: “κατάχρησις”, “κινδυνεύει η δημοκρατία”. Και τότε υπήρχαν οι διάφοροι στρατοκράτες, οι οποίοι έλεγαν ότι πρέπει επί τέλους να κινηθή ο στρατός, να κινηθούν τα τανκς [...] αλλά η Γαλλία τα ξεπέρασε όλα αυτά με δημοκρατικές διαδικασίες. Όταν οι εκδηλώσεις, όταν η άσκηση δικαιωμάτων κούρασε, διότι συχνά επαναλαμβάνονται χωρίς σπουδαίον λόγον, συχνά ήσαν παραπανίσια – έπαυσε σιγά σιγά να γίνεται. Και στη Γαλλία εξακολουθούν να υπάρχουν οι δημόσιες ελευθερίες, μολονότι ότι όλοι εκείνοι που ήθελαν να τις καταλύσουν έπαιρναν σαν πρόσχημα τις εκδηλώσεις του Μαΐου του 1968, τις οποίες σεις παρακολουθήσατε.

Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ: “Δεν θέλω να σας απογοητεύσω, αλλά διότι ευρισκόμουν στην Γαλλία, επιθυμώ να σας πληροφορήσω, ότι το κόμμα εις το οποίον ανήκετε, ήτο το πρώτον, το οποίον απεδοκίμασε τας αναρχικάς εκείνας εκδηλώσεις. Και εάν δεν είχε λάβη το κόμμα σας την θέσιν αυτήν, θα είχε καταλυθεί η Δημοκρατία εις την Γαλλίαν. Υπάρχει μαρτυρία κατά την οποίαν ο αρχηγός του κομμουνιστικού κόμματος Γαλλίας διεμήνυσε εις τον Υπουργόν των Εσωτερικών: “χτυπήστε τους”».

(Επίσημα πρακτικά Βουλής, 28 Φεβρουαρίου 1975)⁴¹

Για την Αριστερά, η επαναστατική κατάσταση των Ιουλιανών υπήρξε μοναδική ευκαιρία να επανασυνδεθεί με πλατύ-

41 Από τη συζήτηση στη Βουλή σχετικά με την απόπειρα του πραξικοπήματος της «πυτζάμας» (Φεβρουάριος 1975). Όπως είναι φυσικό η στάση της Αριστεράς αποτέλεσε αντικείμενο της συζήτησης.

τερες λαϊκές μάζες. Οι αντικειμενικές προϋποθέσεις, τουλάχιστον, ευνοούσαν το εγχείρημα: συνθήκες κοινωνικής κρίσης, ανασύνταξη του λαϊκού παράγοντα, εμφάνιση νέων κοινωνικών υποκειμένων και μαζικών κινημάτων, κοινωνική διάσπαση και κρίση του Κέντρου, εμπεδωμένη αντιμοναρχική και αντιδεξιά ιδεολογία.⁴² Εντούτοις, η Αριστερά δεν αναδείχθηκε σε φερέγγυα πολιτική λύση τη «στιγμή» της κρίσης. Αντίθετα, η αποσύνδεσή της από τη λαϊκή δυναμική βάθυνε περισσότερο την ιστορική της κρίση, είχε πολλαπλές συνέπειες στη μελλοντική της πορεία.

Στην περίοδο που προηγήθηκε των Ιουλιανών, η ΕΔΑ, επίσημος και νόμιμος κομματικός εκπρόσωπος της αριστερής παράδοσης, χαρακτηρίζεται από μια αντίφαση στρατηγικού χαρακτήρα. Από τη μια πλευρά, αποτελεί την *οργανωμένη έκφραση* του κινήματος που αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς από το 1958. Κινητοποιεί ευρύτατα λαϊκά στρώματα, όχι πάντως στην έκταση που το είχε πετύχει κατά τη διάρκεια της κατοχής, αναδεικνύει και προβάλλει αγωνιστικά τα κοινωνικά τους προβλήματα. Συμβάλει καθοριστικά στην πολιτική τους αναδιοργάνωση ύστερα από την καταστροφή του εμφυλίου. Αποτελεί, παράλληλα, το μοναδικό κόμμα της πολιτικής σκηνής που διαθέτει κομματική-οργανωτική δομή και διάρθρωση στους κοινωνικούς χώρους, αν και η κομματική της συγκρότηση είναι χαλαρή και, οπωσδήποτε, μη συγκρίσιμη με τα μεταπολιτευτικά δεδομένα. Από την άλλη πλευρά, όμως, *αδυνατεί να δράσει ως*

42 Η πολιτική του ΚΚΕ (και βέβαια της ΕΔΑ) φαινομενικά είναι τελείως αντιφατική με τις θεωρητικές του αναλύσεις για την ελληνική κοινωνία. Το 8ο Συνέδριο του ΚΚΕ (1961) διαπιστώνει π.χ. βαθιά κοινωνική κρίση και εξαθλίωση της ελληνικής κοινωνίας, συνθήκες δηλαδή που «προειδοποιούν» ότι ξαναωριμάζει μια επαναστατική κατάσταση στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60. Εντούτοις, η πολιτική του ΚΚΕ βρίσκεται σε διάσταση με τις προηγούμενες εκτιμήσεις: δεν προσανατολίζεται να δώσει επαναστατική διέξοδο σ' αυτήν την κρίση. Και το χειρότερο, όταν αυτή ξεσπάσει, 4 χρόνια μετά, δεν θα την κατανοήσει. Οι εκτιμήσεις για εξαθλίωση των μαζών, που βεβαίως στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν σωστές, δεν αξιοποιούνταν προς όφελος μιας επαναστατικής στρατηγικής αλλά είχαν, όπως φάνηκε, μόνο ιδεολογικό-καταστροφιστικό χαρακτήρα. Πρόκειται για τις α-χρονικές εκτιμήσεις που απορρέουν, ως γνωστόν, από τον οικονομισμό-καταστροφισμό του τριτοδιεθνιστικού (σταλινικού) μαρξισμού.

καθοδηγητική οργάνωση των κυριαρχούμενων τάξεων. Την εποχή εκείνη, η εμπεδωμένη μεταρρυθμιστική-αμυντική και γραφειοκρατική πολιτική του ΚΚΕ εμπόδισε την ΕΔΑ να αποτελέσει την πολιτική έκφραση των στρατηγικών συμφερόντων τους. Η έκρηξη των Ιουλιανών θα αποβεί κυριολεκτικά «στιγμή» της αλήθειας, στην οποία η αριστερά δεν θα ανταποκριθεί. Έχουμε επιχειρήσει αναλυτικότερα την κριτική της μετεμφυλιακής στρατηγικής και πολιτικής της Αριστεράς. Εδώ θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας μόνο σε ορισμένες βασικές πλευρές, υπό το φως των συγκεκριμένων γεγονότων.

Το πλαίσιο της πολιτικής των ΚΚΕ-ΕΔΑ καθορίζεται σε γενικές γραμμές από δύο ιδεολογικές προϋποθέσεις: α) την *ηττοπάθεια* και β) το *νομικισμό*, βασικά ιδεολογικά αποτελέσματα-επακόλουθα της πολιτικοστρατιωτικής αποτυχίας. Τη βάση της μετεμφυλιακής στρατηγικής συνοψίζει η θέση για το «λάθος» της ρήξης και του εμφυλίου. Η θέση αυτή θα «διορθώσει» τον «αριστερισμό» του Ζαχαριάδη (ένοπλη ρήξη) με μια «σωστή» πολιτική συμμαχιών *κορυφής*, δημοκρατικού-προγραμματικού χαρακτήρα, που επιζητά κάθε φορά την ενότητα μ' όλες τις επίσημες πολιτικές δυνάμεις, πλην των «πιο» αντιδραστικών. Με τη διάσπαση του ΕΑΜικού προγράμματος και την υιοθέτηση της θεωρίας των «σταδίων», η στρατηγική της σοσιαλιστικής επανάστασης έχει ουσιαστικά εγκαταλειφθεί, προς όφελος εκείνου που εκλαμβάνεται ως «ρεαλιστικό» και «εφικτό».

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για την αναγκαιότητα των αμυντικών-δημοκρατικών συμμαχιών, σε μια περίοδο όπως η δεκαετία του '50. Η συγκεκριμένη όμως πολιτική συμμαχιών που χαράσσεται δεν θα αλλάξει ακόμα και όταν η συγκυρία αλλάξει (άνοδος των κοινωνικών αγώνων στη δεκαετία του '60). Επιδιώκοντας κάθε φορά την πιο πλατειά ενότητα κορυφής, μετατοπίζεται όλο και πιο δεξιά, ανάλογα με το ποιος διαθέτει την πρωτοβουλία των κινήσεων, για να συμπεριλάβει όσο γίνεται «περισσότερους» και να απομονώσει τους «πιο» αντιδραστικούς. Η πολιτική της δεν είναι μια πολιτική ενότητας *στη βάση. Ποτέ η Αριστερά, μετά την εμπειρία του ΕΑΜ, δεν διαμόρφωσε ξανά αυθεντική γραμμή μαζών και μετώπου βάσης.* Γι' αυτό και ουδέποτε κατόρθωσε μεταπολεμικά να αντιμετωπίσει πολιτικά την παρουσία των κεντρικών κομμάτων. Αντίθετα, θα εκλαμβάνει την παρουσία τους κυρίως ως *εκλογικό κίνδυνο*, ως απώλεια («κλο-

πή») ψήφων (το περίφημο «σταυρικό ζήτημα» του Ηλία Ηλιού). Στα Ιουλιανά, η αντίφαση της γραμμής απέναντι στο Κέντρο, θα οξυνθεί. Το βάρος έπεσε σε μια κεντρική συνεργασία κορυφής (την οποία όμως κυρίως ο Γ. Παπανδρέου μπορούσε προνομιακά να διαχειρίζεται ή να αρνείται), ενώ από την άλλη υποτιμήθηκε το μέτωπο βάσης, που αντικειμενικά είχε δημιουργηθεί στις κινητοποιήσεις και στο οποίο μπορούσε πιθανώς να ηγεμονεύσει, αφού συνιστούσε τον προνομιακό της χώρο.

Ας δούμε για παράδειγμα τις διαφοροποιήσεις της πολιτικής της ΕΔΑ από τα Ιουλιανά και ύστερα. Με την εκδήλωση του βασιλικού πραξικοπήματος και την «Αποστασία», πολιτική γραμμή της ΕΔΑ είναι η ενότητα με την Ένωση Κέντρου, η απομόνωση της «Αποστασίας», η καταγγελία των ανακτορικών παρεμβάσεων. Η ΕΔΑ είναι παρούσα στις αυθόρμητες κινητοποιήσεις που θα ξεσπάσουν. Θα προωθήσει μάλιστα και την πραγματοποίηση της γενικής απεργίας (27 Ιουλίου). Από τη μια πλευρά δηλαδή, υιοθετεί μορφές πάλης που οδηγούν στη ρήξη –μέσα, μάλιστα, σε επαναστατική κατάσταση– και από την άλλη φαίνεται καθαρά, ότι κάθε άλλο παρά τέτοια γραμμή ρήξης έχει, αφού επίσημα δηλώνει ότι δεν θέτει καθεστωτικό.⁴³ Η ΕΔΑ προσπαθεί να κατευθύνει τις λαϊκές κινητοποιήσεις στο αίτημα των εκλογών. Προσπαθεί, με άλλα λόγια, να δώσει εκλογική-κοινοβουλευτική διέξοδο στην κρίση της δομής της εξουσίας.

Επτά μήνες κατόπιν (Φεβρουάριος 1966), με την πρόταση των

43 «Η κινητοποίηση των μαζών δεν είναι κάτι που μπορούμε να το κάνουμε για να παίξουμε. Η κινητοποίηση των μαζών σε διαδηλώσεις τόσο μεγάλης έκτασης προϋποθέτουν μεγάλο επαναστατικό άλμα [...] Η κάθοδος των μαζών στο πεζοδρόμιο είναι το τελευταίο στάδιο στην επαναστατική κατάληψη της εξουσίας. Και όμως η ηγεσία της αριστεράς δεν φαίνεται να έχει συνείδηση των συνεπειών της δραστηριότητάς της [...] Παρ' όλο που η κατάσταση ήταν ώριμη για επαναστατικές αλλαγές οι ηγέτες της αριστεράς έπαιζαν στους δρόμους με τις διαδηλώσεις [...] Η αλήθεια σχετικά με την αριστερά είναι ότι δεν ήταν προετοιμασμένη για τίποτα [...] έκανε με το πεζοδρόμιο, εκρηκτική την κοινωνική κρίση, χωρίς να είναι σε θέση να οδηγήσει την έκρηξη στο σωστό επαναστατικό δρόμο [...] Η ηγεσία που κατεβάζει πλατειές λαϊκές μάζες στο πεζοδρόμιο, θα πρέπει να γνωρίζει ότι παίζει με τη φωτιά [...] Και θα έχουμε ή ήττα των μαζών με τις γνωστές συνέπειες ή επαναστατική αντίδραση, που καθώς δεν θα έχει συγκεκριμένη λύση θα οδηγηθεί σε αναρχική εκτροπή» (Ροδάκης 1975, σσ. 209-211).

«5 σημείων» δημοκρατικής διεξόδου,⁴⁴ επεκτείνει τις πολιτικές της συμμαχίες μέχρι και τη *Μοναρχία*, προσπαθώντας να απομονώσει τις φιλοδικτατορικές δυνάμεις. (Η ίδια ακριβώς γραμμή θα αναπτυχθεί από το μετέπειτα ΚΚΕεσωτερικού για την αντιδικτατορική πάλη και θα είναι επίσης η μήτρα για τη μεταπολιτευτική ΕΑΔΕ). Η υλική προϋπόθεση αυτής της *μετατόπισης*, από την ενότητα με την Ε.Κ. στην ενότητα και με τη *Μοναρχία*, και το κοινό σημείο των δύο γραμμών, είναι ο «σεβασμός» στη *συνταγματική-μοναρχική νομιμότητα*, η άρνηση δηλαδή να θεθεί ο Βασιλιάς στο στόχαστρο των λαϊκών κινητοποιήσεων.⁴⁵

44 Η πρόταση της ΕΔΑ για τα «5 σημεία» διατυπώθηκε με την απόφαση της Ε.Ε. στις 30 Ιανουαρίου 1966. Το πλήρες σχετικό κείμενο μπορεί κανείς να αναζητήσει στο περιοδικό της ΕΔΑ, *Ελληνική Διατύπωση*, τεύχος 31, Φεβρουάριος 1966, σσ. 11-13. Μια συνοπτική διατύπωση της πρότασης υπάρχει στο Λιναρδάτος 1986β, σελ. 324. Τα πέντε σημεία των προτάσεων της ΕΔΑ είναι τα ακόλουθα: 1. Να διακηρύξουν όλα τα κόμματα, ότι «καταδικάζουν οιαδήποτε απειλή κατά των βουλευτικών θεσμών», «αποκρούει κάθε ιδέαν ανοικτής ή συγκεκαλυμμένης δικτατορίας και θα εγείρη, προληπτικώς, αποφασιστικώς, φραγμούς διά την εξουδετέρωσιν αυτού του κινδύνου». 2. Να σχηματιστεί υπηρεσιακή κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης που να στηριχθεί στην εμπιστοσύνη της Βουλής και να κάνει σε τρεις μήνες εκλογές, με εγγυήσεις για το αδιάβλητο της διενέργειάς τους και με σύστημα απλής αναλογικής. 3. Κατάργηση των έκτακτων μέτρων και αμνηστευση των αδικημάτων που συνδέονται με πολιτικούς λόγους. 4. «Να συμφωνηθεί και να διακηρυχθεί από τα πολιτικά κόμματα, ότι δεν θέτουν πολιτειακό». Προσθέτει όμως, ότι πιστεύει πως πρέπει να διευκρινιστεί, ότι ο ρόλος του βασιλιά είναι ρυθμιστικός και ότι «το περιβάλλον της Αυλής θα υπάγεται εις την ευθύνην της κυβέρνησεως» [XB-ΓΜ: ο περίφημος «εκδημοκρατισμός της Αυλής» [!]]. 5. Να εξουδετερωθούν η Χούντα και οι ξένες επεμβάσεις στις ένοπλες δυνάμεις, «να αποκλεισθή πάσα φατριαστική επιρροή εις τον στρατόν. Παραλλήλως δε να εξετασθή η δυνατότης παύσεως δι' αμνηστεύσεως οιασδήποτε διώξεως εναντίον στρατιωτικών διά τας υποθέσεις ΠΕΡΙΚΛΗ και ΑΣΠΙΔΑ».

45 Η γραμμή που επεξεργάζεται η 9η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (Σεπτέμβριος 1965), δεν θέτει ζήτημα καθεστωτικού, αλλά ζητά μόνο τον περιορισμό της *Μοναρχίας* στα συνταγματικά της καθήκοντα. Η απόφαση της 9ης Ολομέλειας είναι σαφής: «Το ΚΚΕ καλεί το λαό και όλες τις δημοκρατικές δυνάμεις να παλαίσουν ενωμένα και αποφασιστικά εναντίον των παραβιάσεων του Συντάγματος από το Παλάτι. Για τον περιορισμό του Στέμματος στα συνταγματικά του καθήκοντα. Για να σταματήσουν οι επεμβάσεις του στην πολιτική ζωή της χώρας και στα εσωτερικά των κομμάτων (υπ. XB-ΓΜ)» (*Νέος Κόσμος*, τεύχος 9, Σεπτέμβρης 1965).

Το καθεστωτικό αναδεικνύεται, και στην περίπτωση της ΕΔΑ, σε βασικό λόγο αποκοπής της από τις εξεγερμένες λαϊκές μάζες. Ο ίδιος ο τότε κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού ομολογεί με καταπληκτική ειλικρίνεια τη διάσταση κόμματος/μαζών σχετικά με το καθεστωτικό: «Ο λαός διαμόρφωσε το σύνθημα του δημοψηφίσματος [...] Η ΕΔΑ δεν το υιοθέτησε».⁴⁶ Το ίδιο πρόβλημα επισημαίνεται και στην 9η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, τον Αύγουστο του 1965, από τον Λεωνίδα Τζεφρώνη. Λέει χαρακτηριστικά στην τοποθέτησή του: «Το πραξικόπημα προκάλεσε μεγάλη αγανάκτηση στο λαό. Το αντιπαλατιανό πνεύμα όλο και ογκώνεται και αναπτύσσεται γοργά. Η ΕΔΑ διά μέσου του Α. Κύρκου και του Η. Ηλιού πήρε μια θέση πολύ σωστή, κατά τη γνώμη μου, σχετικά με το καθεστωτικό ζήτημα. Και έβαλε ζήτημα ότι η ΕΔΑ για λόγους ιδεολογικούς, κ.λπ. είναι υπέρ της αβασιλεύτου δημοκρατίας, αλλά ωστόσο τέτοιο θέμα δεν βάζει αυτήν τη στιγμή αλλά το βάζουνε οι ίδιοι, αυτοί που δημιουργούνε τα ζητήματα αυτά. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί εμείς τηρούμε σιγή επί του θέματος αυτού. Νομίζω ότι τουλάχιστον στη θέση της ΕΔΑ, έπρεπε να είχαμε σταθεί, αν όχι να το πηγαίναμε και λίγο ίσως παραπέρα, δεδομένου ότι είναι τώρα μια ευκαιρία, μια δυνατότητα να βαθύνουμε τις αντιπαλατιανές διαθέσεις στα λαϊκά στρώματα και να θυμίσουμε ακόμα και ορισμένες παλιότερες ενέργειες και

46 Το ίδιο πρόβλημα επισημαίνει και σε συνέντευξη τύπου στις 27.7.65, που δημοσιεύθηκε στην *Αυγή* (28.7.65). Αναφέρεται στο Ψυρούκης 1976, σελ. 355 και 449) // Το τέταρτο σημείο της πρότασης της ΕΔΑ είναι αποκαλυπτικό για την πολιτική της σύλληψη: «1. Η 15η Ιουλίου εδημιούργησε σάλον εις την πολιτικήν ζωήν. Αι ενέργειαι του Στέμματος έχουν θέσει εις την συνείδησιν της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού ακόμα και πρόβλημα πολιτεύματος. Η ΕΔΑ παρά ταύτα, και παρά την πάγιαν προγραμματικήν θέσιν της υπέρ της αβασίλευτου Δημοκρατίας, θεωρεί, εκτιμωμένης της καταστάσεως εις το σύνολόν της, ότι ημπορεί να συμφωνηθή και να διακηρυχθή από τα πολιτικά κόμματα ότι δεν θέτουν πολιτειακόν ζήτημα [...]» Η αιτιολόγηση γίνεται από τον Ηλία Ηλιού: «Η ΕΔΑ δηλαδή επίστευε ότι εκείνο που δεν μπορούσε να κάνει μόνη της μπορούσαν να το κάνουν όλα μαζί τα κόμματα. Να προλάβουν το πραξικόπημα. Πώς; Με εγγύηση για ελεύθερες εκλογές, λύση του καθεστωτικού που βρίσκονταν τότε σε ένταση –η ΕΔΑ θα εδήλωνε, ότι ανεξάρτητα από την ιδεολογική της θέση, δεν θα θέσει πολιτειακό– και διακήρυξη από όλους, της ανάγκης να αφεθεί ήσυχος ο Στρατός» (Η. Ηλιού 1974, σελ. 20).

ραδιουργίες του Παλατιού, γιατί τούτη τη στιγμή πραγματικά υποσκάπτονται τα θεμέλια του θρόνου και αυτό πρέπει να το ενισχύσουμε εμείς. Γενικά το πνεύμα αυτό δεν το δίνουμε, δεν το δώσαμε ούτε στις ανακοινώσεις μας, ούτε στα άλλα επώνυμα άρθρα ή συνεντεύξεις που δώσαμε μέχρι τώρα. Για το βαθμό δε που έχει ανέβει αυτό το αντιπαλατιανό, το αντιβασιλικό πνεύμα και οι διαθέσεις, είναι χαρακτηριστική η θέση του *Βήματος*. Το *Βήμα* ξεσήκωσε μια καμπάνια τον τελευταίο καιρό ενάντια στο Παλάτι, επιθετική που είναι χαρακτηριστική. Και το *Βήμα* φυσικά το κάνει γιατί θέλει να ευθυγραμμισθεί με το λαϊκό αίσθημα, δεν θέλει να μείνει πίσω. Εμείς ούτε ως προς αυτό το σημείο έχουμε φτάσει, ενώ έπρεπε αυτό να είναι ίσως η αφετηρία μας (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Στο Δημητρίου 1975α, σελ. 329).

Το τραγικότερο στοιχείο αποσύνδεσης ΕΔΑ/μαζών δεν είναι ότι η ΕΔΑ διαφωνεί στο να τεθεί καθεστωτικό. Είναι ότι προσπαθεί επιπλέον να καταστείλει το σύνθημα «*Δημοψήφισμα*», κάθε φορά που γενικεύεται αυθόρμητα. Για πρώτη φορά, μετεμφυλιακά, ο «πυροσβεστικός ρόλος» του κομματικού μηχανισμού κυριαρχεί τόσο ανοικτά. Ιδού πως τον περιγράφει ένα από τα βασικά στελέχη της (αλλά και του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ), ο Χρόνης Μίσσιος: «[...] στην περίοδο αυτή της ΕΔΑ, των Λαμπράκηδων, η πιο χρησιμοποιημένη λέξη ήταν “σύνεση, παιδιά, σύνεση”. Θυμάμαι σ’ αυτές τις περιφημες εβδομήντα μέρες, όπου κατεβαίναμε σ’ αυτές τις τεράστιες διαδηλώσεις, κουράζαμε τους ανθρώπους, τλαιπωρώντας τους μέσα στην άσφαλτο, χωρίς να σπάσουμε ούτε μια βιτρίνα. Και όταν υπήρχαν κάποια παιδιά που λέγανε να πάμε να πετροβολήσουμε τα ανάκτορα, γιατί κάπου έπρεπε να βγει αυτή η ορμή και να εκδηλωθεί, πέφταν οι τραμπούκοι του κόμματος και τα ’δερναν κιόλας. Αυτή η ιστορία, το να γυρίζεις τους ανθρώπους σ’ ένα φαύλο κύκλο τι ήθελε να δείξει; Ότι ο λαός είναι κόντρα στις εξελίξεις που προγραμματίζει το παλάτι και ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός; Μα αυτό το ήξεραν καλύτερα από μας! Γι’ αυτό κάναν και τη δικτατορία. Δηλαδή εμείς τι κάναμε; Τελικά στέλναμε τους ανθρώπους πίσω στα σπίτια τους, κουρασμένους, τλαιπωρημένους, δαρμένους και απογοητευμένους. Και βέβαια έκανε μια τεράστια καμπύλη το μαζικό κίνημα και έπεσε, ήρθε η δικτατορία και άντε μετά να το σηκώσεις. Και ως την τελευταία στιγμή προσπαθούσαμε να πείσουμε τον κόσμο, γιατί δεν

θα γίνει δικτατορία στην Ελλάδα» (Μίσσιος 1986).⁴⁷

Η ΕΔΑ εμφορείται από νομικιστικές ψευδαισθήσεις – προσπαθώντας να αποφύγει ένα πιθανό πραξικόπημα. Γίνεται ουραγός του Γ. Παπανδρέου ακόμα και όταν ο τελευταίος προχωρεί στους μεγαλύτερους δυνατούς συμβιβασμούς με τη Μοναρχία και εκβιασμούς προς την ίδια την Αριστερά. Και επιπλέον, έχει επιλέξει την κοινοβουλευτική-«μοναρχική» διέξοδο αντί της εμπιστοσύνης της στην αυτονομία και στη δυναμική του λαϊκού ρεύματος. Είναι ενδεικτική –για την εκτίμηση της ΕΔΑ σχετικά με τη δυναμική του λαϊκού κινήματος στα Ιουλιανά– μια διατύπωση του Αντώνη Μπριλλάκη: «Έτσι, όταν εκδηλώνεται το βασιλικό πραξικόπημα, οι λαϊκές δυνάμεις θα αγωνιστούν επί 70 ημέρες, καταδεικνύοντας τον *αμυντικό χαρακτήρα* της φάσης (sic), επιβεβαιώνοντας την επιμονή τους στις δημοκρατικές διαδικασίες και προεξοφλώντας τη λαϊκή ετυμγορία, αλλά δεν θα μπορέσουν να το ανατρέψουν. *Στις συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί, τα όρια αποτελεσματικότητας του μαζικού κινήματος διαγράφονταν περιορισμένα, οι δημοκρατικές κατακτήσεις του λαού αποδείχονταν επισφαλείς, ενώ η χαμηλή στάθμη συνδικαλιστικής και πολιτικής οργάνωσης των εργαζόμενων μαζών, η ανυπαρξία σύνδεσης του δημοκρατικού κινήματος με το Στρατό και η έλλειψη των απαραίτητων πολιτικών συμμαχιών (:XB-ΓΜ) δεν εννοούσαν άμεσα μια νικηφόρα αντιπαράθεση με τις αντιδραστικές δυνάμεις. Τελικά, η νέα κατάσταση που θα δημιουργηθεί*

47 «Η ΕΔΑ όχι μόνο δεν έβαλε ζήτημα καθεστωτικό αλλά εμπόδιζε και το λαό να το εκφράσει. Επειδή αυτοί που κατέβηκαν στο δρόμο ήταν εργάτες, νεολαίοι, υπάλληλοι, εκείνοι δηλαδή που είχε συνηθίσει να διαπραγματεύεται η ΕΔΑ την ψήφο τους με τα αστικά κόμματα, επειδή αυτοί που κατέβηκαν αποτελούσαν την πρώην πειθαρχημένη μάζα της ΕΔΑ, που μπορούσε να ελεγχθεί, και με τα τελευταία γεγονότα ξέφυγε από τα χέρια της, η γραφειοκρατία της ΕΔΑ τα 'χασε. Ο αυθορμητισμός των μαζών γίνεται εμπόδιο στην ΕΔΑ για τις διαπραγματεύσεις της με την αστική τάξη. Δεν μπορούν να ελέγξουν και να κατευθύνουν πια τους ψήφους στους Κατσώτηδες, τους Τσουκαλάδες, κ.λπ. όπως έκαναν στο παρελθόν. Το μεγαλύτερο ατού που είχε η ΕΔΑ στις διαπραγματεύσεις της, μία πιστή και ακολουθούσα μάζα, κούρελιάστηκε στον Παναθηναϊκό, στη Δημαρχία, στο Σύνταγμα, στην οδό Σταδίου, στην οδό Πανεπιστημίου. Κούρελιάστηκε όταν οι περήφανοι διαδηλωτές της Αθήνας τους προσπερνούσαν φωνάζοντας ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ [...] (Λιβιεράτος 1985, σσ. 68-69) // Συνέντευξη με το Ν. Καρά // Ομοίως με Κ. Μπακιρτζή.

από την αδυναμία ανατροπής του βασιλικού πραξικοπήματος (sic) θα αποτελέσει τον προθάλαμο για τη στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απρίλη του '67 (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Μπριλλάκης 1980, σελ. 140). Στη συνείδηση των «δρώντων φορέων» της αριστερής πολιτικής –ένας από τους οποίους είναι και ο Α. Μπριλλάκης– «τα όρια αποτελεσματικότητας του μαζικού κινήματος» στα Ιουλιανά «διαγράφονταν περιορισμένα»! Μια από τις μεγαλύτερες, σε ένταση και κοινωνική κίνηση, εκρήξεις του δυτικού κόσμου στη δεκαετία του '60, κρίνεται «περιορισμένων ορίων»! Το γεγονός βέβαια ότι η γραμμή που ακολουθούσε η ΕΔΑ βρισκόταν στον αντίποδα των διαθέσεων των μαζών, ή πάλι ότι όλα όσα καταμαρτυρά ο Α.Μ. σαν αδυναμίες της «στιγμής» εκείνης δεν αποτέλεσαν ποτέ αντικείμενο προετοιμασίας από την πλευρά της ΕΔΑ σ' ολόκληρη την προηγούμενη περίοδο, είναι θέματα που κρίθηκε σκόπιμο να μη θιγούν.

Αν όμως δεχθούμε, ότι η πολιτική αδυναμία των κυριαρχούμενων είναι *δεδομένη*, τότε τι απομένει σαν πολιτική γραμμή; θετικός συμβιβασμός με τη Μοναρχία και πρόταση διεξόδου: «Έγινε ειδικότερα η πρόταση το 1966 με τα “5 σημεία” της ΕΔΑ, που στο βάθος της έτεινε στην πραγματοποίηση ενός συμβιβασμού με ελάχιστο κοινό παρανομαστή την προάσπιση των κοινοβουλευτικών θεσμών, εν όψει των κινδύνων από τις φιλοδικτατορικές δυνάμεις» (Μπριλλάκης 1980, σελ. 144). Στο έδαφος μάλιστα της πολιτικής αυτής θα αναπτυχθεί μια *ακόμα πιο δεξιά* κριτική στη γραμμή των ΕΔΑ-ΚΚΕ που προερχόταν από τα στελέχη του ΚΚΕ στο εσωτερικό (Κύρκο, Μπριλλάκη, κ.ά.) Η κριτική αυτή εντοπίζει το πρόβλημα στο γεγονός ότι η πρόταση των «5 σημείων» τελικά δεν προχώρησε και δεν εξειδικεύτηκε σε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες, όπως π.χ. η ενεργή πρωτοδοτήση της συμφωνίας Γ. Παπανδρέου-Κανελλόπουλου-Μοναρχίας ή ακόμα η λύση κεντροδεξιάς κυβέρνησης με την ανοχή της ΕΔΑ.⁴⁸

48 «Δυστυχώς αυτά τα “πέντε σημεία”, που χαρακτηρίστηκαν από πολλές πλευρές σαν μια συμβολή, δεν έγιναν αντικείμενο καν πολιτικής και οργανωτικής επεξεργασίας από την Αριστερά. Η μεν ηγεσία του ΚΚΕ στο εξωτερικό, έδωσε μια τυπική ευλογία χωρίς όμως να μελετήσει σε βάθος τι εσήμαινε αυτή η πρωτοβουλία των πέντε σημείων, να βγάλει τα συμπεράσματα και να μετατρέψει αυτήν την πρωτοβουλία σε καθοδηγητική πολιτική. Η δε ΕΔΑ, η Εκτελεστική Επιτροπή, αφ' ης στιγμής διατύπωσε

Η πολιτική, δηλαδή, της ΕΔΑ μετατοπίζεται συνεχώς όλο και πιο δεξιά, γίνεται μέσα στη συγκυρία –όσο μεγαλώνει ο κίνδυνος εκτροπής– όλο και πιο «φιλομοναρχική»⁴⁹ μα και πιο κοινοβουλευτική. Το κλειδί για να κατανοήσουμε αυτήν την πολιτική είναι φυσικά ο φόβος της στρατιωτικής δικτατορίας. Ο φόβος μιας επέμβασης του Στρατού, που θα κατέλυε τον κοινοβουλευτισμό, εξ ου και η ανάγκη της αντιδικτατορικής ενότητας μ' όλες τις δυνάμεις, ακόμα και τη Μοναρχία. Αυτή η στρατηγική της ΕΔΑ απέτυχε, όπως είναι γνωστό, παταγωδώς. Η γραμμή να μη θέσει ζήτημα καθεστωτικού δεν εμπόδισε το πραξικόπημα του '67. Η γραμμή συμμαχίας με τα «5 σημεία» επίσης. Μια κεντροδεξιά κυβέρνηση πάλι δεν θα εμπόδιζε το πραξικόπημα. Άλλωστε, κυβέρνηση Δεξιάς (Κανελλόπουλου) ανατράπηκε τελικά, ούτε καν κεντροδεξιάς.

Η γραμμή που επεδίωκε τη συμμαχία με τη Μοναρχία, αγνοούσε την αντικειμενική διαδικασία κίνησης των μαζών, δρομολογημένης ήδη από την άνοδο της Ε.Κ. στην κυβέρνηση και κυρίως με την έκρηξη της επαναστατικής κατάστασης. Οι ρωγμές που είχε προκαλέσει η τελευταία στο μετεμφυλιακό κρατι-

αυτήν την πολιτική, την επομένη μέρα την εγκατέλειψε, πεισμένη από τα γεγονότα της μικροκλίμακας της καθημερινής» (Κύρκος 1977, σελ. 21). Ο Α. Κύρκος δεν διευκρινίζει ποιες θα μπορούσαν να είναι οι περισσότερες «επεξεργασμένες» πολιτικές της Αριστεράς, από τη στιγμή που δημοσίως δηλώνει ότι δεν θέτει καθεστωτικό. Ίσως η ανοικτή υποστήριξη του Θρόνου, κατά το παράδειγμα του Καρίγιο στην Ισπανία!

Πιο σαφής είναι ο Α. Μπριλλάκης: «Οι εξελίξεις έδειξαν ότι, από μια στιγμή και πέρα, η λύση της κεντροδεξιάς κυβέρνησης αποτελούσε τη μόνη, στο γενικό πολιτικό επίπεδο, που θα επέτρεπε, ίσως να αποφευχθεί η κατολίσθηση προς τη δικτατορική εκτροπή. Και ότι από την πλευρά της αριστεράς, αν όχι η ενθάρρυνση, τουλάχιστον η ανοχή της, θα διευκόλυνε αποτελεσματικότερους χειρισμούς για την έγκαιρη συσπείρωση των κοινοβουλευτικών, αντιδικτατορικών δυνάμεων [...] Ορισμένες πολιτικές πρωτοβουλίες από τα τέλη του 1966 (τα “5 σημεία”, οικουμενική κυβέρνηση) εντάσσονταν σε πλαίσια κεντροδεξιών λύσεων, όχι όμως ξεκάθαρα και οπωσδήποτε όχι έγκαιρα» (Μπριλλάκης 1980, σελ. 145) // Στην ίδια κατεύθυνση βλέπε τις απόψεις Παρασκευόπουλου και Λιναρδάτου.

49 Η ηγεσία της ΕΔΑ θα φτάσει λίγο πριν τη δικτατορία να αποδεχθεί μέχρι και την πρόταση του Βασιλιά για «οικουμενική κυβέρνηση εθνικής ενότητας», πρόταση που είχε απορρίψει η Ε.Κ. Βλέπε σχετικά την κατάθεση του Α. Παπανδρέου στη δίκη των πρωταιτίων που παρατίθεται στην υποσημείωση 25.

κό οικοδόμημα, ήταν τέτοιες που καμιά κοινοβουλευτική συνεργασία ή συμμαχία δεν μπορούσε να αποκαταστήσει. Παρ' όλα αυτά και σε «πείσμα» της πραγματικότητας, η ΕΔΑ πάσχιζε να βρει τρόπους να «ξεπερασθεί η κρίση», να επιστρέψει η πολιτική σκηνή στη «φυσιολογική» (συνταγματική-μοναρχική) προ-Ιουλιανή πολιτική διάταξη!

7.3.2. Η γραμμή της «νομιμοποίησης του ΚΚΕ»

Κατά τη διάρκεια των 70 ημερών, η ηγεσία του ΚΚΕ δεν διέθετε συγκεκριμένη πολιτική γραμμή. Είναι χαρακτηριστικό, ότι η 9η Ολομέλεια της ΚΕ που επεξεργάζεται την πολιτική γραμμή –έξω από τη χώρα– θα συγκλιθεί στις 17 Αυγούστου 1965, όταν πλέον η κρίσιμη περίοδος έχει παρέλθει (*Νέος Κόσμος*, τεύχος 9, Σεπτέμβρης 1965).

Ποια θα είναι όμως στο επόμενο διάστημα και μέχρι την επιβολή της δικτατορίας η βασική πολιτική σύλληψη της –υπό τον Κολιγιάννη– ηγεσίας στο εξωτερικό; Τίποτε περισσότερο από μια άλλη εκδοχή της ίδιας νομικιστικής στρατηγικής, η οποία επιπρόσθετα είναι εντελώς αποκομμένη από την πραγματικότητα. Σύμφωνα με την πρωτοβουλία των «5 σημείων» της ΕΔΑ, θέτει όμως ταυτοχρόνως, ως πρωταρχικό στόχο του κινήματος τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ.⁵⁰ «Σήμερα το ΚΚΕ θεωρεί ότι το ζήτημα της πιο δραστήριας και αυτόνομης παρουσίας του στην πολιτική ζωή συνδέεται άμεσα με το ζήτημα της νομιμοποίησής του που είναι ώριμο για λύση και μπορεί να λυθεί αν γίνει αντικείμενο πάλης ενός πλατιού μαζικού κινήματος, υπόθεση όχι μόνο των κομμουνιστικών αλλά και όλου του λαού. Τέτοια δυνατότητα υπάρχει, γιατί το ζήτημα της νομιμοποίησης του ΚΚΕ κατά γενική αναγνώριση, συνδέεται στενότερα με το όλο πρόβλημα της αποκατάστασης της συνταγματικής τάξης και της δημοκρατικής ομαλότητας, του πραγματικού εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής σ' όλους τους τομείς, που ενδιαφέρει όλο το λαό και

50 Η καμπάνια για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ ξεκινάει με τη συγκρότηση της «επιτροπής διά την ελευθέραν λειτουργίαν και δράσιν όλων των κομμάτων και την νομιμοποίησιν του ΚΚΕ», στις 29.11.1965. Βλέπε σχετικά *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 29, Δεκέμβρης 1965.

όχι μόνο τους κομμουνιστές. *Η πάλη για τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, που αναπτύσσεται διαρκώς και τείνει τον τελευταίο καιρό να πάρει το χαρακτήρα πραγματικού κινήματος, δείχνει πόσο σωστή και ρεαλιστική είναι η γραμμή του ΚΚΕ και προς την κατεύθυνση αυτή (sic) (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Ελληνική Αριστερά, τεύχος 33-34, Απρίλης-Μάης 1966, σελ. 69).*

Είναι απορίας άξιον πως η «αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης» μπορούσε να συμβαδίσει, ως πολιτικός στόχος, με τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, όταν είναι γνωστό πως η μετεμφυλιακή συνταγματική τάξη, που τόσο ήθελε να αποκαταστήσει το ΚΚΕ, στηριζόταν ακριβώς στην αντικομμουνιστική καταστολή, τις διακρίσεις πολιτών, το ανεξέλεγκτο της πολιτικής εξουσίας.⁵¹ Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ αποτελούσε ένα στρατηγικό στόχο του κόμματος. Αλλά κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να γίνει παρά σε ρήξη με τη μετεμφυλιακή νομιμότητα. Το ΚΚΕ έπραττε το ακριβώς αντίθετο: δεν έθετε θέμα καθεστωτικού, αποδεχόταν την πολιτική του συμβιβασμού με τις δυνάμεις της εξουσίας, υπονόμει τις κινητοποιήσεις ερχόμενο σε αντιπαράθεση με τις λαϊκές διαθέσεις. Και όμως, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ θα συντελείτο *de facto*, αν το συγκεκριμένο κόμμα αποδεχόταν και καθοδηγούσε την αντιμοναρχική και αντικαθεστωτική διάθεση των μαζών κατά τη διάρκεια των 70 ημερών. Η «νομική» του νομιμοποίηση δεν θα ήταν τότε παρά μια διαδικασία τυπικής *επικύρωσης*. Ακόμη περισσότερο, η επανεμφάνιση του ΚΚΕ στην πολιτική σκηνή θα συνέβαινε υπό όρους μαζικού κινήματος, ενότητας στη βάση και λαϊκού ξεσηκω-

51 Παραθέτουμε ενδεικτικά, γι' αυτήν την οφθαλμοφανή αντίφαση, την παρακάτω διατύπωση από την εισήγηση του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, στην 9η Ολομέλεια, που έκανε ο Λ. Στρίγκος: «Οι τελευταίες εξελίξεις έδειξαν στις πλατειές μάζες ότι το Παλάτι, που περιβλήθηκε με το αντιδραστικό Σύνταγμα του 1952 με ακόμα περισσότερα προνόμια από πριν, είναι θεσμός αναχρονιστικός, πόλος συγκέντρωσης των πιο αντιδραστικών δυνάμεων, πηγή μόνιμης ανωμαλίας, κύριος παράγοντας στήριξης του καθεστώτος της υποτέλειας και της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης. Γι' αυτό και χρειάζεται να δυναμώσει η πάλη για να περιορισθεί ο βασιλιάς στα συνταγματικά του καθήκοντα (sic), για να σταματήσουν οι επεμβάσεις του στην πολιτική ζωή και στα εσωτερικά των κομμάτων, για να θέσει τέρμα στην αξίωση του να ελέγχει τις ένοπλες δυνάμεις που πρέπει ν' ανήκουν αποκλειστικά στη δικαιοδοσία της κυβέρνησης (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Νέος Κόσμος, τεύχος 9, Σεπτέμβρης 1965).

μού. Θα ήταν πορεία επανασύνδεσης με τις λαϊκές μάζες αλλά και μια πορεία στους αντίποδες της κοινοβουλευτικής αναμονής, του αμυντισμού ή του νομικισμού που τελικά κυριάρχησε. (Αντίθετα, όταν η νομιμοποίηση πραγματοποιήθηκε στη μεταπολίτευση με το γνωστό τρόπο, καταγράφηκε ως «παραχώρηση» του Καραμανλή).⁵²

Οι όροι με τους οποίους έθεσε τότε το ζήτημα της *νομιμοποίησης* η ηγεσία του ΚΚΕ, προδίδει το μόνιμο στοιχείο της πολιτικής του κουλτούρας: *την προτεραιότητα του κομματικού μηχανισμού εις βάρος του κινήματος*. Η νομιμοποίηση του κόμματος δεν θα ερχόταν ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης του κινήματος των μαζών στη βάση συγκεκριμένων αντιθέσεων, της ικανότητας του κόμματος να παρεμβαίνει καθοδηγητικά, να διαδραματίζει θετικό ρόλο, υποβοηθώντας *το συγκεκριμένο κίνημα*. Αντίστροφα, η νομιμοποίηση *τέθηκε ως προϋπόθεση της ανάπτυξης του κινήματος*. Η διαφορά, σε σύγκριση με την παρέμβαση του ΚΚΕ κατά τη διάρκεια της κατοχής, είναι, νομίζουμε, έκδηλη. Στην περίοδο της κατοχής (1942-1944), το ΚΚΕ, αν και παράνομο, κατόρθωσε να αναδειχθεί στο μεγαλύτερο κόμμα της εθνικής ζωής, άντλησε την αυθεντική του νομιμοποίηση από τη σύνδεσή του με τις κυριαρχούμενες τάξεις, την καθοδήγηση των αγώνων τους και όχι από κάποια άλλη «νομιμότητα». Μάλιστα, την αναγνώριση της νομιμότητάς του κατόρθωσε να την επιβάλλει και στην αστική ηγεσία, εντός και εκτός της χώρας.

Η προτεραιότητα της νομιμοποίησης απέναντι στο μαζικό κίνημα αποδεικνύει: α) *το γραφειοκρατικό* και β) *το διαιρετικό χαρακτήρα* εκείνης της γραμμής. Αποδεικνύει ακόμα *το νομικισμό της*, διότι σε πείσμα της ιστορίας του κόμματος, ήθελε να αντλή-

52 Η «αυτοκριτική» της κολιγιαννικής ηγεσίας μετά τη διάσπαση του '68, στο 9ο Συνέδριο, αφορά μόνο το σκέλος της ΕΔΑϊτικής λεγκαλιστικής γραμμής, ενώ αφήνει στο απυρόβλητο τη γραμμή της νομιμοποίησης: «Εξαιτίας των λαθών που διαπράχθηκαν στην καθοδήγηση του [ΧΒ-ΓΜ: του «πανδημοκρατικού κινήματος μετά τα Ιουλιανά»], όπως η μη έγκαιρη πραγματοποίηση πανεργατικής πολιτικής απεργίας και ο ευνουχισμός του, που εκδηλώθηκε από τις πρώτες μέρες με τον περιορισμό του στα πλαίσια που καθόριζαν οι αρχές, το κίνημα των 70 ημερών οδηγήθηκε τελικά στο αποδυνάμωμά του. Δεν μπόρεσε να ανατρέψει το παλατιανό πραξικόπημα, που άνοιξε το δρόμο για τη νεοφασιστική δικτατορία (9ο Συνέδριο ΚΚΕ, 1974, σελ. 34).

σει τη νομιμότητά του, *όχι από τις μάζες αλλά από το κράτος και μάλιστα υπό τη συγκεκριμένη αντικομμουνιστική μορφή του.*

7.3.3. Η συζήτηση που δεν έγινε

Τι συμπεράσματα μπορούν λοιπόν να εξαχθούν από τις περιπέτειες της αριστερής πολιτικής; Ας συνοψίσουμε.

α) Η Αριστερά δεν αποκόμισε κανένα πολιτικό όφελος από την εκδήλωση της επαναστατικής κατάστασης, ενώπιον της οποίας βρέθηκε εντελώς απροετοίμαστη.⁵³ Η γραμμή της ακολούθησε αντίθετη πορεία από την κίνηση των μαζών. Η πολιτική της στάση και πρακτική –ανεξάρτητα από το πως έγινε κατανοητή στο αντίπαλο στρατόπεδο– δεν έθεσε σε αμφισβήτηση το μετεμφυλιακό καθεστώς. Αντίθετα, με τη «θετική», «αντιπολωτική» πρότασή της (τα «5 σημεία») θέλησε να συνομιλήσει «υπεύθυνα» και να συνεισφέρει στην «ομαλή διέξοδο από την κρίση του». Έδρασε δηλαδή αντικειμενικά ως καθεστωτική δύναμη.

β) Η στάση της ΕΔΑ και του ΚΚΕ δεν απέτρεψε το στρατιωτικό πραξικόπημα, παρ' ότι αυτός ήταν ο διακηρυγμένος στόχος τους. Το τραγικό για την Αριστερά είναι ότι δεν κατάφερε να αποτρέψει τη δικτατορία αν και υλοποίησε στην πράξη τη γραμμή της, βραχυκυκλώνοντας τις ριζοσπαστικές διαθέσεις των μαζών και αρνούμενη τις «άκαιρες ρήξεις» και «πολώσεις» (εκφράσεις τόσο αγαπητές στο Λ. Κύρκο). Μπορεί να άσκησε

53 Είναι κοινή διαπίστωση ότι, μετά τα Ιουλιανά, η Αριστερά όχι απλώς δεν ενισχύθηκε αλλά εμφανίζει και τεράστια κάμψη, τόσο πολιτική όσο και οργανωτική. Το πρόβλημα αυτό επισημαίνει και ο Ανδρέας Παπανδρέου (1974, σελ. 272). Υπενθυμίζοντας το στοιχείο της κοινωνικής διάσπασης της Ε.Κ., τονίζει πως, αντίθετα απ' ό,τι θα ήταν ίσως αναμενόμενο, η ΕΔΑ δεν κέρδισε τίποτα από αυτήν την κρίση, παρά το γεγονός ότι η κίνηση των μαζών που εκδηλώνεται είναι προς τα αριστερά και όχι προς τη «Συντήρηση» // Την κατάσταση αυτή επιβεβαιώνει και η εργασία της Μαρτέν (1984, σσ. 86-88), ειδικότερα στο σημείο όπου περιοδολογεί την οργανωτική εξέλιξη της Νεολαίας Λαμπράκη. Ολόκληρο το 1966 είναι για την οργάνωση περίοδος κάμψης και οργανωτικής αποδυνάμωσης // Η 21η Απριλίου θα βρει την αριστερά εντελώς απροετοίμαστη. Για αυτό το ζήτημα βλέπε, αντί πολλών, τη γνώμη του Νίκου Καρρά, πρώτου γραμματέα του ΚΚΕεσωτερικού μέχρι τις «διαδικασίες» του '73. Η πολιτική του κατάθεση «Το ελληνικό '68» δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Σχολιαστής*, τεύχος 60, Φεβρουάριος 1988 // του ίδιου συνέντευξη.

πάντα «Μεγάλη» πολιτική, εκείνο που δεν κατάφερε είναι να διαμορφώσει *γραμμή μαζών* σε μια αποφασιστική περίοδο της ελληνικής κοινωνίας.

Αν το «εργαστήριο» μέσα στο οποίο κρίνεται μια πολιτική γραμμή είναι η έκβαση του κοινωνικού ανταγωνισμού, τότε η γραμμή της Αριστεράς υπήρξε εντελώς λανθασμένη. Απόψεις που τη θεωρούσαν ως τη μόνη ικανή να αποτρέψει τη δικτατορία δεν καταδεικνύουν παρά μόνον τον πολιτικισμό τους.⁵⁴ Στην πραγματικότητα, όποιος προσπαθεί να ανακαλύψει «*κεντρικά σενάρια συμβιβασμών*», που θα είχαν αποτρέψει τη στρατιωτική δικτατορία ματαιοπονεί. Η επίπλαστη «επίγνωση» της ισορροπίας, η φιλολογία περί «εφικτού» και η ηττοπάθεια έτειναν από την πρώτη στιγμή να εμποδίσουν το λαϊκό κίνημα να παίξει αυτόνομα τον πολιτικό του ρόλο. Η δικτατορία επιβλήθηκε όμως, όπως και κάθε «έκτακτη» –για το καθεστώς– «λύση», όχι όταν οι μάζες ήταν στους δρόμους έτοιμες να προασπίσουν τα δημοκρατικά τους δικαιώματα, αλλά όταν το λαϊκό κίνημα είχε σημειώσει την καμπή του. Η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε όταν οι μάζες, με ευθύνη των κομμάτων της Αριστεράς και του Κέντρου, αποσύρθηκαν από το προσκήνιο και εναπόθεσαν τις ελπίδες τους στις εκλογές. «[...] Μετά τα Ιουλιανά, αρχίζει βαθμιαία η πτώση. Αρχίζει το κίνημα να βρίσκεται σε μια συνεχή υποχώρηση και όταν η υποχώρηση αυτή φτάνει σε ένα πολύ χαμηλό σημείο περνάνε τα τανκς. Δεν πέρασαν τα τανκς την ώρα που ο λαός ήταν 500 χιλιάδες στους δρόμους. Δεν πέρασαν τα τανκς την ώρα που ο λαός ήταν γύρω γύρω από τη Βουλή. Πέρασαν τα τανκς την ώρα πια που δεν μπορούσαμε να μαζέψουμε

54 Η ίδια η εξέλιξη των γεγονότων απέδειξε πόσο ο αμυντισμός και ο λεγκαλισμός δεν ήταν η καλύτερη δυνατή πολιτική επιλογή. Εκτιμήσεις όπως: «η πολιτικά διορατική και συνεπής στάση της ΕΔΑ, που αρνήθηκε συνθήματα όπως “κάτω η Μοναρχία”, κ.λπ., αποτελεί επίγνωση της ισορροπίας δυνάμεων μέσα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό [...]» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 190), ή η πολιτική θέση, που θεωρεί ότι «ίσως η ΕΔΑ να ήταν εκείνο το κόμμα που φέρθηκε πιο πολιτικά και πιο ώριμα, που ήταν, μέχρι ενός σημείου, στο ύψος της κατάστασης. Η ΕΔΑ γνώριζε την ισορροπία δυνάμεων και κατανόησε ότι η Μοναρχία και ο στρατός περιμεναν μια οποιαδήποτε αφορμή, ώστε με το πρόσχημα της “κομμουνιστικής επιβουλής” να καταλύσουν τον κοινοβουλευτισμό και να επιβάλλουν δικτατορία» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 197), δεν φαίνεται να επαληθεύονται ιστορικά.

σ' ένα θέατρο 1.500 ανθρώπους» (Ν. Καράς 1973, σελ. XXVI).⁵⁵

Η εύκολη επιβολή του στρατιωτικού πραξικοπήματος θα καθορίσει σοβαρά το αριστερό και κομμουνιστικό κίνημα. Μετά την ήττα του ΕΑΜ, τις εσωκομματικές αλλαγές του '56 και τις αποκαλύψεις της σταλινικής εποχής στη Σοβιετική Ένωση, το πραξικόπημα του Απριλίου του '67 αποτελεί το τρίτο κατά σειρά πολιτικό και ψυχολογικό σοκ για τον κόσμο της Αριστεράς. Η διάσπαση του '68 θα επισφραγίσει την πορεία της κρίσης και διάλυσης που ακολούθησε τον εμφύλιο. Είναι μια διάσπαση που *αντικειμενικά* και πέρα από τις προοπτικές της επανατοποθέτησης των προβλημάτων του κομμουνιστικού κινήματος που άνοιξε, θα γίνει ερήμην της μεγάλης πλειοψηφίας των κομμουνιστών και, κυρίως, ερήμην των λαϊκών μαζών που σήκωσαν το βάρος των δημοκρατικών αγώνων όλα τα δύσκολα μετεμφυλιακά χρόνια.

Η ιστορική εμπειρία των Ιουλιανών έθεσε εκ νέου το ζήτημα της αριστερής στρατηγικής. Το πραξικόπημα αποτέλεσε *ήττα* για το λαϊκό κίνημα, τα δημοκρατικά δικαιώματα, τις επαναστατικές ιδέες. Οι αιτίες αυτής της ήττας δεν έχουν ακόμη μελετηθεί. Το ερώτημα αν η επιβολή της δικτατορίας ήταν η μόνη δυνατή ιστορική πιθανότητα δεν έχει απαντηθεί. Σε σχέση με αυτά, η αποτίμηση της αριστερής στρατηγικής και πολιτικής στα Ιουλιανά και στην περίοδο 1965-1967, παρέμεινε ζητούμενο. Η αναγκαία συζήτηση δεν έγινε στους κόλπους της ελληνικής αριστεράς, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις.⁵⁶ Με μεγάλη ευκολία οι επίσημες απόψεις που εξακολούθησαν και στη μεταπολίτευση να ηγεμονεύουν διαμέσου των αποσιωπήσεων και των διαστρεβλώσεων, επιμένουν ότι η πολιτική της Αριστεράς υπήρξε σωστή. Αν υπάρχει κάποιο λάθος αυτό το εντοπίζουν αλλού: στο ότι δεν ακολουθήθηκε *περισσότερο συμβαστική πολιτική απέναντι στη Μοναρχία*. Είναι η άποψη πο-

55 «Η παγκόσμια και η ελληνική εμπειρία απέδειξαν, ότι μόνο με λαϊκή ανίσταση και πάλη είναι δυνατό να ματαιωθούν τα δικτατορικά σχέδια των εχθρών του λαού και να φραχθεί ο δρόμος στον επιτιθέμενο φασισμό. Η τακτική των υποχωρήσεων, των συμβιβασμών και των συνθηκολογήσεων αποδείχθηκε καταστροφική και χρεωκόπησε οικτρά» (Βασίλης Νεφελούδης, *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 25-26, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1965, σελ. 41). Είναι πράγματι τραγική η διάσταση ανάμεσα σε παρόμοιες διατυπώσεις και την πολιτική που υλοποιήθηκε από την Αριστερά.

56 Για τις εξαιρέσεις βλέπε υποσημείωση 3 του έκτου κεφαλαίου.

λιτικών όπως ο Λ. Κύρκος, αριστερών ιστορικών και δημοσιογράφων όπως ο Σ. Λιναρδάτος και ο Π. Παρασκευόπουλος, θεωρητικών αναλυτών όπως ο Δ. Χαραλάμπης. Είναι η άποψη που σε πείσμα της πραγματικότητας επιμένει πως για τη δικτατορία έφταιξαν οι εξαλλοσύνες, ο «αριστερισμός», τα «πολιτικά πάθη».⁵⁷ Και δεν είναι ασφαλώς τυχαίο, ότι οι ίδιες απόψεις, από τους ίδιους φορείς, ανακυκλώθηκαν διαρκώς σε διαφορετικές συγκυρίες, πως η ίδια πολιτική γραμμή διατηρήθηκε αμετάλλακτη, παρά τις τραγικές της αποτυχίες.

7.4. Η ιστορική δυναμική των Ιουλιανών και η ανακοπή της

7.4.1. Η ιστορική δυναμική

Κατά το δίμηνο Ιουλίου-Αυγούστου 1965, εμφανίστηκε στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό συγκυρία «επαναστατικής κατάστασης». Σημείο καμπής και αντιστροφής της τάσης θεωρήθηκε συμβολικά η σύγκρουση της 20ής Αυγούστου. Από το σημείο αυτό αρχίζει η κάμψη.⁵⁸ Σε τι συνίσταται όμως η δυ-

⁵⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κριτική αυτής της τακτικής από τον Ανδρέα Παπανδρέου, που πολλές φορές κατηγορήθηκε για «εξαλλοσύνη» και μαξιμαλισμό».

«*ΝΕΑ*: Έχετε επικριθή συχνά για την τακτική που ακολουθήσατε. Σήμερα, με τις πρόσφατες εμπειρίες, θ' ακολουθούσατε άλλη τακτική, πιο συμβιβαστική; Για να αποφευχθούν ενδοχομένως κίνδυνοι;

Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Εάν μας έχει κάτι διδάξει το παρελθόν είναι όσο πιο ανεκτικοί είμαστε, όσο πιο φοβισμένα μιλάμε, τόσο δίνουμε την ευκαιρία στις τεράστιες πράγματι δυνάμεις του κατεστημένου να ανασυντάσσονται και να προετοιμάζουν και πάλι την επέμβασή τους όταν έλθει η ώρα που δεν θα αποδέχονται τη λαϊκή ετυμηγορία. Γνωρίζω τη θεωρία που προβάλλεται, την πολιτική θέση που υποστηρίζεται από ορισμένους πολιτικούς κύκλους σε μια ευρεία αντιδικτατορική ενότητα, σε μια μαλακή τακτική να μη παρασκοντίσουμε το θεριό. Πιστεύω πως είναι λαθεμένη αυτή η θέση [...]» (Συνέντευξη στα *Νέα*, 23 Αυγούστου 1975, με αφορμή τις δίκες της Χούντας).

⁵⁸ Το βράδυ της 20ής Αυγούστου, ύστερα από μια συγκέντρωση των εργαζομένων στον Τύπο, ακολούθησε πολύωρη και σκληρή σύγκρουση με την αστυνομία του Τσιριμώκου, που επεκτάθηκε σ' ολόκληρο το κέντρο της Αθήνας. Βλ. σχετικά: Λιναρδάτος 1986β, σσ. 279-282 // Ομοίως Παπανδρέου 1975, σελ. 266 // Λάδης 1985, σσ. 35-36 // Ψυρούκης 1976, σελ.

ναμική αυτής της συγκυρίας; Τι πρόβλημα έθεσε η εκρηκτική μαζική κίνηση;

Τα Ιουλιανά σηματοδότησαν την κατά μέτωπο *ρήξη* των κυριαρχούμενων τάξεων με τη *συγκεκριμένη* μορφή του αστικού Κράτους. Ενέγραψαν την τάση ανατροπής της. *Εδώ έγκειται και η δυναμική των Ιουλιανών γεγονότων*. Η τάση ανατροπής της δομής της εξουσίας αφορά πρωταρχικά την κατάργηση της Μοναρχίας. Το καθεστωτικό, δηλαδή *ο αντιμοναρχικός αγώνας*, αποτελεί την αιχμή του κινήματος. Η κατάργηση της Μοναρχίας με όρους λαϊκού κινήματος ήταν μια ορατή και ιστορικά πιθανή εξέλιξη. Επιβεβαιώθηκε, άλλωστε, με όσα ακολούθησαν και επικυρώθηκε *τυπικά*, 9 χρόνια μετά, στο δημοψήφισμα του 1974.

Μέσα όμως στη διαμορφωμένη μετεμφυλιακά δομή εξουσίας, το σύνθημα ανατροπής της Μοναρχίας αποκτούσε επαναστατικό περιεχόμενο. Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί η υλοποίησή του, κάτω από τους όρους της μετωπικής σύγκρουσης με τις καθεστωτικές δυνάμεις, θα προσέδιδε ασφαλώς διαφορετική δυναμική στους πολιτικούς και ταξικούς αγώνες στην Ελλάδα. Για την κίνηση των *μαζών* θα άνοιγε μια προοπτική μέσα στην οποία η *συνολική ρήξη* με το καθεστώς κάθε άλλο παρά δυσδιάκριτη ή μακρυνή φαινόταν.⁵⁹ *Και αυτό αποτέλεσε την επαναστατική δυναμική του αντιμοναρχικού αγώνα*.

369 // Η Αριστερά θα υποστηρίξει, ότι πρόκειται για «προβοκάτορες» (τα περίφημα «κόκκινα πουκάμισα»). *Αντίθετα*, οι συγκρούσεις αυτές έκφραζαν τις αγωνιστικές διαθέσεις ενός, τουλάχιστον, κομματιού της νεολαίας –όχι μόνο των Λαμπράκηδων αλλά και της ΕΔΗΝ που συμμετείχε, γεγονός που εξηγεί και την αριστερότερη στάση του Κέντρου απέναντι στα «επεισόδια»– και του εργατικού κινήματος. Τα γεγονότα αυτά αποτέλεσαν την κορύφωση της δίμηνης επαναστατικής έξαρσης των Ιουλιανών, το τελευταίο σημείο της. Αλλά και την τελευταία μεγάλη αυθόρμητη μάχη των κινητοποιημένων μαζών κατά του βασιλικού πραξικοπήματος. Ύστερα από τις 20 Αυγούστου, ο ρυθμός των διαδηλώσεων εξασθενεί σημαντικά, κυριαρχούν τώρα οι συγκεντρώσεις στα θέατρα. Τον αυθόρμητο δυναμισμό των μαζών, αποπροσανατολισμένο και κατασυκοφαντημένο, διαδέχεται η κόπωση και η παθητικοποίηση, η κοινοβουλευτική προσμονή.

59 «Την περίοδο [...] που ανοίγεται με τον Ιούλη του 1965 η ανατροπή της παλιάς τάξης πραγμάτων είχε αντικειμενικά έναν επαναστατικό χαρακτήρα και άνοιγε προφανώς μια διαδικασία “διαρκούς επανάστασης”, δηλαδή μιας περιόδου αλλεπάλληλων ανατροπών που οδηγούσαν αναπόφευκτα στο άνοιγμα μιας επαναστατικής κρίσης» (Καρμπελιάς 1985, σελ. 105).

Το ιστορικό «παράδοξο» με τα Ιουλιανά είναι, ότι η επιβολή του κράτους δικαίου και η κατάργηση του «έκτακτου» εμφυλιακού νομικού οπλοστασίου, η κατάργηση της Μοναρχίας, ο περιορισμός του πολιτικού ρόλου του στρατού και η πειθαρχησή του στην κοινοβουλευτική νομιμότητα, ο περιορισμός της επιρροής του αμερικάνικου παράγοντα, κ.λπ., όλα δηλαδή τα βασικά αιτήματα που τέθηκαν σ' εκείνην τη συγκυρία δεν θα υλοποιηθούν τότε αλλά αργότερα, στη Μεταπολίτευση. Θα πραγματοποιηθούν όμως τώρα πια, *χωρίς την ενεργό παρουσία των μαζών*, «από τα πάνω», ως πολιτική γραμμή των κυρίαρχων τάξεων. Οι πολιτικές διεκδικήσεις των Ιουλιανών θα γίνουν πραγματικότητα, *όχι σε ρήξη με τις δυνάμεις του καθεστώτος, αλλά ενταγμένες πια σε ένα διαφορετικό πολιτικό σχέδιο, τον αστικό εκσυγχρονισμό*.⁶⁰

Για να κυριαρχήσει αυτή η τάση, οι λαϊκές μάζες χρειάστηκε να υποστούν νέες ήττες, να απωλέσουν νέες ιστορικές ευκαιρίες αυτόνομης παρέμβασης, ας αναλογιστούμε την επιβολή της δικτατορίας, την αδυναμία να συντελεστεί η μετάβαση στη

60 Όπως παρατηρεί ο Γιώργος Καραμπελιάς (1985, σσ. 107-108): «Και ναι μεν τα αιτήματα εκείνου του κινήματος στην συντριπτική τους πλειοψηφία πραγματοποιήθηκαν μετά τη μεταπολίτευση, αλλά πραγματοποιήθηκαν με τρόπο “δοτό”, από τα πάνω, από τα κόμματα και όχι μέσα από τη διαδικασία που είχε ανοίξει το '65 μέσα από την άμεση λαϊκή αντιπαράθεση. Έτσι συνέβη αυτό που τόσες φορές έχει γίνει στην ιστορία. Η αντεπανάσταση σταματάει κάποια επαναστατική διαδικασία και στη συνέχεια, αφού τσακίσει τις επαναστατικές δυνάμεις, πραγματοποιεί εν πολλοίς το πρόγραμμα του κινήματος, αφού όμως βγάλει το άμεσο υποκείμενο από το προσκήνιο!» Και αλλού: «Κοιτάζοντας τώρα 20 χρόνια πίσω μπορούμε να έχουμε μια σφαιρική εικόνα της εξέλιξης. Μιας εξέλιξης που ήταν αντιφατική. Από τη μια την ολοκλήρωση των αιτημάτων του 1965, των αιτημάτων της δημοκρατίας, της αποπομπής του Παλατιού, του ξεδοντιάζματος των στρατοκρατών, της αλλαγής του συσχετισμού δύναμης ανάμεσα στις λαϊκές τάξεις και την ολιγαρχία, τη μείωση της εξάρτησης από την Αμερική. Όλα αυτά έγιναν πράξη. Μ' αυτή την έννοια ο μεγάλος αγώνας του 1965 δεν πήγε χαμένος. Το πρόγραμμά του νίκησε. Η ζωή των λαϊκών μαζών άλλαξε. Εκείνο βέβαια που δεν έγινε ήταν πως το 1963 δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει άμεσα, μέσα από τη λαϊκή κίνηση, αυτά τα αιτήματα! [...] Και αυτός ο τρόπος εκπλήρωσης του “προγράμματος” του 1965 δεν επέτρεψε τη διαμόρφωση επαναστατικών δυνάμεων που θα ήθελαν να οδηγήσουν τη διαδικασία πιο πέρα, σε μια ανατροπή με μεγαλύτερο βάθος. Γι' αυτό οι επαναστατικές δυνάμεις ηττήθηκαν ενώ το “πρόγραμμα” κέρδισε! (οπ. ΧΒ-ΓΜ)».

δημοκρατία με όρους κινήματος και με πρωταγωνιστές τις δυνάμεις της αντιδικτατορικής αντίστασης, την ήττα του μεταπολιτευτικού ριζοσπαστισμού 1974-1976.

7.4.2. *Ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης «επαναστατικής κατάστασης» και αντίρροπες κοινωνικές τάσεις*

Η Ελλάδα του 1965 δεν ήταν μια χώρα στην οποία διαμορφωνόταν εργατικό κίνημα ή ετίθετο πρόβλημα εξουσίας για πρώτη φορά. Δεν επρόκειτο για κάποια χώρα χωρίς επαναστατική παράδοση, που διένυε τα πρώτα στάδια πολιτικοποίησης και ανάπτυξης της ταξικής συνείδησης. Επρόκειτο για χώρα στην οποία *αναβίωσε* μια υπαρκτή και μάλιστα πρόσφατη ιστορική εμπειρία. Στην Ελλάδα έχει πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '40 επανάσταση. Στο όχι και τόσο μακρινό παρελθόν οι μάζες «είχαν πάρει τα όπλα». ⁶¹ Βέβαια οι κοινωνικοί αγώνες του '60 και τα κοινωνικά υποκείμενα είναι νέα. Το λαϊκό κοινωνικό μπλοκ δεν είναι η «φυσική συνέχεια» του εαμικού αλλά η ανασύνθεσή του. Το ΕΑΜ όμως, ως ιδεολογική και πολιτική παράδοση, δεν είναι μακρινή ανάμνηση. Μόλις δεκαπέντε χρόνια χωρίζουν τα Ιουλιανά από τη λήξη του εμφυλίου. Γι' αυτό και το στοιχείο της αναβίωσης είναι έντονο. ⁶² Κατά κάποιο τρόπο τα Ιουλιανά είναι ένα παράγωγο της δεκαετίας του '40. Υπάρχει βέβαια η δική τους αυτόνομη δυναμική αλλά εκεί εντοπίζεται η θεμελιακή, ιστορική και κοινωνική προϋπόθεση. Είναι εύκολο να κατανοήσουμε την έκρηξη των αντιθέσεων της μετεμφυλιακής ελληνικής κοινωνίας, αν λάβουμε υπ' όψη το υπόβαθρο που υπάρχει (εξαθλίωση, καταστολή, ανυπαρξία συγκατάθεσης των λαϊκών μαζών και ηγεμονικής αστικής ιδεολογίας). Αυτή η προϋπόθεση, σε συνάρτηση

61 Ο Σεραφεΐμ Μάξιμος, στα γράμματα που στέλνει προς την ΚΕ του ΚΚΕ μετά τον εμφύλιο, επισημαίνει: «Για πρώτη φορά το προλεταριάτο των Αθηνών κυριάρχησε στο πεζοδρόμιο [XB-ΓΜ: εννοεί το Δεκέμβριο του 1944], πολέμησε για την εξουσία. Από την ιστορία ξέρουμε τι σημασία έχει ένα τέτοιο γεγονός και πόσο δύσκολα ξεχνιέται» Γράμμα προς το ΠΓ του ΚΚΕ, 20.9.50, στο Μάξιμος 1977).

62 Το ιδεολογικό κλίμα αποτυπώνεται παραστατικά στο μυθιστόρημα του Στρατή Τσίρκα *Η χαμένη άνοιξη*.

με τη μορφή του κράτους, εξηγεί και τον «ξαφνικό» χαρακτήρα του κοινωνικού ξεσπάσματος, καθώς και τη γενίκευσή του.

Στην Ελλάδα του 1965 υπήρχαν όμως και σημαντικοί παράγοντες που λειτουργούσαν αντίρροπα προς την ωρίμανση της «επαναστατικής κατάστασης» ή που την εμπόδιζαν να προσλάβει ανώτερες μορφές. (Δεν αναφερόμαστε εδώ στο ζήτημα του υποκειμενικού παράγοντα αλλά σε αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες).

1) Η φυσική εξόντωση της κοινωνικής πρωτοπορίας. Η ΕΑΜική επανάσταση ήταν κατά βάση επανάσταση της εργατικής τάξης και της αγροτιάς. Αυτή η κοινωνική συμμαχία, που υπήρξε και πρωταγωνιστής στους κοινωνικούς αγώνες του μεσοπολέμου, συντρίβεται στον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949. Η φυσική και πολιτική πρωτοπορία, που αναδείχθηκε σε μια ολόκληρη περίοδο ταξικών αγώνων, εξοντώθηκε στην κυριολεξία. Μόνο στη μετακατοχική περίοδο και μέχρι τη λήξη του εμφυλίου πολέμου (1949) υπολογίζεται ότι εξοντώθηκαν *φυσικά* τουλάχιστον 50.000 αγωνιστές, χωρίς να υπολογίζονται σ' αυτούς οι επί τόπου εκτελεσθέντες, οι δολοφονίες στις φυλακές και στις εξορίες, οι θάνατοι από τις κακουχίες και τα βασανιστήρια σ' ολόκληρη τη μετεμφυλιακή περίοδο, οι αναπηρίες, η ψυχική και ηθική εξόντωση των ηττημένων.⁶³ Εκτός από αυτούς, σχεδόν σε 100.000 υπολογίζονται όσοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα, καταφεύγοντας κυρίως στις ανατολικές χώρες.⁶⁴ Μια ολόκληρη γενιά δηλαδή της εργατικής τάξης και της ριζοσπαστικοποιημένης υπαίθρου εξουδετερώθηκε. 2) *Η μετανάστευση*. Το ελληνικό προλεταριάτο, εκτός από αυτήν την ιστορική ήττα, θα υποστεί καθ' όλην τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1970) μια διαφορετική αλλά επίσης ουσιαστική *αφαίμαξη*. Πρόκειται για την *τεράστια* μεταπολεμική μετανάστευση, ιδιαίτερα στη δεκαετία 1960-70. Όπως αναφέραμε παραπάνω υπολογίζεται ότι στην 20ετία 1950-70, 650.000 άτομα («καθαρή μετανά-

63 Κατηφόρης 1975, σελ. 44 και 63-64 // Ιατρίδης 1984, σελ. 380 // Αλιβιζάτος 1983 και 1984 // Βλέπε ακόμα τη στατιστική αποδελτίωση του Σωτήρη Κύρμα στο Υπόμνημα του ΔΣΕ στον ΟΗΕ, το Μάρτιο του 1947, στο ΔΣΕ [1].

64 Η Πουλοπούλου (1986) υπολογίζει σε 40.000 τους πολιτικούς πρόσφυγες και 45.000-50.000 τους Σλαβομακεδόνες που κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία.

στευση»), κατά βάση προλεταριοποιημένοι αγρότες και εργάτες, εγκατέλειψαν τη χώρα (Πουλοπούλου 1988, σελ. 59). Πρόκειται αναμφίβολα για μια τεράστια κοινωνική κίνηση. Πρόκειται επίσης για ένα ζωντανό τμήμα της ελληνικής εργατικής τάξης,⁶⁵ *πολιτικοποιημένο και ριζοσπαστικό*, γεγονός που αποδεικνύεται τόσο από την ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων,⁶⁶ όσο και από τη μαζικοποίηση της ΕΔΑ αλλά και άλλων αριστερών κομμάτων στη δικτατορία (ΚΚ, ΠΑΚ) στις χώρες όπου συγκεντρώθηκε η μετανάστευση π.χ. Δ. Γερμανία, Σουηδία, κ.λπ., το οποίο *όμως θα απουσιάζει εντελώς από τους μεγάλους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες. Οι μάζες αυτές δεν θα εκφραστούν ούτε καν στο επίπεδο της ψήφου. Και δεν θα είναι παρούσες όταν θα ξεσπάσει η «επαναστατική κατάσταση» στα μέσα της δεκαετίας του '60.*

Δεν ισχυριζόμαστε φυσικά κάτι καινούργιο. Ο σταθεροποιητικός ρόλος του μεταναστευτικού φαινομένου τόσο για τις χώρες εξαγωγής (που μας ενδιαφέρει εδώ) όσο και για τις χώρες εισαγωγής έχει επαρκώς αναλυθεί. «Η συγκέντρωση της προ-

65 «Δυσμενής ήταν η επίδραση της μετανάστευσης στην ποιότητα του πληθυσμού και του εργατικού δυναμικού. Η πληθυσμιακή μείωση δεν ήταν μόνο ποσοτική αλλά και ποιοτική. Τα άτομα που μεταναστεύουν συγκαταλέγονται ανάμεσα στα υγιέστερα, τα ανθεκτικότερα, τα τολμηρότερα, τα πιο προσεκτικά, τα πιο ανήσυχα και κάποτε τα πιο καταρτισμένα. Φεύγουν οι νέοι, δραστήριοι, εργατικοί, δυναμικοί και αποκλείονται οι άρρωστοι, οι ανάπηροι, οι ηλικιωμένοι, ακόμα και άτομα με βεβαρυσμένο ποινικό μητρώο [...] Με άλλα λόγια, η αποδημία δεν προκαλεί ανισοροπία μόνο στα πληθυσμιακά μεγέθη αλλά και στην ποιότητα του πληθυσμού, με αποτέλεσμα κάποια αλλοίωση του πληθυσμού που παραμένει στη χώρα [...] Όπως παρατηρεί κοινωνιολόγος [ΣΣ: πρόκειται για το Β. Φίλια] μετανάστευσαν οι νέοι άνθρωποι που φυσιολογικά θα έδιναν την τοπική ηγεσία σε όλους τους τομείς» (Πουλοπούλου 1986, σελ. 359) // Βλ. επίσης της ίδιας, μέρος Β', κεφ. 6, III.

66 Για τον κοινωνικό και πολιτικό ρόλο των ελληνικών κοινοτήτων στη Δ. Γερμανία βλέπε Ματζουράνης: «Κοινότητες και άλλες οργανώσεις των μεταναστών (1974, σσ. 273-278). «Τον Φεβρουάριο του 1966 σε συνέδριο 27 Κοινοτήτων [...] ιδρύθηκε η "Όμοσπονδία Ελληνικών Κοινοτήτων Δ. Γερμανίας και Δ. Βερολίνου" που σε σύντομο χρονικό διάστημα έγινε υπολογίσιμο όργανο με αξιώσεις διεκδίκησης μεταναστατευτικών συμφερόντων στη γερμανική κυβέρνηση, στα Συνδικάτα και στις ελληνικές αρχές. Στην περίοδο 1966-1967 οι Κοινότητες συγκέντρωναν στη δύναμή τους το ένα τρίτο του συνόλου των μεταναστών, αριθμό που δεν μπορούσε καμιά μορφή οργάνωσης, συμπεριλαμβανομένων και των Συνδικάτων, να πλησιάσει» (σελ. 274).

σοχής των κυβερνήσεων των χωρών εξαγωγής εργατών στη διευκόλυνση της μετανάστευσης απόβλεπε στη βραχυχρόνια αποφυγή κοινωνικών και πολιτικών πιέσεων μέσω της εξαγωγής της ανεργίας στο εξωτερικό» (Νικολινάκος 1974, σελ. 19).⁶⁷

Η μετανάστευση είναι λοιπόν ένας *αντικειμενικός κοινωνικός παράγοντας που έδρασε ως δύναμη αντίθετης κατεύθυνσης για την εκδήλωση της επαναστατικής κατάστασης*, περιόρισε (άμβλυσε) τη σφοδρότητα της κοινωνικής έκρηξης που κυοφορούσε η παραμονή και η κοινωνική παρουσία αυτού του πολυπληθούς (για τα δεδομένα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού) εφεδρικού βιομηχανικού στρατού. «Οι κυβερνήσεις στην περίοδο της “μεγάλης εξόδου” αντιμετώπισαν το πρόβλημα της μετανάστευσης με κριτήρια κομματικά, κοντόφθαλμα, άμεσα. Το κύριο ενδιαφέρον τους ήταν η αύξηση των άδηλων πόρων του ισοζυγίου πληρωμών και η *απαλλαγή τους από τις χιλιάδες ανέργους και υποαπασχολούμενους τους οποίους δεν μπορούσαν να διατηρήσουν ακόμα για πολύ καιρό στην εκλογική τους πελατεία με υποσχέσεις και ελπίδες. Σαφώς άλλωστε το αναφέρει η έκθεση του ειδικού συμβούλου του Υπουργείου Εργασίας κ. Σωκράτη Κλάδα: “Οι μετακινηθέντες εις Γερμανίαν, απλώς ανεκούφισαν την αγοράν εργασίας εκ των πιεστικών εκδηλώσεων, ας θα υφιστάμεθα μοιραίως, με όλας τας εντεύθεν δυσμενείς οικονομικές και ιδία κοινωνικές συνέπειας (ύπ. ΧΒ-ΓΜ)”*» (Ματζουράνης 1974, σελ. 48).

Η ήττα, η καταστροφή και η μετανάστευση εξηγεί λοιπόν την υποδεέστερη παρουσία της εργατικής τάξης στους πολιτικούς ταξικούς αγώνες της μεταπολεμικής περιόδου. Η εργατική τάξη, λόγω της ιστορικής ταξικής ήττας και αφαίμαξης, δεν θα μπορέσει να διεκδικήσει την *πρωτοκαθεδρία* στην κοινωνική κίνηση.

7.4.3. Ανακοπή της δυναμικής και αντικοινοβουλευτική διέξοδος (δικτατορία)

Η δυναμική των Ιουλιανών ανακόπηκε. Η πολιτική συγκυ-

⁶⁷ Βλέπε Καβουριάρης 1974 // επίσης Νικολινάκος 1974α και 1974β // Πουλοπούλου 1986 // Ομοίως την επισκόπηση της βιβλιογραφίας για το ρόλο της μετανάστευσης και τη σημασία της για την Ελλάδα στο Νικολινάκος 1974α, σσ. 12-21.

ρία που δημιουργήθηκε το δίμηνο Ιουλίου-Αυγούστου 1965 ως ιστορική πολιτική ευκαιρία κοινωνικής αλλαγής, θα χαθεί. Το πραξικόπημα θα ολοκληρώσει την ήττα επισφραγίζοντας ταυτόχρονα την «αντεπαναστατική» διέξοδο που δόθηκε τελικά στην «κρίση του '65».⁶⁸

Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας (21 Απριλίου 1967) είναι ουσιαστικά η απάντηση των κυρίαρχων τάξεων στην ανάπτυξη των κοινωνικών αγώνων της δεκαετίας του '60 και στο επαναστατικό ζέσπασμα των Ιουλιανών. Οι αγώνες αυτοί (στη βάση και των ιστορικών ιδεολογικών-πολιτικών προϋποθέσεων) απείλησαν και έθεσαν αντικειμενικά σε κίνδυνο, όχι μόνον τη θέση της Μοναρχίας αλλά και ολόκληρη τη μετεμφυλιακή δομή της εξουσίας. Η τελευταία αποδείχθηκε ιστορικά αδύναμη να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της. Τα πολιτικά αποτελέσματα της «επαναστατικής κατάστασης» εγγράφονται (εσωτερικεύονται) αντικειμενικά και αμετάκλητα, στο κράτος, στα κόμματα, στη Μοναρχία. Οι ρωγμές που προκλήθηκαν στο καθεστώς, δεν ήταν δυνατό να επανορθωθούν. Οι εκλογές του Μαΐου '67 δεν θα επέλυαν αυτό το πρόβλημα. Η δυναμική της πάλης των τάξεων στην περίοδο 1965-1967, αν και δεν ανέδειξε μια νικηφόρα προοπτική για τις κυριαρχούμενες τάξεις, ακύρωσε εντούτοις την αστική στρατηγική σε όλες της τις εκδοχές.

Το ενδεχόμενο εξάλλου να επανεμφανισθεί ανάλογη συγκυρία στο άμεσο μέλλον, π.χ. μετά τις εκλογές του Μαΐου '67, δεν μπορεί να αποκλειστεί. Το αντίθετο μάλιστα, τα στοιχεία που συνθέτουν την «επαναστατική κατάσταση» και στη συγκεκριμένη περίπτωση οι αντιθέσεις που είχαν συσσωρευτεί στην ελληνική κοινωνία

68 Πουλαντζάς 1975α // Τσουκαλάς 1976 // Ψυρούκης 1976 // Χα-ραλάμπης 1985 // βλέπε για την επιβολή της δικτατορίας και τα παρακάτω άρθρα: Α. Κράνης, «Από τον κοινοβουλευτισμό στην στρατιωτική δικτατορία», *Αγώνας* Παρισιού, τεύχος 3, 1972 // Λ.Κ.οδ., «Γιατί πέρασε το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου;», *Διάλογος*, τεύχος 1, Γενάρης-Φλεβάρης 1972 // Ν. Καράς, «Το ΚΚΕ και η ΕΔΑ στα χρόνια της δημοκρατικής αντίστασης 1950-1967», ΚΟΜΕΠ, Γενάρης-Μάρτης, 1973 // Μ. Πασχάλης, *Για την αντίσταση*, εκδ. Malmö, 1971 // Πουλαντζάς, «Οι πολιτικές μορφές του στρατιωτικού πραξικοπήματος», *Ο Πολίτης*, τεύχος 29, Οκτώβριος 1979 // Βλέπε επίσης την απόφαση της έκτακτης ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ(εσωτ.), Απρίλιος 1969.

το καλοκαίρι του '65 (όπως π.χ. η κρίση «των από κάτω»), δεν «εξαφανίστηκαν», εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Τα αδιέξοδα του καθεστώτος δεν άρθηκαν, απλώς μετατέθηκαν χρονικά. Για τα στρατηγικά του συμφέροντα, η «εκτροπή», όπως επιβεβαιώνεται ιστορικά, ήταν πράγματι η μόνη λύση. Και η συγκυρία ύφεσης των κοινωνικών αγώνων που ακολούθησε τα Ιουλιανά επέτρεψε την *ανασύνταξη των «αρχόντων» και την υλοποίηση αυτής της πολιτικής*. Η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε όχι γιατί οι λαϊκές τάξεις ήταν ενσωματωμένες ιδεολογικά και πολιτικά στη μετεμφυλιακή αστική εξουσία (όπως νομίζει ο Δημήτρης Χαράλαμπος) αλλά για το ακριβώς αντίθετο. Γιατί ολόκληρη η ελληνική πολιτική ιστορία μετά τον εμφύλιο αποδεικνύει ότι οι κυριαρχούμενες τάξεις, μπορεί να ηττήθηκαν, δεν συγκατατέθηκαν όμως, ιδεολογικά και πολιτικά, ποτέ.

Η βαθύτερη εξήγηση για το πραξικόπημα είναι ο «φόβος» των αστικών δυνάμεων απέναντι στο λαϊκό κοινωνικό μπλοκ και στους πολιτικούς του εκφραστές, καθώς και η πορεία νέας ριζοσπαστικοποίησης των κυριαρχούμενων τάξεων που αρχίζει να διαφαίνεται στα Ιουλιανά και ως αποτέλεσμα ακριβώς αυτής της επαναστατικής έκρηξης. Η πολιτική αδυναμία των κυριαρχούμενων τάξεων να επιβάλλουν τη θέλησή τους, σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνει την «ενσωμάτωσή» τους. Για να θυμηθούμε τον Μεϋνώ: «Ο φόβος της ιδέας μιας οποιασδήποτε αλλαγής μας φαίνεται ότι αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση τόσο του πραξικοπήματος των στρατιωτικών όσο και της εκτροπής των Ανακτόρων κατά του κοινοβουλευτισμού με την αποπομπή της λαοπρόβλητης κυβερνήσεως Παπανδρέου» (1974, σελ. 176). Αλλαγή που για τις κυρίαρχες τάξεις ταυτίστηκε με το κοινωνικό μπλοκ που την υποστήριξε.

Η επιβολή της δικτατορίας θα επιφέρει τη βίαιη αναστολή όλων των πολιτικών, ιδεολογικών και πολιτιστικών τάσεων που είχαν αρχίσει να ανθίζουν στην ελληνική κοινωνία κατά τη δεκαετία του '60 και επιταχυνθεί με τα Ιουλιανά. Κυρίως όμως θα αποκόψει την ελληνική κοινωνία από την ευρωπαϊκή συγκυρία που θα ακολουθήσει λίγο μετά. Στην υποθετική περίπτωση που η δικτατορία δεν επιβαλόταν το 1967, τίποτα δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να ακολουθούσε η Ελλάδα, όπως είχε ακολουθήσει και στο προηγούμενο διάστημα, το νέο επαναστατικό ζέσπασμα του '68. Νομίζουμε ότι την εκτίμηση επιβεβαιώνει, εκ

των υστέρων, η κοινωνική ένταση της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου 1974-1976, χωρίς να υποτιμάμε βέβαια το ρόλο που έπαιξε για τη διαμόρφωσή της η συσσώρευση νέων αντιθέσεων κατά τη διάρκεια της δικτατορίας.

Για να ξαναγυρίσουμε στις νέες ιδεολογικές τάσεις που διαμορφώνονται, όπως συμβαίνει πάντοτε σε ανάλογες εμπειρίες, όπως συνέβη και στο Μάη, με τα Ιουλιανά θα κορυφωθούν στο εσωτερικό του λαϊκού κινήματος και της αριστεράς ζυμώσεις, η ανάπτυξη των οποίων είναι άμεσα συνυφασμένη με την ιδεολογική-πολιτιστική έκρηξη που έζησε η ελληνική κοινωνία από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Η πορεία ριζοσπαστικοποίησης και ανάδυσης ενός περισσότερο –για τα δεδομένα της ελληνικής αριστεράς– «αντικαπιταλιστικού» ρεύματος, δεν χαρακτηριζε μόνο το φοιτητικό και νεολαιϊστικό κίνημα. Οι τάσεις ριζοσπαστικοποίησης που διαγράφονται φανερά μετά τα Ιουλιανά αφορούν επίσης και το εργατικό κίνημα, το χώρο των διανοουμένων, την ανάπτυξη του μαρξισμού. Έτεινε δηλαδή να μορφοποιηθεί και να ενισχυθεί, ανεξάρτητα από τα όρια και τους ιστορικούς ιδεολογικούς περιορισμούς της, μια αντιπολίτευση στα αριστερά των ΕΔΑ-ΚΚΕ για πρώτη φορά με μαζικούς όρους.⁶⁹ Το αίτημα

69 Η αντιπολίτευση αυτή εκφράζεται από ρεύματα, όπως, η Αναγέννηση (με έκφραση στο φοιτητικό χώρο την ΠΠΣΠ), οι φίλοι Νέων Χωρών (με το περιοδικό *Αντιιμπεριαλιστής* και θεωρητικό εκπρόσωπο τον ιστορικό Νίκο Ψυρούκη), η φράξια των Πέτρουλα, Παπούλια, Χατζόπουλου, Γουλιέλμου, κ.λπ. στη σπουδάζουσα της ΔΝΑ (Κίνηση Νέας Αριστεράς – με περιστασιακή έκφραση στο φοιτητικό την ΠΑΝΔΗΚ), το τροτσκιστικό ρεύμα (εκφραζόμενο βασικά από το Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας), το Εργατικό κόμμα Ελλάδας με το περιοδικό *Ουμανιστής* (συμβουλευτικοί), τις Γκεβαρικές επιρροές // Για τις τάσεις αυτές βλέπε γενικά Μαρτέν 1983 // Καραμπελιάς 1985 και 1987 // *Σχολιαστής* 1987 // Λάζος 1987 // Ζήλιας-Ιερεμίας-Καρατζάς 1975 //

Αναφορικά με την περίοδο που μας ενδιαφέρει η Κ. Μαρτέν (1983) γράφει: «Τα χρόνια 1964-1966 χαρακτηρίζονται επίσης από την εμφάνιση και την αξιόλογη ανάπτυξη ομάδων της άκρας Αριστεράς –μαοϊκών αποχρώσεων– που αποτελούν έναν βασικό πολιτικό και ιδεολογικό αντίπαλο για την ηγεσία της ΕΔΑ και των Λαμπράκηδων» (Βλέπε αναλυτικά: «Η νεολαία Λαμπράκη και οι “φραξιονιστές”», σσ. 195-201) // Επίσης Καραμπελιάς 1985, σελ. 96 «[...] από το 1965 και μετά οι αριστερές τάσεις δυναμώνουν και τείνουν να κεντράρουν στην ανάγκη ενός ιδεολογικού βαθέματος του κινήματος. Μετά το 1965 δεν θα υπάρξει πια “γε-

νιά του 114”, τα αιτήματα θα τείνουν να γίνουν πιο ριζοσπαστικά και οι Λαμπράκηδες θ’ αρχίσουν να υπερφαλαγγίζονται από τα αριστερά τους [...] από το 1964-1965 ο “αριστερισμός” αρχίζει να ξαπλώνεται ανάμεσα στους φοιτητές, φυσικά με μεγαλύτερο βάρος στις “μ-λ” απόψεις και με αναφορά στην Κίνα. Στο εσωτερικό πεδίο, η “αντιιμπεριαλιστική” και “αντικαπιταλιστική” κριτική αρχίζει να ξεπροβάλλει πίσω από την απλή αναφορά στη δημοκρατία και τον εκσυγχρονισμό». //

Σχετικά με την άνηση μαρξισμού που παρατηρείται, εκτός από την πληθώρα των περιοδικών και μεταφράσεων το Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών και Ερευνών οργανώνει τα δυο τελευταία χρόνια πριν τη δικτατορία τις εβδομάδες μαρξιστικής σκέψης (12-20 Μάη 1965 και 4-15 Μαΐου 1966). Στη δεύτερη θα συμμετάσχει και ο νεαρός τότε Ν. Πουλαντζάς. Βλέπε σχετικά, Θεμέλιο 1966 και 1974. //

Για την πορεία ριζοσπαστικοποίησης του φοιτητικού κινήματος αναλυτικότερα: Λάζος 1987, σσ. 330-352 // Ζήλιας-Ιερεμίας-Καρατζάς 1975, σσ. 51-107 // Μαρτέν 1983, σσ. 195-201 // Για τη δράση της ΠΠΣΠ που ιδρύεται το Μάη του 1966 βλέπε «1966-1974: Γενικές εκτιμήσεις για τη δράση της ΠΠΣΠ, υλικά 1ου μεταδικτατορικού Συνεδρίου», 1977, σελ. 8 κ.ε. //

«[...] Την περίοδο του εκλογικού πραξικοπήματος του ’61 και με την ανάπτυξη του σπουδαστικού αγωνιστικού κινήματος δεν μας αρκούσε πια η λεγκαλιστική πολιτική της ηγεσίας της αριστεράς. Η δικιά μας μετεμφυλιακή γενιά δεν κουβαλούσε την ήττα και τις αναστολές της προηγούμενης. Η αντικαμραμανλική πάλη και ο κυπριακός αγώνας μας βοήθησαν να ξεκαθαρίσουμε την κατάσταση. Η επανάσταση στην Κούβα μας έλυσε τα χέρια, μας απελευθέρωσε» (Χατζόπουλος 1987). //

Για την ομαδοποίηση στην οποία ανήκε ο Σωτήρης Πέτρουλας και το κλίμα εσωκομματικά, βλέπε τα ντοκουμέντα της διαγραφής του, 4 μήνες πριν τη δολοφονία του, στο Συνέδριο της Νεολαίας Λαμπράκη (Μάρτιος 1965), στο αφιέρωμα του περιοδικού *Αντί*, τεύχος 209, 1982 // Ομοίως αλληλογραφία Σ.Π. με Γ. Χατζόπουλο όπ.π. // Για τη δράση αυτής της ομάδας στα Ιουλιανά και μετά, Μαρτέν 1983, σσ. 197-200 // Επίσης, το αφιέρωμα στο Σωτήρη Πέτρουλα, που δημοσίευσε στη μεταπολίτευση η επιθεώρηση νέας Αριστεράς, τεύχος 8, Ιούλης 1976. Ενδιαφέρον και για την ιδεολογική διαφοροποίησή του που είχε συντελεστεί. //

Τέλος για την επιρροή του Γκεβαρισμού στην Ελλάδα, ο Στέργιος Κατσαρός (1987) αναφέρει: «Η επίδραση του Γκεβάρα έχει αρχίσει πριν την δικτατορία. Το φθινόπωρο του ’66 είχαν προσανατολιστεί ομάδες προς δυναμικές ενέργειες. Είναι οι περιφημοί “προβοκάτορες” των Ιουλιανών. Στην τελευταία απεργία των οικοδόμων, μια βδομάδα πριν τη δικτατορία φάνηκαν αρκετές ενέργειες. Ήταν μια μέρα οδοφραγμάτων. Η επιρροή του Γκεβάρα [...] δε σημαίνει ότι κάποιοι πείστηκαν απ’ τα έξω να διοχετεύσουν την κουβανική εμπειρία στην Ευρώπη. Οι μορφές αυτές δράσης γεννήθηκαν μέσα στο δικό μας κίνημα. Η δική μας ομάδα ξεκίνησε απ’ τις ομάδες περιφρούρησης της ΕΔΑ, την περίοδο των Ιουλιανών // Επίσης *Σχολιαστής* 1987 // Καραμπελιάς 1987.

μιας νέας αριστερής πολιτικής έχει τεθεί στην ημερήσια διάταξη μετά τα Ιουλιανά.

7.5. *Η αντανάκλαση των κοινωνικών αγώνων στη μορφή του μετεμφυλιακού κράτους*

7.5.1. *Το πρόβλημα της «ενσωμάτωσης» των λαϊκών μαζών*

Μια ευρύτατα αποδεκτή ερμηνεία των Ιουλιανών γεγονότων, υποστηρίζει, ότι οι τεράστιες λαϊκές κινητοποιήσεις της εποχής δεν επιζητούσαν παρά την αποκατάσταση της αστικής κοινοβουλευτικής νομιμότητας. Η θέση αυτή συμβαδίζει με μια δεύτερη, η οποία τονίζει το «μη-ταξικό» χαρακτήρα των συγκεκριμένων πολιτικών-κοινωνικών συγκρούσεων. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, τα Ιουλιανά δεν μπορεί να θεωρηθούν «ταξική» σύγκρουση επειδή οι κυριαρχούμενες τάξεις δεν έθεσαν στόχο την ανατροπή της καπιταλιστικής εξουσίας. Είναι χαρακτηριστική η *συνολική θεωρητικοποίηση που επιχειρεί ο Χαραλάμπης (1985), όχι μόνο για την περίοδο των Ιουλιανών αλλά και ολόκληρη τη μετεμφυλιακή περίοδο: «Οι κυρίαρχες αντιθέσεις είναι ενδοαστικές. Η αστική εξουσία κινδύνευσε μόνο μετά την εποχή, την Αντίσταση και τη σύσταση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ [...] Όμως αντίθετα με τους φόβους της αστικής εξουσίας ήδη στη δεκαετία του '50 και πολύ περισσότερο στη δεκαετία του '60 οι κοινωνικές σχέσεις χάνουν τον ενεργό αντιθετικό τους χαρακτήρα και η ταξική αντιπαράθεση περιθωριοποιείται και πάλι [...] Εκφραζόμενες μέσα από την αστική ιδεολογία οι κυριαρχούμενες τάξεις δεν απείλησαν ποτέ μετά τον εμφύλιο την ταξική εξουσία. Σε όλα τα επίπεδα ιδεολογικό, πολιτικό, οικονομικό.*

Το πρώτο ζήτημα που παραγνωρίζει αυτή η προβληματική είναι ότι ένα κοινωνικό κίνημα ποτέ δεν αναπτύσσεται, παρά, αποκλειστικά, στη βάση των συγκεκριμένων αντιθέσεων της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας. Της μόνης άλλωστε που υπάρχει στην πραγματικότητα. Το δεύτερο σημείο που παραγνωρίζεται είναι ότι η δυναμική και η ίδια η διαδικασία ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων ορίζουν αντικειμενικά (ανεξάρτητα από υποκειμενικές προθέσεις ή συνείδηση) την ταξικότητα του κινήματος. Μήπως τελικά όλες οι επαναστατικές καταστά-

σεις δεν δημιουργήθηκαν στη βάση φαινομενικά «μη-ταξικών» ζητημάτων; Π.χ. πως θα χαρακτηριζόταν σ' αυτήν την περίπτωση το βασικό σύνθημα της Οκτωβριανής επανάστασης «Ειρήνη-Γη-Ψωμί»; Μήπως οι αγώνες του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος για την κατάσταση του γενικού εκλογικού δικαιώματος ή τη διεύρυνσή του ήταν «μη-ταξικοί»; Ή μήπως ακόμα ο αντιϊμπεριαλισμός των εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων δεν εμπεριέχει συστατικά ταξικό χαρακτήρα; Η κατάληψη του Πολυτεχνείου ξεκίνησε με αίτημα τις γνήσιες εκλογές στους φοιτητικούς συλλόγους για να κορυφωθεί σε μια μετωπική ρήξη που επιζητούσε την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος. Η παρακάτω διατύπωση φαίνεται να απαντά επαρκώς στο ζήτημα της «καθαρότητας» της μορφής ενός κινήματος: «Οποιος περιμένει μια “καθαρή” κοινωνική επανάσταση, δεν θα τη δει ποτέ του [...] Η ρωσική επανάσταση του 1905 ήταν αστικοδημοκρατική. Αποτελούνταν από μια σειρά μάχες όλων των δυσσαρεστημένων τάξεων, ομάδων και στοιχείων του πληθυσμού. Ανάμεσά τους υπήρχαν μάζες με τους πιο ασαφείς και φανταστικούς σκοπούς του αγώνα, υπήρχαν ομαδούλες που έπαιρναν λεφτά από τους Ιάπωνες, υπήρχαν κερδοσκόποι και τυχοδιώκτες, κ.λπ. Αντικειμενικά, το κίνημα των μαζών τσάκισε τον τσαρισμό και ξεκαθάριζε το δρόμο για τη δημοκρατία, γι' αυτό το καθοδηγούσαν οι συνειδητοί εργάτες. Η σοσιαλιστική επανάσταση στην Ευρώπη δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο παρά το ξέσπασμα της μαζικής πάλης όλων των καταπιεζόμενων και δυσσαρεστημένων. Αναπόφευκτα θα πάρουν μέρος σ' αυτήν τμήματα των μικροαστών και καθυστερημένων εργατών –χωρίς μια τέτοια συμμετοχή δεν είναι δυνατή η μαζική πάλη, δεν είναι δυνατή καμιά επανάσταση– κι εξίσου αναπόφευκτα θα φέρουν μαζί τους στο κίνημα τις προλήψεις τους, τις αντιδραστικές τους φαντασιοπληξίες, τις αδυναμίες και τα λάθη τους. Αντικειμενικά όμως θα επιτίθενται ενάντια στο κεφάλαιο και η συνειδητή εμπροσθοφυλακή της επανάστασης, το πρωτοπόρο προλεταριάτο, εκφράζοντας αυτή την αντικειμενική αλήθεια της ποικιλόχρωμης και ποικιλόφωνης, ανομοιομόρφης και εξωτερικά κομματιασμένης μαζικής πάλης, θα μπορέσει να τη συνενώσει και να την κατευθύνει, να κατακτήσει την εξουσία [...]» (Λένιν, «Τα αποτελέσματα της συζήτησης για την αυτοδιάθεση», 1916, *Απαντα*, τόμος 30, σελ. 55).

Η άποψη της μη-ταξικής φύσης των Ιουλιανών και γενικώς των κοινωνικών αγώνων της προδικτατορικής περιόδου διακατέχεται μάλλον από «πολιτικό ιδεαλισμό». Ο συλλογισμός πάνω στον οποίο στηρίζεται είναι ο εξής: οι κοινωνικοί αγώνες και οι λαϊκές κινητοποιήσεις δεν είναι «ταξικές», όπως «θα όφειλαν» να είναι, όπως και το ίδιο το μετεμφυλιακό κράτος δεν είναι το Κράτος της ολοκληρωμένης αντιπροσωπευτικής - κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δυτικού τύπου, όπως «θα όφειλε» επίσης να είναι. Έχουμε δηλαδή μια «νόθα λαϊκή πάλη» εναντίον ενός επίσης «νόθου αστικού κράτους». Η ανάλυση αυτή δεν υπερβαίνει τα όρια μιας ηθικιστικής κριτικής. Το πρόβλημα δεν είναι ποιες μορφές θα «όφειλαν» να έχουν τα κοινωνικά φαινόμενα, αλλά η ερμηνεία της μορφής που υπάρχει στην πραγματικότητα. Αυτό το σημείο είναι πολύ απλό, όπως αποδεικνύεται όμως, καθόλου αυτονόητο. Ο Χαραλάμπης, για παράδειγμα, γράφει σχετικά: «Υποστηρίζοντας όσο ποτέ μέχρι τότε την αστική νομιμότητα οι κυριαρχούμενες τάξεις –ενδεικτικό είναι το σύνθημα “114” που πολύ εκφραστικά ζητούσε την πραγματική τήρηση του Συντάγματος του 1952, και όχι την κατάργηση της μοναρχίας αλλά τον περιορισμό των εξουσιών της– δεν ήταν σε θέση να αποτρέψουν την ίδια την λογική της αστικής εξουσίας, η οποία με κανένα τρόπο δεν περιορίζεται στη θεσμική νομιμότητα [...] Στόχος τους δεν ήταν η ανατροπή αλλά ο σεβασμός της αστικής νομιμότητας» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 190). Σχετικά με την προβληματική της «μη-ταξικής φύσης και ενσωμάτωσης» των κοινωνικών αγώνων, που υπερασπίζονται τη «θεσμική νομιμότητα» (το Σύνταγμα και τον κοινοβουλευτισμό), μπορεί να επισημάνει κανείς δύο σημεία.

Α. Είναι γνωστό, ότι ποτέ δεν έχει υπάρξει μια και μοναδική «αστική νομιμότητα» με καθορισμένα εκ των προτέρων πλαίσια και όρια. Η «αστική νομιμότητα» συνιστά μια ιδεολογική κατασκευή που συστέλλεται ή διαστέλλεται αναλόγως των δεδομένων ταξικών συσχετισμών, της πολιτικής ικανότητας της αστικής τάξης να αναπαράγει την κυριαρχία της πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις. Το κοινοβουλευτικό σύστημα είναι χρήσιμο για τις κυρίαρχες τάξεις μόνο στο βαθμό που συμβάλλει απρόσκοπτα στη διατήρηση της ιδεολογικής-πολιτικής ηγεμονίας και κυριαρχίας της. Αν κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει, τίποτα δεν την εμποδίζει να παραβιάσει η ίδια τους δικούς της όρους του παιχνιδιού και να κατα-

φύγει στην ανοικτή βία και καταστολή. Η ιστορία έχει αποδείξει, ότι οι άρχουσες τάξεις και βεβαίως η ελληνική, δεν έχουν αποδεχθεί, ως μοναδική πολιτική μορφή της κυριαρχίας τους, τον κοινοβουλευτισμό. Όταν αναγκάζονται να καταστρατηγήσουν τους δικούς τους κανόνες, είναι γιατί οι κυριαρχούμενοι κατάφεραν να αποδιαρθρώσουν τους μηχανισμούς και τα εργαλεία της κυριαρχίας τους. Αν ο συνασπισμός εξουσίας επενέβη τον Ιούλιο του '65, με πραξικοπηματικό τρόπο, εναντίον της εκλεγμένης κυβέρνησης, και δύο χρόνια αργότερα με τη δικτατορία, είναι γιατί οι λαϊκές μάζες έγιναν επικίνδυνες για την εξουσία του.

Η υπεράσπιση του «κοινοβουλευτισμού» από το «λαό» στα Ιουλιανά δεν έχει τίποτα το μεμπτό, ούτε υποδηλώνει «αταξικότητα». Αν οι λαϊκές μάζες υπερασπίζονται τον κοινοβουλευτισμό και επιζητούν εκλογές είναι γιατί η ίδια η αστική τάξη καταπατά τη δική της νομιμότητα και τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες που πρώτη «όφειλε» να υπερασπίζει. *Οι μάζες θεωρούν «δική τους» κατάκτηση την εκλογική νίκη και τις ανόθευτες εκλογές, μετά από 15 χρόνια φυσικής εξόντωσης και καταστολής.* Γι' αυτό άλλωστε υπερασπίζον τον κοινοβουλευτισμό με αντικοινοβουλευτικά και εξωκοινοβουλευτικά μέσα. Πόσο «ενσωματωμένη» και κοινοβουλευτική μπορεί να είναι άραγε μια γενική πολιτική απεργία και μάλιστα 16 χρόνια μετά το 1949;

Οι κυριαρχούμενες τάξεις έχουν ήδη ξεπεράσει τα όρια ανοχής της «αστικής νομιμότητας», έχουν στρέψει υπέρ τους τον κοινοβουλευτισμό και γι' αυτό τον έχουν θέσει –ως μηχανισμό ταξικής κυριάρχησης– σε κρίση. Η υπεράσπιση του κοινοβουλευτισμού είναι πεδίο ρήξης με τη Μοναρχία και τη μετεμφυλιακή δομή του Κράτους. Το σύνθημα «1-1-4» δεν συνιστά ενσωμάτωση στην αστική νομιμότητα. Οι κυρίαρχες δυνάμεις το ξέρουν καλύτερα από τον καθένα, όπως θα αποδείξουν είτε με τα σενάρια συνδιαλλαγής, είτε (όταν αυτά θα αποτύχουν όπως είδαμε παραπάνω) με το πραξικόπημα του '67.

Β. Η μορφή που παίρνει κάθε φορά το αστικό κράτος είναι το συγκεκριμένο και υλικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, η αντανάκλαση της έκβασής της. Έτσι και το ελληνικό μετεμφυλιακό κράτος δεν είναι μια «εκτροπή» (μια «παρέκκλιση») από το δυτικό τύπο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ούτε υποδηλώνει «υπανάπτυξη» και «καθυστέρηση του εποικοδομήματος». *Είναι το πολιτικό και ιδεολογικό αποτέλεσμα της συντριβής*

μιας κοινωνικής επανάστασης (της ΕΑΜικής). Δεν ευσταθεί λοιπόν μια «ηθικιστική» κριτική που θέλει να «συμβουλευσει» είτε το αστικό κράτος είτε τις λαϊκές μάζες. Το αστικό κράτος γι' αυτό που «θα 'πρεπε» να είναι (άραγε ερήμην της πάλης των τάξεων;), για να οργανώνει απρόσκοπτα τη νομιμοποίηση της εξουσίας, και τις λαϊκές μάζες γι' αυτό που «θα 'πρεπε» δήθεν να παλεύουν, για να μην θεωρούνται «ενσωματωμένες». Ο Χαραλάμπης, αντί να ερμηνεύσει την πραγματική κίνηση, ξεκινάει αντίστροφα από το θεωρητικό του σχήμα και προσπαθεί να προσαρμόσει την πραγματικότητα σ' αυτό: *«Δεν απειλείτο η εξουσία, αλλά η συγκεκριμένη μορφή της οργάνωσης του μετεμφυλιακού κράτους [...] Η άρνηση που εξέφρασε η κίνηση που έφερε την Ε.Κ. στην κυβέρνηση δεν ήταν άρνηση της ταξικής εξουσίας, άρνηση των καπιταλιστικών παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων, άρνηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, αλλά άρνηση της μορφής που είχε πάρει η πρακτική της ταξικής εξουσίας (υπ. ΧΒ-ΓΜ)»* (Χαραλάμπης 1985, σελ. 151). Εδώ η πραγματικότητα στέκεται κυριολεκτικά «με τα πόδια πάνω και το κεφάλι κάτω». Δεν είναι βέβαια δυνατόν να τεθεί θέμα ανατροπής κάποιου πράγματος που δεν εμφανίζεται στην πραγματικότητα. Δηλαδή όχι της «μορφής που είχε πάρει η πρακτική της ταξικής εξουσίας» αλλά κάποιας άλλης ιδεατής ή αφηρημένης.

Το λάθος του Χαραλάμπη είναι, ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας που υπήρχαν στην Ελλάδα είχαν συγκεκριμένα αυτήν τη μορφή και όχι κάποια άλλη ως «όφειλαν». Στην Ελλάδα αυτή –η ιδιόμορφη ως προς τη θέση του στρατού και της Μοναρχίας κρατική δομή– ήταν η αστική εξουσία, όχι κάποια άλλη. Αυτή ήταν η πολιτική μορφή (το κράτος) που κατοχύρωνε τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Και οι μάζες αμφισβητώντας τη συγκεκριμένη μορφή αμφισβητούσαν αντικειμενικά και την ίδια την καπιταλιστική εξουσία. Η μορφή και το «περιεχόμενο» (η «ουσία») της αστικής εξουσίας ουδέποτε είναι διαχωρισμένα.

7.5.2. «Ενσωμάτωση» και «καθεστωτικό» ζήτημα

Λογική συνέπεια της προβληματικής της «μη-ταξικής φύσης και ενσωμάτωσης» των κοινωνικών αγώνων είναι να θε-

ωρείται, ότι δεν ετέθη ουσιαστικά «καθεστωτικό» – «σύνθημα άκαιρο και ανώριμο»: «[...] ενδεικτικό είναι το σύνθημα “114” που πολύ εκφραστικά ζητούσε την πραγματική τήρηση του Συντάγματος του 1952, και όχι την κατάργηση της μοναρχίας αλλά τον περιορισμό των εξουσιών της [...]» (Χαραλάμπης 1985, σελ. 190). Είναι εντυπωσιακό ότι την άποψη αυτή υιοθετούν και οι περισσότεροι προοδευτικοί και αριστεροί ιστοριογράφοι, οι οποίοι έχουν θεωρητικοποιήσει την αντίληψη που είχε η ηγετική ομάδα της ΕΔΑ (πλην ορισμένων εξαιρέσεων) αυτήν την περίοδο.

Κατά τη γνώμη μας, η εν λόγω άποψη αγνοεί ή υποτιμά το σημαντικότερο παράγοντα: τις κινητοποιημένες μάζες που έθεσαν ανοικτά και αντικειμενικά καθεστωτικό θέμα. Χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από υποκειμενισμό και τελικά έρχεται σε σύγκρουση με την ίδια την εξέλιξη των γεγονότων. Δεν κατανοεί το πρόβλημα της ιστορικής απονομιμοποίησης της Μοναρχίας, *παρ’ ότι θέτει το ζήτημα νομιμοποίησης του μετεμφυλιακού αστικού κράτους συνολικά*. Αν όμως δεν είναι απονομιμοποιημένη η Μοναρχία –βασικός πόλος της μετεμφυλιακής εξουσιαστικής δομής– τότε για ποια «απονομιμοποίηση» της κρατικής εξουσίας μπορεί να γίνει λόγος;

Η Μοναρχία, όχι μόνο δεν είναι ιστορικά νομιμοποιημένη, αλλά, επιπλέον, η θέση της διακυβεύθηκε σοβαρά και πριν το ’65, όπως στις εκλογές του ’56. Ο αντιμοναρχισμός, επίσης, –αυτό αποτελεί κοινή ομολογία– ενυπάρχει ως ιδεολογικό υποσύνολο της «λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας» (Laclau). Θα πρέπει, λοιπόν, να εξηγηθεί γιατί μια πολιτική σύγκρουση με πρωταγωνιστή το Βασιλιά δεν θα μπορούσε να θέσει μαζικά το θεσμό σε αμφισβήτηση! Και μάλιστα, σε μια συγκυρία ανόδου των κοινωνικών αγώνων, όπως η πρώτη πενταετία του ’60.

Είναι βέβαια γνωστό, ότι ούτε η ΕΔΑ ούτε η Ε.Κ. (μιλάμε για τις ηγεσίες των δυο κομμάτων) έθεσαν θέμα Μοναρχίας. *Αν όμως ούτε και οι μάζες που κινητοποιούνται θέτουν τέτοιο θέμα*, τότε γιατί δεν μπορεί να υλοποιηθεί η μυστική συμφωνία Κανελλόπουλου-Παπανδρέου-Μοναρχίας ή τα διάφορα σενάρια που έχουν και την υποστήριξη του Τύπου και την ανοχή της ΕΔΑ; (Βλ. τα 5 σημεία-πρόταση της ΕΔΑ). Ποιος είναι ο παράγοντας που εμποδίζει μια τέτοια λύση να εμφανίζεται *νόμιμη* και ευρύτερα αποδεκτή; Γιατί τα πρωτόκολλα, οι συμβιβασμοί

και οι συμφωνίες κορυφής παραμένουν *μυστικά*; Τι είναι αυτό που κρατάει «αιχμάλωτο» (η έκφραση ανήκει στον Κ. Τσουκαλά) το Γ. Παπανδρέου;

Η αδυναμία και ο αντιφατικός χαρακτήρας αυτής της ανάλυσης αποκαλύπτεται στο ζήτημα του δημοψηφίσματος. Το αίτημα του Δημοψηφίσματος που θα διαμορφωθεί μέσα στην κλιμάκωση της σύγκρουσης με τη Μοναρχία, γιατί δεν είναι σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, «ενσωματωμένο στην αστική νομιμότητα» αφού «δεν αποτρέπει τη λογική της αστικής εξουσίας» (Χαραλάμπης), δεν αμφισβητεί, αντίθετα επιζητεί την ώριμη αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία, την «κανονική» προεδρική της μορφή; Γιατί αυτό το «αστικό» σύνθημα όχι μόνο δεν γίνεται δεκτό, αλλά αντίθετα, προκαλεί τρόμο στις δυνάμεις του καθεστώτος και αναγνωρίζεται από αυτές ως ανατρεπτικό;

Όπως είδαμε και παραπάνω, η Μοναρχία, για λόγους ιστορικούς που καθορίστηκαν από τους ταξικούς αγώνες, ποτέ δεν βρέθηκε σε μια θέση γενικής αποδοχής και εκτίμησης. *Δεν νομιμοποιήθηκε*. Η απονομιμοποίηση της Μοναρχίας δεν σημαίνει ότι οι λαϊκές μάζες «επιτέθηκαν» σ' όλη την περίοδο 1946-1965 «βίαια» στο θεσμό. Κάτι παρόμοιο δεν συνέβη όχι βέβαια γιατί «εκφραζόμενες μέσα από την αστική ιδεολογία οι κυριαρχούμενες τάξεις δεν απείλησαν ποτέ μετά τον εμφύλιο την ταξική εξουσία» ή γιατί «σ' όλα τα επίπεδα ιδεολογικό, πολιτικό, οικονομικό η κοινωνική συναίνεση ήταν και είναι πραγματικότητα» (Χαραλάμπης). Δεν μπορούσε να γίνει απλά λόγω της συντριβής και της εξόντωσης του λαϊκού μπλοκ, *της πολιτικής καταστροφής του*. Ο αντιμοναρχισμός όμως εγγράφηκε αμετάκλητα στη «λαϊκο-δημοκρατική ιδεολογία», έγινε βασική ιδεολογική συντεταγμένη των δημοκρατικών και προοδευτικών δυνάμεων (διευκρινίζουμε επιπρόσθετα ότι ο λαϊκός αντιμοναρχισμός απέχει πολύ από το να ταυτίζεται με την *αστική κοινοβουλευτική ιδεολογία*).

Έτσι δεν ήταν καθόλου δύσκολο στο έδαφος της σύγκρουσης του Κωνσταντίνου με το Γ. Παπανδρέου και στο βαθμό που η σύγκρουση υπονόμει όλες τις κατακτήσεις των κυριαρχούμενων τάξεων τις οποίες κατοχύρωσε η κυβερνητική διαχείριση της Ε.Κ. να αναπτυχθεί αυθόρμητα –όπως και έγινε– η τάση που έθετε ζήτημα Μοναρχίας και «καθεστωτικού», τάση που συμπυκνώθηκε στο σύνθημα «Δημοψήφισμα».

7.5.3. «Ενσωμάτωση» και δικτατορία

Παρεμφερής είναι και η ερμηνεία για την επιβολή της δικτατορίας, στην οποία οδηγείται λογικά η ίδια προβληματική. Ο ίδιος συγγραφέας περιγράφει τη δυναμική της πολιτικής σκηνής κατά την περίοδο 1965-1967 σε μια συμπυκνωμένη διατύπωση του βιβλίου του: «Η διαδικασία η οποία ξεκίνησε με την πρωτοβουλία της Μοναρχίας τον Ιούλιο του 1965 και κατέληξε στο κίνημα της 21ης Απριλίου δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα του βιασμού της κοινοβουλευτικής νομιμότητας από το βασιλιά. Πρόκειται για ένα πολύ σύνθετο φαινόμενο, του οποίου ο τελικός λόγος βρίσκεται στη μορφή που είχε πάρει η ταξική πάλη στην Ελλάδα, στη μορφή της ισορροπίας των εξουσιαστικών σχέσεων μέσα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Το φαινόμενο της αποστασίας, της κρίσης των κομμάτων και της Μοναρχίας, αλλά και η μορφή που πήρε η αυταρχική διέξοδος από την κρίση, η κρίση της μετεμφυλιακής νομιμότητας, δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα της πολιτικής στρατηγικής των εκπροσώπων της αστικής τάξης, συμπεριλαμβανομένης και της Μοναρχίας και της διοίκησης του στρατού. Ήταν αποτέλεσμα και των διεργασιών μέσα στις κυριαρχούμενες τάξεις, οι οποίες –και αυτό πρέπει να τονισθεί εδώ– άφησαν την πρωτοβουλία και τις πολιτικές επιλογές στα χέρια της αστικής τάξης και των εκπροσώπων της. Η αντιδραστική διέξοδος από την κρίση εκπροσώπησης, αλλά και η αστική λύση της κρίσης της δικτατορίας αργότερα, ήταν αποτέλεσμα μιας ουσιαστικής και βασικής κατάστασης που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές σχέσεις στην Ελλάδα. Αυτή η κατάσταση είναι η πλήρης ενσωμάτωση των μικροαστών, εργατών και αγροτών στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, συσσώρευσης και αξιοποίησης, όπως αυτός έχει συγκροτηθεί στην Ελλάδα. Έτσι δεν υπάρχει μια πραγματική εναλλακτική ταξική θέση και πρακτική προς την αστική εξουσία [...] Η ουσιαστική, καθοριστική συναίνεση [...] εμποδίζει τη δημιουργία μιας άλλης κοινωνικής προοπτικής, αντίθετης προς τις αστικές θέσεις, προς την καπιταλιστική συσσώρευση και τη δομή της ταξικής εξουσίας (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Χαραλάμπης 1985, σσ. 184-185). Η προηγούμενη διατύπωση συσκοτίζει παντελώς την πραγματικότητα και αποκρύβει την αιτία επιβολής της δικτατορίας.

Η πολιτική αδυναμία των κυριαρχούμενων τάξεων εκλαμ-

βάνεται ως «ενσωμάτωση». Συγγέεται δηλαδή η πολιτική-ιδεολογική ενσωμάτωσή τους, που δεν υπήρχε, με την ανυπαρξία, από την πλευρά των κυριαρχούμενων, εναλλακτικής πολιτικής λύσης, που ήταν πραγματικό γεγονός. Πρόκειται προφανώς για δυο διαφορετικά ζητήματα. Θα συμφωνήσουμε με το Δ.Χ., ότι «είναι η αδυναμία των κυριαρχουμένων τάξεων αυτή που δίνει στην άρχουσα τάξη τη δυνατότητα να επιβάλει τις στρατηγικές της επιλογές στο βαθμό και στο χρόνο που αυτή θέλει, χωρίς να είναι υποχρεωμένη να δεχθεί συμβιβασμούς, υποχωρήσεις, κ.λπ. [...] Η επιβολή δικτατορίας είναι η πιο καθαρή μορφή υλοποίησης αυτών των πλεονεκτημάτων» (όπ.π., σελ. 245). Το κενό στην ανάλυσή του είναι, ότι δεν εξηγεί γιατί η δικτατορία (η αστική λύση) δεν επιβάλλεται το 1965 αλλά δύο χρόνια αργότερα. Η απάντηση είναι απλή. Το 1965 η λύση της δικτατορίας δεν μπορούσε να υλοποιηθεί.⁷⁰ Όπως είπαμε και προηγούμενα το καθεστώς εκτάκτου ανάγκης δεν επιβλήθηκε όταν οι μάζες ήταν στους δρόμους αλλά όταν το λαϊκό κίνημα είχε ανακοπεί υποτασσόμενο στην κοινοβουλευτική-εκλογική αυταπάτη και προσμονή. Και εδώ τα πολιτικά κόμματα και βεβαίως η αριστερά έχει το δικό της μερίδιο ευθύνης.

Η δικτατορία δεν είναι αποτέλεσμα «της ενσωμάτωσης» των κυριαρχούμενων στον «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» και της «ουσιαστικής, καθοριστικής συναίνεσής» τους (Χαραλάμπης, σελ. 185). Δικτατορία δεν επιβάλλεται ποτέ όταν υπάρχει ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων! Αντίθετα, είναι κοινός τόπος, τουλάχιστον ύστερα από τη θεωρητική συνεισφορά του Ν. Πουλαντζά, ότι η «έκτακτη» λύση επιβάλλεται, όταν η «κανονική» κοινοβουλευτική κυριαρχία της αστικής τάξης κινδυνεύει ή αδυνατεί να εξασφαλίσει στις κυρίαρχες τάξεις την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της ταξικής τους κυριαρχίας.

⁷⁰ Σχετικά με αυτό το σημείο, βλέπε και την άποψη του Α. Μπουλούκου, στο Μπουλούκος 1989, σελ. 180-188, 267, 287, 300, 334.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

8.1. Η πολιτική αντιπροσώπευση στα πλαίσια του μετεμφυλιακού κράτους: απουσία μαζικών αστικών κομμάτων

Με την ανάλυση που προηγήθηκε προσπαθήσαμε μεταξύ άλλων να δείξουμε γιατί μέσα στα όρια του μετεμφυλιακού κράτους η πολιτική αντιπροσώπευση ήταν αδύνατο να οργανωθεί κατά τα πρότυπα μιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δυτικού τύπου. Στη μελέτη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, πολλές φορές, αυτή η προδικτατορική πραγματικότητα αποσιωπάται, ή παραμένει συσκοτισμένη. Στην καλύτερη περίπτωση, επιχειρείται η προσέγγισή της με θεωρητικά σχήματα που δεν επιτρέπουν την επιστημονική ανάλυση πολιτικών φαινομένων, όπως το «Κέντρο» ή η απουσία σοσιαλιστικού-σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Σύμφωνα με αυτά τα σχήματα, η απουσία *μαζικών αστικών κομμάτων* στην περίοδο που εξετάζουμε, εκλαμβάνεται ως τυπικό γνώρισμα μιας «περίεργης υπανάπτυξης» του πολιτικού συστήματος, ή πάλι αποδίδεται στην «εξάρτηση» από ξένα κέντρα, στις «πελατειακές» σχέσεις, κ.λπ.

Ωστόσο, η απουσία μαζικών αστικών κομμάτων δεν είναι παρά άμεσο αποτέλεσμα της μορφής που έλαβε η μετεμφυλιακή εξουσία και το κράτος. Η προτεραιότητα για το συνασπισμό εξουσίας ήταν η ίδια η ανασυγκρότηση του αστικού κράτους,

μοχλός και εργαλείο για τη συντριβή του αντίπαλου συνασπισμού και την ανασύνθεση της δικής του κοινωνικής συμμαχίας. Το πραγματικό του κόμμα δεν υπήρξε ο Συναγερμός ή η ΕΡΕ, αλλά το ίδιο το κράτος.

Η απουσία μαζικού αστικού κόμματος είναι, λοιπόν, αποτέλεσμα της έκβασης της πάλης των τάξεων. Τα μαζικά αστικά κόμματα υπάρχουν, ως τμήματα του «εθνικού» πολιτικού-ιδεολογικού κρατικού μηχανισμού, μόνον εκεί όπου η δομή της εξουσίας επιτρέπει να αναλαμβάνουν το ρόλο της πρωτοβάθμιας πολιτικής εκπροσώπησης, διαμεσολαβώντας έτσι την αντιπροσώπευση των μαζών και διευρύνοντας την κοινωνική βάση του κράτους. Η ελληνική μετεμφυλιακή περίπτωση δεν υπήρξε τέτοια. Όχι μόνο η δομή του Κράτους δεν επέτρεπε τη διευρυμένη αναπαραγωγή της κοινωνικής συναίνεσης («κοινωνικό συμβόλαιο»), παραχωρώντας όλα, σχεδόν, τα καθήκοντα πολιτικής σταθερότητας στους κατασταλτικούς μηχανισμούς, αλλά επιπλέον η διχοτόμηση της κοινωνίας σε «εθνικόφρονες» και μη, απέκλειε ευρύτατο τμήμα των μαζών από την πολιτική. Τα μαζικά αστικά κόμματα, αντιθέτως, προϋποθέτουν την είσοδο των μαζών στην πολιτική, εφόσον συνιστούν, ταυτόχρονα, μηχανισμούς εκπροσώπησης και ιδεολογικής νομιμοποίησης. Τα πολιτικά κόμματα στην αστική ιδεολογία της μετεμφυλιακής περιόδου, όπως και στην πρώιμη ευρωπαϊκή πολιτική παράδοση, θεωρούνται φορείς «διάσπασης του έθνους». Δεν νομιμοποιούνται δηλαδή ως αντιπρόσωποι του λαού, καθότι ο «λαός» έχει εξοστρακιστεί. Η υποχώρηση της έννοιας «λαός» συνεπάγεται και την υποχώρηση της έννοιας του πολιτικού κόμματος.¹ Δεν είναι, άλλωστε, άσχετο το γεγονός, πως η συνταγματική αναγνώριση των πολιτικών κομμάτων συντελείται μόλις με το Σύνταγμα του 1975. Μόνον ύστερα από την εμπειρία των Ιουλιανών, όπου οι μάζες «εισήλθαν» αδιαμεσολάβητα στην πολιτική, τέθηκε –στην Ένωση Κέντρου– η προβληματική για μια τομή στη μορφή και το ρόλο του κόμματος, χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθεί.

Η επιβολή της δικτατορίας θα αναστείλει την τάση μετασχηματισμού των κομμάτων, χωρίς να μπορούμε να εκτιμήσουμε τους ρυθμούς και τις μορφές που θα ελάμβανε διαφορετικά.

1 Βλέπε επίσης Τσουκαλάς 1986, σελ. 35.

Δεν θα ακυρώσει, όμως, την αντικειμενική ένταξη των μαζών στην πολιτική, αντίθετα, θα ενισχύσει την πολιτικοποίηση και θα τη διευρύνει, ούτως ώστε στη μεταπολίτευση οι συνθήκες για τη μαζική ένταξη στα κόμματα θα είναι πλέον ώριμες.

Τέλος, η υποτίμηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών, στο εσωτερικό του μετεμφυλιακού κράτους, δεν αφορά μόνον τα πολιτικά κόμματα. Επεκτείνεται στο σύνολο των θεσμών της πολιτικής αντιπροσώπευσης, περιλαμβάνοντας τόσο τα *συνδικάτα* (φυσική συνέπεια της ταξικής συντριβής), όσο και το *Κοινοβούλιο*. Η «υποτίμηση» της Βουλής είναι φαινόμενο γενικευμένο στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, λόγω του ιδιαίτερου ρόλου που έχει η εκτελεστική εξουσία. Ειδικά στην προδικτατορική Ελλάδα, όμως, η «υποτίμηση» της Βουλής ανάγεται και στην ίδια την «έκτακτη» δομή της εξουσίας (το περίφημο «τρίγωνο» Στρατού-Μοναρχίας-Κυβέρνησης).

8.2. Η κυρίαρχη ιδεολογία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα

Ο κίνδυνος απώλειας της εξουσίας και ο εμφύλιος πόλεμος θα έχουν καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της *«αστικής ιδεολογικής παράδοσης»*.² Θα εγγράψουν σταθερά στην ιδεολογία του αστικού συνασπισμού τον «εσωστρεφή και κατασταλτικό εθνικισμό-αντικομμουνισμό» (Τσουκαλάς), ως το βασικό ιδεολογικό της στοιχείο. «Χαλκεύτηκε, έτσι, ένας νέος εθνικισμός, φανατικός και αυτάρεσκος, που έμοιαζε πολύ με τον προηγούμενο, του 19ου αιώνα. Αντίθετα από εκείνον, ωστόσο, ο νέος εθνικισμός δεν εντασσόταν σε ένα γενικό και σφαιρικό αλτρωτικό πρόγραμμα, αλλά ήταν αμυντικός, οπισθοδρομικός και εσωστρεφής. Μοιραία, αναβίωσε αδιάκριτα και ολόκληρο το αντιδραστικό οπλοστάσιο των ένδοξων εθνικιστικών θεμάτων. Τα αξιώματα της δικτατορίας του Μεταξά πρόσφεραν ένα

2 Με τον όρο «αστική ιδεολογική παράδοση» –που χρησιμοποιούμε κατ' αντιστοιχία με την έννοια της «λαϊκο-δημοκρατικής παράδοσης» (Laclau 1983)– περιγράφουμε τα συγκεκριμένα ιδεολογικά στοιχεία που κυριαρχούν ιστορικά στην παράδοση της αστικής ιδεολογίας ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η ποιότητα των στοιχείων μπορεί να καθορίζει σημαντικά την ικανότητά της να ουδετεροποιεί και να ενσωματώνει τα «αντίπαλα» λαϊκο-δημοκρατικά στοιχεία.

σύνολο καλοδοκίμασμένων συνθημάτων: οι όροι έθνος, στρατός, οικογένεια, θρησκεία, ελληνικότητα και παράδοση, γλώσσα και αγνότητα αποκαταστάθηκαν και αξιοποιήθηκαν» (Τσουκαλάς 1986, σελ. 36).

Ο «εσωστρεφής εθνικισμός» θα συναρθρωθεί ακόμα με τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό». Οι κυρίαρχες τάξεις, μετά την ιδεολογική κοσμογονία που επέφερε το ΕΑΜ, αναζήτησαν καταφύγιο στο μόνο υπαρκτό –μετακατοχικά– «οπλοστάσιο» του θρησκευτικού ιδεαλισμού, ως αντίδοτο στον «κομμουνισμό» και τον «υλισμό». Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση ενός πολιτικοποιημένου χριστιανικού ρεύματος, στρατευμένου ενεργά –ιδιαίτερα την περίοδο του εμφυλίου– στον αντικομμουνιστικό αγώνα, με φορείς τις μαζικές παραεκκλησιαστικές οργανώσεις («Ζωή», κ.λπ.) και κοινωνικο-πολιτικό «πρόγραμμα» τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό». Η διαμόρφωση της ταξικής συνείδησης και η κοινωνική πόλωση, ενισχύει στο εσωτερικό της χριστιανικής ιδεολογίας αυτό το πολιτικοποιημένο ρεύμα, που αντλεί ως προς τη “μάχημη” κοινωνική του θέση περισσότερο από τον δυτικό προτεσταντισμό, παρά την ελληνορθόδοξη παράδοση. Η «παρέκκλιση» αυτή συνέβη αναπόφευκτα, καθότι έπρεπε αναγκαστικά να αποκτήσει περιεχόμενο οργανωμένης κοινωνικής δράσης, να ανταποκριθεί σε άμεσα κοινωνικά καθήκοντα, την απόκρουση του «κομμουνιστικού κινδύνου».³

Η μορφή της κυρίαρχης ιδεολογικής παράδοσης, ανίκανη να προσφέρει ένα θετικό («επιτευγματικό») ηγεμονικό λόγο, θα βρίσκεται πάντοτε αντιμέτωπη με κάθε απόπειρα εκσυγχρονισμού. Αποτελέσματά της εντοπίζουμε σε μια σειρά από φαινόμενα ιδεολογικής και πολιτιστικής «παρακμής» ή «καθυστέρησης», όπως η ιστορική υπανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών, της λογοτεχνικής κριτικής, της πεζογραφίας, κ.λπ.,⁴ ή, ακόμη,

3 Για το ιδεολογικό-πολιτικό πρόγραμμα του ρεύματος, βλέπε α) «Διακήρυξεις της χριστιανικής ενώσεως επιστημόνων», Αθήνα, 1946 και β) «Για μια καινούργια Ελλάδα», εκδ. «το ελληνικόν φως», Αθήνα, 1950 // Για τη (θεολογική) κριτική από την πλευρά της Ορθοδοξίας, Γιανναράς 1979, ιδιαίτερα σσ. 95-112.

4 Τα βασικά θέματα της μετεμφυλιακής αστικής ιδεολογίας πραγματεύεται εξαντλητικά ο Κ. Τσουκαλάς στο δοκίμιο «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο Τσουκαλάς 1986, σσ. 17-52 // Ομοίως ΕΚΚΕ 1986.

στην ανεπάρκεια των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους, ιδιαίτερα των εκπαιδευτικών, να ανταποκριθούν στο ρόλο της εγγάραξης της αστικής ιδεολογίας στις κυριαρχούμενες τάξεις. Το ελληνικό σχολείο, είναι ένα σχολείο ανοικτά αντιδραστικό και πεπαλαιωμένο.⁵ Είναι χαρακτηριστικό, τέλος, ότι η γενιά των φιλελεύθερων διανοουμένων που εισέρχεται δυναμικά στην ιδεολογική σκηνή του μεσοπολέμου, τώρα περιθωριοποιείται μαζί με τα φιλελεύθερα και ευρωπαϊκά «ιδεώδη».

Η ιδεολογική πλευρά της κρίσης των εκπαιδευτικών μηχανισμών, αλλά και συνολικά η ανελαστική μορφή της κυρίαρχης ιδεολογίας και του κράτους (κράτος «εθνοκοφρόνων») εξηγούν τον αποκλεισμό των διανοουμένων από αυτό, και την πολιτική τοποθέτησή τους στην Αριστερά (ή τουλάχιστον στην προοδευτική παράταξη), για μια μεγάλη ιστορική περίοδο που εκτείνεται και στη μεταπολίτευση.⁶ Εξηγούν επίσης και την ανάδειξη του φοιτητικού κινήματος σε συστατικό κοινωνικό υποκείμενο του λαϊκού μπλοκ. Για μια περίοδο περίπου σαράντα χρόνων, η κοινωνική κατηγορία των φοιτητών τοποθετείται, πλειοψηφικά, στην Αριστερά και τίθεται επικεφαλής σε συγκρούσεις εθνικού χαρακτήρα (Κυπριακό, 1-1-4, Ιουλιανά, Πολυτεχνείο, Μεταπολίτευση). Πρόκειται, ασφαλώς, για παγκόσμια ιδιομορφία: και αλλού υπήρξαν ισχυρά φοιτητικά κινήματα, όχι όμως με τέτοια διάρκεια.

Η κατάρρευση της δικτατορίας θα επιφέρει και την κατάρρευση του μετεμφυλιακού ιδεολογικού οικοδομήματος. Η κρίση της αστικής ιδεολογίας θα εμφανισθεί στη μεταπολίτευση ως κρίση μετάβασης από το μετεμφυλιακό (ελληνοχριστιανικό)

5 Φραγκουδάκη 1979.

6 Ίδου πως συνοψίζει η Άννα Φραγκουδάκη τη μελέτη της για τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου: «Στις αρχές της δεκαετίας 1950-1960, η ηγετική κοινωνική τάξη είναι ιδεολογικά απολύτως άοπλη [...] Μη μπορώντας να πείσει ότι σωστά και δίκαια βρίσκεται στην εξουσία, αισθάνεται ότι κινδυνεύει από τη λειτουργία των αστικών ελευθεριών. Έτσι απογυμνώνεται από τους διανοούμενους και καταφεύγει στους υπαλλήλους της ιδεολογίας [...] Την ίδια περίοδο που το κράτος καταπατά, γιατί τις φοβάται, τις στοιχειώδεις αστικές ελευθερίες, το υπουργείο Παιδείας όχι μόνο κωφεύει στις εκκλήσεις των φιλελεύθερων διανοουμένων για “υπερκομματική” εκπαιδευτική πολιτική, αλλά αρνείται τις υπηρσίες τους» (Φραγκουδάκη 1979, σσ. 191-193).

εθνικισμό-αντικομμουνισμό στον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό και τον ευρωπαϊσμό. Ο εσωστρεφής αντικομμουνισμός, όμως, ως στοιχείο της «αστικής ιδεολογικής παράδοσης», εξακολουθεί να υπάρχει αν και με φθίνουσα βαρύτητα.

8.3. Η ανασύνθεση του λαϊκού κοινωνικού μπλοκ και το πρόβλημα της ηγεμονίας

8.3.1. Ιστορική ήττα και πολιτική «απουσία» της εργατικής τάξης

Στην ιστορική περίοδο που εξετάζουμε, οι κυριαρχούμενες τάξεις δέχονται τις καταστροφικές επιπτώσεις τριών παραγόντων: της πολιτικής ήττας, της φυσικής καταστροφής της κοινωνικής πρωτοπορίας και της μετανάστευσης. Οι παράγοντες αυτοί εξηγούν, ως ένα βαθμό, πέρα δηλαδή και από τους ιστορικούς όρους της διαμόρφωσης ταξικής συνείδησης και οργάνωσης, την ανυπαρξία «ηγεμονικής παρουσίας» της εργατικής τάξης από τους πολιτικούς ταξικούς αγώνες της μεταπολεμικής περιόδου:

Βέβαια, το κοινωνικό μπλοκ του «λαού» δεν παραμένει αναλλοίωτο. Δεν είναι η ευθύγραμμη διαδοχή της εαμικής κοινωνικής συμμαχίας. Η καπιταλιστική επέκταση, ιδιαίτερα μετά το 1961, παράγει τα νέα προλεταριακά υποκείμενα. Όχι μόνον τους οικοδόμους, που αναδεικνύονται στο πλέον σημαντικό και πολιτικά προηγμένο τμήμα της εργατικής τάξης ή τους ναυτεργάτες (λόγω της ιδιαίτερης ανάπτυξης του ελληνικού εφοπλιστικού κεφαλαίου), αλλά και τους βιομηχανικούς εργάτες που εμφανίζονται ενεργά στο πολιτικό προσκήνιο, από το 1962.

Παράγει, ακόμα, (σε συνάρτηση με τον ιστορικό ταξικό συσχετισμό που εξηγήσαμε προηγουμένως) το μαζικό πανεπιστήμιο, τη μαζική κοινωνική κατηγορία της φοιτητικής νεολαίας, όπως επίσης και τις διάφορες νέες μικροαστικές μερίδες (μηχανικοί, τεχνικοί, στελέχη, οικονομολόγοι, κ.λπ.)

Έτσι, το κοινωνικό μπλοκ του «λαού» στη μεταπολεμική περίοδο είναι η ασυνέχεια του εαμικού, όχι προφανώς η «βιολογική» ή «φυσική» («οι ίδιοι άνθρωποι»), αλλά η πολιτική και ιδεολογική ανασύνθεσή του, η συνέχεια της «λαϊκο-δημοκρατικής» (εαμικής) ιδεολογικής παράδοσης. Μέσα στο νέο λαϊκό κοινω-

νικό μπλοκ, η θέση της εργατικής τάξης είναι βέβαια δεδομένη. Όπως επίσης και οι ταξικοί της αγώνες (πολιτικοί και οικονομικοί), την περιοδολόγηση των οποίων παρακολουθήσαμε συνοπτικά στο τρίτο κεφάλαιο. Η έννοια της *απουσίας* που θίξαμε, έχει, λοιπόν, άλλη σημασία: η εργατική τάξη, λόγω της ιστορικής ταξικής ήττας και αφαιμάξης, δεν θα μπορέσει να διεκδικήσει την *ηγεμονία* στο εσωτερικό του λαϊκού κοινωνικού μπλοκ, όπως την είχε διεκδικήσει στην περίοδο της κατοχής.

8.3.2. Η ανάδυση των νέων μικροαστικών μερίδων και το πρόβλημα της ηγεμονίας: η προϊστορία της «Αλλαγής»

Η ανάδυση των νέων μικροαστικών στρωμάτων στη δεκαετία '60 και '70 που διαμορφώνει η καπιταλιστική επέκταση στην Ελλάδα, θα χαρακτηριστεί από «διορθωμιά». Η μετατόπιση των κοινωνικών αγώνων στην εκπαίδευση και η «κατάκτησή» της από τις λαϊκές μάζες έχει ως αποτέλεσμα τα νέα μικροαστικά στρώματα να προέρχονται, όσον αφορά στην κοινωνική τους καταγωγή, από τις λαϊκές τάξεις. Φαινόμενο κοινωνικής ανόδου που σε μεγάλο βαθμό εξακολουθεί να ισχύει και σήμερα. *Παράλληλα, τα νέα μικροαστικά στρώματα εγκαλούνται, λόγω ακριβώς αυτού του γεγονότος, σε πρωτοφανή –για άλλο δυτικοευρωπαϊκό κοινωνικό σχηματισμό– βαθμό, από τη (εαμικής προέλευσης) «λαϊκο-δημοκρατική» ιδεολογική παράδοση.* Η ιδιαίτερα ενισχυμένη θέση της «λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας» (λόγω «λαογενούς» ταξικής καταγωγής καθώς και ανυπαρξίας ηγεμονικής αστικής ιδεολογίας) μέσα στα μικροαστικά στρώματα είναι, πράγματι, ελληνική ιδιομορφία. Αυτό το γεγονός ερμηνεύει, σε μεγάλο βαθμό αν όχι αποκλειστικά, και την –ιστορικά– αριστερή τοποθέτηση κοινωνικών στρωμάτων, όπως οι δικηγόροι, οι μηχανικοί, οι οικονομολόγοι, κ.λπ., φαινόμενο αδιανόητο στις χώρες της Δ. Ευρώπης, όπου η συντριπτική πλειονότητα αυτών των στρωμάτων κατέχει δεξιάς πολιτικές τοποθετήσεις. Τυπικό παράδειγμα οι δικηγόροι, οι οποίοι αν και εγκαλούνται από το στενό πυρήνα της κυρίαρχης ιδεολογίας και βρίσκονται στην καρδιά του κράτους, για μια ολόκληρη ιστορική περίοδο, όχι μόνο προδικτατορικά αλλά και μεταπολιτευτικά, πρωταγωνιστούν στους κοινωνικούς αγώνες και

τοποθετούνται Αριστερά. Η τάση αυτή φαίνεται να υποχωρεί μόνο στην πρόσφατη περίοδο όπου η πλειοψηφία αυτών των στρωμάτων μεταστρέφεται, με σχετικά γρήγορους ρυθμούς, προς συντηρητικές τοποθετήσεις.

Η «απουσία» και ταξική αδυναμία της εργατικής τάξης, η λαϊκή κοινωνική προέλευση (καταγωγή) και η ενισχυμένη έγκλιση από την «λαϊκο-δημοκρατική ιδεολογία» των μικροαστικών στρωμάτων είναι, συμπερασματικά, οι ιδεολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις για τη λύση του προβλήματος της ηγεμονίας μέσα στο μπλοκ του «λαού». Το πρόβλημα θα επιλυθεί οριστικά στη μεταπολίτευση, μέσα στους ταξικούς αγώνες της πρώτης –κυρίως– περιόδου της. Ωστόσο, ως ένα βαθμό, έχει ήδη εγγραφεί ως τάση από τις αρχές της δεκαετίας του 1960.

Σε εκείνην την περίοδο αναπτύσσονται οι αγώνες των νέων μικροαστικών μερίδων. Παράλληλα, με τα αλλεπάλληλα επιστημονικά συνέδρια που πραγματοποιούνται (σύλλογοι αρχιτεκτόνων, μηχανολόγων, χημικών, πολιτικών μηχανικών, γιατρών, οικονομολόγων) αναδεικνύεται και μονιμοποιείται ο ιδεολογικός «καθοδηγητικός» τους ρόλος όχι μόνο σε «τεχνικά και κλαδικά» ζητήματα, αλλά και στα συνολικά προβλήματα της ανάπτυξης, του εκσυγχρονισμού και των δημοκρατικών θεσμών. Οι επιστημονικοί σύλλογοι κατοχυρώνουν, για πρώτη φορά, το ρόλο του «συμβούλου» τόσο των κρατικών κέντρων και θεσμών, όσο και των δήμων, των εργατικών συνδικάτων, των συνεταιρισμών ή ακόμα και των κομματικών κορυφών (ΕΔΑ). Η άνοδος των στρωμάτων αυτών ερμηνεύει την ενίσχυση και, αργότερα, την εδραίωση, μέσα στο λαϊκό κίνημα, των ιδεολογιών της «ανάπτυξης» και της «συμμετοχής». Πρόκειται για το ιδεολογικό δίδυμο, μέσω του οποίου θα αρθρωθεί η μικροαστική (και αστική) ηγεμονία στο λαϊκό συνασπισμό. Οι κινήσεις και οι ζυμώσεις αυτές θα βρουν, *σπερματικά*, την πολιτική τους έκφραση στη διαμόρφωση του ρεύματος της Κεντροαριστεράς με τον Α. Παπανδρέου, αλλά και στην ΕΔΑ. Οι «αγωνιστικές συμπαρατάξεις» μηχανικών, αρχιτεκτόνων και εργατών-οικοδόμων, προοιωνίζουν ό,τι θα συμβεί στη μεταπολίτευση.⁷

7 «Άνοδο σημείωσαν και οι αγώνες των διανοουμένων με ξεχωριστές εκδηλώσεις, τις 48ωρες και 24ωρες απεργίες το 1962, των μηχανικών και

Οι προηγούμενες ιστορικές ιδεολογικές και πολιτικές προϋποθέσεις, εξηγούν την ιδιαίτερη θέση που κατέκτησαν τα νέα μικροαστικά στρώματα στους πολιτικούς και ιδεολογικούς αγώνες της μεταπολεμικής εποχής, την κυριαρχική παρουσία τους στον αντιδικτατορικό αγώνα, όσο και στην πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο, αργότερα δε στα κόμματα της Αριστεράς.

Από αυτήν την πλευρά είναι ενδεικτική η κοινωνική σύνθεση των πολιτικών κρατουμένων της περιόδου της δικτατορίας (πίνακες 54 και 55), συγκριτικά με την κοινωνική σύνθεση των κρατουμένων στις προηγούμενες ιστορικές περιόδους των ταξικών αγώνων, του εμφυλίου (πίνακας 9) αλλά και παλαιότερα του ιδιώνυμου,⁸ που μελέτησε ο Ρούσος Κούνδουρος (1978). Όπως αναφέρει ο εν λόγω συγγραφέας, «[...] τα άτομα που ανήκαν στην εργατική τάξη δεν αποτέλεσαν (όπως γινόταν στο παρελθόν) [Ρ.Κ. υπ. 43: Στις καταδίκες με το ιδιώνυμο π.χ. η πλειονότητα ανήκει στην εργατική τάξη, το ίδιο και στον Εμφύλιο] το μεγαλύτερο μέγεθος ανάμεσα στους πολιτικούς κρατούμενους για δράση κατά του στρατιωτικού καθεστώτος του 1967. Άτομα των μεσαίων στρωμάτων κατά πλειονότητα, καθώς επίσης και φοιτητές, συνεργάστηκαν στον αντιδικτατορικό αγώνα για μια με δημοκρατικό χαρακτήρα κοινωνική μεταβολή» (Κούνδουρος 1978, σελ. 35). Σε σύγκριση με το ιδιώνυμο, η διαφορά είναι ενδιάκριτη: το «ιδιώνυμο» στην περίοδο 1929-1937 «στράφηκε κυρίως κατά της εργατικής και αγροτικής τάξης σε ποσοστό περίπου 70%. Αυτή η κοινωνική προέλευση των κρατουμένων ισχυροποιεί ακόμα περισσότερο τη θέση τούτης της μελέτης για την “ταξικότητα” της καταγωγής και προσανατολισμού του ιδιώνυμου. Από σύνολο 2.945 [XB-ΓΜ: στην περίοδο 1929-1937] καταδίκες, 60% επιβλήθηκαν σε άτο-

αρχιτεκτόνων-κατασκευαστών σε κοινό μέτωπο με τους εργάτες οικοδόμους, ενάντια στα φορολογικά μέτρα της κυβέρνησης Καραμανλή, την πενθήμερη παλλαϊκή (sic) απεργία των γιατρών, τη διήμερη αποχή των δικηγόρων από τις εργασίες και την 20ήμερη απεργία 30.000 εκπαιδευτικών το 1963» (*Διάλογος* 1972β) // Για τα επιστημονικά συνέδρια και τη σημασία τους, Διαμαντόπουλος 1966α και 1966β // Επίσης Λειβαδιώτης 1970.

⁸ Για την κοινωνική σύνθεση των κρατουμένων του ιδιώνυμου, Κούνδουρος 1978, πίνακας 4(6), σελ. 97.

μα που ανήκαν στην εργατική τάξη (βιομηχανικοί εργάτες, εργάτες μεταφορών, κ.λπ.) και 10% σε αγρότες. Αυτά τα ποσοστά είναι σημαντικά, γιατί στο δεύτερο στάδιο της εφαρμογής των μέτρων, 1947-1950, με τη μορφή του Αναγκαστικού Νόμου 509/1947, καθώς και στο τρίτο στάδιο, κατά τη δικτατορία 1967-1974, η κοινωνική σύνθεση των πολιτικών κρατουμένων της ίδιας κατηγορίας, αλλάζει προοδευτικά με την αυξανόμενη συμμετοχή των μικρομεσαίων στρωμάτων, που καταλήγει την τελευταία περίοδο να αποτελεί την πλειοψηφία (υπ. ΧΒ-ΓΜ)» (Κούνδουρος 1978, σελ. 99).⁹

8.4. Πολιτικές μορφές της λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα

Θα εξετάσουμε τελευταίο το πρόβλημα της «λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας» (Laclau 1983). Τα στοιχεία που θα εγγραφούν, κατά την προδικτατορική περίοδο, στην αυθόρμητη ιδεολογική παράδοση των λαϊκών μαζών, διατηρούνται μεταδικτατορικά, ενώ σε κάποιο βαθμό επιβιώνουν και σήμερα. Μπορούν, δηλαδή, να ενταχθούν στις ιδεολογικές προϋποθέσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου. Η ιδιότυπη και αντιφατική συγχώνευση, που αποκαλούμε «λαϊκο-δημοκρατική ιδεολογία» συγκροτείται, πρώτον, από τις ιδεολογικές συντεταγμένες, τις παραδόσεις και τις μνήμες της «Εθνικής Αντίστασης» και δεύτερον, από τα ιδεολογικά αποτελέσματα των κοινωνικών αγώνων (Κυπριακό, Δημοκρατία, Παιδεία, Ιουλιανά).

Το πρόβλημα απαιτεί –προφανώς– ειδικότερη ανάλυση, που ξεφεύγει από τα όρια αυτής της μελέτης. Θα περιοριστούμε λοιπόν μόνον σε ορισμένες νύξεις που εντοπίζονται στις πολιτικές μορφές, νύξεις που θεωρούμε απαραίτητες. Λιγότερο αφαιρητικά, θα επισημαίναμε χωρίς ιεράρχηση, ως επιμέρους συστατικά στοιχεία της τα εξής:

α) Τον *αντιϊμπεριαλισμό* (κυρίως αντιαμερικανισμό) και τον *εθνισμό* («εθνική ανεξαρτησία», Laclau 1983, σελ. 110

⁹ Τη στάση των διανοουμένων απέναντι στη δικτατορία πραγματεύεται αναλυτικά το άρθρο του Δ. Λειβαδιώτη: «Οι διανοούμενοι και η δικτατορία», ΚΟΜΕΠ, τεύχος 9, 1970.

ΠΙΝΑΚΑΣ 54

Ενδεικτική κοινωνική σύνθεση πολιτικών κρατουμένων
καταδικασθέντων με τον Α.Ν. 509/1947, 1967-1973 (Σύνολο δείγματος 491)

<i>Κοινωνική κατηγορία</i>	<i>Αριθμός κρατουμένων</i>	<i>Ποσοστό %</i>
Αγρότες ¹	8	1,63
Εργάτες-Τεχνίτες ²	82	16,7
ανειδίκευτοι	4	
ειδικευμένοι	78	
Μεσαία στρώματα ³	108	22,0
Επαγγελματίες-(μικρο) επιχειρηματίες		
Υπάλληλοι ⁴	62	12,63
Φοιτητές ⁵	97	19,75
Συνδικαλιστές ⁵	11	2,24
Άγνωστη	123	25,05
Σύνολο	491	100,00

Πηγή: Υπολογισμοί Ρ. Κούνδουρου βασισμένοι στα αρχεία της Διεθνούς Αμνηστίας. Στο Κούνδουρος 1978, πίνακας 1(5).

1. Περιλαμβάνονται εργάτες σε ξένα χωράφια και μικροϊδιοκτήτες εργαζόμενοι στη δική τους γη.
2. Περιλαμβάνονται όσοι αναφέρονται ως εργάτες, χωρίς άλλο προσδιορισμό (ανειδίκευτοι), υδραυλικοί, ελαιοχρωματιστές, ηλεκτρολόγοι, μαραγκοί, οικοδόμοι, μεταλλουργοί, τυπογράφοι, καπνεργάτες, μηχανουργοί, επιστάτες, λιθογράφοι, οδηγοί και τεχνικοί ασανσέρ.
3. Περιλαμβάνονται όσοι αναφέρονται ως ηθοποιοί, ζωγράφοι, βιοτέχνες, δικηγόροι, δημοσιογράφοι, σκηνοθέτες, πολιτικοί μηχανικοί, βουλευτές, καθηγητές Πανεπιστημίου, πολιτικοί επιστήμονες, οικονομολόγοι, δάσκαλοι, καθηγητές γυμνασίου, μηχανικοί, βιολόγοι, ψυχολόγοι, έμποροι, μουσικοί, διακοσμητές κτιρίων, πυρηνικοί φυσικοί, βιομήχανοι, πλαστικοί χειρουργοί, απόφοιτοι Πολυτεχνείου, κομμωτές, ράφτες, εργολάβοι οικοδομών, αργυροποιοί, καταστηματάρχες, επιχειρηματίες, εκδότες.
4. Περιλαμβάνονται όσοι αναφέρονται ως ασυρματιστές, τεχνικοί, λογιστές, πλασιέ, ιδιωτικοί ή δημόσιοι υπάλληλοι, αξιωματικοί και υπαξιωματικοί (στρατού, αστυνομίας, χωροφυλακής, εν ενεργεία ή απόστρατοι).
5. Χωρίς άλλο προσδιορισμό.

και 181), παράγωγα της λαϊκής αντίθεσης στις μορφές παρουσίας και επέμβασης των «ξένων» στην ελληνική πολιτική. Κάτω από τη συνθλιπτική πίεση της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας, τα κόμματα της Αριστεράς, φορείς άρθρωσης των λαϊκοδημοκρατικών εγκλίσεων (Laclau), ενσωμάτωσαν τα στοιχεία αυτά στην ιδεολογία της «εξάρτη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 55

Επαγγελματική-κοινωνική σύνθεση των πολιτικών
κρατουμένων της δικτατορίας, 1972

<i>Επαγγελματική-κοινωνική κατηγορία</i>	<i>Αριθμός κρατουμένων</i>	<i>Ποσοστό %</i>
Αρχιτέκτονες	3	1,9
Εκπαιδευτικοί (διάφορες βαθμίδες)	22	13,8
Γιατροί	7	4,4
Θέατρο-Κινηματογράφος	3	1,9
Δημοσιογράφοι-Συγγραφείς	12	7,5
Τοπική Αυτοδιοίκηση	4	2,5
Συνδικαλιστές	13	8,2
Φοιτητές	71	44,7
Αξιοματικοί	24	15,1
Σύνολο	159	100,0

Πηγή: League for Democracy in Greece (13 Μαρτίου 1972). Αναφέρεται στο Κούνδουρος 1978, σελ. 39.

σης», προσπαθώντας να αποσείσουν το χαρακτηρισμό τους ως «αντεθνικά», χαρακτηρισμός που τους επεβλήθη μετά την εμφυλιακή ήττα. Η «εξάρτηση», ως ερμηνευτικό σχήμα των κοινωνικών αντιθέσεων, κυριάρχησε στην αριστερή ιδεολογία και μεταπολιτευτικά. Κυρίως στο ΠΑΣΟΚ και στο ΚΚΕ, όπως και στην προδικτατορική αριστερά, η ενσωμάτωση του «αντιϊμπεριαλισμού» και της «εθνικής ανεξαρτησίας» στον πρωτεύοντα στόχο της «αποτίναξης της εξάρτησης» και η υποτίμηση της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό του «Έθνους», συνιστούν βασικά στοιχεία του ιδεολογικού και πολιτικού τους λόγου.¹⁰

β) Τον *αντικρατισμό* («*αντιδεξιό σύνδρομο*»). Πρόκειται για τη μορφή που έλαβε η αντίθεση των κυριαρχούμενων στο μονοκομματικό και κατασταλτικό κράτος της μετεμφυλιακής περιόδου, αντίθεση που συμπυκνωμένα εκφράστηκε στο σύνθημα «Όχι στο Κράτος της Δεξιάς» ή σε πολιτικά σλόγκαν που κατασκευάστηκαν για την υπέρβασή του στη μεταπολίτευση (π.χ. συμπιλίωση «Λαού-Στρατού», «Κράτους-Πολίτη»).

10 Βλέπε για το ίδιο θέμα Μηλιός & Μαστραντώνης 1983.

γ) Τον *αντιμοναρχισμό*. Όπως εξηγήθηκε, ο θεσμός της Μοναρχίας δεν εμποδίστηκε ιδεολογικά ποτέ, στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ιδεολογική «απογραφή» του αντιμοναρχισμού μπορεί να θεωρηθεί το Δημοψήφισμα του 1974.

δ) Την *αντίθεση στο «κατεστημένο» και στην «οικονομική ολιγαρχία» («αντιπλουτοκρατισμός»)*. Πρόκειται για την αυθόρμητη κατανόηση των οικονομικών αγώνων από τις λαϊκές τάξεις, που δεν μετασχηματίζεται από τα αριστερά κόμματα. Όπως και στην αντιϊμπεριαλιστική ιδεολογία, έτσι και εδώ, η «εξάρτηση» αναγορεύεται σε ερμηνευτική «ομπρέλα». Οι κυρίαρχες τάξεις και τα κοινωνικά τους ερείσματα περιορίζονται στην κυριαρχία ενός «κατεστημένου» ή μιας «ολιγαρχίας» (οι περίφημες «200 οικογένειες»). Η σχηματοποιημένη ερμηνεία των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας είναι εμφανής.

ε) Τον «*δημοκρατικό μεταρρυθμισμό*», στοιχείο διάχυτο σε όλο το φάσμα της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής, που επικεντρώνεται στο αίτημα του κράτους Δικαίου, χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς.

στ) Την *κοινοβουλευτική ιδεολογία*, έτσι όπως εκφράζεται με τις κινητοποιήσεις του 1-1-4 και την υπεράσπιση της κοινοβουλευτικής νομιμότητας.

Η «δυναμική» της λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας δεν οφείλεται στο γεγονός ότι αποτελεί ένα συνεκτικό και ολοκληρωμένο ιδεολογικό σύνολο, απέναντι στην κυρίαρχη ιδεολογία. Οφείλεται σε δυο (αλληλένδετα) στοιχεία: α) στη συνολικότερη κρίση διευρυμένης αναπαραγωγής της αστικής ιδεολογίας και β) στο γεγονός ότι παράγωγα της λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας, πχ. αιτήματα, ιδέες, προσδοκίες, οράματα, συγκρούονταν μετωπικά με τη δομή του κράτους. Σε αντιπαλότητα με την κυρίαρχη ιδεολογία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, οι «λαϊκοδημοκρατικές εγκλίσεις» θα επενδύονται σε συγκεκριμένες πολιτικές αμφισβητήσεις και θα δημιουργούν επικίνδυνες ρωγμές, λαμβάνοντας μια «δυνάμει» ανατρεπτική διάσταση.

Η κρίση εκπροσώπησης που θα αρχίσει να εκδηλώνεται μετά την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στην κυβέρνηση, και ιδιαίτερα στην περίοδο των Ιουλιανών, αφήνει την αντιφατική ιδεολογική «συγχώνευση» χωρίς πολιτική εκπροσώπηση. Η δικτατορία, όχι μόνο δεν θα αποδιαιθρώσει τη συγκεκριμένη ενότητα της «λαϊκο-δημοκρατικής ιδεολογίας» αλλά αντιθέτως θα

ενισχύσει επιμέρους στοιχεία της, όπως τον αντιϊμπεριαλισμό-αντιαμερικανισμό και τον αντικρατισμό. Το πρόβλημα της ηγεμονίας στο εσωτερικό της θα παραμένει ανοικτό για την επόμενη περίοδο, τη μεταπολιτευτική.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΠΕΚ (1953)

Γενικά προγραμματικά κατευθύνσεις

ΚΕΦ. Β΄: ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

§10. Κυβέρνησις του Λαού, υπέρ του λαού και διά του Λαού. – Η ΕΠΕΚ πιστεύει ότι διά να υπάρξει αληθινή κατοχύρωσις του ελευθέρου δημοκρατικού πολιτεύματος πρέπει τούτο κυρίως να στηρίζεται εις τα ευρύτετα στρώματα του εργαζομένου λαού, τους αγρότας, τους εργάτας, τους μισθωτούς, τους επιστήμονας, τους επαγγελματίαι, τους βιοτέχνας και γενικά εκείνα τα στρώματα του λαού, επάνω εις τα οποία ασκείται η πίεσις της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας (σελ. 14).

§15. Η κατάργησις όλων των ανελεύθερων και αντιδημοκρατικών διατάξεων κύριο μέλημα της ΕΠΕΚ. [...]

§16. Η πλήρης αποκατάστασις των συνδικαλιστικών ελευθεριών. – [...] Διότι αυτά αποτελούν τας επάλξεις, από τας οποίας οι εργαζόμενοι εξορμούν, διά να προασπίσουν τα δίκαια και τα δικαιώματά των και να διευρύνουν τας οικονομικάς και κοινωνικάς κατακτήσεις των, τα οποία επιβουλεύεται η οικονομική ολιγαρχία. Η κατάπνιξις των συνδικαλιστικών ελευθεριών [...] καθυποτάσσει τους εργαζόμενους [...] τους παραδίδει δέσμιους εις την ανεξέλεγκτον της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας διάκρισιν και εις την ανοικτίρμονα εκμετάλλευσίν της [...]

§17. Διοικητική Αποκέντρωσις και Αυτοδιοικήσις. – Βασικήν επίσης πολιτικήν επιδίωξιν της ΕΠΕΚ αποτελεί η πραγματοποίησις του δευτέρου βαθμού της αυτοδιοικήσεως, εν συνδασμώ προς ευρείαν αποκέντρωσιν των κρατικών υπηρεσιών [...] Η έλλειψις εξ άλλου της αυτοδιοικήσεως κατά δεύτερον βαθμόν στερεί τον Λαόν του δικαιώματος να αναλάβει ο ίδιος δ' αρκετών οργάνων του, την διαχείρισιν των τοπικών ζητημάτων και συμφερόντων του [...] της λαϊκής παιδείας, της υγιεινής, της συγκοινωνίας, κ.λπ. [...]

§18. Η εκπαίδευσις. – [...] θα αυξήσει επί πλέον το όριον

αυτής από 6 εις 8 έτη [...] Η εκπαίδευσις θα τεθή, κατ' αυτόν τον τρόπο, εις την διάθεσιν όλων των κοινωνικών στρωμάτων, αντί να είναι, όπως συμβαίνει σήμερα, προνόμιον μόνον των πλουσίων [...]

§19. *Η ισοτιμία των γυναικών.* – Η ΕΠΕΚ υπήρξεν ο πρωτοουργός της χορηγήσεως εις τας Ελληνίδας του δικαιώματος της ψήφου [...] η ΕΠΕΚ είναι αποφασισμένη να διεξαγάγη όλους τους αγώνας, οι οποίοι θα χρειαστούν διά να εξαλειφθεί και το τελευταίον εναπομένον ίχνος ανισότητος μεταξύ των δύο φύλων – και απομένουν ακόμη πολλά [...]

§20. *Η Δικαιοσύνη προσιτή εις τον Λαόν.* – Τέλος η ΕΠΕΚ συναισθάνεται ότι όπως έχει σήμερα η οργάνωσις της απονομής της δικαιοσύνης, αυτή δεν είναι ποσώς προσιτή εις τα ευρέα λαϊκά στρώματα [...]

ΚΕΦ. Δ΄: ΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

§27. *Βάσεις και σκοποί των Μεταρρυθμίσεων.* – [...] θα εκθέσωμεν περαιτέρω τας μεταρρυθμίσεις, τας οποίας προγραμματίζεται η ΕΠΕΚ. Αι μεταρρυθμίσεις αυταί στηρίζονται επί τριών βάσεων: α) την εθνικοποίησιν, β) τον κρατικόν έλεγχον εν συνδυασμώ προς την συμμετοχήν των εργατών εις την διοίκησιν των επιχειρήσεων και γ) την κρατικήν ενίσχυσιν και αποβλέπουσιν εις την άρσιν της καταθλιπτικής πίεσεως, την οποίαν αι ισχυραί οικονομικώς τάξεις ασκούν επί των ασθενεστερών και εις την εξάλειψιν της εκμεταλλεύσεως των εργαζομένων (σελ. 26).

§28. *Εθνικοποιήσις της πίστεως.* – [...]

§29. *Εθνικοποιήσις επιχειρήσεων κοινής ωφελείας.* – [...]

§30. *Εθνικοποιήσις μεγάλων βιομηχανιών.* – [...] Με την εθνικοποίησιν των θα απαλλαγούν και μεγάλοι μάζαι εργατών από την εκμετάλλευσιν την οποίαν υφίστανται σήμερα και θα χειραφετηθούν [...]

§31. *Κρατικός έλεγχος των ανωνύμων εταιρειών.* – [...]

§32. *Συμμετοχή των εργατών εις την Διοίκησιν.* – Η ΕΠΕΚ πιστεύει ότι η συμμετοχή των εργατών εις την διοίκησιν των επιχειρήσεων, εις τας οποίας εργάζονται, θα αποβή εξόχως εξυπηρετική και των συμφερόντων των επιχειρήσεων και των συμφερόντων της κοινωνίας. Οι εργάται, αποτελούντες τον έτερον

των παραγόντων της παραγωγής, με την συμμετοχήν των εις την διοίκησιν των επιχειρήσεων, θα προσφέρουν αληθινά εξόχους υπηρεσίας. Θα συμβάλλουν αποτελεσματικά εις την τελειοποίησιν των παραγομένων προϊόντων, εις την αύξησιν της αποδόσεως, εις την ελάττωσιν του κόστους. Η ΕΠΕΚ, πιστεύουσα εις τα εξαιρετικά αποτελέσματα, τα οποία θα έχει η συμμετοχή των εργατών εις την διοίκησιν των επιχειρήσεων, είναι αποφασισμένη να αγωνισθή διά να την κατακτήσει (σελ. 29).

§35. *Φορολογική ασυδοσία και η φοροδιαφυγή.* – Ιδιαίτέρως είμεθα αποφασισμένοι να καταλύσωμεν το από μακρού κρατούν καθεστώς της φορολογικής ασυδοσίας των μεγάλων επιχειρήσεων και των μεγάλων επιχειρηματιών, ασκούμενον διά της αποκάλυπτου όσον και επαισχύντου ανοχής της φοροδιαφυγής συνέπεια του οποίου είναι η άνευ οίκτου καταδίωξις των μικρών και ασθενών φορολογουμένων [...]

ΚΕΦ. Ε: ΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

§40. *Εργαζόμενη γυναίκα και ανήλικοι.* – [...] Οι όροι της εργασίας πρέπει να της επιτρέπουν όπως εκπληροί την σημαντικήν οικογενειακήν αποστολήν της και να εξασφαλίζουν εις την μητέρα και το παιδί ειδικήν ανάλογον προστασίαν. Η Δημοκρατία οφείλει επίσης να αγρυπνεί διά την προστασίαν της εργασίας των ανηλίκων [...]

§41. *Η κοινωνική αλληλεγγύη.* – [...] πας πολίτης ανίκανος προς εργασίαν και στερούμενος των απαιτητών μέσων ζωής δικαιούται συντηρήσεως και προνοίας παρά της κοινωνίας. Χρέος της Δημοκρατίας αποτελεί να καταστήσει ενεργόν το δικαίωμα τούτο. Ομοίως εν περιπτώσει ατυχήματος, ασθενείας, αναπηρίας, γήρατος, ακουσίας ανεργίας, οι εργάται δικαιούνται προνοίας και εξασφαλίζονται εις αυτούς ανάλογα μέσα προς τας ανάγκας των.

§42. Ιδιαίτεράν εντελώς αξίαν αποδίδει η ΕΠΕΚ εις την προστασίαν της λαϊκής υγείας και ιδίως του βρέφους και του παιδιού [...] (σελ. 32).

[Προγραμματικά κατευθύνσεις – Καταστατικόν, Αθήναι, εκδ. Κωβαίου, 1953]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1950

14 Ιανουαρίου: ίδρυση της ΕΠΕΚ.

4 Φεβρουαρίου: ίδρυση της «Δημοκρατικής Παράταξης».

5 Μαρτίου: βουλευτικές εκλογές (Λαϊκό Κόμμα 18,80%, ΕΠΕΚ 16,44%, Δ.Σ.Κ. 10,67%, Δημοκρατική Παράταξη 9.70%).

1951

30 Μαΐου: παραίτηση Παπάγου. Στρατιωτικό Κίνημα του ΙΔΕΑ.

1 Αυγούστου: ίδρυση της Ε.Δ.Α.

6 Αυγούστου: ο Παπάγος ιδρύει τον «Ελληνικό Συναγερμό».

9 Σεπτεμβρίου: βουλευτικές εκλογές (ΕΠΕΚ 23,49%), Κόμμα Φιλελευθέρων 19,04%, ΕΔΑ 10,57%, Ελληνικός Συναγερμός 36,53%).

21 Δεκεμβρίου: ψηφίζεται το νέο ελληνικό Σύνταγμα.

1952

18 Φεβρουαρίου: επικύρωση από τη Βουλή της συνθήκης για την προσχώρηση στο ΝΑΤΟ.

30 Μαρτίου: εκτέλεση των: Νίκου Μπελογιάννη, Δημήτρη Μπάτση, Νίκου Καλούμενου, Ηλία Αργυριάδη.

16 Νοεμβρίου: εκλογές με πλειοψηφικό σύστημα (Ελληνικός Συναγερμός 49,22% και 247 έδρες, ΕΠΕΚ-Κ.Φ. 34,22% και 51 έδρες).

1953

3 Μαΐου: διάσπαση της ΕΠΕΚ.

7 Μαΐου: ιδρύεται η ΚΥΠ.

26 Ιουλίου: πεθαίνει ο Ν. Πλαστήρας.

1954

- 19 Μαρτίου:* μεγάλες διαδηλώσεις για το Κυπριακό.
17 Αυγούστου: εκτέλεση του Ν. Πλουμπίδη.
20 Αυγούστου: διαδηλώσεις και συγκρούσεις για το Κυπριακό.
14-16 Δεκεμβρίου: διαδηλώσεις εναντίον των ΗΠΑ και της Αγγλίας για την Κύπρο.

1955

- 3 Φεβρουαρίου:* ο Σπ. Μαρκεζίνης ιδρύει το «Κόμμα των Προοδευτικών».
4 Οκτωβρίου: θάνατος του Παπάγου.
5 Οκτωβρίου: ο Μονάρχης δίνει την εντολή στον Κ. Καραμανλή παρακάμπτοντας την ιεραρχία του Συναγερμού (Στεφανόπουλος - Κανελλόπουλος).
6 Οκτωβρίου: κυβέρνηση Καραμανλή.
27-28 Οκτωβρίου: μεγάλες διαδηλώσεις για το Κυπριακό.

1956

- 4 Ιανουαρίου:* ίδρυση της ΕΡΕ.
24 Ιανουαρίου: ιδρύεται η «Δημοκρατική Ένωση» (εκλογική σύμπραξη Κέντρου-Αριστεράς).
14 Φεβρουαρίου: 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ. Στο φως η μυστική έκθεση Χρυστσώφ για τη σταλινική περίοδο.
19 Φεβρουαρίου: βουλευτικές εκλογές (ΕΡΕ 47,38% και 165 έδρες, Δημοκρατική Ένωση 48,15% και 132 έδρες).
9 Μαρτίου: εκτόπιση του Μακάριου – διαδηλώσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη.
15 Μαρτίου: καθαίρεση του Νίκου Ζαχαριάδη από την 6η πλατιά ολομέλεια της Κ.Ε.
9 Μαΐου: άγριες συγκρούσεις για το Κυπριακό στην Αθήνα – τρεις νεκροί διαδηλωτές.

1957

- 31 Μαΐου:* δολοφονείται ο Στέφανος Σαράφης, βουλευτής, τότε, της ΕΔΑ.

1958

- 30 Ιανουαρίου:* ο Μάρκος Βαφειάδης καθαιρείται από το

Π.Γ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ στην 8η ολομέλεια.

11 Μαΐου: βουλευτικές εκλογές με νόμο υπερενισχυμένης αναλογικής (ΕΡΕ 41,16%, ΕΔΑ 24,42%, Κόμμα Φιλελευθέρων 20,67%). Σημαντική επιτυχία της Αριστεράς.

1959

20 Φεβρουαρίου: υπογράφονται οι συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου για το Κυπριακό.

1960

1 Δεκεμβρίου: διαδήλωση-ορόσημο 100.000 οικοδόμων.

1961

19 Σεπτεμβρίου: ίδρυση της Ένωσης Κέντρου.

29 Οκτωβρίου: εκλογές «βίας και νοθείας» (ΕΡΕ 50,81%, Ένωση Κέντρου 33,65%).

14 Νοεμβρίου: κηρύσσεται επίσημα ο «Ανένδοτος Αγώνας».

1962

20 Απριλίου: αιματηρές συγκρούσεις διαδηλωτών-αστυνομίας μετά από απαγορευμένη συγκέντρωση της Ε.Κ.

1963

21 Φεβρουαρίου: η ΕΡΕ καταθέτει πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος.

22 Μαΐου: δολοφονείται ο Γρ. Λαμπράκης στη Θεσσαλονίκη.

3 Νοεμβρίου: εκλογές με νίκη της Ε.Κ. (ΕΡΕ 39,37%, Ε.Κ. 42,04%, ΕΔΑ 14,34%).

9 Δεκεμβρίου: ο Καραμανλής δηλώνει αποχώρηση από την πολιτική.

10 Δεκεμβρίου: ο Κανελλόπουλος αναλαμβάνει αρχηγός της ΕΡΕ.

1964

7 Φεβρουαρίου: θάνατος του Σ. Βενιζέλου.

16 Φεβρουαρίου: εκλογές και μεγάλη νίκη της Ε.Κ. με 52,72% (ΕΡΕ 35,26%, ΕΔΑ 11,80%).

Αύγουστος: ιδρύεται ο ΑΣΠΙΔΑ.

1965

3 Μαρτίου: ο Γ. Παπανδρέου αποκαλύπτει το σχέδιο «Περικλής».

18 Μαΐου: πρώτο δημοσίευμα για ΑΣΠΙΔΑ.

5 Ιουνίου: η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ στο Στρατοδικείο.

13 Ιουλίου: διαγράφεται από την Ε.Κ. ο Π. Γαρουφαλιάς.

15 Ιουλίου: παραίτηση Γ. Παπανδρέου. Πρωθυπουργός, ο Νόβας.

16 Ιουλίου: αποστασία βουλευτών της Ε.Κ.

21 Ιουλίου: μεγάλη διαδήλωση στην Αθήνα. Δολοφονείται ο Σωτ. Πέτρουλας.

20 Αυγούστου: κυβέρνηση Τσιριμώκου – Μεγάλες συγκρούσεις στην Αθήνα.

17 Σεπτεμβρίου: κυβέρνηση Στ. Στεφανόπουλου.

1966

14 Νοεμβρίου: αρχίζει η δίκη του ΑΣΠΙΔΑ.

18 Δεκεμβρίου: μυστική συμφωνία Μονάρχη – Γ. Παπανδρέου – Π. Κανελλόπουλου.

22 Δεκεμβρίου: κυβέρνηση Π. Παρασκευόπουλου.

1967

16 Μαρτίου: καταδίκη 21 αξιωματικών για τον ΑΣΠΙΔΑ.

3 Απριλίου: κυβέρνηση Κανελλόπουλου (ΕΡΕ).

21 Απριλίου: στρατιωτικό πραξικόπημα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΚΚΕ/ΕΔΑ

- 1 Ιουλίου 1941: 6η Ολομέλεια της Κ.Ε.*
(αρχές) Σεπτεμβρίου 1941: 7η Ολομέλεια της Κ.Ε.
(αρχές) Ιανουαρίου 1942: 8η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Δεκέμβριος 1942: Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ
2 Ιουνίου 1943: 9η Ολομέλεια της Κ.Ε.
(αρχές) Ιανουαρίου 1944: 10η Ολομέλεια της Κ.Ε.
2-3 Αυγούστου 1944: Συνεδρίαση της Κ.Ε.
5-10 Απριλίου 1945: 11η Ολομέλεια της Κ.Ε.
25-27 Ιουνίου 1945: 12η Ολομέλεια της Κ.Ε.
1-6 Οκτωβρίου 1945: 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ
Φεβρουάριος 1946: 2η Ολομέλεια της Κ.Ε.
15-17 Απριλίου 1946: Πανελλαδική οργανωτική σύσκεψη του ΚΚΕ
Σεπτέμβριος 1947: 3η Ολομέλεια της Κ.Ε.
28-29 Ιουλίου 1948: 4η Ολομέλεια της Κ.Ε.
30-31 Ιανουαρίου 1949: 5η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Οκτώβρης 1949: 6η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Μάιος 1950: 7η Ολομέλεια της Κ.Ε.
14-15 Οκτωβρίου 1950: Π3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ
15 Οκτωβρίου 1951: 1η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Οκτώβριος 1951: 2η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Νοέμβριος 1952: 3η ευρεία ολομέλεια της Κ.Ε.
Δεκέμβριος 1953: 4η πλατειά ολομέλεια της Κ.Ε.
Μάρτιος 1955: Συνεδρίαση της Κ.Ε. του ΚΚΕ
Δεκέμβριος 1955: 5η Ολομέλεια της Κ.Ε.
15 Μαρτίου 1956: 6η πλατειά ολομέλεια της Κ.Ε. (καθαίρεση Ζαχαριάδη)

- Ιούλιος 1956*: 1η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ
Φεβρουάριος 1957: 7η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Ιανουάριος 1958: 8η Ολομέλεια της Κ.Ε. (καθαίρεση Βαφειά-
δη, διάλυση οργανώσεων του ΚΚΕ)
Αύγουστος 1958: 9η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Νοέμβριος 1958: 10η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Απρίλιος 1959: 11η Ολομέλεια της Κ.Ε.
28 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 1959: 1ο Συνέδριο ΕΔΑ
Ιούνιος 1960: 12η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Οκτώβριος 1960: 13η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Αύγουστος 1961: 14η Ολομέλεια της Κ.Ε. (διαγραφή Μ. Βαφει-
άδη από μέλος του ΚΚΕ)
Αύγουστος 1961: 8ο Συνέδριο του ΚΚΕ
Αύγουστος 1961: 1η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Νοέμβριος 1961: 2η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Μάιος 1962: 3η Ολομέλεια της Κ.Ε.
8-15 Δεκεμβρίου 1962: 2ο Συνέδριο της ΕΔΑ
Φεβρουάριος 1963: 4η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Οκτώβριος 1963: 5η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Ιανουάριος 1964: 6η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Απρίλιος 1964: 7η Ολομέλεια της Κ.Ε.
25-28 Ιουλίου 1964: Α΄ Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη της
ΕΔΑ
Φεβρουάριος 1965: 8η Ολομέλεια της Κ.Ε. Απόφαση για τη σύ-
σταση κομματικών οργανώσεων
Αύγουστος 1965: 9η Ολομέλεια της Κ.Ε.
5-7 Μαρτίου 1966: Β΄ Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη της
ΕΔΑ
Μάρτιος 1967: 10η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Ιούνιος 1967: 11η Ολομέλεια της Κ.Ε.
Φεβρουάριος 1968: 12η «Ευρεία» Ολομέλεια της Κ.Ε. (Διά-
σπαση του ΚΚΕ)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- [1] Επιστολές Κωνσταντίνου - Γ. Παπανδρέου. Στο: «Φως εις την πολιτικήν κρίσιν που συνεκλόνησε την Ελλάδα», ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, Αθήνα, 1965.
- [2] Πλήρη πρακτικά του Συμβουλίου του Στέμματος (ΣτΣ) της 1ης & 2ας Σεπτεμβρίου 1965, ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, Αθήνα, 1965.
- [3] Δίκες της Χούντας: Πρακτικά της δίκης των πρωταιτών 21ης Απριλίου 1967, τόμοι 1-5, εκδ. Δημοκρατικοί Καιροί, Αθήνα, 1975.
- [4] ΕΣΥΕ: Έκθεσις ερεύνης επί των κινήτρων και των συνθηκών μεταναστεύσεως του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών, Αθήνα, 1962.
- [5] Υπουργείον Εσωτερικών: Αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών της 16ης Φεβρουαρίου 1964, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1965.
- [6] Νικολακόπουλος Ηλίας: Επεξεργασία αποτελεσμάτων δημοψηφίσματος 1974, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- [7] ΕΚΛΟΓΕΣ: Αποτελέσματα βουλευτικών εκλογών από το 1926, έρευνες - εκδόσεις Διαλογή, Αθήνα, 1981.
- [8] ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΚΛΟΓΩΝ 1946-1977, εκδ. Διάλογος, Αθήνα, 1981.
- [9] ΕΛΑΒΟΝ: οδηγός εκλογών από το 1961, εκδ. Βέργος, Αθήνα, 1977.
- [10] International Labour Office (ILO): Yearbook of Labour Statistics, Geneva, 1961.
- [11] International Labour Office (ILO): Yearbook of Labour Statistics, Geneva, 1971.
- [12] OECD: Historical Statistics 1960-1986, Paris, 1988.

Β. ΚΟΜΜΑΤΙΚΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ - ΥΛΙΚΑ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (ΔΣΕ)

- [1] *Έτσι άρχισε ο εμφύλιος*. Έκθεση του ΔΣΕ στον ΟΗΕ το Μάρτιο του 1947, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1987.

ΕΘΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ (Ε.Α.)

- [1] *Μια προσπάθεια κι ένας άθλος, το έργο της Εθνικής Αλληλεγγύης Ελλάδος, 1945* [ανατύπωση εκδ. «Να υπηρετούμε το λαό», Αθήνα, 1977].

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ (ΕΘ)

- [1] Σ. Μάξιμου, *πού βαδίζουμε;* Αθήνα, πολιτική βιβλιοθήκη, αρ. 1, 1945, ΕΘ (3).
- [2] *Η Έκθεσις της βρετανικής κοινοβουλευτικής επιτροπής διά την Ελλάδα.* Έκδοση της Πανελληνίας Ομοσπονδίας Δημοκρατικών Συλλόγων, Αθήνα, Νοέμβριος, 1946, ΕΘ (13).

ΕΘΝΙΚΗ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ (ΕΠΕΚ)

- [1] *Προγραμματικά κατευθύνσεις-καταστατικόν,* Αθήνα, εκδ. Κωβαίου, 1953.

ΕΝΙΑΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ (ΕΔΑ)

- [1] *Η Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ,* Ιούλιος 1956, (Αποφάσεις - Εισηγήσεις - Ομιλίες), εκδ. «Νέα Ζωή», Αθήνα, 1956.
- [2] *Το Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ,* 28.11-2.12.1959, (Πρακτικά, Προγραμματική Διακήρυξη, το καταστατικό της ΕΔΑ), 1960, πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, Αθήνα, 1960.
- [3] *Μαύρη Βίβλος. Το εκλογικό πραξικόπημα της 29ης Οκτωβρίου,* ΕΔΑ, Αθήνα, 1962.
- [4] *Το Β΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ,* 1962.
- [5] Πολιτική πρόταση των «πέντε σημείων», *Ελληνική Αριστερά,* τεύχος 31, Φεβρουάριος 1966.
- [6] *Η Β΄ Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη της ΕΔΑ,* Μάρτης, 1966.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ (ΚΕΑ)

- [1] ΚΕΑ: (ΕΑΜ, ΕΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΑΛ., ΕΠΟΝ, Κίνημα Μέσης Ανατολής), τόμος πρώτος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981.
- [2] *Στ' άρματα! Στ' άρματα! Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945,* βλέπε Ζωΐδης Γ & Καΐλας Δ. (1967).
- [3] *Λαϊκή αυτοδιοίκηση και δικαιοσύνη.* Πέντε λαϊκοί κώδικες, εκδ. Αγώνας, Αθήνα, 1975.

ΚΟΜΜΑ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ (ΚΦ)

- [1] *Το πρόγραμμα του κόμματος των Φιλελευθέρων,* συνέδριο 24-27 Ιουνίου, Αθήνα, 1954.

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΔΙΕΘΝΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ (ΚΔΚ)

- [1] *Βασικά ζητήματα του εργατικού κινήματος (Συμβολή στον προγραμματικό προσανατολισμό του)*, εκδ. Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1957 [ανατύπωση 1979].

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΕΛΛΑΔΑΣ (ΚΚΕ)

- [1] *Επίσημα κείμενα*, τόμος πέμπτος 1940-1945, εκδ. ΚΚΕ εσ., Αθήνα, 1974.
- [2] *Το 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ* (τεύχη) εκδ. ΚΕ, Αθήνα, 1945.
- [3] *Η Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη (15-17 Απρίλη 1946)*, έκδοση της ΚΕ, Αθήνα 1946, ανατύπωση στη σειρά Ντοκουμέντα του Ελληνικού Προοδευτικού Κινήματος [ΝΕΠΚ], αριθμός 5.
- [4] *Δέκα χρόνια αγώνες του ΚΚΕ, 1935-1945*, ανατύπωση, Αθήνα, εκδ. Πορεία, 1977.
- [5] *40 Χρόνια Αγώνες [40ΧΑ] 1918-1958*, Επιλογή ντοκουμέντων, Αθήνα, 1964.
- [6] *Το 8ο Συνέδριο του ΚΚΕ (εισηγήσεις, ομιλίες, χαιρετιστήρια, αποφάσεις)*, 1961, Αθήνα, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις.
- [7] *Το 9ο Συνέδριο του ΚΚΕ*, εκδ. της ΚΕ, Αθήνα, 1974.
- [8] *60 χρόνια αγώνων και θυσιών [60ΧΑ]. Χρονικό του ΚΚΕ*, τόμος ΙΙ 1945-1978, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1979.
- [9] *Επίσημα κείμενα*, τόμος έκτος 1945-1949, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.
- [10] *Κομματική επαγρύπνηση (οργάνωση-περιεχόμενο)*, έκδοση ΚΟΜΕΠ 1946, 1947, ανατύπωση σειρά ΝΕΠΚ, αριθμός 14.
- [11] *Δέκα χρόνια πάλης. Προς την 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ (Ζαχαριάδης, Μπαρτζιώτας, Βλαντάς, Γούσιος, Αποφάσεις)*, ανατύπωση, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1978.
- [12] *Η 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ (10-14.10.1950)*, ανατύπωση, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1988.
- [13] *Υλικά της 9ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ* (Αύγουστος 1965), *Νέος Κόσμος*, τεύχος 9, Σεπτέμβρης, 1965.

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΕΛΛΑΔΑΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ (ΚΚΕεσ.)

- [1] Εισήγηση του Γραφείου του ΚΕ του ΚΚΕ στην έκτακτη ολομέλεια του 1969, ΚΟΜΕΠ, φύλλο 1, Ιούνης 1969, σσ. 64-139.
- [2] Το ΚΚΕ και η ΕΔΑ στα χρόνια της δημοκρατικής αντίστασης (1949-1967), περιοδικό *Διάλογος*, φύλλο 1, Γενάρης - Φλεβάρης, 1972.

ΚΝΕ-ΟΔΗΓΗΤΗΣ

- [1] Για το κοινωνικό λαϊκό τραγούδι, 1986.

ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

- [1] *Διακήρυξις της χριστιανικής ενόσεως επιστημόνων*, Αθήναι, 1946.
 [2] *Για μια καινούργια Ελλάδα*, εκδ. «Το ελληνικόν φως», Αθήναι, 1950.

ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

[ΝΕΠΚ]

- [1] Δύο απλά αυτοτελή μαθήματα, ανάπτυπο από την ΚΟΜΕΠ, φ. 43 (11/1945) και 44 (12/1945), ΝΕΠΚ (6).
 [2] *Λαοκρατία και Σοσιαλισμός* (το πρόγραμμα Εθνικής Απελευθέρωσης και της Λαϊκής Δημοκρατίας), έκδοση Ριζοσπάστη, Αθήνα, 1943, ΝΕΠΚ (10).
 [3] *Η λαϊκή δικαιοσύνη και η αυτοδιοίκηση στην Ελεύθερη Ελλάδα*, έκδοση Γενικού Στρατηγείου ΕΛΑΣ, ΠΕΕΑ, ΕΑΜ, 1943-1944, ΝΕΠΚ (19).

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΠΑΝΣΠΟΥΔΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ

(ΠΠΣΠ)

- [1] *Υλικά Ιου μεταδικτατορικού Συνεδρίου*, Αθήνα, Αύγουστος, 1977.

Γ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αβέρωφ-Τοσίτσας Ευ.: *Φωτιά και τσεκούρι: Ελλάς 1946-49 και τα προηγμένα*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1974.

Αγώνας, προβλήματα σύγχρονης πολιτικής: «Η Αντίσταση και το Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο», τεύχος 2, Παρίσι, Φεβρουάριος, 1971.

Αγωνιστής: «ΕΑΜ 34 χρόνια», τεύχος 21, 1-15 Οκτωβρίου, 1979.

Αθανασάτου Γιάννα: «Με αφορμή τον κινηματογράφο», *Ακροβασία*, τεύχος 5, 1987α.

Αθανασάτου Γιάννα: «Με αφορμή τον κινηματογράφο», μέρος β', *Ακροβασία*, τεύχος 6-7, 1987β.

Αθανασιάδης Γιώργης: «Το ΚΚΕ και η εκπαίδευση», *Ελληνική Αριστερά*, τ. 28, Νοέμβριος, 1965.

Αθανασίου Λουκής: *Η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα*, επιστημονικές μελέτες 6, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1984.

Αλεξίου Νίκος: «Πώς φθάσαμε στα Ιουλιανά», φάκελος, *Το Βήμα*, 12 Ιουλίου, 1987.

- Αλιβιζάτος Νίκος: *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.
- Αλιβιζάτος Νίκος: «Καθεστώς έκτακτης ανάγκης και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιατρίδης (επιμ.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Αλτουσέρ Λουί: *Ο Λένιν και η φιλοσοφία*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα, 1972.
- Αλτουσέρ Λουί: *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.
- Αλτουσέρ Λουί: *Για τον Μαρξ*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα, 1978.
- Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς, Εντελμάν: *Συζήτηση για το κράτος*, εκδ. Αγώνας, Αθήνα, 1980.
- Αναγνωστόπουλος Νίκος: *Παράνομος Τύπος (Κατοχή: 1940-1944)*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1960.
- Ανταίος Πέτρος (Στ. Γιαννακόπουλος): *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τόμος πρώτος, 2 μέρη, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1977.
- Ανταίος Πέτρος (Στ. Γιαννακόπουλος): *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, τόμος δεύτερος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1979.
- Άντερσον Πέρι: *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, εκδ. Μαρξιστική Συσπείρωση, Αθήνα, 1985.
- Αντί: «Η κρίση εξουσίας στην Ελλάδα», συζήτηση με τους: Γ. Βέλτσο, Κ. Βεργόπουλο, Γ. Νοταρά, Ν. Πουλαντζά, Α. Στάγκο, Κ. Τσουκαλά, τεύχη 24 και 26-27, Αύγουστος-Σεπτέμβριος, 1975.
- Αντί: «Κ. Καραμανλής - Α. Παπανδρέου. Ήταν από το '67 οι μελλοντικοί "πρωθυπουργοί της Ελλάδος"», τεύχος 87, Δεκέμβριος, 1977.
- Αντί: «Ο άλλος μύθος για τον Σωτήρη Πέτρουλα», τεύχος 209, Ιούνιος, 1982α.
- Αντί: «7 γράμματα του Σωτήρη Πέτρουλα», τεύχος 209, Ιούνιος, 1982β.
- Αντί: «Τα ντοκουμέντα της διαγραφής των Σ. Πέτρουλα και Μ. Παπούλια», τεύχος 209, Ιούνιος, 1982γ.
- Αξελός Λουκάς: *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1984.
- Αποστόλου Λευτέρης: *Η παρωδία της δίκης των δοσιλόγων και η αυτοκαταδίκη της δεξιάς*, εκδ. Οργανισμός ο Ρήγας, Αθήνα, 1945.
- Αποστόλου Λευτέρης: *Τι Παπάγος, τι Πλαστήρας. Η ιστορία ενός συνθήματος και οι μεταμορφώσεις του*, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1985.
- Αράπης Φώτης (επιμ.): *Ο άγνωστος πόλεμος της «Χ»*, εκδ. Μάχη, Αθήνα, 1988.
- Αρσενίου Λάζαρος: *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, δύο τόμοι, Λάρισα, 1977.

- Artous A. & Bensaid D.: «Ζητήματα στρατηγικής στη Δύση», *Μαρξιστική Συνσπείρωση*, τεύχος 17, Ιούνης-Ιουλής, 1988.
- Baerentzen Lars: «Η λαϊκή υποστήριξη του ΕΑΜ στο τέλος της κατοχής», *Μνήμων*, τόμος ένατος, 1984.
- Βάης Πολυχρόνης: «Η στάση και ο ρόλος της αστικής τάξης και των κομμάτων της στην κατοχή», στο ΣΙΕΑ, 1985.
- Βαλαβάνη Νάντια: «Η Εθνική Αντίσταση και το κίνημα της νεολαίας σήμερα», στο ΣΙΕΑ, 1985.
- Βασιλική Χωροφυλακή: *Τι πρέπει να γνωρίζομεν διά το ΚΚΕ*, εκδ. Αρχηγείου Βασιλικής Χωροφυλακής, τμήμα Εθνικής Ασφάλειας, Αθήνα, 1957.
- Βαφειάδης Μάρκος: «Σημείωμα στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ στις 15 Νοέμβρη», στο Δημητρίου (1975α), σσ. 19-28, 1948.
- Βεγλερής Φαίδων: *Ιουλιανά 1965-1966*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1966.
- Βενετσανόπουλος Βασίλης: «Ο ΕΛΑΣ και το έργο του», στο ΕΑ, 1982.
- Bensaid Daniel: «Στρατηγική και κόμμα», *Θέσεις*, τεύχος 26, Γενάρης-Μάρτης, 1989.
- Βεργίδης Νίκος: *Η συνωμοσία της σιωπής*, εκδ. Arcadia, Αθήνα, 1987.
- Βεργόπουλος Κώστας: «Το προστατευτικό κράτος και οι κοινωνικές συμμαχίες. Η ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο 1945-1952», *Αντί*, τεύχος 66, Μάρτιος, 1977.
- Βεργόπουλος Κώστας: «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1952», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιατρίδης (επιμ.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Βερναρδάκης Χ. & Μαυρή Γ.: «Η έννοια της σχέσης εκπροσώπησης», *Θέσεις*, τεύχος 18, Ιανουάριος-Μάρτιος, 1987α.
- Βερναρδάκης Χ. & Μαυρή Γ.: «Τα κοινωνικά μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Από το ΕΑΜ στη μεταπολίτευση», *Θέσεις*, τεύχος 20, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 1987β.
- Βερναρδάκης Χ. & Μαυρή Γ.: «Τα κοινωνικά μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Από το ΕΑΜ στη μεταπολίτευση», μέρος Β', *Θέσεις*, τεύχος 21, Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 1987γ.
- Βερναρδάκης Χ. & Μαυρή Γ.: «Από τη "Λαοκρατία" στην "Αλλαγή"», *Θέσεις*, τεύχος 22, Ιανουάριος-Μάρτιος, 1988α.
- Βερναρδάκης Χ. & Μαυρή Γ.: «Το Κέντρο ή η διαρκής πόλωση της πολιτικής σκηνής, 1950-1967», *Θέσεις*, τεύχος 23-24, Απρίλιος-Σεπτέμβριος, 1988β.

- Βερναρδάκης Χ. & Μαυρή Γ.: «Ιουλιανά 1965: Ο“ελληνικός Μάης”», *Θέσεις*, τεύχος 26, Ιανουάριος-Μάρτιος, 1989.
- Βιάλε-Ντελ Καρία-Γκιγιεμπώ: *’68 η παγκόσμια έκρηξη*, εκδ. Κομμούνια, Αθήνα, 1984.
- Βίρβος Κώστας: *Μια ζωή τραγούδια. Αυτοβιογραφία*, εκδ. Ντέφι, Αθήνα, 1985.
- Βλαντάς Δημήτρης: *Τραγωδία του ΚΚΕ, 1950-1967*, τόμος τέταρτος, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1976.
- Βλαντάς Δημήτρης: *Εμφύλιος Πόλεμος 1945-1949*, γ’ τόμος, α’ ημίτομος, εκδ. Γραμμή, Αθήνα, 1979.
- Βλαντάς Δημήτρης: *Εμφύλιος Πόλεμος 1945-1949*, γ’ τόμος, β’ ημίτομος, εκδ. Γραμμή, Αθήνα, 1981.
- Βλάχος Άγγελος: *Μια φορά κι ένα καιρό ένας διπλωμάτης*, 5 τόμοι, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1986.
- Βούλτεψης Γιάννης: «Ανοιξαμε τον φάκελλο της αποστασίας του 1965», περιοδικό *Επίκαιρα*, τεύχη 24ης Ιουνίου και 1ης Ιουλίου, 1976.
- Βούλτεψης Γιάννης: *Η πολιτική διαθήκη του Γ. Παπανδρέου και η αντίσταση του Ανδρέα*, εκδ. Ισοκράτης, Αθήνα, 1985.
- Βουρνάς Τάσος: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας – ο εμφύλιος*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα, 1981.
- Βουρνάς Τάσος: *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα, 1983.
- Γατόπουλος Δημ.: *Ιστορία της κατοχής*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, χ.χ.
- Γιανναράς Χρήστος: *Ορθοδοξία και Δύση. Η Θεολογία στην Ελλάδα σήμερα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1979.
- Γιαννόπουλος Γ. & Clogg R. (επιμ.): *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, συλλογικό, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1976.
- Γιάννου Μίνα: «Κομματική οικοδόμηση στις γυναίκες», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 24, Ιούλης, 1965.
- Γλέζος Μανώλης: «Ο Παλμίρο Τολιάτι για τον Ενιαίο Φορέα της Αριστεράς», συνέντευξη για τη συνάντηση Τολιάτι-ΚΚΕ, εφημερίδα *Σχεδιά*, φύλλο 2, Ιούνιος, 1986.
- Γληνός Δημήτρης: «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», 1942 [ανατύπωση, εκδόσεις Στοχαστής 1975, εκλεκτές σελίδες, τόμος 4].
- Γουντχάουζ Κρις: *Καραμανλής, ο ανορθωτής της ελληνικής δημοκρατίας*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1982.
- Γουντχάουζ Κρις: *Η άνοδος και η πτώση των συνταγματαρχών*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, χ.χ.

- Γούσιας Γιώργης: *Οι αιτίες για τις ήττες – τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής αριστεράς*, 2 τόμοι, Αθήνα, εκδ. «Να υπηρετούμε το λαό», χ.χ.
- Γρηγοριάδης Σόλωνας: *Δεκέμβρης – εμφύλιος 1944-1949. Συνοπτική ιστορία*, εκδ. Καπόπουλος, Αθήνα, 1984.
- Γρηγοριάδης Σόλωνας: *Ο εμφύλιος 1946-1949*, δύο τόμοι, σειρά τα «Φοβερά Ντοκουμέντα», εκδ. Φυντράκης, Αθήνα, 1979.
- Γρηγοριάδης Φοίβος: *Ιστορία του εμφυλίου πολέμου 1945-49 (το δεύτερο αντάρτικο)*, τόμοι 4, εκδ. Καμαρινόπουλος, Αθήνα, χ.χ.
- Γρηγορόπουλος Θεόδωρος: *Από την κορυφή του λόφου, αναμνήσεις και στοχασμοί*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1966.
- Crocket J.: *Δαπάναι Καταναλώσεως και εισοδήματα εν Ελλάδι, Οικονομικά μονογραφία*, 17, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1970.
- Δαλαβάγγας Γιώργος: «Τα Ιουλιανά γεγονότα και τα καθήκοντά μας», πολυγραφημένο κείμενο, εκδ. Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδας (τροτσκιστές), Αθήνα, 1965.
- Δαμιανάκος Στάθης: «Εκλογική και κοινωνική φυσιογνωμία των Αθηνών κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία», *Επιστημονική Σκέψη*, τεύχος 3, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, 1981.
- Δασκαλάκης Απόστολος: *Ιστορία της ελληνικής χωροφυλακής 1936-1950*, δύο τόμοι, εκδ. Αρχ. Χωροφυλακής, Αθήνα, 1973.
- Δαφνής Γρηγόριος: *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, Αθήνα, 1972.
- Δημητρίου Πάνος: «Ομιλία στην 9η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ», Αύγουστος 1965, στο Δημητρίου (1975α), 1965.
- Δημητρίου Πάνος: *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, 2 τόμοι, Αθήνα, εκδ. Πολιτικά Προβλήματα, 1975α.
- Δημητρίου Πάνος: *Παραλείπόμενα της διάσπασης*, Αθήνα, εκδ. Ηριδανός, 1975β.
- Διαμαντόπουλος Άγγελος: «Τα επιστημονικά Συνέδρια», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 33-34, Απρίλης-Μάης, 1966α.
- Διαμαντόπουλος Άγγελος: «Κομματικά προβλήματα για το επιστημονικό μας δυναμικό», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 35-36, Ιούνιος-Ιούλιος, 1966β.
- Διάλογος*: «Επισκόπηση ντοκουμέντων του ΚΚΕ και της ΕΔΑ (1949-1967)», περιοδικό του ΚΚΕ εσ., φύλλο 1, Γενάρης-Φλεβάρης, 1972α.
- Διάλογος*: «Το ΚΚΕ και η ΕΔΑ στη δημοκρατική αντίσταση. Η Δημοκρατική Αντίσταση από το τέλος του εμφυλίου πολέμου ως την

- επιβολή της δικτατορίας (1949-1967)», περιοδικό του ΚΚΕεσ., φύλλο 1, Γενάρης-Φλεβάρης, 1972β.
- Δουατζής Γιάννης: *Οι ταγματασφαλίτες*, εκδ. Τολιδή, Αθήνα, χ.χ.
- Δρακόπουλος Μπάμπης: «Η οικοδόμηση των οργανώσεων βάσης», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 14, Σεπτέμβρης, 1964α.
- Δρακόπουλος Μπάμπης: «Η μάχη για την οικοδόμηση του κόμματος», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 17, Δεκέμβρης, 1964β.
- Δρακόπουλος Μπάμπης: «Η Β΄ Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 32, Μάρτης, 1966.
- Δρίτσιος Θωμάς: *Από το Γράμμα στην πολιτική προσφυγιά*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα, 1983.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ): *25 χρόνια λειτουργίας*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1986.
- ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ: «Κάλπη είναι και γυρίζει», *Αντί*, τεύχος 291, Ιούνιος, 1985.
- Ελευθερίου Λ.: «Γράμμα στην ΚΕ του ΚΚΕ, 18.10.1956», στο Δημητρίου (1975α), 1956.
- Ελευθερίου Λ.: *Συνομιλίες με το Νίκο Ζαχαριάδη*, Αθήνα, εκδ. Κένταυρος, 1986.
- Ελεφάντης Άγγελος: *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 1976α.
- Ελεφάντης Άγγελος: «ΕΑΜ: ιστορία και ιδεολογία. Προϋποθέσεις για μια επιστημονική θεώρηση του ΕΑΜ», *Ο Πολίτης*, τεύχος 5, Σεπτέμβρης 1976β.
- Ελεφάντης Άγγελος: «Το συνέδριο του ΚΚΕ εσωτερικού και η ελληνική Αριστερά», *Ο Πολίτης*, τεύχος 3-4, Ιούλιος-Αύγουστος, 1976γ.
- Ελεφάντης Άγγελος: «Η “διαθήκη” του Ζαχαριάδη», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεύχος 66, 1986.
- Επιθεώρηση Νέας Αριστεράς*: «Αφιέρωμα στο Σωτήρη Πέτρουλα», τεύχος 8, Ιούλης, 1976.
- Etudes Dominique: *Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1949*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1970.
- Ζαφειρόπουλος Δημήτριος: *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945-1949*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1956.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Τελικός λόγος στη 12η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (Ιούνιος 1945), στο ΚΚΕ [4] σελ. 293 κ.ε., 1945α.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Εισήγηση στο 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ, στο «Το 7ο

- Συνέδριο του ΚΚΕ» τεύχος Γ΄, εκδ. της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα. Αναδημοσίευση στη σειρά ΝΕΠΚ, 17, 1945β.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Τελικός λόγος στο 7ο Συνέδριο, όπ.π., 1945γ.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Εισήγηση στη 12η ολομέλεια, στο ΚΚΕ [4], σελ. 267 κ.ε., 1945δ.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Λόγος πάνω στο πρόγραμμα, στο ΚΚΕ [2], 1945ε.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Λόγος στην Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη (15-17.4), στο ΚΚΕ [3], 1946.
- Ζαχαριάδης Νίκος: «Όλοι στ' άρματα. Όλα για τη νίκη!», στο ΝΖ (1953), 1948.
- Ζαχαριάδης Νίκος: «Καινούργια κατάσταση – καινούργια καθήκοντα», στο ΝΖ (1953), 1949.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Λόγος στην 7η Ολομέλεια (1950), στο ΝΖ (1953), 1950α.
- Ζαχαριάδης Νίκος: *Δέκα χρόνια πάλης*, ανατύπωση, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1978, 1950β.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Εισήγηση στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ (1950), όπ.π., 1950γ.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Τελικός λόγος στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, στο ΝΖ (1953), 1950δ.
- Ζαχαριάδης Νίκος: Λόγος στη 2η Ολομέλεια της ΚΕ της ΚΚΕ του ΚΚΕ, στο ΝΖ (1953), 1951.
- Ζαχαριάδης Νίκος: *Τα προβλήματα καθοδήγησης στο ΚΚΕ*, ανατύπωση, εκδ. Πορεία, (Αθήνα 1978), 1952.
- Ζαχαριάδης Νίκος: *Συλλογή κειμένων*, έκδοση ΚΕ του ΚΚΕ, ανατύπωση 1987 από τον Γιάννη Καρούλα με τίτλο «*Νίκος Ζαχαριάδης*» (ΝΖ), 1953.
- Ζαχαριάδης Νίκος: *Προβλήματα της κρίσης του ΚΚΕ*, ανατύπωση, εκδ. λαϊκής εξουσίας (1978) και Γλάρος, Αθήνα, 1987, με τίτλο «*Η παράνομη προσούρα του ΝΖ*», 1962.
- Ζέβγος Γιάννης: Εισήγηση στη 10 ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, Γενάρης. Δημοσιεύεται στο ΚΚΕ [4], 1944.
- Ζέβγος Γιάννης: *Η λαϊκή αντίσταση του Δεκέμβρη και το νεοελληνικό πρόβλημα*, εκδ. Ο Ρήγας, Αθήνα, 1945.
- Ζέη Άλκη: *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1987.
- Ζενεβουά Μωρίς: *Η Ελλάδα του Καραμανλή*, Αθήνα, 1972.
- Ζέπος Δημήτριος: *Λαϊκή δικαιοσύνη*, (β΄ έκδοση), εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1986.
- Ζήλιας Σ., Ιερεμίας Α., Καρατζάς Χρ.: *Ιστορία του φοιτητικού μας κινή-*

- ματος, εκδ. Νέο Φοιτητικό Κίνημα, Αθήνα, 1975.
- Ζητήματα του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Συλλογικό κείμενο της κομματικής οργάνωσης Παρισίου του ΚΚΕ εσωτερικού που συζητήθηκε από το Δεκέμβρη 1973 μέχρι τον Μάρτη 1974. Τετράδια του Αγώνα, ν.1., 1974.
- Ζιάγκος Νίκος: *Νέες σελίδες από τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, δύο τόμοι, εκδ. Σόκολη, Αθήνα, 1986.
- Ζωγράφος Ζήσης: «Το 7ο Συνέδριο και τα οργανωτικά προβλήματα», *ΚΟΜΕΠ*, τεύχος 43, Νοέμβρης, 1945.
- Ζωϊδης Γ. & Καΐλας Δ. κ.ά.: «Στ' άρματα! Στ' άρματα!», χρονικό της εθνικής αντίστασης 1940-1945, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, ανατύπωση εκδ. οίκος «Γνώσεις», Αθήνα, 1967.
- Ηλιόπουλος Σταύρος: «Η πολιτική κρίση και ο Βασιλεύς», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 25-26, Αύγουστος-Σεπτέμβριος, 1965.
- Ηλιού Ηλίας: «Κατάσταση και προβλήματα της Ελλάδος το καλοκαίρι του 1964», στο Δημητρίου 1975α, 1964.
- Ηλιού Ηλίας: *Η κρίση εξουσίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1966.
- Ηλιού Ηλίας: Γράμμα στην εφημερίδα Αυγή 16.2.1975, στο Δημητρίου (1975α), 1975.
- Ηλιού Ηλίας: *Πολιτικά κείμενα 1974-1976*, εκδ. Διογένης, Αθήνα, 1977.
- Θανασέκος Γιώργος: Παρέμβαση στο [ΕΑ], 1982.
- Θεμέλιο: *Α' εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1966.
- Θεμέλιο: *Μαρξισμός και επιστήμη*, Β' εβδομάδα σύγχρονης σκέψης, β' έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1974.
- Θεοδωράκης Μίκης: Συνέντευξη στην Κατερίνα Μαρτέν, στο Μαρτέν (1984), παράρτημα, σσ. 233-251, 1984.
- Θεός Κώστας: *Εργατικά Συνδικάτα, η πάλη τους ενάντια στο φασισμό*, εκδ. «εργατικής», ανατύπωση εκδ. Ειρήνη, Αθήνα, 1947.
- Θεοτοκάς Γιώργος: *Η εθνική κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1966.
- Θεοτοκάς Γιώργος: *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμος Α', εκδ. Εστία, Αθήνα, 1967.
- Θεοτοκάς Γιώργος: *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμος Β', εκδ. Εστία, Αθήνα, 1979.
- Θεοτοκάς Γιώργος: *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ.
- Θερμός Ηλίας: «Εκλογές και πολιτική σύγκρουση», *Επιστημονική Σκέψη*, τεύχος 4, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, 1981.

- Ιατρίδης Ι.Ο.: *Εξέγερση στην Αθήνα*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1973.
- Ιατρίδης Γιάννης (επιμ.): *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Ιατρίδης Γιάννης: «Εμφύλιος Πόλεμος 1945-1949: εθνικοί και διεθνείς παράγοντες», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιατρίδης (επιμ.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Ιωαννίδης Γιάννης: Λόγος στην Πανελλαδική Οργανωτική Σύσκεψη (15-17.4), στο ΚΚΕ [3], 1946.
- Καβουριάρης Μάκης: «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», στο Νικολινάκος 1974α, 1974.
- Κακλαμάνης Γεράσιμος: *Ανάλυση της νεοελληνικής αστικής ιδεολογίας*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, χ.χ. επανέκδοση εκδ. Ροές, 1989.
- Κανελλόπουλος Ν.Κ.: *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα, προσδιοριστικοί παράγοντες*, ΚΕΠΕ, επιστημονικές μελέτες, αρ. 22, Αθήνα, 1986.
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης: *Ιστορικά δοκίμια*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1975.
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης: «Εγώ δεν θα έθετα ποτέ θέμα Σαρτζετάκη», *Ελευθεροτυπία*, 11 Ιουνίου, 1985.
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης: «Πολιτική και κοινωνία στη νεότερη Ελλάδα», ανέκδοτη συνέντευξη, *ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ*, τεύχος 1, εκδ. Παπαζήση, Ιανουάριος-Μάρτιος, 1988.
- Κανελλόπουλος Σταύρος: «Η ίδρυση και το έργο του ΕΑΜ», στο [ΕΑ], 1982.
- Καράγιωργας Σ. - Κασιμάτη Κ. - Πανταζίδης Ν.: *Έρευνα για τη σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1988.
- Καραμανλής Κωνσταντίνος: Συνέντευξη στο Δ. Χρονόπουλο, 17 Μαΐου 1966, στο Χρονόπουλος (1982), 1982.
- Καραμανλής Κωνσταντίνος: Επιστολή στον Κ. Τσάτσο, 12 Απριλίου 1967. Στο: Κατερίνα Δασκαλάκη, «Άγνωστη επιστολή Καραμανλή 10 ημέρες προ της Δικτατορίας. “Εάν ο τόπος οδηγηθεί σε εκτροπή...”». *Μεσημβρινή*, 1988 (:).
- Καραμπελιάς Γιώργος: «Μετά 20 έτη», στο Λιβιεράτος & Καραμπελιάς (1985), 1985.
- Καραμπελιάς Γιώργος: «Η εποχή του Γκεβέρα», *Σχολιαστής*, τεύχος 55, Οκτώβριος, 1987.

- Καραντινός Δημήτρης: «Η κατάσταση της φτώχειας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 56, 1985.
- Καραποστόλης Βασίλης: *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1983.
- Καράς Ηλίας: «ΝΔ η ανατομία ενός κόμματος», *Αντί*, τεύχος 42, Απρίλιος 1976.
- Καράς Ηλίας: «Η Αριστερά και οι εκλογές», *Αντί*, τεύχος 72, 1977α.
- Καράς Ηλίας: «Οι εκλογές και η Αριστερά», *Αντί*, τεύχος 81, Οκτώβριος, 1977β.
- Καράς Ηλίας: «Το αποτέλεσμα των εκλογών και η Αριστερά», *Αντί*, τεύχος 87, Δεκέμβριος, 1977γ.
- Καράς Ηλίας: «Μία πρώτη γνωριμία με το σημερινό “άγνωστο” ΠΑΣΟΚ», *Αντί*, τεύχος 89, Δεκέμβριος, 1977δ.
- Καράς Νίκος: «Η οργάνωση βάσης», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 23, Ιούνης, 1965α.
- Καράς Νίκος: «Για μια ανανέωση των στελεχών του κόμματος», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 28, Νοέμβριος, 1965β.
- Καράς Νίκος: «Το ΚΚΕ και η ΕΔΑ στα χρόνια της δημοκρατικής αντίστασης 1950-1967», ΚΟΜΕΠ, τεύχος 1, 1973.
- Καράς Νίκος: «Το ελληνικό '68. Πολιτική κατάσταση», *Σχολιαστής*, τεύχος 60, Φεβρουάριος 1988α.
- Καράς Νίκος: «Το ελληνικό '68. Πολιτική κατάσταση» (μέρος Β'), *Σχολιαστής*, τεύχος 61, Φεβρουάριος 1988β.
- Καράς Σταύρος: «Γράμμα στην Κ.Ε. του ΚΚΕ, 25/11/1966», στο Δημητρίου (1975α), 1966.
- Καράς Σταύρος: Ομιλία στη 10η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ (Δεκεμβρης 1966 - Γενάρης 1967), στο Δημητρίου (1975α), 1967.
- Καράς Σταύρος: *Πολιτικοί προβληματισμοί*, συλλογή άρθρων, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1975.
- Καράς Σταύρος: *Ιδεολογία και πολιτική στο ΚΚΕ εσωτερικού*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1978.
- Κασάπης Βαγγέλης: *Στον κόρφο της Γκύμπρενας*, δύο τόμοι, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1977.
- Κασιμάτης Γ., Πετρίδης Π., Σιδεράτος Α.: *Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968)*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1988.
- Κατηφόρης Γιώργος: *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, δοκίμια, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1975.
- Κατηφόρης Γιώργος: «Εθνικά και ταξικά στοιχεία στην πολιτική του ΚΚΕ», *Αντί*, τεύχος 271, Σεπτέμβριος, 1984.

- Κατσανέβας Θόδωρος: *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1981.
- Κατσανέβας Θόδωρος: *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα*, εκδ. ΚΕΠΕ, Επιστημονικές Μελέτες 2, Αθήνα, 1983.
- Κατσαρός Στέργιος: «Ο Τσε στην Ελλάδα». Συνέντευξη στο περιοδικό *Σχολιαστής*, τεύχος 55, Οκτώβριος 1987, σσ. 8-9, 1987.
- Κατσούλης Γιώργος: *Ιστορία του ΚΚΕ*, 7 τόμοι, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1978.
- Κατσούλης Γιώργης: «Το Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ) και ο ρόλος του», στο [ΕΑ], 1982.
- Κατσούλης Γιώργης: «Οι μαζικές αντιστασιακές οργανώσεις στην περίοδο της εχθρικής κατοχής», στο [ΣΙΕΑ], 1985.
- Κάτρης Γιάννης: *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1974.
- Κατσής Δημήτρης: *Το ημερολόγιο ενός ανάρτη του ΔΣΕ 1946-1949*, τόμος πρώτος, εκδ. του ιδίου, Αθήνα, 1990.
- Κέδρος Ανδρέας: *Η ελληνική αντίσταση 1940-1944*, 2 τόμοι, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών (ΚΜΕ), *Η ΕΑΜική αντίσταση* [ΕΑ], επιστημονικό συμπόσιο, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών (ΚΜΕ), *Συμπόσιο για την ιστορία της Εθνικής Αντίστασης* [ΣΙΕΑ], εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1985.
- Κεπέσης Νίκανδρος: «Τα τρία κρίσιμα οργανωτικά προβλήματα του κόμματος», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 31, Φεβρουάριος, 1966.
- Κοκλάνης Θεόδωρος: «Το Α΄ Ιδρυτικό Συνέδριο της Δ.Ν.Λ.», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 23, Ιούνιος, 1965.
- Κολιγιάννης Κώστας: Εισήγηση στην 8η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, στο Δημητρίου (1975α), 1965.
- Κολιγιάννης Κώστας: Εισήγηση στη 10η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, στο Δημητρίου (1975α), 1967.
- Κόλλιας Κωνσταντίνος: *Βασιλεύς και Επανάστασις 1967*, εκδ. του ιδίου, 2η έκδοση, Αθήνα, 1984.
- Κομνηνού Μαρία: «Αγρότες και πολιτική: Η πολιτική πρακτική των αγροτών σε δυο νομούς: Αιτωλοακαρνανία και Καβάλα 1952-1964», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 11, Ιούλιος, 1981.
- Κορέσης Α.Κ.: *Γεώργιος Παπανδρέου, η ζωή του*, εκδ. Καμαρινόπουλος, 2η έκδοση, Αθήνα, 1984.
- Κοριζής Χαρίτων: *Το αυταρχικό καθεστώς 1967-1974*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1975.

- Κουκουλές Γιώργος: «Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και ο Μύθος του Σίσυφου (1963-1967)», *Εργασία*, τεύχος 7, Φεβρουάριος, 1985.
- Κουκουλές Γιώργος: «Ο σιδηρούς νόμος του διορισμού προσωρινών διοικήσεων στη ΓΣΕΕ», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, τεύχος 27, Μάρτιος, 1987.
- Κουκουλές Γιώργος: «Το συνδικαλιστικό κίνημα που ποτέ δεν υπήρξε», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 1765, Μάρτιος, 1988.
- Κούσουλας Δημήτριος: *ΚΚΕ, τα πρώτα τριάντα χρόνια 1918-1949*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1987.
- Κούσουλας Δημήτριος: *Πολιτικές ευθύνες 1967-1974*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1988.
- Κούνδουρος Σ. Ρούσος: *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1978.
- Κράνης Α.: «Από τον κοινοβουλευτισμό στη στρατιωτική δικτατορία», *Περιοδικό Αγώνας* (Παρισιού), τεύχος 3, Οκτώβριος, 1972.
- Κύρκος Λεωνίδα: «Μια νέα εθνική αφετηρία», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 31, Φεβρουάριος, 1966.
- Κύρκος Λεωνίδα: «Οι πολιτικές δυνάμεις σήμερα: Η Αριστερά», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 35-36, Ιούνιος-Ιούλιος, 1966.
- Κύρκος Λεωνίδα: «Οι πολιτικές δυνάμεις την παραμονή του πραξικοπήματος ήταν αποπροσανατολισμένες», *ΚΟΘΕΠ*, τεύχος 17, 1977.
- Κύρκος Μιχαήλ: *Το αυλικό πραξικόπημα και το καθεστωτικό*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1965.
- Κωτσάκης Σπύρος (Νέστορας): *Δεκέμβρης 1944 στην Αθήνα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986.
- Κωφός Ευάγγελος: «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα 1936-1944*, Φλάισερ & Σβορώνος (επιμ.), εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα, 1989.
- Λάδης Φώντας: *Ιουλιανά 1965. 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα, 1985.
- Λάζαρης Βασίλης: *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τόμος τέταρτος, 1945-1955, εκδ. Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα, 1990.
- Λαζαρίδης Δημήτρης: «Κριτική διαφόρων εχθρικών και λαθεμένων απόψεων για την εθνική αντίσταση», στο [ΣΙΕΑ], 1985.
- Λάζος Χρήστος: *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1987.

- Laclau Ερνέστο: *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, 1983.
- Λαμπρινός Γιώργης: *Η μοναρχία στην Ελλάδα*, ανατύπωση, εκδ. Μπάνρον, Αθήνα, 1945.
- Λαμπρούλιας Στάθης: «Η ίδρυση της Ένωσης Κέντρου, 1961», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 30, Μάιος, 1987.
- Λειβαδιώτης Δημήτρης: «Οι διανοούμενοι και η δικτατορία», ΚΟΜΕΠ, τεύχος 9, Δεκέμβρης 1970.
- Λένιν Β.Ι.: *Άπαντα*, 55 τόμοι, 5η ρωσική έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1980-1985.
- Λένιν Β.Ι.: «Σχετικά με την εκτίμηση της τρέχουσας κατάστασης», *Άπαντα*, τόμος 17, 1908.
- Λένιν Β.Ι.: «Τα πολιτικά κόμματα στη Ρωσία», *Άπαντα*, τόμος 21, Μάιος, 1912.
- Λένιν Β.Ι.: «Η πρωτομαγιά του επαναστατικού προλεταριάτου», *Άπαντα*, τόμος 23, 1913.
- Λένιν Β.Ι.: «Η χρεωκοπία της II Διεθνούς», *Άπαντα*, τόμος 26, 1915.
- Λένιν Β.Ι.: «Τα αποτελέσματα της συζήτησης για την αυτοδιάθεση», *Άπαντα*, τόμος 30, 1916.
- Λένιν Β.Ι.: «Ο Αριστερισμός, παιδική αρρώστια του κομμουνισμού», *Άπαντα*, τόμος 41, 1920.
- Λεοντάρης Βύρων: *Η ποίηση της ήττας*, εκδ. Έρασμος, Αθήνα, 1983.
- Λεονταρίτης Γιώργος: *Ηλίας Τσιριμώκος, αποστάτης ή μάρτυρας;*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 1977.
- Λεοντίδου Λίλα: *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, εκδ. πολιτιστικό τεχνολογικό ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1989.
- Λιβιεράτος Δ. & Καραμπελιάς Γ.: *Ιουλιανά '65, η έκρηξη των αντιθέσεων*, εκδ. Κομμούνα, Αθήνα, 1985.
- Λιναρδάτος Σπύρος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Α', 1949-1952, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1977.
- Λιναρδάτος Σπύρος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Β', 1952-1955, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978α.
- Λιναρδάτος Σπύρος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Γ', 1955-1961, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978β.
- Λιναρδάτος Σπύρος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Δ', 1961-1964, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986α.
- Λιναρδάτος Σπύρος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Ε', 1964-1967, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986β.

- Λ.Κ.Οδ.: «Γιατί πέρασε το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου;», περιοδικό *Διάλογος* ΚΚΕεσ., φύλλο 1, Γενάρης-Φλεβάρης, 1972.
- Μαθιόπουλος Βάσος: *Η ελληνική αντίσταση (1941-1944) και οι «σύμμαχοι»*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1977.
- Μακρής Ορέστης: *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985.
- Μαλτέζος Γεράσιμος (Τζουμερκιώτης): *ΔΣΕ, Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1984.
- Μάνεσης Αριστόβουλος: «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», στο *Temps Modernes* (1986), 1986.
- Μανούσκακας Γιάννης: *Εμφύλιος, στη σκιά της Ακροναυπλίας*, Αθήνα-Γιάννινα, εκδ. Δωδώνη, 1986.
- Μανουσάκης Γιάννης: «Αποστασία, οι συνωμότες είχαν στόχο τον Αντρέα Παπανδρέου», συνέντευξη στον Γ. Δημαρά, *Τα Νέα*, 14 Ιουλίου, 1985.
- Μάξιμος Σεραφεΐμ: *Πού βαδίζουμε;*, Πολιτική Βιβλιοθήκη, αριθμ. 1, Αθήνα, 1945 [ανατύπωση ΕΘ (3)].
- Μάξιμος Σεραφεΐμ: Γράμμα προς το ΠΓ του ΚΚΕ, *Αντί*, τεύχος 75, (Ιούλιος 1977), 1950.
- Μάξιμος Σεραφεΐμ: *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1975.
- Μάξιμος Σεραφεΐμ: Αφιέρωμα, *Αντί*, τεύχος 75, Ιούλιος, 1977.
- Μάργαρης Νίκος: *Ιστορία της Μακρονήσου*, 2 τόμοι, Αθήνα, εκδ. Δωρικός, 1982.
- Μαργαρίτης Γιώργος: «Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την απελευθέρωση», *Μνήμων*, ένατος τόμος, Αθήνα, 1984.
- Μαργαρίτης Γιώργος: «Εμφύλιες διαμάχες στην κατοχή (1941-1944): αναλογίες και διαφορές», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα 1936-1944*, Φλάισερ & Σβορώνος (επιμ.), εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα, 1989.
- Μαρξ Καρλ: «Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850», *Διαλεχτά Έργα*, τόμος Α', εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ, [1850] χ.χ.
- Μαρξ Καρλ: *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1976α.
- Μαρξ Καρλ: *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, [1852] 1976β.
- Μαρξ Κ. & Έγκελς Φ.: *Επανάσταση και αντεπανάσταση στη Γερμανία*, εκδ. Στόχοι, Αθήνα, [1852] 1973.
- Μαρξ Καρλ: *Το κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα,

[1867] 1978.

- Μαρτέν Κατερίνα: *Σ.: Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1984.
- Μασσίπ Ροζέ: *Καραμανλής, ο Έλληνας που ξεχώρισε*, εκδ. Ι. Σιδέρη, Αθήνα, 1982.
- Ματζουράνης Γιώργος: *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1974.
- Μαυρής Γιάννης, «Κρίση του πανεπιστημίου και φοιτητές», *Κριτική*, τεύχος 9-10, Μάρτιος, 1985.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ.: «Οι εκλογές του 1946. Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Ιατρίδης (επιμ.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Μεταξάς Α.-Ι.Δ.: «Βιοκοινωνική και πολιτισμική χαρτογραφία της Βουλής 1964-1974-1977», *Πολιτική*, τεύχος 1, 1981.
- Meynaud Jean: *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα, 1966.
- Meynaud Jean: Μέρος Β'. *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, 2η έκδοση, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα, 1974.
- Μηλιός Γιάννης: «Οι αριστερές θεωρίες για την “εξάρτηση” και οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τεύχος 9, Οκτώβριος, 1984.
- Μηλιός Γιάννης: *Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988.
- Μηλιός Γ. και Ιωακείμογλου Η.: «Δείκτες της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα (1958-1985)», *Θέσεις*, τεύχος 19, Απρίλης, 1987.
- Μητσόπουλος Θανάσης: *Το 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*, 4η έκδοση, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1987.
- Μητσοτάκης Κωνσταντίνος: Συνέντευξη στον Γ. Βούλτεψη, στο Βούλτεψη (1976), 1976.
- Μητσοτάκης Κωνσταντίνος: Συνέντευξη στη Μαρία Ρεζάν, 2 Σεπτεμβρίου 1984, στο Ρεζάν (1984), 1984.
- Μίσσιος Χρόνης: Συνέντευξη στο περιοδικό *Ρήξη*, τεύχος 23-24, Απρίλιος, 1986.
- Μιχαηλίδης Σίμος: *Το ΕΑΜ Πειραιά*, εκδ. του ίδιου, Πειραιάς, 1987.
- Μόδης Γεώργιος: *Τέσσερες δίκες στη Θεσσαλονίκη (ΟΠΛΑ, ΜΛΑ, οικονομική διαχείριση, υπόθεση Πολκ)*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1959.
- Μοσχονάς Ανδρέας: *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.

- Μουτζούρης Νίκος (επιμ.): *Γ. Παπανδρέου, ένας γέρος μεταξύ μας* (συλλογή αποφθεγμάτων), εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, 1977.
- Μπαλής Δημήτριος: *Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981.
- Μπαλιμπάρ Ετιέν: «Κράτος, κόμμα, μετάβαση», στο συλλογιστικό έργο: *Συζήτηση για το κράτος*, Αλτουσέρ, κ.α., εκδ. Αγώνας, Αθήνα, 1980.
- Μπαμπανάσης Στέργιος: «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900-1981)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 42-43, Μάιος-Δεκέμβριος, 1981.
- Μπαμπανάσης Στέργιος: *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, εκδ. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1985.
- Μπαρτζιώτας Βασίλης: «Τα οργανωτικά προβλήματα του ΚΚΕ», ΚΟΜΕΠ (II), φύλλο 35, Μάρτης, 1945.
- Μπαρτζιώτας Βασίλης: *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης*, β' έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1980.
- Μπαρτζιώτας Βασίλης: *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, 2η έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.
- Μπαρτζιώτας Βασίλης: *Η Εθνική Αντίσταση στην αδόλωτη Αθήνα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1984.
- Μπατάλοφ Ε.: *Η λενινιστική θεωρία της επανάστασης*, εκδ. Προγκρές, Μόσχα, 1986.
- Μπέικος Γεωργούλας: *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, 2 τόμοι, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1979.
- Μπεναρόγια Αβράαμ: «Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, φύλλο 14-15, Αύγουστος-Σεπτέμβρης, 1946.
- Μπλάνας Γιώργης (Κίτσαβος): *Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949 (όπως τα έζησα)*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1976.
- Μπλέκος Αχιλλέας: *Γεγονότα σταθμοί του ελληνικού εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος*, εκδ. ΠΕΤΕΜ-ΟΤΕ, Αθήνα, 1985.
- Μπουλούκος Άρις: *Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ*, εκδ. ο Τύπος ΑΕ, Αθήνα, 1989.
- Μπούρας Βασίλης: «Η Πολιτική Επιτροπή Πολιτικής Απελευθέρωσης, Ελεύθερη Ελλάδα 1944», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα 1936-1944*, Φλάισερ & Σβορώνος (επιμ.), εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα, 1989.
- Μπριλλάκης Αντώνης: *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Ιστορική διαδρομή, κρίση, προοπτικές*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1980.
- Myers E.: *Η ελληνική περιπλοκή. Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.

- Νεφελούδης Βασίλης: «Εγγύηση για τη νίκη», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 1, Αύγουστος, 1963.
- Νεφελούδης Βασίλης: «24ωρη γενική πολιτική απεργία», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 25-26, Αύγουστος-Σεπτέμβριος, 1965α.
- Νεφελούδης Βασίλης: «Βασικά προβλήματα του συνδικαλιστικού κινήματος», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 29, Δεκέμβριος, 1965β.
- Νεφελούδης Βασίλης: «Προβλήματα της συνδικαλιστικής δουλειάς», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 31, Φεβρουάριος, 1966α.
- Νεφελούδης Βασίλης: «Το συνδικαλιστικό πραξικόπημα και η πάλη για την ανατροπή του», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 35-36, Ιούνιος-Ιούλιος, 1966β.
- Νεφελούδης Παύλος: *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ 1918-1968*, εκδ. Gutemberg, Αθήνα, 1974.
- Νικολακόπουλος Ηλίας: *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1985.
- Νικολακόπουλος Ηλίας: «Αναζητώντας το Κέντρο: Οι εκλογικές περιπλανήσεις μιας δεκαπενταετίας (1946-1961)», υπό έκδοση, 1988 (δακτ.). Στο: Αναστασιάδης Γ. & Πετρίδης Π. (επ.), *Γεώργιος Παπανδρέου. Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 263-290.
- Νικολινάκος Μάριος (επ.): *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1974α.
- Νικολινάκος Μάριος: *Καπιταλισμός και μετανάστευση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1974β.
- Νικολινάκος Μάριος: *Αντίσταση και Αντιπολίτευση (1967-1974)*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 1975.
- Ντεμπρέ Ρεζί: *Ο δρόμος της Χιλής*, εκδ. Μνήμη, Αθήνα, 1971.
- Ξανθόπουλος-Παλαμάς Χ.: *Διπλωματικό τρίπτυχο*, εκδ. των φίλων, Αθήνα, 1979.
- Ξεκίνημα* (εφημερίδα): «Αφιέρωμα 21 Απριλίου, 20 χρόνια μετά», 1987.
- Ομάδα μελέτης: *Οι οικοδόμοι και η οικοδομή στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Εκδοτική Ομάδα Εργασίας, Αθήνα, 1975.
- Ουμανιστής*: «Η ενωτική κίνηση των πολιτικά αυτενεργών εργατικών και λαϊκών δυνάμεων της Αλλαγής», τεύχος 1, Σεπτέμβρης, 1965α.
- Ουμανιστής*: «Η αντικειμενική αδυναμία της κυρίαρχης αστικής τάξης να κυβερνήσει ομαλά», τεύχος 1, Σεπτέμβρης, 1965β.

- Παπαδημητρίου Νίκος: *Από την Ένωση Κέντρου στην Αποστασία*, εκδ. Ροές, Αθήνα, 1986.
- Παπαδομιχελάκης Στέλιος: «Το δίπτυχο των αγροτικών αγώνων», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 1, Αύγουστος, 1963.
- Παπαθανασόπουλος Θανάσης: *Λαϊκό δημόσιο δίκαιο 1941-1945*, εκδ. Φιλippότη, Αθήνα, 1982.
- Παπαϊωάννου Αχιλλέας: *Η διαθήκη του Νίκου Ζαχαριάδη*, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1986.
- Παπακωνσταντίνου Φ.Θ.: *Ανατομία της επαναστάσεως*, εκδ. του ιδίου, Αθήνα, 1952.
- Παπανδρέου Ανδρέας: *Στρατηγική οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος*, εκδ. ΚΕΠΕ, Οικονομικά Μονογραφία 1, Αθήνα, 1962.
- Παπανδρέου Ανδρέας: *Δημοκρατία και Εθνική Αναγέννηση*, εκδ. Γ. Φέξι, Αθήνα, 1966.
- Παπανδρέου Ανδρέας: *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, εκδ. Καρανάσης, Αθήνα, 1974.
- Παπανδρέου Ανδρέας: Κατάθεση στη δίκη των πρωταιτών, στο ηγγές [3], τόμος 2, σσ. 477-492, 1975α.
- Παπανδρέου Ανδρέας: Συνέντευξη στα ΝΕΑ με αφορμή τις δίκες της Χούντας, 23 Αυγούστου, 1975β.
- Παπανδρέου Ανδρέας: «Το '64 οι στρατηγοί ζήτησαν πραξικόπημα», συνέντευξη στον Νικηφόρο Αντωνόπουλο. *Τα Νέα*, 15 Ιουλίου, 1985.
- Παπανδρέου Αποστόλης: «Η απάντηση του λαού», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 25-26, Αύγουστος-Σεπτέμβριος, 1965.
- Παπανδρέου Μαργαρίτα: *Εφιάλτης στην Αθήνα*, 2η έκδοση, εκδ. Καστανιώτη, 1984.
- Παπανούτσος Ευάγγελος: *Απομνημονεύματα*, εκδ. Φιλippότη, Αθήνα, 1982.
- Παπαπαναγιώτου Αλέκος: *Το ΚΚΕ στον πόλεμο και στην αντίσταση 1940-1945*, εκδ. Καζάντζα, Αθήνα, 1974.
- Παπαστεριόπουλος Ηλίας: *Ο Μωρηάς στα όπλα*, 6 τόμοι, εκδ. Έρευνα και κριτική της νεοελληνικής ιστορίας, Αθήνα, 1965.
- Παπαστράτης Προκόπης: «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα 1936-1944*, Φλάισερ & Σβορώνος (επιμ.), εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα, 1989.
- Παππαθεοδώρου Π.: *Η μάχη των Αθηνών. Η συμβολή της Γενικής Ασφαλείας Αθηνών εις τον εθνικόν αγώνα*, εκδ. του ιδίου, Αθήνα, 1951.
- Παραλίκας Δημήτριος: *Συνωμοσίες ΙΔΕΑ & ΑΣΠΙΔΑ*, εκδ. Γ. Βασδέκης, Αθήνα, 1982.

- Παρασκευόπουλος Πότης: *Μαρτυρία 1963-1967*, εκδ. Διάλογος, Αθήνα, 1974.
- Παρασκευόπουλος Πότης: *Μετά τον Εμφύλιο. Φιλελεύθερα ανοίγματα στην Ελλάδα*, εκδ. Φυτράκης, Αθήνα, 1987.
- Παρασκευόπουλος Πότης: *Γεώργιος Παπανδρέου, τα δραματικά γεγονότα 1961-1967*, εκδ. Φυτράκης, Αθήνα, 1988.
- Παρτσαλίδης Μήτσος: «Η γνώμη μου για το κομματικό-οργανωτικό πρόβλημα». Γράμμα στην 8η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, στο Δημητρίου (1975α), σσ. 227-233, 1965.
- Πασχάλης Μ.: *Για την αντίσταση. Συλλογή άρθρων που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό Πορεία του Παρισιού*, εκδ. Τα τετράδια του Ρήγα 9, Malmö, Λευκωσία, 1971.
- Παυλόπουλος Αθανάσιος: *Ιστορία του Κομμουνισμού εν Ελλάδι*, εκδ. Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα, 1972.
- Παυλόπουλος Αθανάσιος: *Μελέται αναφερόμεναι εις την ιστορίαν του ΚΚΕ-ΕΔΑ (1956-1969) και επίμετρα εις την ιστορίαν του διεθνούς και εσωτερικού κομμουνισμού, χωρίς έκδοση*, Αθήνα, χωρίς χρονολογία.
- Πετρόπουλος Ιωάννης: «Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της κατοχής», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιατρίδης (επιμ.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Πόλλις Αδαμαντία: «Επέμβαση των ΗΠΑ στα Ελληνικά Εργατικά Σωματεία, 1947-1950», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιατρίδης (επιμ.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Πουλιαντζάς Νίκος: *Φασισμός και Δικτατορία*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 1975α.
- Πουλιαντζάς Νίκος: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμοι Α' και Β', εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1975β.
- Πουλιαντζάς Νίκος: *Η κρίση των δικτατοριών*, (Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1975γ.
- Πουλιαντζάς Νίκος: Παρέμβαση στη συζήτηση για την κρίση εξουσίας, στο περιοδικό *Αντί*, 1975, τεύχος 24, σελ. 34, 1975δ.
- Πουλιαντζάς Νίκος (επιμ.) *Η κρίση του Κράτους*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978.
- Πουλιαντζάς Νίκος: «Οι πολιτικές μορφές του στρατιωτικού πραξικοπήματος», *Ο Πολίτης*, τεύχος 29, Οκτώβριος, 1979α.
- Πουλιαντζάς Νίκος: «Γύρω από το θέμα των συμμαχιών», *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, τεύχος 7, Οκτώβριος, 1979β.
- Πουλοπούλου-Έμκε Ήρα: *Προβλήματα μετανάστευσης, παλιννόστησης,*

- εκδ. Ινστιτούτου μελέτης της ελληνικής οικονομίας, ελληνικής εταιρίας δημογραφικών μελετών, Αθήνα, 1986.
- Πουρνάρας Δημήτριος: *Στη φυλακή ο Γ. Παπανδρέου εκμυστηρεύεται και κατηγορεί...*, εκδ. Ελεύθερος, Αθήνα, 1974.
- Ράλλης Γεώργιος: *Οι δύο δρόμοι: Δημοκρατία και Κομμουνισμός*, εκδ. του ιδίου, Αθήνα, 1958.
- Ράνου Μαριάννα: «Η συμμετοχή της γυναίκας στην εθνική αντίσταση και οι παραδόσεις του κινήματος», στο [ΣΙΕΑ], 1985.
- Ρεζάν Μαρία: *Συνεντεύξεις... χωρίς πρόγραμμα*, εκδ. Φυτράκης, Αθήνα, 1984.
- Ρήγος Άλκης: *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1988.
- Ρίχτερ Χανς: «Προβλήματα της σύγχρονης ιστορίας», *Αντί*, τεύχος 40, 1976.
- Richter Heinz: 1936-1946. *Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα*, 2 τόμοι, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.
- Ροδάκης Περικλής: *Η δικτατορία των συνταγματαρχών, άνοδος και πτώση*, εκδ. Μυκήναι, Αθήνα, 1975.
- Ρουμπάτης Γιάννης: *Δούρειος Ίππος*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1987.
- Ρουσσέας Σταύρος: *Ο θάνατος μιας δημοκρατίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1975.
- Ρούσος Πέτρος: «Κοινωνική σύνθεση και διαφώτιση των μελών», *ΚΟΜΕΠ*, τεύχος 40, 1945.
- Ρούσος Πέτρος: *Η μεγάλη πενταετία*, δεύτερος τόμος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Ρούσος Πέτρος: «Μερικές πλευρές της δράσης του ΕΑΜ», στο [ΕΑ], 1982.
- Σακελλάρης Βαγγέλης: «Οι αγώνες των αγροτών σε νέα άνοδο», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 2, Σεπτέμβριος, 1963.
- Σακελλάρης Βαγγέλης: «Για την αναγέννηση της υπαίθρου», εισήγηση στην Α' Πανελλαδική Αγροτική Σύσκεψη της ΕΔΑ, *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 24, Ιούλιος, 1965α.
- Σακελλάρης Βαγγέλης: «Οι αγρότες στο μέτωπο της δημοκρατίας», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 28, Νοέμβριος, 1965β.
- Σαράφη Μάρτιον (επιμ.): *«Από την αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο»*, εκδ. Νέα Σύνορα - Λιβάνης, Αθήνα, 1982.
- Σαράφης Στέφανος: *Ο ΕΛΑΣ*, πρώτος τόμος, εκδ. «Σύγχρονο βιβλίο», Αθήνα, 1964.

- Σάρλης Δημήτρης: *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981.
- Σάρλης Δημήτρης: «Το μεγάλο κίνημα της εθνικής μας αντίστασης, το ΚΚΕ και το σήμερα», στο [ΣΙΕΑ], 1985.
- Σβορώνος Νίκος: *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, 2η έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.
- Σβώλος Αλέξανδρος: «Η νομική φύση της ΠΕΕΑ», *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, φύλλο 1, Ιούλιος, 1945.
- Σβώλος Θανάσης: *Αντάρτης στα βουνά του Μωριά, οδοιπορικό (1947-49)*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1990.
- Σεφέρης Γιώργος: *Πολιτικό Ημερολόγιο*, τόμος Β', εκδ. ΙΚΑΡΟΣ, Αθήνα, 1985.
- Σεφέρης Γιώργος: *ΜΕΡΕΣ Δ', 1 Γενάρη 1941 - 31 Δεκέμβρη 1944*, εκδ. ΙΚΑΡΟΣ, Αθήνα, 1986.
- Σιάντος Γιώργης: *Έκθεση για τα Δεκεμβριανά*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1986.
- Σιώτης Ε.: *Τι εστοίχισε ο πόλεμος στην Ελλάδα*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1946.
- Σολάρο Αντόνιο: *Ιστορία του ΚΚΕ*, εκδ. Πλειάς, Αθήνα, 1975.
- Σολδάτος Γιάννης: *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου*, εκδ. Αιγόκερως, Αθήνα, 1979.
- Σπανίδης Γ.Α.: *Πώς αυτοκαταλύθηκε η δημοκρατία του 1944*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1981.
- Σταυριανός Λευτέρης: *Από τη Δημοκρατία στη Λαοκρατία*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1975.
- Σταυριανός Λευτέρης: *Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο, σαράντα χρόνια αγώνες*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1977.
- Στερν Λώρενς: *Αάθος Άλογο*, εκδ. Ταμασός, Αθήνα, 1977.
- Στεφανάτος Γεράσιμος: «Η γενική πολιτική απεργία της 27 του Ιούλη 1965», *Νέος Κόσμος* 9, Σεπτέμβρης, 1965.
- Στεφανάτος Γεράσιμος: «Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης στη δεκαετία 1955-1966», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 33-34, Απρίλης-Μάης, 1966.
- Στρίγκος Λεωνίδα: «Η κατάσταση στο χωριό και τα καθήκοντα των αριστερών», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 16, Νοέμβρης, 1964.
- Στρίγκος Λεωνίδα: «Η σημασία και το έργο της ΕΑΜικής αντίστασης», στο [ΕΑ], 1982.
- «Συνδικαλιστής»: «Η ανοδική πορεία των εργατικών αγώνων κατά το 1963», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 17, Δεκέμβρης, 1964.

- Σχολιαστής*: «CHE, 20 χρόνια μετά», (αφιέρωμα), τεύχος 55, Οκτώβριος, 1987.
- Temps Modernes: Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, τεύχος 473, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1986.
- Τζεφρώνης Λεωνίδα: Ομιλία στην 9η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, Αύγουστος 1965, στο Δημητρίου (1975α), 1965.
- Πρότσκι Λέων: *Γερμανία: Ο φασισμός και το εργατικό κίνημα*, εκδ. Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1978.
- Τσακαλώτος Θρασύβουλος: *Η μάχη των ολίγων*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1971.
- Τσάτσος Κωνσταντίνος: *Ελληνική Πορεία*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1952.
- Τσεμπελής Γιώργος: «Στοιχεία για μια εκλογική γεωγραφία της Ελλάδας (1958-1977)», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 11, Ιούλιος, 1981.
- Τσιριμώκος Ηλίας: «Αστικοδημοκρατικός ή σοσιαλιστικός μετασχηματισμός», *Σοσιαλιστική επιθεώρηση*, τεύχος 1, Ιούλιος, 1945.
- Τσίρκας Στρατής: *Η χαμένη άνοιξη*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1976.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος: *Η ελληνική τραγωδία*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 1974.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος: «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου». Αναδημοσίευση στο *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα* (του ίδιου), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
- Τυροβούζης Χρήστος: «Η αντιστασιακή ιδεολογία. Μια πρώτη συστηματοποίηση», *Θέσεις*, τεύχος 23-24, Απρίλιος-Σεπτέμβριος, 1988.
- Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως: *Η κομμουνιστική υπονόμευσις του Έθνους*, εκδ. Γενικής Δ/νσεως Τύπου, Αθήνα, 1967.
- Φακιολάς Ροσέτος: *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978.
- «Φάνης»: *Κατάθεσις «Φάνη», ταγματάρχου Α2 Γραφείου Γενικού αρχηγείου συμμοριτών*, έκδοση ΓΕΣ 1948, ανατύπωση Ελευθέρη Σκέψις, 1986.
- Φ.Β.: «Το χρονικό της λαϊκής αντίστασης», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 25-26, Αύγουστος-Σεπτέμβριος, 1965.
- Φιλίνης Γιάννης: «Στατιστική ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 4-5, 1963.
- Fischer W., Rondholz E., Φαράντος Γ.: *Επανάσταση και αντεπανάσταση στην Ελλάδα (1936-1974)*, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1974.
- Φλάισερ Χάγκεν: *Στέμμα και Σβάστικα*, τόμος 1, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, χωρίς χρονολογία.

- Φλάισερ Χ. & Σβορώνος Ν. (επιμ.): *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*. Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, εκδ. Μορφωτικό τμήμα ΑΤΕ, Αθήνα, 1989.
- Φονταίν Αντρέ: *Η ιστορία της ύφεσης*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1984.
- Φράγκος Διονύσιος: *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1980.
- Φραγκουδάκη Άννα: *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1978.
- Χαραλάμης Δημήτρης: *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1985.
- Χασσιδί Ιωσήφ: *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ*, εκδ. ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1980.
- Χατζής Θανάσης: *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τόμος Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1977.
- Χατζής Θανάσης: *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τόμος Β', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978.
- Χατζής Θανάσης: *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τόμος Γ', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979.
- Χατζής Θανάσης: Παρέμβαση, στο: *Η Εαμική Αντίσταση* [ΕΑ], επιστημονικό συμπόσιο του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982α.
- Χατζής Θανάσης: «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ: Αντίσταση ή εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα», στο συλλογικό έργο: *Από την αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο*, Σαράφη Μ. (επιμ.), εκδ. Νέα Σύνορα - Λιβάνης, Αθήνα, 1982β.
- Χατζόπουλος Γιώργος: Συνέντευξη στο *Σχολιαστής* (1987), 1987.
- Χονδροκούκης Δημήτριος: *Ο Γολγοθάς της Ελληνικής Δημοκρατίας*, 2η έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1974.
- Χόνδρος Ιωάννης: «Η ελληνική αντίσταση 1941-1944. Επανεκτίμηση», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Ιατρίδης (επιμ.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Χρηστίδης Χρ.: *Χρόνια Κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου*, εκδ. του ίδιου, Αθήνα, 1971.
- Χρήστου Πέτρος: Στοιχεία για τη στάση του αστικού Τύπου της περιόδου της κατοχής», στο [ΣΙΕΑ], 1985.
- Χρονόπουλος Δημήτρης: *Ελληνικές θύελλες*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1982.
- Χρυσοστομίδης Σοφιανός: «Το χρονικό της κρίσης», *Ελληνική Αριστερά*, τεύχος 25-26, Αύγουστος-Σεπτέμβριος, 1965.

- Ψυρούκης Νίκος: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, τόμος Γ', εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1976.
- Ψυρούκης Νίκος: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, τόμος Α', 1983α.
- Ψυρούκης Νίκος: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, τόμος Β', 1983β.
- Ψυρούκης Νίκος: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1940-1967*, τόμος Δ', 1983γ.

- Weber Henri: «Τακτική και στρατηγική της Αριστεράς στη Δ. Ευρώπη», *Θέσεις*, τεύχος 18, Ιανουάριος-Μάρτιος, 1987α.
- Weber Henri: «Αντιπροσώπευση και επανάσταση», *Θέσεις*, τεύχος 19, Απρίλιος-Ιούνιος, 1987β.
- Weber H. & Πουλιαντζάς Ν.: «Το κράτος και η μετάβαση στο σοσιαλισμό» (συζήτηση), *Θέσεις*, τεύχος 27, Απρίλιος-Ιούνιος, 1989.
- Woodhouse M.C.: *Το μίλο της έριδος. Η ελληνική αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1976.

Δ. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Alexander M.G.: *The Prelude to the Truman Doctrine. British Policy in Greece 1944-1947*, Clarendon Press, Oxford, 1982.
- Avgoustidis Angelos: «EEAM: The Worker's Resistance», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Vol. XI, No 3, 1984.
- Baerentzen L. - Iatrides J. - Smith O. (eds): *Studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 1987.
- Balibar Etienne: «Classes», in Labica (dir.) (1982), 1982a.
- Balibar Etienne: «Lutte des classes», in Labica (dir.) (1982), 1982b.
- Bensaid Daniel: *Strategie et Partie*, ed. la Brèche, Paris, 1987.
- Beyme Klaus von: *Political Parties in Western Democracies*, ed. Gower, London, 1985.
- Borella Francois: *Les Partis Politiques dans la France d'aujourd'hui*, ed. Seuil, Paris, 1981.
- Burks RV.: «Statistical Profile of the Greek Communist», *Journal of Modern History*, vol. 27, June, 1955.
- Burks RV.: *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*, 1961.
- Chiclet Christophe: *Les Communistes Grecs dans la Guerre*, ed. L'Harmattan, Paris, 1987.
- Chouliaras Y. & Georgakas d. (eds): «Documents: Dispatches of Lincol

- MacVeagh», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Vol. XII, No 1, 1985.
- Dogan Mattei & Pelassy Dominique: *Sociologie Politique Comparative, Problèmes et Perspectives*, ed. Economica, Paris, 1982.
- Duhamel O. & Weber H. (dir.): *Changer le PC?*, ed. PUF, Paris, 1979.
- Duverger Maurice: *Les Partis Politiques*, ed. Armand Colin, Paris, 1976.
- Featherstone Kevin, Katsoudas Dimitrios (eds.): *Political Change in Greece. Before and After the Colonels*, Croom Helm, London & Sydney, 1987.
- Gerolymatos Andre: «The Security Battalions and the Civil War», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Vol. XII, No 1, 1985.
- Gramsci Antonio: *Gramsci dans le texte*, Editions Sociales, Paris, 1975.
- Harnecker Marta: *La Revolucion Social. (Lenin y America Latina)*, editorial Nueva Nicaragua, Managua, 1986.
- International Labour Office (ILO): *Yearbook of Labour Statistics*, Geneva, 1961.
- International Labour Office (ILO): *Yearbook of Labour Statistics*, Geneva, 1971.
- Kapetanyannis Vassilis: «The Communists», στο K. Featherstone - D. Katsoudas (eds) (1987), 1987.
- Karageorgas D.: «The distribution of tax burden by income groups in Greece», *The Economic Journal*, Vol. 83, London, 1973.
- Karageorgas D.: «The distribution of tax burden by income groups in Greece», *Spoudai KZ*, Vol. 2, Piraeus, 1977.
- Kergoat Jacques: «Sous la plage, la grève. 1958-1968: l'histoire de l'explosion ouvrière en Mai 68 reste encore à faire», *Critique Communiste*, numero special: Mai 68 - Mai 78, 1978.
- Labica G. (dir.): *Dictionnaire Critique du Marxisme*, ed. PUF, Paris, 1982.
- Laiou Angeliki: «Population Movements in the Greek Countryside during the Civil War» in collective work: *Studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949*, Baerentzen L. - Iatrides J. - Smith O. (eds), Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 1987.
- Lassale Jean-Pierre: *Les Institutions des Etas-Unis*, ed. Documentation Francaise, 1.01, Paris, 1985.
- Legg Keith: *Politics in modern Greece*, Stanford Ca., 1969.
- Lipset S. & Rokkan S. (eds): *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, The Free Press, New York - London, 1967.
- Nikolakopoulos Ilias: «La Geographie des Forces Politiques en Grèce

- depuis 1974», ανακοίνωση στο ECPR Joint Sessions of Workshops. Workshops on Territorial Voting Patterns, Barcelona, 25-30 March, 1985.
- Organization for Economic Co-operation and Development (OECD): *Economic Outlook. Historical Statistics 1960-1980*, OECD, Paris, 1988.
- Richter Heinz: *British Intervention in Greece. From Varkiza to Civil War*, Merlin Press, London, 1986.
- Smith Ole: «The Problems of the Second Plenum of the Central Comitee of the KKE, 1946», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Vol. XII, No 2, 1985.
- Wittner Lawrence S.: *American Intervention in Greece, 1943-1949*, Columbia University Press, New York, 1982.

E. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ

α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- [1] *Αγώνας*, έκδοση της κομματικής οργάνωσης Παρισίου του ΚΚΕ εσωτερικού.
- [2] *Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση*, έκδοση της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίου (Β' Πανελλαδική).
- [3] *Αγωνιστής*, δεκαπενθήμερη έκδοση της νεολαίας ΠΑΣΟΚ.
- [4] *Ακροβασία*, περιοδική έκδοση στο Χαλάνδρι.
- [5] *Αναγέννηση*, μηνιαία πολιτική επιθεώρηση.
- [6] *Αντί*, δεκαπενθήμερη πολιτική επιθεώρηση.
- [7] *Αντιϊμπεριαλιστής* [Φίλοι Νέων Χώρων].
- [8] *Δεκαπενθήμερος πολίτης*.
- [9] *Διάλογος*, περιοδική έκδοση του γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού.
- [10] *Ελληνική Αριστερά*, μηνιαία πολιτική και θεωρητική επιθεώρηση [έκδοση της ΕΔΑ, 1963-1967].
- [11] *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.
- [12] *Επιθεώρηση Νέας Αριστεράς*, μηνιαίο ιδεολογικό-πολιτικό όργανο του κινήματος Νέας Αριστεράς.
- [13] *Επιστημονική Σκέψη*, δίμηνη επιθεώρηση κοινωνικών επιστημών.
- [14] *Εργασία*, δεκαπενθήμερη εργατική επιθεώρηση.
- [15] *ΘΕΣΕΙΣ*, αναλύσεις, κριτική, προβλήματα της πάλης των τάξεων, (τριμηνιαίο).
- [16] *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (ΚΟΜΕΠ).

- (I) Της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944, 2 τόμοι, ανατύπωση, Αθήνα, εκδ. Καζάντζα, 1976.
- (II) Της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945, 2 τόμοι, ανατύπωση, Αθήνα, εκδ. Καζάντζα, 1977.
- (III) Της περιόδου 1946-1947 (τεύχη).
- (IV) Νέα περίοδος, 1969-1974, έκδοση του ΚΚΕ εσωτερικού.
- (V) Από το 1974 κ.ε., έκδοση του ΚΚΕ.
- [17] *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική* (ΚΟΘΕΠ), μηνιαίο περιοδικό του ΚΚΕ εσ.
- [18] *Κριτική*, επιθεώρηση για την εκπαίδευση, το φοιτητικό κίνημα και τη νεολαία.
- [19] *Μαρξιστική Συσπείρωση*, δίμηνη έκδοση.
- [20] *Μνήμων*, έκδοση της Εταιρείας Μελετών Νεοελληνικού Πολιτισμού.
- [21] *Νέα Κοινωνιολογία*, κοινωνιολογική επιθεώρηση της νέας Ελλάδας, εκδ. Παπαζήση.
- [22] *Νέος Κόσμος*, μηνιαίο πολιτικό θεωρητικό περιοδικό, [παράνομη έκδοση του ΚΚΕ 1948-1974].
- [23] *Ξεκίνημα*, μαρξιστική εφημερίδα για τους εργαζόμενους και τη νεολαία.
- [24] *ΟΛΗΓΗΤΗΣ*, βδομαδιαίο όργανο του ΚΣ της ΚΝΕ.
- [25] *ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ*, εβδομαδιαία έκδοση.
- [26] *Ο Πολίτης*, μηνιαία επιθεώρηση.
- [27] *Ουμανιστής*, [1965-1967].
- [28] *Πολιτική*, επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης.
- [29] *Προλετάριος! Διεθνιστής* της Κατοχής, ανατύπωση Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη, 1986.
- [30] *Ρήξη*, για ένα αυτόνομο εναλλακτικό επαναστατικό κίνημα.
- [31] *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση* (Νέα περίοδος 1945).
- [32] *ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ*, τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας, έκδοση της ΕΛΕΜΕΠ.
- [33] *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, μηνιαίο περιοδικό για θέματα συνδικαλισμού και εργασίας.
- [34] *Σχεδιά*, δεκαπενθήμερη έκδοση καλών προθέσεων [ΕΔΑ].
- [35] *Σχολιαστής*, μηνιαίος και δεκαπενθήμερος.
- [36] *Critique Communiste*.
- [37] *Journal of the Hellenic Diaspora* [JHD].
- [38] *Spoudai*.
- [39] *Temps Modernes*.

β. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

ΑΥΓΗ

ΒΗΜΑ (ΤΟ)

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΕΘΝΟΣ

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ

ΝΕΑ (ΤΑ)

ΣΤ. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

[1] Καράς Νίκος

[2] Λιβιεράτος Δημήτρης

[3] Μπακιρτζής Κώστας

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ελληνικό ευρετήριο

Α

Αβέρωφ Ε. 177, 193, 378
Αθανασάτου Γ. 119, 378
Αθανασιάδης-Νόβας Γ. 255, 258,
270-1, 273, 292, 371
Αθανασίου Λ. 119, 378
Αλεξανδράκης Α. 119
Αλεξανδρής 192, 193
Αλευράς Ι. 157
Αλιβιζάτος Ν. 34, 169, 171-3, 334,
379
Αλλιέντε Σ. 225, 227
Αναγνωστόπουλος Ν. 52, 379
Ανταίος Π. 26, 35, 37-8, 40-3, 379
Αποστόλου Λ. 52, 81, 175, 182,
379
Αράπης Φ. 53, 379
Αρσενίου Λ. 36-8, 43-4, 46, 53,
75-6, 92, 379

Β

Βάης Π. 50, 51, 380
Βαμβέτσος Α. 257
Βαφειάδης Μ. 59, 60, 63, 67, 187,
369, 373, 380
Βεγλερής Φ. 293, 380
Βελλίδης Ι. 270
Βέλτσος Γ. 142, 379
Βενετσανόπουλος Β. 35, 43, 380
Βενιζέλος Ε. 275
Βενιζέλος Σ. 70, 175, 177, 195,
201, 370, 382

Βεργόπουλος Κ. 142, 168, 175,
379-80
Βερναρδάκης Χ. 13, 15, 191, 380-1
Βίρβος Κ. 119, 381
Βιτώρης 157
Βλαντάς Δ. 34-5, 43, 58, 60, 63,
67, 94, 99, 110, 113, 115, 377,
381
Βλάχος Α. 193, 381
Βλάχου Ε. 303
Βογιατζής Γ. 177
Βούλγαρης Π. 70
Βουρνάς Τ. 64, 381

Γ

Γαρουφαλιάς Π. 201, 371
Γατόπουλος Δ. 45, 381
Γεώργιος (Βασιλεύς) 275
Γιανναράς Χ. 171, 353, 381
Γιάννου Μ. 103, 381
Γκεβάρα Ε. 340, 386
Γκράμισι Α. 263, 379
Γλέζος Μ. 50, 108, 381
Γληνός Δ. 26, 381
Γονατάς Στ. 50, 192-3, 271
Γουλιέλμος Σ. 339
Γουντχάουζ Κ. 50, 227, 257,
308-9, 381
Γούσιας Γ. 74, 93, 377, 382
Γρηγοριάδης Σ. 58, 60, 63-4, 187,
382
Γρηγοριάδης Φ. 382
Γρηγορίου Γ. 118
Γρίβας Γ. 53

Δ

- Δαλαβάργγας Γ. 252, 270, 288, 382
 Δαμασκηνός (Αρχιεπίσκοπος) 70
 Δαμιανάκος Σ. 207, 210-2, 382
 Δασκαλάκη Κ. 309
 Δασκαλάκης Α. 60, 382
 Δαφνής Γ. 175, 193, 302, 382
 Δημητρίου Π. 94, 95, 99, 113, 186-7, 267, 320, 380, 382-3, 385, 387-8, 396, 399
 Διαμαντόπουλος Α. 358, 382
 Διομήδης Α. 70
 Δόβας Κ. 271
 Δουατζής Γ. 52, 383
 Δρακόπουλος Μ. 103, 383
 Δρίτσιος Θ. 67, 383

Ε

- Ελευθερίου Λ. 113, 383
 Ελεφάντης Α. 24-5, 74, 99, 383
 Εξηνητάρης 193

Ζ

- Ζαχαριάδης Ν. 20, 30, 56-8, 61-3, 74, 79-84, 86-90, 92, 96, 110, 112-3, 115, 139, 192, 316, 369, 372, 377, 383-4, 395
 Ζέβγος Γ. 26-7, 33-5, 75, 80, 384
 Ζήη Α. 117, 384
 Ζενεβουά Μ. 308, 384
 Ζέπος Δ. 33, 384
 Ζέρβας Ν. 52, 66
 Ζερβός 193
 Ζήλιας Σ. 339-40, 384
 Ζιάγκος Ν. 35, 57, 385
 Ζωγράφος Ζ. 80, 88-9, 385
 Ζωΐδης Γ. 376, 385

Η

- Ηλιού Η. 185-7, 251, 257, 271, 314, 317, 319, 385

Θ

- Θεμελής Γ. 177
 Θεοδωράκης Μ. 103, 305, 385
 Θεοδωρακόπουλος Ι. 295
 Θέος Κ. 32, 60-1, 385
 Θεοτοκάς Γ. 22, 62, 114, 126-7, 244-5, 251, 254, 257, 262, 385
 Θεοτόκης Ι. 70
 Θεοτόκης Σ. 312

Ι

- Ιατρίδης Γ. 25, 64, 65, 67, 173, 334, 379-80, 386, 392, 396, 400
 Ιερεμίας Α. 339-40, 384
 Ιωακείμογλου Η. 118, 122, 145, 392
 Ιωαννίδης Γ. 30, 36, 75, 79, 87, 89, 96, 386

Κ

- Καβουριάρης Μ. 336, 386
 Καΐλας Δ. 376, 385
 Κακογιάννης Μ. 119
 Καλλίας Κ. 177
 Κανελλόπουλος Α. 201
 Κανελλόπουλος Κ. 386
 Κανελλόπουλος Π. 50, 52-4, 70, 119-20, 177, 191-2, 195, 227, 242, 251, 255, 257, 271-2, 276, 278, 291, 293-4, 296, 298-9, 307-13, 322-3, 346, 369-71, 386
 Κανελλόπουλος Σ. 47, 386
 Καραγιωργας Σ. 119, 386

Καραγιώργης Κ. 38, 75
 Καραμανλής Κ. 50, 140, 145, 148,
 151, 189, 194, 227, 296, 298,
 304, 307-9, 311-4, 326, 358,
 369-70, 379, 381, 384, 386,
 392
 Καραμπελιάς Γ. 141, 146, 160,
 185, 252, 287, 331-2, 339-40,
 386, 390
 Καραντινός Δ. 119-20, 387
 Καραποστόλης Β. 126, 128, 131,
 387
 Καράς Η. 178, 387
 Καράς Ν. 99, 101, 103-4, 137,
 139, 151, 181, 321, 327, 329,
 337, 387, 405
 Καράς Σ. 94, 99, 107, 187, 387
 Καρατζάς Χ. 339-40, 384
 Καρίγιο Σ. 323
 Καρτάλης Γ. 50, 52
 Κασάπης Β. 60, 387
 Κασμάτη Κ. 119, 386
 Κασμάτης Γρ. 177, 251, 387
 Κατηφόρης Γ. 27, 32-3, 51, 69, 70,
 140, 171-2, 334, 387
 Κάτρης Γ. 126, 129-30, 160,
 223, 251, 257, 259, 261, 297,
 388
 Κατσανέβας Θ. 144, 151,
 164-5, 388
 Κατσαρός Σ. 340, 388
 Κατσή Δ. 93, 388
 Κατσούλης Γ. 26-8, 32-5, 40, 388
 Κατσώτας Π. 177
 Καφαντάρης Γ. 50
 Κέδρος Α. 388
 Κεπέσης Ν. 103, 388
 Κιουσόπουλος Δ. 271
 Κοθρής Ε. 177

Κολιγιάννης Κ. 74, 95, 108, 128,
 131, 324, 388
 Κομνηνού Μ. 207, 388
 Κορέσης Κ. 251, 388
 Κουκουλές Γ. 60-1, 63, 151, 389
 Κούνδουρος Ν. 119
 Κούνδουρος Ρ. 35, 65-6, 74, 81,
 87, 358-61, 389
 Κούσουλας Δ. 87, 251, 257,
 274-7, 294, 298, 301-2,
 309-11, 389
 Κράνης Α. 162, 286, 306, 337,
 389
 Κύρκος Λ. 300, 319, 322-3, 327,
 330, 389
 Κύρκος Μ. 106, 257, 389
 Κύρμπας Σ. 334
 Κωνσταντίνος (Βασιλεύς) 251,
 271, 275-77, 290, 294, 299,
 312-3, 318, 323, 346, 385, 388
 Κωστόπουλος Σ. 201
 Κωτσάκης Σ. 32, 34-5, 40, 43, 389
 Κωφός Ε. 28, 389

Λ

Λαδάς Ι. 302
 Λαδάς Χ. 64
 Λάδης Φ. 160, 251, 257, 261, 269,
 330, 389
 Λάζαρης Ν. 93, 389
 Λαζαρίδης Δ. 81, 389
 Λάζος Χ. 339-40, 389
 Λαμπράκης Γ. 17, 102-3, 107, 151,
 159, 296, 327, 339-40, 370
 Λαμπράκης Δ. 193
 Λαμπράκης Χ. 201, 260, 270,
 303-4
 Λαμπρινός Δ. 279, 390
 Λαμπρούλιας Σ. 200, 287, 390

- Λειβαδιώτης Δ. 358-9, 390
 Λένιν Β.Ι. 167, 181, 245-6, 248-9,
 256, 261, 263, 342, 379, 390
 Λεοντίδου Α. 27, 390
 Λιβιεράτος Δ. 160-1, 185, 252,
 260, 270, 321, 386, 390, 405
 Λιναρδάτος Σ. 105, 139, 140-1,
 145-6, 149-51, 153-4, 157-8,
 160, 180, 194-7, 199-201, 213,
 218, 220, 226, 251, 269-70,
 280, 287, 294, 298-9, 303-4,
 306, 310-1, 318, 323, 330, 390
- Μ**
 Μαθιόπουλος Β. 43, 391
 Μακρής Ο. 43, 391
 Μάνεσης Α. 171, 391
 Μανθούλης Ρ. 119
 Μανούσακας Γ. 59, 84, 87, 391
 Μάξιμος Δ. 70
 Μάξιμος Σ. 24, 27, 59, 64, 66,
 141, 220, 244, 333, 376, 391
 Μάργαρης Ν. 213, 391
 Μαργαρίτης Γ. 28, 31, 53-5, 58,
 70, 87, 175, 391
 Μαρκεζίνης Σ. 186, 257, 271-2,
 293, 298, 310, 369
 Μαρξ Κ. 133, 248, 379, 391
 Μάρσαλ Τζ. (Στρατηγός) 280
 Μαρτέν Κ. 100, 102-3, 149, 159,
 305, 327, 339-40, 385, 392
 Μασσίπ Ρ. 50, 392
 Ματζουράνης Γ. 120, 126, 133,
 335-6, 392
 Μαυρή Γ. 13, 15, 144, 191,
 380-1, 392
 Μαυρογορδάτος Γ. 57, 392
 Μαύρος Γ. 177, 201, 303
 Μεταξάς Α.Ι.Δ. 48, 392
 Μεταξάς Ι. 48, 50, 172, 178, 275,
 352
 Μευνώ Ζ. 181, 188-91, 257, 278,
 300, 303, 338
 Μηλιός Γ. 109, 118, 122, 145, 361,
 392
 Μητσόπουλος Θ. 26, 43, 44, 392
 Μητσοτάκης Κ. 177, 292, 392
 Μίσσιος Χ. 320-1, 392
 Μιχαηλίδης Σ. 34, 392
 Μόδης Γ. 64, 392
 Μοσχονάς Α. 126, 392
 Μουτζούρης Ν. 292, 393
 Μπακατσέλος Γ. 177
 Μπακιρτζής Κ. 270, 321, 405
 Μπαλής Κ. 38, 393
 Μπαλιμπάρ Ε. 379, 393
 Μπαλταζής Α. 201
 Μπαμπανάσης Σ. 119-20, 122,
 124, 393
 Μπαρτζιώτας Β. 34-6, 43, 47, 61,
 63, 80-2, 86, 93, 377, 393
 Μπατάλωφ Ε. 249, 393
 Μπάτσης Δ. 200, 368
 Μπελογιάννης Ν. 200, 368
 Μπεναρόγια Α. 30, 393
 Μπλάνας Γ. 63, 393
 Μπλέκος Α. 61-2, 144, 151, 393
 Μπουλούκος Α. 278, 298-9, 313,
 349, 393
 Μπριλλάκης Α. 94, 98-9, 101, 116,
 321-3, 393
- Ν**
 Νεφελούδης Β. 146, 151, 156,
 160, 329, 394
 Νεφελούδης Π. 74, 81, 93-4,
 99-102, 394
 Νιάνιας Δ. 295

Νικολακόπουλος Η. 16, 24, 27, 57,
69, 101, 146, 158, 174-80,
182-4, 188, 190-1, 193-6, 198,
200, 207-10, 213-4, 217-22,
224, 226-7, 229, 278-80, 287,
296, 375, 394

Νικολινάκος Μ. 120, 133, 336,
386, 394

Νοταράς Γ. 142, 379

Ντεμπρέ Ρ. 225, 394

Π

Πανταζίδης Ν. 119, 386

Παπαγεωργίου Ι. 270

Παπαγεωργίου Ν. 157

Παπάγος Α. 70-1, 169, 186, 193,
215, 368-9, 379

Παπαδημητρίου Ν. 251, 257, 270,
286-7, 395

Παπαδομιχελάκης Σ. 157, 395

Παπαθανασόπουλος Θ. 33, 395

Παπαθεοδώρου Π. 64

Παπαϊωάννου Α. 157, 395

Παπακωνσταντίνου Κ. 177, 395

Παπαληγούρας Π. 177

Παπανδρέου Αν. 173-4, 200, 251,
269, 276, 287, 294, 296,
298-308, 310, 312, 323, 327,
330, 357, 379, 391, 395

Παπανδρέου Γ. 17, 50, 53, 70,
132, 153, 160, 177, 181, 185,
188, 191-4, 198, 203, 208, 223,
226, 251-4, 257, 259-60, 266,
270-1, 273-4, 277, 288-300,
303-4, 307-9, 317, 321-2, 338,
346-7, 371, 375, 381, 387-8,
393, 396-7

Παπανδρέου Μ. 251, 395

Παπανούτσος Ε. 201, 395

Παπαπαναγιώτου Α. 34, 73-4, 81,
395

Παπαστεριόπουλος Η. 36, 395

Παπαστράτης Π. 50, 395

Παπούλιας Μ. 339, 379

Παπαθεοδώρου Π. 395

Παραλίκας Δ. 299, 395

Παρασκευόπουλος Π. 271, 306,
310, 330, 371

Παρασκευόπουλος Πότης 298,
396

Παρτσαλίδης Μ. 30, 100, 108,
113, 396

Πασαλίδης Ι. 106, 298

Πασχάλης Μ. 337, 396

Παυλόπουλος Α. 34-5, 74, 83, 87,
100-1, 103, 105, 396

Πετριδής Π. 251, 387

Πετρόπουλος Ι. 50, 396

Πέτρουλας Σ. 160, 259, 339-40,
371, 379, 383

Πιτινέλης Π. 257, 271-3, 276,
290, 312

Πλαστήρας Ν. 50, 70, 183, 186,
195-200, 210, 213, 217, 368,
379

Πόλλης Α. 61, 396

Πουланτζάς Ν. 142-43, 170,
179-80, 187, 242-3, 255, 337,
340, 349, 379, 396, 401

Πουλίτσας Π. 70

Πουλοπούλου Η. 124, 126, 128,
131-4, 145, 334-6, 396

Πυρομάγλου Κ. 199

Ρ

Ράλλης Γ. 194, 201-2, 397

Ράλλης Ι. 51

Ράνου Μ. 27, 397

- Ρήγος Α. 27-8, 397
 Ρίχιμπεργκ Σ. 43
 Ροδάκης Π. 252, 254, 258, 298, 305, 317, 397
 Ροδόπουλος Κ. 272, 312
 Ρουμπάτης Γ. 200, 220, 287, 397
 Ρούσσοσ Π. 27-8, 32, 34, 49
 Ρουχωτάς Χ. 52
- Σ**
 Σακελλάρης Β. 157-8, 397
 Σαράφη Μ. 397, 400
 Σαράφης Σ. 35, 43, 52-3, 369, 397
 Σάρλης Δ. 27, 34-5, 40, 74, 81, 398
 Σβορώνος Ν. 25, 54, 389, 391, 393, 395, 398, 400
 Σβώλος Α. 34, 213, 398
 Σεφέρης Γ. 50, 280, 398
 Σιάντος Γ. 35, 43, 47, 49, 52-3, 398
 Σιδεράτος Α. 251, 387
 Σιώτης Ε. 45, 398
 Σολάρο Α. 74, 94-5, 99-101, 113, 398
 Σολδάτος Γ. 119, 398
 Σουλτσμπέργκερ Σ.Α. 300
 Σοφιανόπουλος Ι. 50, 187, 213
 Σοφούλης Θ. 50, 70, 177
 Σπανίδης Γ.Α. 251, 257, 398
 Στάγκος Α. 142, 379
 Σταμάτης Γ. 177
 Στασινόπουλος Επ. 295
 Σταυριανός Λ. 24, 34-5, 59, 398
 Στεφανάτος Γ. 144, 146-9, 153-4, 156, 160-1, 398
 Στεφανόπουλος Σ. 201, 255, 270-1, 276, 291-4, 305, 369, 371
- Στράτος Χ. 295
 Στρίγκος Λ. 32, 34-5, 40, 94, 157-8, 187, 325, 398
- Τ**
 Τάλλας Γκ. 118
 Τζαννετής 295
 Τζεφρώνης Λ. 319, 399
 Τολιάτι Π. 108, 381
 Τρούμαν Χ. 63, 169
 Τσακαλώτος Θ. 53-4, 399
 Τσαλδάρης Κ. 70, 271, 273
 Τσάτσος Κ. 177, 193-4, 309, 386, 399
 Τσέλιος Ε. 295
 Τσιριμώκος Η. 83, 187, 213, 255, 258, 269, 271, 288, 292, 330, 371, 390, 399
 Τσίρκας Σ. 333, 399
 Τσουδερός Ε. 50, 193
 Τσουκαλάς Κ. 23-4, 50-1, 68-70, 142, 168, 172-6, 251, 253, 260, 292, 294, 297, 303, 313, 337, 347, 351-3, 379, 399
- Φ**
 Φακιολάς Ρ. 144, 147-9, 152-6, 399
 Φάνης 81, 92-3, 399
 Φαράντος Γ. 122, 124, 126, 128, 399
 Φίλιας Β. 335
 Φλάισερ Χ. 25, 28, 34, 45, 50, 53-4, 73, 87, 279, 389, 391, 393, 395, 399-400
 Φονταίν Α. 188, 227, 279, 400
 Φράγκος Δ. 45, 120-2, 126, 400
 Φραγκουδάκη Α. 354, 400
 Φρειδερίκη (Βασίλισσα) 276

X

Χαραλάμπης Δ. 58, 70, 133, 138,
151, 169-70, 179, 188-90,
200-1, 247-8, 251-5, 264,
286-7, 291-2, 294, 313, 328,
330, 337-8, 341, 343, 345-9,
400

Χασσίδ Ι. 132, 400

Χατζηκυριάκος Π. 192

Χατζής Θ. 24, 26-36, 40, 43,
47-8, 68, 73-5, 77, 79, 80-1,
400

Χατζόπουλος Γ. 339-40, 400

Χίτλερ Α. 32, 51

Χονδροκούκης Δ. 251, 299, 400

Χόνδρος Ι. 27, 34-5, 53, 400

Χρηστίδης Χ. 52-3, 400

Χρήστου Π. 51, 64, 295, 400

Χρονόπουλος Δ. 257, 307-8, 386,
400

Χρυσοστομίδης Σ. 160, 400

Ψ

Ψαρρός Δ. 52

Ψυρούκης Ν. 26, 31, 34-5, 43, 59,
63-4, 70, 89, 126, 130, 160,
245, 252-4, 258, 265-6, 270,
303, 319, 330, 337, 339, 401

Λατινικό ευρετήριο**A**

Avgoustidis A. 29, 32, 401

B

Baerentzen L. 34-5, 37, 47-8, 173,
380, 401-2

Beyme K. 236, 401

Borella F. 401

Burks R.V. 65, 74, 401

C

Chiclet C. 61-3, 74, 81, 89, 91,
97, 401

Chouliaras Y. 53, 402

Crocket J. 119, 382

D

Dogan M. 255, 402

Duverger M. 188, 402

F

Fischer W. 122, 124, 126, 128,
399

G

Georgakas D. 53, 402

Gerolymatos A. 52, 54, 402

H

Harnecker M. 263, 264

K

Kapetanyiannis V. 101, 402

L

Laclau E. 23, 346, 352, 359-60,
390

Laiou A. 173, 402

Lassale J.P. 236, 402

Legg K. 178, 402

Lipset S. 191, 402

M

Maczewski C. 171

Meyendorff J. 171

Meynaud J. *51, 69, 105-6, 151, 157, 161, 181, 188-9, 192, 196, 200-1, 203-4, 220, 251, 255, 257-8, 261, 278-9, 287-8, 290, 292-5, 298-304, 307, 310-1, 313, 392*

P

Pelassy D. *255, 402*

R

Richter H. *34, 57-8, 397, 403*

Rokkan S. *191, 402*

Rondholz E. *122, 124, 126, 128, 399*

S

Smith O. *63, 173, 401-3*

W

Weber H. *401-2*

Wittner L. *67, 403*

Woodhouse M.C. *401*

ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Α

Αθηναϊκή (εφημερίδα) 270
Αλλαγή 109, 111, 181, 184, 196,
198, 202, 213, 226, 338, 356,
380, 394
αμυντισμός 240, 326, 328
Ανένδοτος 190, 290, 298
ανεργία 33, 52, 59, 120-1, 128,
135, 336, 367
αντεπανάσταση 24, 215, 266,
279, 283, 291, 332, 391, 399
αντιαμερικανισμός 140-1, 300,
359, 363
αντιβενιζελισμός 23
αντικομμουνισμός 22, 24, 52, 86,
122, 139, 171-2, 190, 194-5,
202, 273, 286, 296, 301, 306,
312, 325, 327, 352-3, 355, 360
αντικρατισμός 139, 146, 173,
361, 363
αντιμοναρχισμός 190-2, 195, 199,
218, 269, 278, 280, 288, 293,
315, 325, 331, 346-7, 362
αντιπροσώπευση 15-6, 86, 198,
207, 231, 242-3, 312, 343-4,
350-1, 352
αντιπροσωπευτικοί θεσμοί 31,
142-3, 352
Απελευθέρωση 27, 33-4, 37-8,
40, 52-3, 56, 58, 74, 79, 81, 83,
89-91, 115, 153, 169, 173, 226,
378, 391, 393
απελευθερωτικός αγώνας 21, 84,
109, 115

Αποστασία 239, 254, 260, 273,
289, 292-5, 304, 306, 310, 317,
348, 371, 381, 390-1, 395
Αριστερά 15-6, 27, 62-3, 85-6,
94, 98-9, 103-5, 136-7, 140-1,
144-6, 151, 162, 171, 178,
181-8, 191, 195, 201-2, 206,
209-10, 216, 218-20, 222,
230-1, 240-1, 245, 265, 269,
274, 301-2, 305, 308, 314-6,
321-3, 327-9, 331, 339-40, 354,
357-8, 360, 369-70, 381, 383,
387, 389
στρατηγική της Αριστεράς 114,
401
αριστερισμός 316, 330, 340
αστική εξουσία 68, 133-4, 140,
169, 252, 265, 290, 296, 311,
338, 341, 343, 345, 347, 348
αστική ιδεολογία 69-70, 133,
170, 172, 199, 240, 243, 289,
333, 341, 347, 351-4, 356, 362,
386
αστική ιδεολογική παράδοση
352, 355
αστική στρατηγική 67, 258, 286,
291, 337
αστικός εκσυγχρονισμός 332

Β

βαθεία τομή 308
Βάρκιζα (Συμφωνία της) 35, 57,
59, 60, 85, 171, 280
Βενιζελισμός 23

Βήμα (Το) (εφημερίδα) 130, 193,
270, 275, 303, 320, 378

βιοτικό επίπεδο 132, 134-5, 249

Βουλή 47-8, 69, 130, 160, 176-7,
186, 253, 259, 278, 292-3, 305,
307-11, 314, 318, 328, 352,
368, 391-2

Βουλή του 1936 47

Βουλή του 1944 48

Βουλή του 1946 69, 176, 177

Βουλή του 1964 48

Βουλή του 1974 48

Βουλή του 1977 48

Γ

Γαλλία 21, 29, 115, 121, 125, 132,
163-4, 230-1, 243, 248, 255,
261-2, 314, 391

Γερμανία 23, 50, 52, 55, 73, 102,
121, 125, 132, 163-4, 167, 234,
243, 247, 335-6, 391-2, 399

Γκεβαρισμός 340

γραμμή μαζών 316, 328

Δ

Δεκεμβριανά (Δεκέμβρης 1944)
33, 43, 52, 55-7, 60, 62, 85,
333, 382, 384, 389, 393, 398

Δεξιά 69, 71, 86, 116, 136, 138,
146, 153, 155, 158, 173-4,
177, 179-80, 183, 185-6,
188-95, 200-3, 205, 208, 210,
212, 214, 216-8, 223, 226-7,
229-31, 235-6, 272, 279,
288-9, 292-3, 299, 301, 304,
306-7, 310, 323, 361

Δημοκρατία 30-1, 58, 62, 77, 83,
85, 110, 112, 158, 160, 198-9,
201, 207, 213, 231, 240, 252,

261, 269, 271, 301, 312, 314,
319, 332, 343-4, 350, 359, 367,
395, 397, 398

Δημοκρατικές δυνάμεις 116, 151,
318

Δημοκρατική Παράταξη 182-3,
205, 209-10, 213, 217, 368

δημοψήφισμα 57, 269, 276-7,
279-82, 284-5, 288, 297,
319-20, 331, 347, 362, 375

διαιρετικές τομές 191

δικομματισμός 205, 223, 231

Δικτατορία 13, 50, 73, 87, 95,
98-9, 110, 137, 148, 151,
160-3, 165, 169-72, 174-5,
188, 197, 203, 239-40, 245,
251-3, 259, 264, 276-8,
295-7, 300-2, 307, 309-14,
318-24, 326-30, 332, 335-40,
344, 348-9, 351-2, 354, 358-9,
361-2, 371, 376, 383, 389-91,
394-7, 400

δομικισμός 14, 191, 264

δοσίλογοι 52, 69, 174, 197, 379

δυσδική εξουσία 33, 34, 59, 168,
263

Ε

ΕΑΜ 14, 23-39, 44-53, 55-6,
58-66, 68, 77, 83, 85-6,
90-2, 97, 106, 109, 113-6, 161,
168, 171-3, 179, 182-4, 190,
192, 196, 198-200, 213, 215,
218-9, 222-4, 230, 239, 242,
258, 259, 279, 283, 316, 329,
333, 341, 353, 355, 376, 378,
380-1, 383, 386, 392, 397,
400

αντιστασιακό μπλοκ 14, 51, 54

- απο-εμποποίηση* 173
εαμικές οργανώσεις 28, 38, 59
εαμική επανάσταση 77, 122, 136, 199, 232, 334
εαμική τομή 196, 215, 222, 230, 239, 283
εαμικό κοινωνικό μπλοκ 47, 199, 223, 224
εαμικό πρόγραμμα 113
εαμογενές κοινωνικό μπλοκ 97, 101, 181, 183, 185, 205, 216, 222, 225, 243, 291
- ΕΔΑ** 24, 74, 87, 93, 94-5, 97-110, 114, 116, 136-7, 144, 146, 149, 151, 181-7, 190, 201, 206, 209-12, 216-24, 227-29, 253, 259-60, 266, 269, 277-8, 283, 286-7, 289, 293, 300-2, 304-5, 309, 315-24, 327-8, 335, 337, 339-40, 346, 357, 368, 369-70, 372-3, 376-7, 382, 387, 396-7
«εδαϊτικό πνεύμα» 107
ηγεσία 269, 305, 323, 339
κοινωνική σύνθεση 104
κομματικός διίσχυος (της Αριστεράς) 99
μέλη 78, 100-1, 104, 106
πρόταση των «5 σημείων» 318, 322-4, 327, 346, 376
«σταυρικό ζήτημα» 185, 186, 317
- Εθνική Αντίσταση** 25, 28, 45, 50, 54-6, 62, 97, 104, 115, 172, 258, 286, 341, 359, 376, 378-80, 382, 388-9, 39-4, 400
- Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή** 112, 114
- εθνικισμός** 352-3, 355
- εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας** 25-6, 115, 342
- Εθνικός Διχασμός** 24, 191, 193-4
- εθνισμός** 139
- Εκκλησία** 14, 170
Κατηχητικά Σχολεία 170
παραεκκλησιαστικές οργανώσεις 170, 353
- Εκλογές**
Εκλογές 1936 47-8
Εκλογές 1944 47-8
Εκλογές 1946 57, 59, 63, 86, 280, 392
Εκλογές 1950 111, 182, 199, 208, 210, 213-4, 368
Εκλογές 1951 199, 215
Εκλογές 1952 70, 177, 193, 196, 199, 208, 210, 216, 368
Εκλογές 1956 99, 210, 217-8, 220, 278, 280, 346, 369
Εκλογές 1958 138, 184, 194, 201, 210, 217-21, 244, 370
Εκλογές 1961 137, 146, 150, 159, 184, 186, 202, 210, 222-4, 279, 370
Εκλογές 1963 151, 158, 186, 202, 223-5, 370
Εκλογές 1964 48, 151, 154, 156, 158, 186, 202, 223-9, 287, 310, 370
Εκλογές 1967 135, 137, 162, 277-8, 297-8, 303, 306, 309, 337
Εκλογές 1974 48
Εκλογές 1977 48, 298, 304
εκλογικές μετατοπίσεις 86, 178, 184, 226
εκλογική αποχή 57, 214, 219, 220

- εκλογική βάση* 27, 213-4, 220-1, 223-4, 227, 230, 259
- εκλογική γεωγραφία* 47, 104, 207-8, 211, 216, 228-9, 281-2, 399
- εκλογική επιρροή* 85, 104, 207, 208, 212, 220, 225
- εκλογική κοινωνιολογία* 205
- εκλογικισμός** 185, 240
- εκπροσώπηση** 49, 56, 98, 103, 108-9, 116, 177-8, 180, 182, 184, 189-90, 199, 202, 210, 231, 253, 351
- κρίση εκπροσώπησης* 24, 57, 96-7, 106, 158, 179-80, 202, 223, 248, 252-3, 255, 286-7, 311, 313, 348, 362
- σχέσεις εκπροσώπησης* 13-5, 55, 85, 88, 90, 92, 96-8, 101, 107-9, 151, 168, 176-80, 182-5, 190, 204, 216, 219-20, 230-1, 253, 294, 298, 306, 351, 362, 380
- Ελεύθερη Ελλάδα** 23, 33, 109, 378, 393
- Ελευθερία (εφημερίδα)** 294
- εμφύλιος πόλεμος** 15, 54, 57, 63-5, 67-8, 71, 85-6, 89-90, 92, 98, 106, 118, 124, 170, 174, 177, 191, 193, 196, 203, 210, 213, 240, 261, 279, 315-6, 333-4, 352-3, 358, 375, 381-3, 386, 391-3, 399
- ένοπλος αγώνας** 25-6, 38, 42, 52, 55, 57, 60, 64-5, 67-8, 79, 91-2, 96-7, 115, 118, 173, 214, 382
- αντάρτικο πόλης* 64
- ενσωμάτωση των μαζών** 115, 134, 141, 178, 198, 242, 341, 343-5, 348-9, 361
- εξάρτηση (θεωρίες για την)** 14, 109, 173, 241, 350, 360-2
- εξέγερση** 63, 65, 159-60, 240, 244, 259, 263-4
- επανάσταση** 23, 25, 27, 29-30, 57, 66, 77, 108-12, 115, 122, 136, 139, 188, 191, 199, 232, 241-2, 245-7, 261, 263-6, 305, 316, 331, 333-4, 340, 342, 345, 383, 393, 397, 400-1
- επαναστατική διαδικασία* 112-3, 332
- επαναστατική έκρηξη* 16, 241, 262, 284, 307, 312, 338
- επαναστατική κατάσταση* 99, 150, 243-50, 252, 254, 258, 261-7, 271, 291, 294, 314-5, 317, 323, 327, 330, 333-7, 341
- εργασιακές σχέσεις**
- μισθωτή εργασία, μισθοί* 26, 59, 120-2, 128, 163, 165, 176, 227, 259, 365
- συνθήκες εργασίας* 120
- εργατισμός** 88
- ευρωκομμουνισμός** 108
- Ευρωπαϊκή Κοινότητα** 163
- Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα** 53, 120-1, 123, 125, 132, 163-6, 400
- εφεδρικός στρατός** 133, 145
- Η**
- ηγεμονία (το πρόβλημα της)** 24-5, 29-32, 88-9, 98, 113-4, 143, 168, 184, 208, 242, 263, 343, 355-7, 363
- ΗΠΑ** 140-1, 169, 173-4, 189, 234, 277, 300, 306, 320, 369, 396

Θ**Θεσσαλονίκη (εφημερίδα****Ιω. Βελλίδη) 270****Ι**

ιδεολογία 15-6, 23, 25, 29, 34,
69-70, 84, 133, 140, 142-3,
166, 170-2, 188-90, 199, 204,
218, 240, 242-3, 280, 289, 315,
333, 341, 346-7, 351-7, 359-62,
383, 386, 390, 399

Ιδιώνυμο 66, 358**ιμπεριαλισμός** 23, 56, 63, 169,
320

Ιουλιανά 15-6, 101, 107, 137,
146, 150, 156-63, 165, 182,
204, 239-41, 243-7, 250-7,
261-6, 269, 279, 283, 286, 288,
290-1, 298-9, 302, 304, 306-7,
312-7, 321-2, 326-33, 336-41,
343-4, 351, 354, 359, 362, 378,
380-2, 389-90

Ιταλία 29, 40, 108, 115, 121, 125,
132, 163-6, 230**Κ**

καθεστωτικό ζήτημα 218,
268-79, 283, 295, 297, 299,
306, 309, 311-2, 317-21, 323,
325, 331, 345-7, 389

καπιταλισμός (ελληνικός) 109,
131, 143, 145, 241, 392**καπιταλιστική ανάπτυξη** 132-4,
145, 248**καπιταλιστική συσσώρευση** 122,
131-2, 145, 223, 248, 348**καπιταλιστικό κράτος** 141, 170**κατοικία (συνθήκες)** 118, 124,
127-9, 131, 218

Κατοχή 15, 23, 25-8, 32-6, 40, 42,
44-6, 50-3, 55, 57-8, 62, 66, 73,
75, 79, 83-7, 90, 96, 115, 118,
124, 168, 174-5, 192, 196-7,
222-4, 262, 279, 315, 326,
356, 379-81, 388-9, 391, 396,
400

Κεντροαριστερά 182-3, 295,
301-6, 312, 357**Κεντροδεξιά** 304, 306, 322, 323**Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών
και Ερευνών** 340, 400

Κέντρο (το πολιτικό φαινόμενο)
15, 86, 98-9, 106, 108-9, 116,
129, 146, 153, 157, 162, 175,
178-96, 199-200, 202-5, 210,
215-20, 222, 224-6, 230-1, 236,
251, 253-4, 260-1, 269, 285-6,
288-90, 292, 299, 304-6, 312,
315, 317, 328, 331, 350, 369,
380, 394

Κίνα 340**κινήματα Αντίστασης** 115

ΚΚΕ 15, 23-4, 26, 29-31,
33-6, 38, 44, 47, 49, 50-1,
56-8, 60, 62-4, 66, 71, 73-99,
101-2, 104-16, 128, 131, 139,
141, 144-6, 148, 151, 156,
179-80, 184-7, 190, 196-7, 213,
217, 244, 266-7, 315-6, 318-20,
322, 324-7, 333, 337, 339, 361,
370, 372-3, 377-8, 380-9, 391,
393-6, 398-9, 403
δηλώσιες 87, 96
διάσπαση του '68 97, 99, 326,
329, 381-2, 394
ηγεσία 51, 96-7, 101, 139, 196,
322, 324, 326
θεωρία των σταδίων 109, 112

- κοινωνική σύνθεση* 73, 75, 89
μίνιμουμ πρόγραμμα 111, 115
οργανωτική κρίση 96-7, 115
οργανωτική πολιτική 57, 79-80, 82, 85-9, 92, 96
πολιτική γραμμή 77, 88, 95, 101, 314, 324, 328, 330
πρόγραμμα 30, 75, 110, 113, 115
στρατηγική 109, 110
κοινοβουλευτισμός 160, 185, 240-1, 251-2, 254, 266, 279, 290, 297, 304, 310, 312, 322-3, 328, 337-8, 343-4, 389, 392
κοινοβουλευτική ιδεολογία 347, 362
κοινοβουλευτική λύση 294, 312-3
κρίση κοινοβουλευτισμού 231, 240, 254-5, 343, 347, 350
κοινωνικά κινήματα / κοινωνικές κινητοποιήσεις
αγροτικές κινητοποιήσεις 105, 146, 157-8, 395
απεργιακό κίνημα 32, 144, 146, 157, 162-3, 165
απεργίες 25-6, 32, 53, 146-8, 150, 153-6, 158, 160, 163-5, 259-60, 263, 308, 357
απεργοί 147-8, 150, 153-4, 160-1, 164
γενική πολιτική απεργία 32, 160-1, 260, 317, 344, 394, 398
γυναίκες 67, 86
δημόσιοι υπάλληλοι 61-2
εργατικό κίνημα 29, 88, 97, 108, 115, 145, 150-1, 157, 161, 246, 331, 333, 339, 342, 377, 398, 399
εργοστασιακό κίνημα 146, 157
κοινωνικά κινήματα 16, 30, 90, 95, 129, 135-8, 141, 143-6, 149-51, 154, 160, 162-3, 181-2, 219, 223, 241-3, 287, 291, 299, 312, 316, 333, 337-8, 341, 343, 345-6, 356, 359
λαϊκό κίνημα 52, 63-4, 66, 69, 108, 116, 144, 151, 159, 192, 253, 258-9, 265, 269, 273, 279, 297, 317, 321, 328-9, 331, 339, 341, 343, 349, 357
νεολαία 26, 29, 41-2, 62, 80, 86-7, 106, 131, 139-40, 149-50, 157, 159, 259, 273, 288, 299, 331, 339, 355, 380
συνδικαλιστικό κίνημα 144, 151, 156, 288, 299, 388-9, 393-4
φοιτητικό κίνημα 144, 149-50, 389
χαμένες ώρες εργασίας 147, 150, 155, 157, 164
κοινωνικά μπλοκ / κοινωνικές συμμαχίες 13-6, 23-6, 30, 39, 47-8, 50-1, 54-8, 63-71, 73, 83, 85-6, 88, 90, 96-8, 101, 103-4, 108-10, 112, 116, 136-8, 141, 144, 146, 158, 168, 173-85, 189-90, 193, 195-96, 199, 202, 204-5, 208, 210, 213, 216-7, 219-20, 222-7, 230-2, 241, 243, 250, 253-5, 279, 283, 287-8, 290-2, 298, 333-4, 338, 347, 351-2, 354-7, 380
κοινωνικές τάξεις / κοινωνικές κατηγορίες
αγρότες / αγροτικά στρώματα 26, 30, 39, 43, 49, 58, 61, 64-6, 75, 83-6, 91-2, 96-7,

102-3, 105, 112, 120, 132, 142, 153, 157-8, 174, 179-80, 200, 208, 223, 226, 249, 259, 335, 348, 359-60, 388, 397

άνεργοι 27, 29, 52, 61, 120-1, 127-8, 176, 336

αστική τάξη / αστικά στρώματα 22, 24, 50, 55, 68-70, 112, 138, 142-3, 168-9, 173, 175, 186-7, 202, 208, 229-30, 243, 285, 290, 321, 343-4, 348-9, 380, 394

δημόσιοι υπάλληλοι 26, 49, 61-2, 91, 175, 203, 283, 360

διανοούμενοι 26, 29, 48, 62, 75, 79-80, 91, 105, 259, 339, 354, 357, 359, 390

εργατική τάξη / εργατικά στρώματα 29, 31-2, 44, 49, 61, 65, 73, 77, 82, 85, 88, 90-2, 94, 102-4, 106, 121, 127-8, 161, 187, 224-5, 229, 259, 284-5, 334-6, 355-60, 398

κοινωνικά στρώματα 24, 26-7, 39, 51, 62, 118, 126, 175, 200, 230, 231, 301, 354-6, 361, 366, 396

μετανάστες 133-4, 335

μικροαστική τάξη / μικροαστικά στρώματα 24, 26-7, 41, 61, 65, 79, 86, 112, 142-3, 168, 174, 179, 186-7, 221, 225, 228-9, 259, 283-5, 288, 291, 356-8, 360, 392

νεολαία 26, 29, 41-2, 62, 80, 86-7, 106, 131, 139-40, 149, 157, 159, 259, 273, 288, 299, 331, 339, 355, 380

πολεμοπαθείς 62

πρόσφυγες 27-8, 62, 221-2, 334
ταξικές διαιρέσεις 29
ταξική σύνθεση 79-80, 82-3, 88, 208, 281

κοινωνική απελευθέρωση 23

κοινωνική αυτοργάνωση 23, 34

κοινωνική έκρηξη 136, 163, 240, 268, 304, 308, 336

κοινωνική εξοθλίωση 118, 126, 128-30, 132-4, 137, 243, 247-50, 315, 333

κοινωνική σύνθεση 41, 43-4, 48, 51, 55, 64-5, 73, 75, 82, 88-90, 96, 102, 104, 142, 173, 175, 207, 208, 225, 228-9, 358-61

κοινωνικοί ανταγωνισμοί / πάλη των τάξεων

κοινωνική-ταξική πόλωση 23-4, 28, 52, 57, 126, 133, 138, 195, 205, 214-5, 221-3, 225, 227, 230-1, 251, 302, 312, 353

κυρίαρχες/κυριαρχούμενες τάξεις 14, 23, 48, 50, 68, 124, 133-4, 137, 141, 143, 168, 173, 241, 246-7, 250, 252, 254, 265, 278, 283, 312, 316, 326, 331-2, 337-8, 341, 343-4, 347-9, 353-5, 362

πάλη των τάξεων 13-4, 16, 25, 68, 96-7, 99, 109, 124, 142, 146, 150, 160, 162, 165-6, 173, 223, 231, 241, 245, 254, 256, 264, 312, 328, 337, 344-5, 348, 351, 361

συνασπισμός εξουσίας 67-8, 71, 168, 250, 254-5, 283, 344, 350
τάξεις-στηρίγματα 141

κοινωνικός σχηματισμός 14-5, 34, 47, 136, 142, 162, 166, 214,

230-2, 239, 241, 243, 245, 262,
328, 330, 336, 348, 350, 352,
356, 362, 392

κοινωνικό συμβόλαιο 123, 351

κοινωνιολογισμός 14

κομμουνισμός / κομμουνιστικό

κίνημα 30, 64, 68, 73, 84, 87,
91, 93-5, 98, 104, 106-9, 113-5,
182, 185, 189, 191-2, 194, 196,
200, 202, 213, 218, 230, 240,
273-4, 300, 314, 324-5, 328-9,
353, 390, 393, 396, 399

Κούβα 340

Κράτος / πολιτική εξουσία

εκπαιδευτικοί μηχανισμοί 25,
42, 126, 138, 141-3, 146,
149-50, 170, 192, 226, 354,
356, 378

ιδεολογικοί μηχανισμοί του
κράτους 24, 141, 143, 170-2,
242, 351

κατασταλτικοί μηχανισμοί του
κράτους 68, 123, 137, 139,
146, 169, 170-1, 173, 240, 283,
325, 333, 344, 351, 361

Κράτος Δικαίου 198, 362

κράτος, κρατικός μηχανισμός
14-5, 22, 25-6, 33, 51, 53, 57-9,
64, 68, 85, 89, 115, 118, 122-4,
127, 129, 138-9, 141-3, 145-6,
150, 153, 156, 158, 168-76,
181, 183, 198-9, 207, 223, 226,
241-4, 252, 254, 262-5, 268,
274, 279, 312-3, 325, 327, 332,
334, 337, 343-6, 350-1, 354,
356, 361-2, 379-0, 393, 396,
399, 401

μετεμφυλιακή δομή της

εξουσίας 25, 103, 118, 122-4,

138-9, 143, 153, 169-71, 173,
175, 183, 202-3, 226, 241, 243,
252-3, 262, 283, 288, 290-1,
296, 299, 312-3, 337, 341,
343-5, 350-2, 354, 362, 400

Κυπριακό 137-40, 149, 300, 340,
354, 359, 369, 370

Λ

Λαϊκή Αυτοδιοίκηση 33, 376

Λαϊκή Δημοκρατία 30-1, 58, 62,
77, 83, 85, 110, 112

Λαϊκή Δικαιοσύνη 33, 378

λαϊκή εξουσία 25, 33, 68, 109,
114, 169, 171, 384, 393

λαϊκισμός 175, 190

λαϊκο-δημοκρατική ιδεολογία
347, 356-7, 359

Λαϊκό Μέτωπο 217, 273-4, 276,
289, 347, 356-7, 359

Λαμπράκηδες 102, 159, 251, 273,
305, 320, 331, 339-40, 392

Λαοκρατία (πρόγραμμα) 22, 30,
34, 44, 47, 109, 198, 378, 380,
398

Λαός 21-2, 29, 31-3, 42, 44, 51,
58, 62, 69, 77, 110-2, 114, 116,
139-40, 159-60, 167, 172, 196,
213, 244-5, 250, 257, 260, 266,
269, 275, 279, 296-7, 299,
319-21, 324, 328-9, 351, 355,
357, 365, 395

λενινισμός 167, 181, 245-6,
248-9, 256, 261, 263, 342, 379,
390, 393

Μ

μάζες 21, 23-4, 28-9, 32-3, 50,
56-8, 66-9, 73, 75, 83, 85,

- 94-5, 98-9, 101, 108-9, 114, 116, 127, 129-30, 132, 134, 136-7, 139, 142-6, 151, 153, 160, 162, 167, 172-3, 178, 181, 184, 189-90, 198-9, 203, 219, 223, 226, 240, 242, 244-5, 247-50, 253, 255-61, 263-4, 268, 273, 286-7, 289-93, 297, 299-300, 311, 315-7, 319-23, 325-29, 331-3, 335, 341-2, 344-7, 349, 351-2, 356, 359
- μαζικοποίηση** 44, 73, 75, 77, 79, 81, 90, 92, 143, 290, 335
- Μάης 1968** 162-6, 241, 248, 314, 327, 338, 381, 387
- Μακεδονία (εφημερίδα του Ιω. Βελλίδη)** 270
- Μακρόνησος** 213
- μαρξισμός** 29, 89, 97, 133, 240, 248, 315, 339-40, 379, 391
- Μεγάλη Βρετανία** 23, 56, 59, 61, 68, 125, 132, 140, 163-4, 169, 172, 188, 233, 261, 280, 393
- Μεγάλη Ιδέα** 69
- μειονότητες** 28, 55, 281
- αλβανική* 28
- βλαχόφωνη* 28
- μουσουλμανική* 28, 281
- Σλαβομακεδόνες* 28, 91, 334
- τουρκόφωνη* 28, 55
- Μεσοπόλεμος** 66, 222, 334, 354
- μετανάστευση** 121, 127, 131-4, 145, 222, 334-6, 355, 386, 394, 396
- μεταπολεμική περίοδος** 13-5, 23-4, 27, 29, 55-6, 61, 63, 75, 77, 97, 108, 114-5, 118, 121, 132, 142, 146, 151, 158, 165, 169, 171, 173, 175-7, 200, 220, 222, 224, 226-7, 230-2, 237, 241, 243, 255, 316, 334, 336, 355, 358, 362, 382, 394, 399
- μεταπολίτευση** 13, 61, 85, 97-9, 103-6, 114, 122-3, 129, 141, 157-8, 171-3, 177-8, 182, 185, 187, 202, 205, 207, 227, 239, 252, 298, 303, 315, 318, 326, 329, 332-3, 339-40, 352, 354, 356-59, 361, 363, 380
- μετωπικές οργανώσεις** 86, 90
- μετωπισμός** 83
- μέτωπο βάσης** 90, 259, 316, 317
- Μνημόνιο** 294, 303, 306
- Μοναρχία** 14, 22, 51, 69, 141, 146, 160, 169, 189, 190-2, 195, 197-8, 201, 203, 215, 241, 251-3, 259-60, 262, 268-72, 275-9, 281-5, 289, 291-7, 299-300, 302, 306, 310-3, 318, 320-5, 328-9, 331-2, 337-8, 344-8, 352, 362, 369, 371
- βασιλικό πραξικόπημα** 251-4, 259, 269, 289, 295-6, 304, 313, 317, 321-2, 331
- Συμβούλιο του Στέμματος** 192, 250-1, 257, 271-5, 278, 289-90, 293-4, 318-9, 375

N

Νέα (Τα) (εφημερίδα) 193, 270, 303, 330, 391, 395

νεολαία Λαμπράκη 103, 327, 339-40

νομικισμός 316, 326

νομιμοποίηση

κρίση νομιμοποίησης 134, 252, 278-80, 283, 306, 346-7

σχέσεις νομιμοποίησης 13, 57,
173, 279, 324, 326, 346, 351
Νόμος 509/1947 22, 64, 97, 359,
360

Ο

οικονομικά ενεργός πληθυσμός
120-2, 126, 176, 400
οικονομική κρίση 58, 118, 145,
199, 248, 250
οικονομισμός 31, 315

Π

πελατειακές σχέσεις 173, 178-9,
292

Πολεοδομικό Συγκρότημα της

Πρωτεύουσας 22, 29, 47,
57, 118, 120, 127-8, 135,
207-12, 214, 219-21, 223-5,
227-30

πολιτικά κόμματα 13-6, 22, 24,
27, 30-3, 36, 39, 44, 50-1, 58,
69-70, 73, 75, 77, 79-90, 92-7,
99, 101-10, 112-3, 115, 137,
143, 146, 167-8, 170, 172-3,
177-96, 198, 200-9, 212-8, 220,
223, 226-33, 235, 237, 239,
241, 244, 247, 252-5, 258-60,
263, 265-6, 268-9, 271-3,
276-8, 280, 286-9, 291-3, 296,
298, 301-6, 310, 312-6, 318-21,
324-6, 328, 332, 335-7, 339,
346, 348-52, 357-8, 360, 362,
368-70, 373, 376, 380, 382-3,
387-8, 390, 393-6
Γκωλλιστές 232
Δημοκρατικοί 234
εργατικά κόμματα 88
Εργατικοί 233

«κεντρώα» κόμματα 99, 205,
215-7, 220, 316
κόμματα μαζών 44, 73, 94, 97,
101, 106, 108-9, 172-3, 204,
207, 241, 259, 287, 350-1
κομμουνιστικά κόμματα 108,
115
Ποπουλιστές (λαϊκιστές) 235
Ρεπουμπλικάνοι 234
σοσιαλδημοκρατικά κόμματα
187, 189, 200, 202, 210, 230,
234-6, 350
σοσιαλιστικά κόμματα 108,
177, 200, 202, 231-3, 235
Συντηρητικοί 188, 192, 233,
236
Φιλελεύθεροι 179, 188, 192,
200, 236
Χριστιανοδημοκράτες 232,
233, 234

πολιτική αποχή 214

πολιτική κρίση 67, 70, 161, 208,
245, 248, 250-1, 254-6, 258,
263-4, 266, 286, 291, 385
κρίση διακοβέρνησης 254-5

πολιτική σκηνή 13-4, 16, 23, 70,
107, 115-6, 136, 183, 188, 195,
205, 216-7, 219, 230-1, 240,
251, 255, 258, 264, 268, 286,
291, 298, 300, 302-3, 307, 310,
315, 324-5, 348

πόλωση 223, 251, 380

πολιτικισμός 14, 135, 182, 185,
189, 328

πολιτικοί κρατούμενοι 65-6, 146,
213, 226, 358-61, 389

πολιτικό πρόγραμμα 113, 353

πολιτικό προσωπικό 50-1, 69-70,
176, 179, 181, 189-90, 193,

196, 200, 215, 254, 271, 286-8,
291

Πολυτεχνείο 240, 342, 354, 360

Ρ

ρεφορμισμός 115

ριζοσπαστικοποίηση 66, 85-6,
139, 144-5, 157, 175-7, 189,
198, 206, 276, 286, 288, 292,
294, 298-9, 305, 312, 327,
334-5, 338-40

ρωσική επανάσταση 108, 264,
342

Σ

Σουηδία 121, 125, 236, 335

σταλινισμός 31, 329, 369

στρατός 24-5, 28, 41, 52, 54,
59, 66-7, 93, 114, 133, 145,
169, 170, 172, 192, 262, 283,
288, 310-1, 314, 321, 328, 332,
336, 345, 348, 353, 360

συνδικαλιστικές οργανώσεις
60, 61, 93, 140, 156-7, 335,
385

Σύνταγμα 34, 52, 54, 160, 171,
244, 272, 293, 294, 313, 318,
324-5, 351

συνταγματική μεταρρύθμιση
308

Τ

Τάγματα Ασφαλείας 52, 54

τομή-συνέχεια (έννοια της) 14

Τρίτη Διεθνής 30, 83

τρομοκρατία 32, 38, 41, 47, 58,
60-1, 68, 76, 85, 97, 103, 137,
144, 146, 159, 172, 184, 214,
223, 311

Φ

φασισμός 32, 60, 68, 71, 130,
197, 329, 385, 396

φιλελευθερισμός 68, 114, 168,
179, 188-9, 192, 236, 301, 354

φτώχεια 119-20, 130, 132,
249-50, 386-7, 393

Ψ

ψήφος (βλ. και εκλογές) 13,
207-8, 221, 229, 281, 306, 335,
366

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Ενδεικτικός συγκεντρωτικός πίνακας μελών ΕΑΜικών οργανώσεων, στο τέλος της κατοχής (1944)	35
Πίνακας 2: Η δύναμη του ΕΑΜ κατά περιοχή στο τέλος της κατοχής (Σεπτέμβριος 1944)	36
Πίνακας 3: Μέλη των ΕΑΜικών οργανώσεων της Θεσσαλίας (Μάιος 1944)	38
Πίνακας 4: Αριθμός μελών της ΕΠΟΝ, 1943-1944	40
Πίνακας 5: Κοινωνική σύνθεση μαθητών εφέδρων αξιωματικών ΕΛΑΣ Θεσσαλίας (Οκτώβριος 1943-Ιούνιος 1944)	44
Πίνακας 6: Ποσοστό (%) των μελών του ΕΑΜ στον πληθυσμό της αντίστοιχης περιοχής	46
Πίνακας 7: Κοινωνική σύνθεση των μελών του Εθνικού Συμβουλίου, 1944	49
Πίνακας 8: Εκλογικά αποτελέσματα σε 60 σωματεία της Αθήνας (από εκλογές μέχρι 5.5.1945)	61
Πίνακας 9: Κοινωνική προέλευση των φυλακισμένων του εμφυλίου πολέμου (έρευνα 1952)1	65
Πίνακας 10: Αριθμός μελών του ΚΚΕ, 1920-1967	74
Πίνακας 11: Μέλη του ΚΚΕ στη Θεσσαλία, κατά νομό και πόλη, Μάιος 1944	76
Πίνακας 12: Εξέλιξη των μελών της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας του ΚΚΕ, 1943-1958	81
Πίνακας 13: Κοινωνική σύνθεση του 7ου Συνεδρίου ΚΚΕ (Οκτώβριος 1945)	91
Πίνακας 14: Κοινωνική σύνθεση των συνέδρων της 3ης Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ, Οκτώβριος 1950	91
Πίνακας 15: Αριθμός των μελών της ΕΔΑ, 1960-1966	100
Πίνακας 16: Γεωγραφική κατανομή των μελών της ΕΔΑ (31.12.1965)	100
Πίνακας 17: Κοινωνική σύνθεση του Κεντρικού Συμβουλίου της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη	103
Πίνακας 18: Κοινωνική σύνθεση των συνέδρων στα 2 συνέδρια της ΕΔΑ	105
Πίνακας 19: Εκλογική επιρροή της Αριστεράς στη Β΄ Πειραιά προδικτατορικά και στη μεταπολίτευση: ΕΔΑ, ΚΚΕ, ΚΚΕεσ.,	

(ποσοστά %)	105
Πίνακας 20: Ποσοστό ανεργίας στις ευρωπαϊκές χώρες, 1960	121
Πίνακας 21: Εξέλιξη του μέσου πραγματικού ημερομισθίου του Έλληνα αγρότη, 1938-1961	122
Πίνακας 22: Ώρες εβδομαδιαίας εργασίας του ΟΕΠ, στα μη γεωργικά επαγγέλματα, Ελλάδα, 1971	122
Πίνακας 23: Κοινωνικές δαπάνες ευρωπαϊκών χωρών στο σύνολο του ΑΕΠ (ποσοστό %), 1960-1974	125
Πίνακας 24: Ποσοστό συνταξιούχων Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης στο σύνολο πληθυσμού 55 ετών και άνω, Ελλάδα, 1962-1985	125
Πίνακας 25: Ποσοστό άμεσα ασφαλισμένων Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης (κύρια σύνταξη), στο σύνολο πληθυσμού 10 ετών και άνω, Ελλάδα, 1962-1985	125
Πίνακας 26: Επίπεδο εκπαίδευσης του ΟΕΠ, Ελλάδα, 1961-1971	126
Πίνακας 27: Συνθήκες κατοικίας στην Πρωτεύουσα, 1958	128
Πίνακας 28: Ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ στις χώρες της ΕΟΚ, 1960-1970	132
Πίνακας 29: Καθαρή μετανάστευση από την Ελλάδα, 1956-1973	134
Πίνακας 30: Έλληνες μόνιμοι μετανάστες, 1960-1970	134
Πίνακας 31: Αριθμός απεργιών, απεργών και χαμένων ωρών εργασίας στην Ελλάδα, 1952-1967	147
Πίνακας 32: Ποσοστό (%) απεργιών και απεργών με αιτήματα συνδικαλιστικά και δημοκρατικών ελευθεριών, 1956-1965	153
Πίνακας 33: Απεργοί και απεργίες ανά τρίμηνο, 1962-1964 (11μηνο)	154
Πίνακας 34: Διάρθρωση αριθμού χαμένων ωρών εργασίας, κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 1962-1967 (σε χιλιάδες)	155
Πίνακας 35: Απεργίες μεγάλης διάρκειας, 1961-1966	155
Πίνακας 36: Αριθμός απεργιών, απεργών και χαμένων ωρών εργασίας στην Ελλάδα, 1952-1967	164
Πίνακας 37: Απεργιακός δείκτης της Ελλάδας, ως προς το μέσο όρο της ΕΟΚ, 1962-1966	166
Πίνακας 38: Απεργιακός δείκτης της Ελλάδας ως ποσοστό (%) των αντίστοιχων δεικτών Ιταλίας και Ιρλανδίας, 1960-1967	166
Πίνακας 39: Εκλέγονται για πρώτη φορά στη Βουλή του 1946	177
Πίνακας 40: Πολιτεύονται για πρώτη φορά (% υποψηφίων). Σύγκριση μετεμφυλιακής – πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου	178
Πίνακας 41: Ποσοστά (%) των δύο πρώτων κομμάτων-συνασπισμών στην Ελλάδα 1950-1964	206

Πίνακας 42: Εκλογική επιρροή των βασικών κομματικών σχηματισμών στην περιοχή του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, 1950-1952 (ζώνες ποσοστών %)	209
Πίνακας 43: Εκλογική κοινωνική γεωγραφία του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, 1956-1958 (ποσοστά %)	211
Πίνακας 44: Η εκλογική επιρροή Δεξιάς (ΕΡΕ) - Αντιδεξιάς (ΔΕ, ΕΚ, ΕΔΑ) στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της Πρωτεύουσας, 1956-1964 (ποσοστά %)	212
Πίνακας 45: Εκλογική επιρροή της ΕΡΕ και της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958, (αγροτικές περιοχές και αστικά κέντρα)	219
Πίνακας 46: Αύξηση της εκλογικής δύναμης της ΕΔΑ μεταξύ 1951 και 1958, στην περιφέρεια της πρωτεύουσας και η σχέση της με την εκλογική επιρροή της ΕΠΕΚ	221
Πίνακας 47: Εκλογική-κοινωνική γεωγραφία του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, 1964-Ι: Περιοχές Δήμου Αθηναίων και Δήμου Πειραιά (επιλεγμένες περιοχές)	228
Πίνακας 48: Εκλογική-κοινωνική γεωγραφία του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, 1964-ΙΙ: Περιφέρεια Δήμου Αθηναίων και Δήμου Πειραιά (επιλεγμένες περιοχές)	229
Πίνακας 49: Ο Δικομματισμός στις βασικές καπιταλιστικές χώρες κατά τη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1983. Ποσοστά (%) των 2 πρώτων κομματικών σχηματισμών	232-236
Πίνακας 50: Δημοψήφισμα 1974: Ψήφοι υπέρ της Μοναρχίας κατά περιοχή	282
Πίνακας 51: Εκλογική γεωγραφία της Μοναρχίας, 1974. Οι 15 καλύτεροι και οι 15 χειρότεροι νομοί-εκλογικές περιφέρειες (ποσοστά %)	282
Πίνακας 52: Εκλογική κοινωνιολογία της Μοναρχίας, 1974. Οι 10 καλύτεροι και οι 10 χειρότεροι δήμοι (και κοινότητες) της Β' Αθήνας (ποσοστά %)	284
Πίνακας 53: Εκλογική κοινωνιολογία της Μοναρχίας, 1974. Οι 10 καλύτερες και οι 10 χειρότερες ενορίες του δήμου Αθηναίων (ποσοστά %)	285
Πίνακας 54: Ενδεικτική κοινωνική σύνθεση πολιτικών κρατουμένων καταδικασθέντων με τον Α.Ν. 509/1947, 1967-1973 (Σύνολο δείγματος 491)	360
Πίνακας 55: Επαγγελματική-κοινωνική σύνθεση των πολιτικών κρατουμένων της δικτατορίας, 1972	361

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διάγραμμα 1: Μέλη του ΚΚΕ, 1918-1967 και μέλη της ΕΔΑ, 1960-1967 (σε χιλιάδες)	78
Διάγραμμα 2: Μέλη της ΚΟΑ του ΚΚΕ, 1943-1958 (σε χιλιάδες)	78
Διάγραμμα 3: Κρατικές κοινωνικές δαπάνες στην Ελλάδα, ως ποσοστό % του ΑΕΠ, 1960-1986.....	123
Διάγραμμα 4: Αριθμός απεργιών, 1952-1967	148
Διάγραμμα 5: Αριθμός απεργών, 1952-1967 (σε χιλιάδες άτομα)	148
Διάγραμμα 6: Χαμένες ώρες εργασίας, 1952-1967 (σε χιλιάδες)	149
Διάγραμμα 7: Χαμένες ώρες εργασίας στους κλάδους της Βιομηχανίας, των Λιγνιτορυχείων-Μεταλλείων και των Κατασκευών, 1952-1967 (σε χιλιάδες)	152
Διάγραμμα 8: Χαμένες ώρες εργασίας στους κλάδους του Ηλεκτρισμού-Φωταερίου και Μεταφορών-Επικοινωνιών, 1952-1967 (σε χιλιάδες)	152
Διάγραμμα 9: Χαμένες ώρες εργασίας στους κλάδους των Τραπεζών και των Κρατικών υπηρεσιών, 1952-1967 (σε χιλιάδες)	156
Διάγραμμα 10: Εξέλιξη αριθμού ημερών απεργίας, ανά 1.000 μισθωτούς, σε ΕΟΚ (μέσος όρος) και Ελλάδα, 1953-1969	165
Διάγραμμα 11: Διαχρονική εξέλιξη της εκλογικής δύναμης των τριών κύριων πολιτικών τάσεων, 1950-1964	180
Διάγραμμα 12: Η βασική πολιτική εκπροσώπηση του ΕΑΜογενούς κοινωνικού μπλοκ, 1950-1964	183
Διάγραμμα 13: Ο Δικομματισμός στην Ελλάδα. Ποσοστό % των δύο πρώτων κομμάτων – συνασπισμών στις εκλογές, 1950-1964	207
Διάγραμμα 14: Ο Δικομματισμός σε βασικές καπιταλιστικές χώρες κατά την μεταπολεμική περίοδο 1945-1983. Ποσοστά % των δύο πρώτων κομματικών σχηματισμών	237

ISBN 978-960-99150-2-1

9 789609 915021